

ક્રિ. ૭૫
૫૦૨

શ્રીમદ્ ભાગવત
પ્રથમ સ્કન્ધ સુખોદિનીજનો
ગુજરાતી અનુવાદ.
(અધ્યાય ૧-૮)

અનુવાદ :—

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી,
એમ. એ. એલ. એલ. બી., ધૃવકા.

સંપાદક :—

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ
એમ. એ., વડોદરા.

પ્રકાશક :—

શ્રી. રેવાભેન મગનલાલ પરીખ
ચેરિંગ્લેસ ટ્રસ્ટ, રામગંજમંડી (રાજસ્થાન)

સંસ્કૃત ૨૦૨૦

કિંમત રૂ. ૫-૦૦

[પ્ર. સ. ૧૯૬૪]

પ. બ. શેઠ હીરાલાલ મગનલાલ પરીખ

જન્મ : તા. ૨૦-૩-૧૯૧૦

અવસાન : તા. ૨૩-૧-૬૮

પુષ્ટિ સાહિત્ય પુસ્તકાલય

કાંદીવલી (વેસ્ટ)

C/o. સુરેન્દ્ર જમનાદાસ શાહ

M : 9833272383,
9320787642

સ્વ. શેઠ હીરાલાલ મગનલાલ પરીખને

સ્નેહ પૂર્વક સમર્પણ.

પ્રકાશક :—

શ્રી. નેવાબેન મગનલાલ પરીખ

ચેરિખલ દ્રવના દ્રવદીગા

પ્રકાશકના બે બોલ.

અમારા મિત્ર ભરૂચના શ્રી. શેઠ મનજીભાઈ રામજીભાઈ દકરની પ્રેરણાથી આ પુસ્તકનું મુદ્રણ, સંપાદન વગેરે કામ કરી આપવા અમે શ્રી. ગોવિંદલાલ ભટ્ટને વિનંતી કરી તેમને પોતાના કામનો બોજો બહુ હોવા છતાં અમારી વિનંતી પર તબક્કા સ્વીકારી. તેને માટે અમે શ્રી. મનજીભાઈ શેઠનો તથા શ્રી. ગોવિંદલાલભાઈનો અનંતાકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાંજ શ્રી. શેઠ ગીરાલાલભાઈ અકસ્માત તા. ૨૭-૫-૬૪ ના રોજ માઉન્ટ આયુ ઉપર હૃદયરોગથી હરિશરણ થયા. તેમને આ પુસ્તકમાં ઘણો રસ હતો તેથી અમે તેમને અર્પણ કરી તેમના દારા શ્રીમદ્વાપ્તમુક્તના ચરણ કમલમાં સમર્પીએ છીએ.

રામજીભાઈ
(રાજસ્થાન)
તા. ૨૨-૬-૧૯૬૪

પ્રકાશક :—

શ્રી. દેવાબેન મગનલાલ પરીખ
ચરિત્રબલ દ્રશ્યના દ્રશ્ટીઓ

પ્રસ્તાવના

ઘણાં વર્ષો પહેલાં સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત જગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ રક્ત્ત્વનાં શ્રી સુબોધિનીનું મુદ્રણ કરી તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું હતું. તે અપ્રાપ્ય થવાથી રાજકોટના જટાશંકર કાનજીભાઈ શાસ્ત્રી પાસે ફરીથી ભાષાન્તર કરાવી ઇ. સ. ૧૯૪૦ માં લઈયાના ગોલોકવાસી શેઠ જ્ઞેહીસનદાસ કરસનદાસ ટ્રસ્ટ તરફથી છાપવામાં આવ્યું હતું. તે પણ કેટલાંક વર્ષોથી મળતું ન હતું. તેથી સંપ્રદાયના વ્યોમવદ્ધ વિદ્વાન્ શ્રી. નાનુલાલ નારણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ્. એલ્. બી. ને નવેસરથી અનુવાદ કરવા મેં વિનંતી કરી. તેમની આંખોની નિર્જળતા હોવા છતાં પણ તેમણે મારી વિનંતી સ્વીકારી, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશમાંથી ટિપ્પણો આપી નવેસરથી ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને મને આપ્યું. તેને માટે હું તેમનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. તેમણે સુબોધિની, વિદ્વન્મંડન વગેરે ગ્રન્થોના અનુવાદો દ્વારા સંપ્રદાયની કરેલી સેવા અનુપમ અને ચિરસ્થાયી છે. સંપ્રદાય તેમનો સદા ઋણી બની રહ્યો છે.

ત્રણેક વર્ષ ઉપર સ્વ. હીરાભાઈ શેઠે નડીઆદમાં પોતાની બાતી ઇચ્છાથી સમસ્ત મહાજન જમાડ્યું અને પંદરેક હજાર રૂપીઆ ખર્ચ્યા. તે પ્રસંગે લઈયાના મારા પરમ સ્નેહી લગવદ્ધર્મપરાયણ શ્રીશેઠ મનજીભાઈ રામજીભાઈ પથરવાળા નડીઆદ ગયેલા. તેમને બધાંને તે વખતે ઘણો આનંદ થયેલો. બધા આનંદમાં બેઠા હતા તે વખતે વાત નીકળી કે “શ્રી હીરાભાઈએ મહાજન જમાડવાનું કામ બહુ સારું કર્યું”. કેમ, મનજીભાઈ, તમે કંઈ બોલતા નથી ?” એટલે શ્રી મનજીભાઈએ કહ્યું “તમે કહો છો એ વાત તો સાચી છે, પણ આ પ્રસંગની ચિરસ્મૃતિ રહે એવું કંઈક ઉત્તમકાર્ય પણ સાથે થવું જોઈએ.” હીરાભાઈ શેઠ બોલ્યા. “એટલે તે શું ?” મનજીભાઈએ કહ્યું : “એવું કોઈ સુબોધિનીજીનું પુસ્તક છપાવીએ” હીરાભાઈ શેઠ બોલ્યા : “એ કયું ?” મનજીભાઈએ જવાબ આપ્યો : “તે માટે મુ. ગોવિન્દલાલભાઈની સલાહ પૂછો.” શ્રી હીરાભાઈએ એ દરખાસ્ત મંજૂર કરી. શ્રી મનજીભાઈએ મને બ્યારે પૂછ્યું ત્યારે શ્રી નાનુલાલ ગાંધીએ તૈયાર કરેલો પ્રથમ રક્ત્ત્વસુબોધિનીજીનાં અનુવાદની મેં તેમને લલામણ કરી. મનજીભાઈએ હીરાલાલ શેઠને તે વાત કરી. હીરાલાલભાઈએ ગં. સ્વ. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટમાંથી ત્રણ હજાર રૂપીઆની રકમ મંજૂર કરી અને અનુવાદ છાપવાનું કામ મને સોંપ્યું. મેં તે કામ વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ ચેતન પ્રકાશન કાર્યાલય-પ્રેસમાં છાપવા માટે આપ્યું.

પ્રથમ રક્ત્ત્વનાં ત્રણ પ્રકરણો છે : (૧) અધ્યાય ૧-૩, હીનાધિકાર, (૨) અધ્યાય ૪-૬, મધ્યમાધિકાર, અને (૩) અધ્યાય ૭-૧૬, ઉત્તમાધિકાર. તેથી આ ભાગમાં ૧-૬ અધ્યાયનાં શ્રી સુબોધિનીના અનુવાદ છાપવો યોગ્ય હતો, છતાં પણ જેટલું છપાય તેટલું આપી નાખવું એ ઇચ્છાથી અહીં ૧-૮ અધ્યાયો રાખવામાં આવ્યા છે.

મૂક શોધવામાં રામાયણ વિલાગમાં મદદનીશ તરીકે કામ કરતા મારા યુવાન વિદ્વાન
ત્ર શ્રી રમણલાલ કનૈયાલાલ જ્ઞેષી, વ્યાકરણાર્થ, એમણે મને સેવાલાભે બહુ મદદ કરી છે.
તેને માટે હું તેમનો આભારી છું. છાપવામાં જે ચીવટ અને ધૈર્ય પ્રેસના વ્યવસ્થાપક મારા
પરમ રત્નેશી પંડિત સાધુ મોતીદાસજીએ રાખ્યાં છે તેને માટે હું તેમનો આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ છાપવા માટે ગં. રવ. રેવાબેન મગનલાલ પરીખ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,
રામગજમંડી, ના ટ્રસ્ટીઓએ દ્રવ્યની જે મદદ કરી છે તેને માટે હું સર્વ ટ્રસ્ટી મહાશયોનો
અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ખેદ એકજ વાતનો થાય છે, અને તે એ કે આ અનુવાદ
પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં જ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ અને મારા રત્નેશી પરમ ભગવદીય શ્રી હીરાલાલભાઈ
ચોપન વર્ષની નાની ઉંમરે અકસ્માત હૃદય બંધ પડી જવાથી માઉન્ટ આબુમાં હરિશ્ચરધ્વ
થઈ ગયા ! તેમના અકાલ દુઃખદ અવસાનથી પુષ્ટિ સંપ્રદાયે અને ભારતના વહેપારી જગતે
એક અમૂલ્ય હીરો ગુમાવ્યો છે. ભગવદ્દેવજી બળવાન છે. તેમના જીવનની રૂપરેખા અને
ગં. રવ. રેવાબેનના જીવનની રૂપરેખા અન્યત્ર છાપવામાં આવી છે.

બધી સાધન સામગ્રીપૂરી પાડવા માટે મારા મિત્ર પ. લ. બંસીલાલભાઈનો હું
આભાર માનું છું.

શાકુન્તલ,
ખાંડીવાવ રોડ, વડોદરા.
વામનજયન્તી, ૨૦૨૦
તા. ૧૮-૬-૧૯૬૪

ગોવિન્દલાલ હરભવિન્દ ભટ્ટ

શુદ્ધાદિત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ખીજ પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદ તુલ્યજ છે. તે દર્શાવવાને માટે પહેલા શ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ ખીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી ખીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિ-લાપા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં-શ્રીનાથજીનાં-બાર શ્રીઅંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આગ્રા કરે છે કે દત્તોદં દ્વાદશસ્કન્ધં પુરાણં હરિરેવ સઃ ॥ આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે. આ જ કારણથી શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આગ્રા કરે છે કે શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે । એકાર્યં સત્ત્વા જ્ઞાનત્તવિગ્નેન મુચ્યતે ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ રચેલા બે ગ્રન્થો-ભાગવતાર્થ-પ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિનીજી-ઘણા ઉપયોગી છે અને તેથી જેટલા પ્રમાણમાં આ બે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજાશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું-સાધનનું વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાયળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાયળ છે અને તેમાં પોષણ-લીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	કથા	પૃષ્ઠ
૧.	શૌનક સૂતપૌરાણિકને ૭ પ્રશ્નો પૂછે છે	૧
૨.	ફલ-સાધનરૂપ ત્રણ ક્રમેના નિર્ણય	૪૧
૩.	શ્રીલગ્નવાનના અવતારોનું વર્ણન	૮૧
૪.	શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિંતા	૧૧૮
૫.	ભકિતનો મહિમા	૧૪૧
૬.	નારદ ભકિતનું સ્વરૂપ કહે છે	૧૮૦
૭.	અશ્વત્થામાના બાણથી પ્રભુ રક્ષણ કરે છે	૨૦૫
૮.	બ્રહ્માસ્ત્રમાંથી પરીક્ષિતનું રક્ષણ અને કુંતીજીની સ્તુતિ	૨૪૧

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીસુબોધિની

॥ श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धः ॥
श्रीमद्भागवतनो प्रथम स्कंध.

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પહેલો

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરતરકભિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધયૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદપારઃ ।
યસ્યાર્સદ્રૂપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ ॥૧॥

મુર અને નરકને હણનાર,^૧ વેદ અને વેદાંતોથી જણાતા^૨
શ્રીકૃષ્ણદેવ, (જે) અનન્ત (ભગવાન) લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય
તે માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થએલા,^૩ જેમનું (સ્વ) રૂપ જ ત્રણ
ભુવનો તરે તેમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતંત્ર હતું,^૪ અને જે શાસ્ત્રને^૫ અને
(સ્વ) રૂપને આનંદથી લોકમાં પ્રકટ કરે છે, તે અમારી સંપત્તિ
કરનાર થાઓ.^૬ કા. ૧

૧ આ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૨ આથી વાસુદેવ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૩ આથી જેમાં પ્રકટ થયા તે સ્થાન જણાવેલ હોવાથી પ્રદુમ્ન વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૪ આથી અનિરુદ્ધ વ્યૂહ જણાવ્યો. શ્રીભાગવતમાં પંચરાત્રની પેઠે ચારે વ્યૂહનું નિરૂપણ
હોવાથી તેનું નિરૂપણ આ કારિકામાં કરેલું છે. તેથી ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન કીડા
કરે છે, તે ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો શ્રીભાગવતનો અર્થ કહ્યો (પ્ર).

૫ રૂપથી અવતાર લીધા પેઠે નામથી પણ અવતાર લે છે એમ આથી જણાવ્યું (પ્ર).

૬ ભાગવતનું આખ્યાન કરવા રૂપ સંપત્તિ ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવા પ્રયોજનથી
આ શ્લોક કહેલ છે (પ્ર).

ભગવાન ભૂતલ ઉપર આ કારિકા લખવાના સમયે વિરાગતા નહીં હોવાથી ભૂતકાલનો
પ્રયોગ કરી 'પ્રકટ થએલા' 'હતું' એમ લખેલ છે.

કર્તા જ્ઞઃ સકલસ્ય યો નિગમભૂઃ સર્વસ્વરૂપોઽપિ સન્
સર્વસ્યાપિ વિધારણો વિજયતે નિર્દોષસર્વદ્વદઃ ।

યો લીલાભિરનેકથા વિતનુતે રૂપં નિજં કેવલઃ
સોઽયં વાચિ મમાસ્તુ પૂર્ણગુણભૂઃ કૃષ્ણાવતારઃ પતિઃ ॥ ૨ ॥

જે સર્વના રચનાર (અને) જાણનાર છે, જેમનામાંથી વેદ નીકળ્યા છે, જે સર્વ (પદાર્થમાત્ર)નું સ્વરૂપ થએલ હોવા છતાં પણ સર્વને એ ધારણ કરે છે,^૧ (જે) દોષરહિતને સર્વ ઇચ્છેલ આપનાર^૨ હોઈ વિજય પામે છે, જે કેવલ (નિર્ગુણ)^૩ હોઈ લીલાઓથી પોતાનાં સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે વિસ્તારે છે, જેમનામાંથી પૂર્ણ ગુણો નીકળેલા છે તે આ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લીધેલા પતિ મારી વાણીમાં રહો. કા. ૨.

શ્રીમદ્ભલ્લભવિદ્વદીશવિલસદ્વંશાન્ધિપૂર્ણેન્દ્રવે

શ્રીગોપીપતિવન્દિને સુમનસિ બ્રહ્મામૃતમ્યન્દિને ।

શ્રીમદ્ભલ્લભમણુલટ સૂરિરિતિ યન્નામાશિલામીષ્ટદં

તસ્મૈ તાતમહાશયાય હરયે કુર્મો નમઃ સિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

શ્રીમદ્ભલ્લભના * વિદ્વાનોના ઈશોથી પ્રકાશતા વંશરૂપી સમુદ્રના પૂર્ણચંદ્ર, શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર, ઉત્તમ મનવાળા (લોક)રૂપ પુષ્પમાં બ્રહ્મરૂપ અમૃત રેડનાર, ‘શ્રીમદ્ભલ્લભણુલટ સૂરિ’ એવું જેમનું નામ સર્વ ઇચ્છેલું આપનાર છે તે (વિદ્વત્) હરનાર ઉદાર મનવાળા પિતાને (કાર્ય) સિદ્ધ થાય તે માટે નમન કરીએ છીએ^૪ કા. ૩.

૧ આ વાક્યથી લગવાન સર્વનું ઉપાદાન કારણ, સર્વના આત્મા અને સેતુ હોવાનું કહેલું છે (પ્ર).

૨ આથી એમ જણાવેલ છે કે જે કોઈને ઇચ્છેલ પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેનું કારણ તેનો જીવનો ધર્મ છે, પણ લગવાનનો ધર્મ નથી (પ્ર).

૩ ભાગવતમાં કહેલ આ ભાગથી લગવાનનું મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ કહેલ છે (પ્ર).

* અહીં લક્ષ્મણુલટના પિતા વલ્લભલટને માટે આ શબ્દ યોજેલો છે, કારણકે તેમના વંશમાં લક્ષ્મણુલટ થયા. શ્રીમદાચાર્યચરણ માટે આ શબ્દ યોજેલ નથી.

૪ આ શ્લોકમાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણે શ્રીમદાચાર્યચરણ તેમના પિતાને નમસ્કાર કરે છે. અહીં ‘શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર’ એમ કહેલ છે, તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે તે વિશ્વસ્વામિના મત પ્રમાણે વર્તાઈ ગોપાલની ઉપાસના કરતા (પ્ર). ‘શ્રીગોપીપતિ’ એટલે શ્રીકૃષ્ણ. લક્ષ્મણુલટ વિશ્વસ્વામિના મતના હતા તેમ જણાય છે, પરંતુ આ શબ્દથી પ્રકાશકાર કહે છે તેવું અનુમાન કરાવતું નથી, અને કરવાની જરૂર નથી.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીસુખેાધિનીજી

॥ श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धः ॥

શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રથમ સ્કન્ધ.

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પહેલો.

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરતરકભિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધયૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદપારઃ ।
યસ્યાર્સદ્રૂપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ ॥૧॥

મુર અને નરકને હણનાર,^૧ વેદ અને વેદાંતોથી જણાતા^૨
શ્રીકૃષ્ણદેવ, (જે) અનન્ત (ભગવાન) લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય
તે માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થએલા,^૩ જેમનું (સ્વ) રૂપ જ ત્રણ
ભુવનો તરે તેમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતંત્ર હતું,^૪ અને જે શાસ્ત્રને^૫ અને
(સ્વ) રૂપને આનંદથી લોકમાં પ્રકટ કરે છે, તે અમારી સંપત્તિ
કરનાર થાઓ.^૬ કા. ૧

૧ આ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૨ આથી વાસુદેવ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૩ આથી જેમાં પ્રકટ થયા તે સ્થાન જણાવેલ હોવાથી પ્રધુમ્ન વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).

૪ આથી અનિરુદ્ધ વ્યૂહ જણાવ્યો. શ્રીભાગવતમાં પંચરાત્રની પેઠે ચારે વ્યૂહનું નિરૂપણ
હોવાથી તેનું નિરૂપણ આ કારિકામાં કરેલું છે. તેથી ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન ક્રીડા
કરે છે, તે ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો શ્રીભાગવતનો અર્થ કહ્યો (પ્ર).

૫ રૂપથી અવતાર લીધા પેઠે નામથી પણ અવતાર લે છે એમ આથી જણાવ્યું (પ્ર).

૬ ભાગવતનું આખ્યાન કરવા રૂપ સંપત્તિ ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવા પ્રયોજનથી
આ શ્લોક કહેલ છે (પ્ર).

ભગવાન ભૂતલ ઉપર આ કારિકા લખવાના સમયે વિરાજતા નહીં હોવાથી ભૂતકાલનો
પ્રયોગ કરી 'પ્રકટ થએલા' 'હતું' એમ લખેલ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતાગમઃ સુરતરુલોકે ફલત્વં ગતઃ
ભાષાભેદવિભેદતસ્યમપિ સ્યાન્નો વિરુદ્ધં મહત્ ।
મત્તચંશે ફલતા પ્રમાણસુવલે વેદત્વમર્થે પુનઃ
સ્કન્ધૈર્દ્વાદશભિર્યુતઃ સુરતરુઃ શાસ્ત્રાદિવદ્ધિદ્વયમ્ ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત વેદ (છે), કલ્પવૃક્ષ છે, અને 'લોકમાં ફલરૂપ છે. (આ) સુખ્ય ત્રણે જૂદી જૂદી ભાષાના તારતમ્યને લીધે વિરુદ્ધ નથી.^૨ (૧) ભક્તિના^૩ અંશમાં ફલરૂપ છે, (૨) પ્રમાણના ઉત્તમ બલ (ના વિષય)માં વેદરૂપ છે અને વળી (૩) અર્થમાં બાર સ્કન્ધ (થક) વાળું કલ્પવૃક્ષ છે (અને તેની) ત્રણસો બત્રીસ શાખાઓ (અધ્યાયો) છે. કા. ૪.

અર્થ તસ્ય વિવેચિતું ન હિ વિશ્વેશ્વાનરાદ્યાવપ્તે-
રન્યસ્તત્ર વિધાય માનુષતનું માં વ્યાસવચ્છીપતિઃ ।
દત્ત્વાઽઽજ્ઞાં ચ કૃપાવલોકનપટુર્યસ્માદતોઽહં મુદા
ગૂઢાર્થ પ્રકટીકરોમિ બહુધા વ્યાસસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રિયમ્ ॥ ૫ ॥

સુખરહિત (લોક) માં^૪ વાણીના પતિ વૈશ્વાનરથી^૫ બીજો (કોઈ)

૧ 'લોકમાં' એટલે દેવી સૃષ્ટિમાં (પ્ર).

૨ એકજ ભાગવત વેદ કલ્પવૃક્ષ અને ફલ કેમ થાય છે તે અહીં કહેલ છે. આમાં લૌકિકી, મતાન્તર અને સમાધિભાષા એવી ત્રણ ભાષાઓના તારતમ્યને લીધે ભાગવત આ ત્રણ રૂપ થાય તેમાં વિરોધ નથી (પ્ર).

૩ આ ભાગવત જૂદા જૂદા અધિકારીઓને તેમના અધિકાર પ્રમાણે જૂદું જૂદું ફલ આપે છે. ૧. ૭ ૭ માં આને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર કહેલું છે. તેથી તેનાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે શ્રવણ વિગેરેથી તેનો સ્વાદ લેતાં તે સંપૂર્ણ ફલરૂપ થાય છે. 'આ પહેલાં ભગવાને કહેલું' એ વાક્યમાં ભગવાને પ્રકાશિત કરેલું કહેલ હોવાથી તે વેદરૂપ છે. ૧૨. ૧૨. ૬૪ માં (જૂદા જૂદા પુરુષોને તે જૂદું જૂદું ફલ આપનાર) કહેલ હોવાથી તે સર્વનું તે કલ્પવૃક્ષ છે (પ્ર).

૪ વિ જતું રહેલું છે વં સુખ જેમાંથી તેવા લોકમાં શ્રીભાગવતના અર્થનું અચિતું પૂર્જન કરવા એટલે તેના સાત અર્થો વિરોધ વિનાના પ્રકટ કરવા (પ્ર). 'વિવેચિતમ્' એટલે 'વિવેચન કરવા' એમ અર્થ લેવાથી આવી ક્લિષ્ટતા રહે નહીં.

૫ 'વાણીના પતિ' શબ્દથી 'વૈશ્વાનર' એટલે આચાર્યચરણ આનો બરાબર અર્થ કરવા શક્તિવાળા હોવાનું જણાવ્યું, કારણકે જેમ સ્ત્રી પોતાના દેહને પોતાના પતિ પાસે જ પ્રકટ કરે છે, તેમ વાણી પણ કોઈક પાસે જ પોતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે. વાણીના પતિ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) જ છે (પ્ર).

શ્રી
માપી
અને

ત્રણ અર્થો તો હું (આ ટીકામાં) કહીશ. ચાર^૧ (અર્થો શ્રી-
લાગવતાર્થ) નિબંધમાં છે. આ (વિષય) માં સત્પુરુષો (કાર્યની)
સિદ્ધિ થાય તે માટે પોતાના સંતોષ સાથે આજ્ઞા આપો. કા. ૬.

લગવાનની આજ્ઞાથી^૨ લકિત ઉત્પન્ન કરનારી સંહિતા (લાગવત) નો આરંભ
કરતાં. બોધ થાય તે માટે મંગલ કરતાં, નીચેના શ્લોકથી પ્રથમ બીજની સ્થિતિથી
ગાયત્રીનો અર્થ જણાવે છે:—

જન્માદ્યસ્ય ચતોઽન્વયાદિતરત્ત્વાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાદૃ
તેને વ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવચે મુહ્યન્તિ યત્સૂરયઃ ।
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥ ૧ ॥

આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે, સમવાયિ અને બીજાં કારણ
હોવાથી, જેમનામાંથી (થાય છે), જે અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, અને
પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે, જેમાં સૂરિઓ મોહ પામે છે તેવા બ્રહ્મનો
જેમણે આદિકવિ માટે હૃદયથી વિસ્તાર કરેલો છે, જેમ તેજ, પાણી
અને પૃથ્વીનાં બૂદ્ધાં રૂપાંતરો (જણાય છે), તેમ ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં
બોટી (જણાય છે), તે પોતાનાં તેજથી સદા કપટ (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર)
નો નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ સત્ય (લગવાન) નું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ૧.

અહીં^૩ (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ બેસતો નથી, કારણકે લાગવત
કથારૂપ છે. તે તો ચોથા શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં
કહેવામાં આવે છે કે:— ‘જેમાં ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના વિસ્તારનું નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે, (અને) જેમાં વૃત્રાસુરનો વધ (કહેલ) છે તે શ્રીલાગવત
મુજીલું છે.’ જેમ વેદમાં વૃત્રને યજ્ઞરૂપ (કહેલ છે), અને તેના વધથી યજ્ઞની
પ્રવૃત્તિ થયાનું કહેલું છે, તેવી રીતે અહીં પણ લકિતરૂપ વૃત્ર છે (અને) તેના
વધનું નિરૂપણ થવાથી અહીં લકિતની પ્રવૃત્તિ થશે. ગાયત્રી^૪ વેદની માતા છે અને

૧ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાયો એ ચારના અર્થો (પ્ર).

૨ ‘હૃદોત્પન્ન કહેલી’ એ ન્યાય પ્રમાણે લગવાનની આજ્ઞા એટલે તારદના ઉપદેશથી (પ્ર).

૩ બીજની સ્થિતિથી ગાયત્રીનો અર્થ કહે છે ‘એમ માનવામાં પ્રમાણ શું?’ એ
જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી પ્રસંગને લીધે પહેલા ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ અહીંથી
જણાવે છે. (પ્ર).

૪ ગાયત્રીથી આરંભ કરી કહેવાનું પ્રયોજન અહીંથી કહે છે. જે બીજ તરીકે ગાયત્રીનો
અર્થ કહે નહીં તો ઉપર ગાયત્રીનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં ‘ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના

ચૂન
જ

તિ
વી

છે

તી
તી
ર્થ
ણ

ત્રણ વેદોનો અર્થ જણાવનારી છે. ભાગવતમાં તેનો અર્થ પ્રથમ બીજના પ્રકારથી કહેલો છે, કારણકે વેદ અને ભાગવત એક (જ) બીજવાળાં હોવાથી, જેવો વેદ તેવું ભાગવત (છે). તેથી ગાયત્રીનો અર્થ જણાવવાથી ભાગવત વેદથી વિરુદ્ધ નથી અને વેદથી દુર્ગલ નથી એમ જણાવ્યું. વળી જેમ વેદમાં યજ્ઞસંબંધી પદાર્થો યોગથી થતા ધર્મથી ફલ અને સાધન સહિત જણાવવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ યોગથી થએલ ધર્મથી વ્યાસે (૧) પુરુષ (૨) માયાથી થતું બંધન (અને ૩) ભક્તિથી થતી મુક્તિ એ ત્રણ ૧. ૭. ૪ થી ૬ એ ત્રણ શ્લોકોથી જણાવ્યા. આ સમાધિભાષા છે. તેમાં પુરુષનો પ્રયત્ન ભક્તિ (કરવા) માં જ છે. ‘ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભક્તિ એમ કહેવાય છે, તેનાથી મુક્તિ થાય છે, બીજા પ્રકારે (થતી) નથી ’ એ વૈષ્ણવતંત્રના વચન પ્રમાણે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભક્તિ છે. ઘણો દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ તો (ભગવાનને) આત્મા તરીકે જણાવવામાં આવે ત્યારે થાય, અને (તેમના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તો (તેમણે રચેલ) સૃષ્ટિ વિગેરે (જણાવવાથી) થાય, ત્યાં (ભગવાન વિષે) (તે) બે પ્રાપ્ત કરાવવા આ ભાગવતસહિતા (રચી) છે. જેમ (વેદના) બે કાંડોનો અર્થ (૧) યજ્ઞો અને (૨) બ્રહ્મનું આત્મા તરીકે જ્ઞાન એકબીજાના કારણરૂપ છે, તેમ અહીં (માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સ્નેહ) બંને ભક્તિનાં કારણ છે એમ

વિસ્તારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ’ એમ ન કહેત. તેથી એ લક્ષણવાક્યમાં તે લક્ષણથી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ અને ભક્તિમાં વિદ્ય કરાવનારનો નાશ કરવાનું કહેલ છે એમ જણવું. એ પ્રમાણે પહેલા શ્લોકની સંગતિ આ ભાગથી કહી. (પ્ર).

૧ આ ભાગથી બીજા શ્લોકની સંગતિ કહે છે. (પ્ર).

૨ ‘ આ ’ એટલે વ્યાસે અનુભવેલી. (પ્ર).

૩ (બીજા શ્લોકમાં) ‘ ધર્મ ’ શબ્દથી ભક્તિ માટે પ્રયત્ન કહેલો છે. ‘ વેદમ્ ’ વિગેરેથી જ્ઞાન કહેલ હોવાથી જ્ઞાનને (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો) વ્યાપાર કહેલ છે અને આ જ વેદનો અર્થ છે તેટલાથી વેદ વૃક્ષરૂપ હોવાનું જણાય છે. (પ્ર).

૪ ‘ ઘણો દૃઢ (સ્નેહ) ’ શબ્દથી (ત્રીજાથી ચારમા સુધીના) દશ સ્કંધોનો અર્થ કહ્યો જણાવ્યો. ચારમા સ્કંધમાં ‘ આશ્રય ’ કહ્યો તેથી આત્માનું અને બાકીના નવ સ્કંધોથી ત્રણ પ્રકારના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ કર્યું. તેથી પરિણામે માહાત્મ્યજ્ઞાન જેની પહેલાં થએલું છે તેવા ઘણા દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નિરૂપણ થયું. (પ્ર).

૫ આ ભાગથી ત્રીજા શ્લોકની સંગતિ કહી છે (પ્ર).

૬ ‘ એક બીજના કારણરૂપ ’ એટલે એકબીજાનો ઉપકાર કરનાર.

૭ સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી ભક્તિનાં કારણરૂપ (પ્ર).

છે). કારણકે ગાયત્રીના^૧ અર્થમાં માત્ર ઉત્પત્તિ જ કહેતી છે, સ્થિતિ અને પ્રલય (કહેલા) નથી, અને પાછળથી ' વરણ્ય ' અને ' મર્ગ ' શબ્દોથી સૂચવેલાં છે. તે અહીં પણ (શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી સૂચવયો. અથવા (ગાયત્રીમાં) સૂચવેલો અર્થ પણ લઈને ' જન્મ વિગેરે ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય^૨ ' અથવા જેમનામાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે... ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કહેલા છે. જન્મ છે આદિ: પ્રથમ જેનો, સ્થિતિ અને લંગ (પ્રલય) નો, એમ તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન બહુત્રીહિ (સમાસ લેવો); અથવા (જેનો એટલે) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લંગનો, એમ અતદ્દગુણસંવિજ્ઞાન (બહુત્રીહિ) લેવો. (આ શબ્દથી) વેદનો અર્થ જણાવેલ હોવાથી કાંઈ અધિક કહેવું નથી અને કાંઈ ફરીથી કહેવું નથી.

' અસ્ય ' ' આ (જગત) નો ' એટલે મનથી પણ કળી ન શકાય તેવાં કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ (જગત) ના (જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી થાય છે) એમ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય (જણાવ્યું). ' યત: ' એ અવ્યય, બ્રહ્મ વિકારરહિત છે, સર્વ જગતનું બીજ હોવા છતાં વિકાર વિનાનું છે એમ જણાવવા થોજેલ છે. જેમ કામધેનુ, કંપવૃક્ષ, ચિંતામણિ અને મંત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો જેવામાં આવે છે છતાં તે (કામધેનુ વિગેરે) માં વિકાર થતો નથી (તેમ જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં બ્રહ્મમાં વિકાર થતો નથી.) આથી^૩ બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૧. ૨૬ માં કરેલ પૂર્વ પક્ષમાં (જણાવેલ શંકા) દૂર થાય છે.

જો કે ' યત્ ' ' જે અને ' તત્ ' ' તે ' શબ્દો નિત્ય સંબંધવાળા હોવાને લીધે પણ શબ્દ ઓછો હોવાનો દોષ દૂર કરવા તે અધ્યાહાર કરી (રાખી) શકાય, છતાં પણ ગાયત્રીમાં રહેલા ' તત્ ' ' તે ' શબ્દના વ્યાખ્યાનરૂપ આ (શ્લોકમાં) શ્રેષ્ઠ (અને) સત્ય એ જો શબ્દો હોવાથી (' તે ' શબ્દ) અધ્યાહાર^૪ નથી.

તે (કારણ સંબંધ) માં કેટલાક એમ કહે છે કે બ્રહ્મ (જગતનું) સમવાયિ કારણ છે અને પ્રકૃતિ નિમિત્ત કારણ છે. બીજાઓ તેથી ઉત્કટ જ^૫ (પ્રકૃતિ સમવાયિ

૧ જન્મ, સ્થિતિ અને લયને પડતા મૂકી માત્ર જન્મ જ અહીં કેમ કહેલ છે, એની શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ તો પછી પાછા જન્મ વિગેરે ત્રણે કેમ લીધા છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી શ્રુતિથી તે સિદ્ધ હોવાથી તે પણ લીધેલ છે. (પ્ર)

૩ ' આથી ' એટલે કામધેનુ વિગેરેની પેઠે વિકારરહિત હોવાનું જણાવનાર ' યત: ' અવ્યયથી બ્ર. સૂ. ૨. ૧. ૧૬ માં દર્શાવેલ શંકા દૂર થાય છે. જો બ્રહ્મ પોતે જ સાધન વિના જગદ્રૂપ થાય તો બ્રહ્મ અધુન જગત્ થાય, અને જો અંશથી જગત્ થાય, તો તે અવયવરહિત હોવાનું ખાટું કરે, એવી શંકા છે.

૪ ગાયત્રીમાંના ' તત્ ' શબ્દ અહીં અધ્યાહાર રાખેલ નથી, કારણકે તેનો અર્થ જણાવનાર સત્યં પરમ્ એ જો શબ્દો શ્લોકમાં છે.

૫ આથી જગતનો કારણ પરમાણુઓ છે. એવા વાદનો પણ સમાવેશ થયો. (પ્ર)

જણાવવા, ગાયત્રી બીજ, વેદવૃક્ષ અને ભાગવત ફલ છે એમ કહેવામાં આવે^૧ છે. તેથી વેદ બંને કાંડના અર્થમાં સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ફલ વિનાના વૃક્ષ પેઠે વ્યર્થ હોવાથી ભાગવતનો આરંભ (કરવામાં આવે છે). તે અહીં (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોથી કહેવામાં આવે છે

જો કે પ્રણવ (ઐ). અને વ્યાહૃતિઓ (મૂર્મુઃસ્વઃ) પણ તેવાં (વેદના બીજરૂપ) છે, છતાં પણ તેઓનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી, તેથી ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે. વળી^૨ ‘ પ્રસૂતિથી તે સવિતાનું વરણ કરવા યોગ્ય (નું ધ્યાન કરીએ છીએ) ’ એ વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિનું પૂજન કરવામાં, અને તેવી રીતે ‘ ગાયત્રીથી મંત્રેલાં જલને બાથે ઉડાડે છે ’ વિગેરે વાક્યથી સંદેહ^૩ વિગેરેને દૂર કરવા પણ ગાયત્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી વિદ્ય વિના વાણી નીકળ્યા કરે તે માટે (વ્યાસજી) ગાયત્રીથી ભગવાનનું પૂજન કરતાં ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહે છે.

ત્યાં ગાયત્રીમાં^૪ (સત્વિત્તુઃ અને દેવસ્ય એ) એ છટ્ટી (વિભક્તિના શબ્દો) થી (ભગવાન) જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર હોઈ સર્વના કર્તા, અને દેવ હોઈ સર્વ જાણનાર હોવાનું કહેલ છે. ‘ વરણ્યમ્ ’ (વરણ કરવા યોગ્ય) શબ્દથી ભક્તિનું બીજ (જણાવેલું છે). ‘ ગર્ગઃ ’ (અવિદ્યાનો નાશ કરનાર) શબ્દથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર કહેલ હોવાથી સંસાર ફીટાડનાર (જણાવેલાં છે), અને તેથી જ ‘ ધોમદિ ’ (ધ્યાન ધરીએ છીએ) શબ્દથી ‘ જે સર્વ (જીવો) ની ખુદ્ધિ અને મન સાથે બધીએ ઈંદ્રિયોને સદા પ્રેરણા કરે છે તેમનું ધ્યાન સંપૂર્ણ પ્રકારે હિતકારી છે ’ એ વાક્ય પ્રમાણે જરૂરી કહેલું છે. તે સર્વ અહીં (આ શ્લોકમાં) પણ ‘ આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી (થાય છે) ’ શબ્દથી કહેલ છે. અથવા ‘ તેથી આ આત્મામાંથી આકાશ થયું ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે જન્મ આદ્યસ્ય આકાશનો જેમનામાંથી (થાય છે એવો અર્થ

૧ આ ત્રીજા શ્લોકમાં પાન કરવાનું કહેવાયું તેથી એમ કહેવાયું.

૨ આ ભાગથી ગાયત્રી જ ન કહેતાં તેનો અર્થ જ કહેવાનું કારણ કહેલ છે. એ કાર્યમાં ઉપયોગ થતો હોવાથી તેના અર્થમાં સંદેહ થાય, તેથી સંદેહ ન રહે તે માટે ગાયત્રીનો અર્થ જ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ સંદેહ વિગેરે રાક્ષસો છે. (તેલીવાળાની પ્રકાશમાં ફૂટનોટ).

૪ ગાયત્રીમાં એ છટ્ટી વિભક્તિના શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો તેથી તેમાં અર્થની વાત નથી.

ને પ્રલય
તે અહીં
અર્થ પણ
મનામાંથી
મ જેનો,
લેવો);
સંવિજ્ઞાન
ધેક કહેલ

કરોડો
વાનનું)
નું બીજ
દૃષ્ટવૃક્ષ,
જ્ઞતાં તે
હોવા
પક્ષમાં

લીધે
છતાં
) શ્રેષ્ઠ

વાયિ
વાયિ
એની

તિથી

તતઃ
સાધન
તો તે

અર્થ

કારણ અને પ્રહાર નિમિત્ત કારણ હોવાનું) કહે છે. બીજાએ પ્રહાર માત્ર કરતા હોવાનું કહે છે. તે બધા ખોટા છે એમ જણાવવા 'સમવાયિ અને બીજું કારણ હોવાથી' એમ કહેલું છે. અન્વયે સાથે (રહે) તે અન્વયઃ સમવાયિ કારણ. 'બીજું' એટલે નિમિત્ત કારણ ઉત્તરાર્થ અધ્યાય ૩૬, શ્લોક ૪ માં કહેલાં અને નહીં કહેલાં (કારણો) નો 'ન' અને 'શબ્દથી સમાવેશ કરેલો છે. તેથી એમ કહેવાયું કે જેનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો જુદાં નથી તેવા જગતનું કારણ પ્રહાર છે. સ્થિતિ અને પ્રલય વિગેરેમાં પણ જરૂર પ્રમાણે (અર્થ) લેવાથી (તે બધાં) સાથે કહેવામાં દોષ નથી. અથવા નાશ (થવા) ની પ્રક્રિયા સ્વીકારેલી નહીં હોવાથી નાશ (કહે છે તે) માં પણ (પદાર્થની) ન જણાય તેવી સ્થિતિ (રહેતી) હોવાથી, સમવાયિ (કારણ) ની જરૂર રહે છે જ. પ્રત્યક્ષથી જણાય તેવા અન્વય અને વ્યતિરેક અહીં (પ્રહારના સંબંધના) હોતા નથી, કારણ કે પ્રહાર જગતનું કારણ હોવાનું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતું નથી. તે તો શ્રુતિથી સિદ્ધ થયેલું છે. વળી કોઈ (પદાર્થ) માં પ્રહારનો વ્યતિરેક (અભાવ) હોવાનું સંભવતું નથી. આકાશમાં ઉગેલું ફૂલ પણ તે (પ્રહાર) હોવાથી જ અને 'જે છે અને જે નથી' (તે સર્વ પ્રહારનું રૂપ છે) એ વાક્યથી જણાય છે. તેથી એમ કહેલું છે કે સર્વ પ્રકારથી પણ પ્રહાર જ જગતનું કારણ છે.

(પ્રહાર) જગતનું કારણ હોવાથી તે (કારણ થવા) માં ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થવા છતાં પણ લોકની પેઠે (તેને) ફલનું અજ્ઞાન હોવાનું સંભવે, તે (ફલનું જ્ઞાન) 'અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા' શબ્દોથી કહે છે. આ (જ્ઞાન) બહુ પ્રયોજનવાળું નથી એમ જણાવવાં (અર્થે શબ્દ) સાતતી વિભક્તિમાં (ચોળેલ) છે. એક પ્રયોજનનાં પણ ઘણાં પ્રયોજનો હોય છે એમ જણાવવા (એ શબ્દનું) બહુવચન (કહેલ) છે. વળી જ્ઞાનશક્તિ અને પ્રયોજનો (અભિજ્ઞ અને અર્થે) નો

૧ જે તે તે (કાર્ય) ને લક્ષ્યમાં રાખી તેમાં વ્યાપી રહી રહે તે અન્વયઃ આવી રીતે આરોપ કર્યા વિના અને આવી ચડેલ ન હોવાના રૂપથી (તે તે પદાર્થની) સાથે રહેલું તે સમવાય એવું તેનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું. (પ્ર)

૨ શ્લોકમાં અખંડપ્રહારવાદ કહેલો છે. (પ્ર)

૩ 'તર્કપાદમાં વ્યાસજીએ સમજાવતાં દોષ દર્શાવેલ છે, છતાં પ્રહાર સમવાયિ કારણ હોવાનું કેવું કહેલો છે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્ય ચોળેલું છે. 'જરૂર પ્રમાણે' એટલે તે તે (પદાર્થો) ના અનુકૂળ આધાર તરીકે. તેથી વ્યાસજીએ વેશેષિકો માને છે તેવા સમવાયના જ દોષ જણાવેલ છે, પરંતુ તાદાત્મ્યરૂપ સમવાયમાં દોષ દર્શાવેલ નથી. (પ્ર)

૪ 'સર્વ પ્રકારથી' એટલે સમવાયિ તરીકે, નિમિત્ત તરીકે, અધિષ્ઠાન તરીકે અને પ્રયોજક તરીકે. (પ્ર)

૫ (પ્રહારમાં) વૈરાગ્ય પૂર્ણ હોવાથી કોઈ પણ ચીજ તેમને બહુ ઇચ્છેલી નથી, તેથી કર્મવાચક છટ્ટી (વિભક્તિ) ન કહેતાં વિષયસપ્તમી ચોળેલી છે. (પ્ર)

માસ કરેલ નથી, તેથી (બ્રહ્માને) હુપ્ અને શોક હોતા નથી. 'અર્થ' શબ્દનો અર્થ યોજન થાય છે.^૧ અથવા 'અર્થ' એટલે નિમિત્તોમાં,^૨ તેથી ચાર પ્રકારના કષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવવા જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું છે એવો અર્થ થયો. સર્વ જીવોને સર્વ કષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે જગત્ (સ્વયં) એમ કહેવાયું. એકે એક પ્રયોજનમાં જીવન, કાર્ય અને કારણની પરંપરાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન (ભગવાનને છે) એવો અર્થ (શબ્દમાંના) અર્થ શબ્દ (ઉપસર્ગ) નો અર્થ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં કેટલાક એમ કહે છે કે (ભગવાન) સ્વાર્થ માટે જ સર્વ કરે છે. જો હું હોવાનું જણાવવા 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' એમ કહેલું છે. જો કે જીવો (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ છે, તોપણ (બંનેના સ્વરૂપના) પ્રકારમાં ભેદ^૩ થી (ભગવાન જ પોતાની મેળે પ્રકાશનાર હોવામાં) દોષ નથી. (ભગવાન) થી જ પ્રકાશે છે, વિષયોમાં રમણ કરતા નથી, એવો અર્થ છે. અથવા વિરાટમાં જ ભગવાન પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે. તે (આવા અર્થ) થી ઉપર જણાવેલ જાણનાર હોવાપણું દૃઢ થાય છે, અથવા કલેશ ન થાય તે માટે (ભગવાન) પાનંદમાં રમણ કરે છે એવો અર્થ છે. આટલાથી^૪ રૂપપ્રપંચ (જૂદાં જૂદાં રૂપો) થયે છે તે બધાં) નું કારણ (ભગવાન) છે એમ કહ્યું.

હવે પ્રલોકના બીજા ચરણથી નામપ્રપંચનું કારણ (પણ ભગવાન છે) એમ છે. જો કે (ભગવાન રૂપ અને નામપ્રપંચ બંનેનું) કારણ સરળી રીતે હોવાનું શકાય, છતાં પણ રૂપપ્રપંચમાં આસક્તિવાળા જીવોને જૂદા પાડવા અહીં જૂદું કહેલ છે. બંધ અને મોક્ષના પ્રકાર જૂદા જૂદા જણાવવા વેદ અને જગત્ મ અને રૂપ પ્રપંચ) જૂદા જૂદા કહેલા છે. ત્રણે પ્રકારની ઉત્પત્તિ (જનન, ગમ અને પ્રાકટ્ય) વેદની નથી,^૫ પરંતુ પ્રલયમાં (તે) સૂક્ષ્મ રૂપથી^૬ છે. જેમ અનેક ભાષાઓમાં પ્રસરવું તે વર્ણોનો વિસ્તાર છે, તેમ વેદની જૂદી શાખાઓ થવી તે શ્રુતિ (વેદ) નો વિસ્તાર છે. 'બ્રહ્મા' એટલે વેદ.

૧ 'અર્થ' શબ્દનો અર્થ ફક્ત લાભ જ કેમ થાય ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી તેનો અર્થ કહેલ છે. કાશમાં તેના અર્થ, શબ્દના અર્થ, ધન, વસ્તુ, પ્રયોજન અને નિવૃત્તિ (દૂર કરવું) એટલા કહેલા છે. (પ્ર)

૨ 'નિમિત્તથી કર્મયોગ' એ વાક્ય પ્રમાણે ફક્ત (અર્થ) માં સાતમી વિભક્તિ છે, એટલે 'જીવોના અર્થો (પુરુષાર્થો) ને જાણનાર' એવો અર્થ થયો છે. (પ્ર)

૩ જીવો ભગવત્સ્વરૂપ હોવા છતાં તેમનામાં ઈશ્વરનો પ્રકાર નથી, તેથી તેઓ માટે ભગવાન સૃષ્ટિ કરે તેથી તેમના સ્વરાટપણાની દાનિ થતી નથી (પ્ર)

(તે)
' જો
છે ' એ
અથવા
' હૃદય
તેથી (તે
તો (તે
દેશકાર
બ્રહ્મા :
વેદના
ભાવ દ
પ્રકારે
બીજો
જણાવ
જ સ્તુ
શબ્દ
મોહ
મોહ
અને
નથી.
પુરુષ
અનુર
માત્ર
(કર
થાય
કરેલી
અથ

તેનો અર્થ
પ્રકારના
ને સર્વ
સેજનમાં
) એવો

કરે છે.
કે છવો
ાં લેદ
ગવાન)
વેસ્ટમાં
ણાવેલ
વાન)
હાં કેવો

) એમ
કાવાનું
જૂદું
જગત
જનન,
પથી
વેદની
વેદ.

તેનો
અને

(તે) વિકાર રહિત છે એ જણાવવા તેવો શબ્દ (પ્રહા) (યોજેલ છે).
' જે પહેલાં પ્રહાને બતાવે છે, અને જે તેમની પાસે વેદોને મોકલે
છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રહાને માટે (લગવાને) વેદોનો વિસ્તાર (કરેલો છે).
અથવા લગવાનું તાત્પર્ય વેદમાં જ છે, લોકમાં નથી. એમ જણાવવા ' હ્રદય '
' હૃદયથી ' એમ કહેલું છે. ' ય : ' ' જેમણે ' શબ્દ ગાયત્રીના ત્રીજા પાદમાં રહેલ છે.
તેથી (લગવાન) સર્વાના પ્રેરક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ (તેવો અર્થ) ન હોય
તો (તે શબ્દ) નકામો કરે, કારણ કે ' યત : ' ' જેમનામાંથી ' શબ્દ જ વિલક્ષિતો
દેરદાર કરીને સર્વ વાક્યોમાં જોડી શકાય છે. ' આદિકવચે ' ' આદિકવિ માટે ' એટલે
પ્રહા માટે. વેદમાર્ગ પ્રમાણે પ્રહા એમ (આદિકવિ) કહેવાય છે, એવો અર્થ છે.
વેદના અર્થમાં શ્રદ્ધાવાળા બીજાઓની પણ તે પ્રકારથી જ મુક્તિ થાય છે એવો
ભાવ છે. (પ્રહા) શબ્દના રસને જાણનાર છે અથવા તેને છૂપાવવા અથવા તેને જૂદા
પ્રકારે કહેવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા ' કવિ ' શબ્દ (યોજેલ છે).
બીજો કોઈ તેવો નથી એમ જણાવવા અથવા કવિનો દોષ (તેમનામાં) નથી એમ
જણાવવા ' આદિ ' શબ્દ (યોજેલ છે). અથવા (તેમની) જૂદાં જૂદાં પ્રકારની
જ સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા લગવાને તેમને વેદ જણાવ્યા એમ જણાવવા ' આદિકવિ '
શબ્દ યોજેલ છે. બીજાઓને વેદ ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ ' (જેમાં સૂરિઓ)
મોહ પામે છે ' શબ્દથી કહેલું છે. જે વેદમાં અથવા વેદના અર્થમાં સૂરિઓ પણ
મોહ પામે છે એવો અર્થ છે. ' યજ્ઞો લોકિક છે, માત્ર ફલના સંબંધમાં વૈદિક છે,
અને પ્રહા માત્ર છવોનો આત્મા છે ' એમ માનનાર સાંજ્યો અને યોગીઓ વૈદિક
નથી. વળી પૌરાણિકો સદ્વાદી (પદાર્થ માત્ર સત છે) એમ માનનાર હોવા છતાં
પુરુષથી અટકી જાય છે, પરંતુ પુરુષોત્તમને જાણતા નથી, અને બીજાઓ તેમને
અનુસરે છે. ' લગવાનને શરણ ન જવું ' એ (સર્વને) મોહ થવાનું કારણ છે. તેથી
માત્ર લગવાન અથવા તેમને શરણ ગએલા જ વેદના અર્થને જાણે છે. વેદ સર્વ
(કરવા) સમર્થ હોવાથી કામનાથી દુઃખી થતા પ્રાણીઓને તેમની કામનાઓ પ્રાપ્ત
થાય તે માટે વેદનો પ્રચાર (કરેલો છે); તેવીજ રીતે (તેજ પ્રયોજનથી) શાખાઓ
કરેલી છે. તેવીજ રીતે કોઈક સમયે પુરુષના હૃદયમાં (વેદ પ્રકટ થએલા),
અથવા ' પહેલાં વેદ પ્રણવ જ હતા ' એ વાક્ય પ્રમાણે માત્ર પ્રણવ (તેના હૃદયમાં

લક્ષિત

પ્ર)

માટે

૧ એમ કહેનાર મીમાંસકો મોહ પામે છે. (પ્ર)

૨ આમ કહેનારા વેદાંતેકદેશીઓ મોહ પામે છે. નૈયાયિક વિગેરેનો તો સત્પુરુષો સ્વીકાર
કરતા નથી. તેથી તેઓ સૂરિ ન હોવાથી જ તેમને ગણેલા નથી. (પ્ર)

૩ આથી સૂરિઓને પણ મોહ થવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

૪ કારણકે મંત્રકુદિવાળાઓ માટે વેદના વિભાગ કરેલા છે. પુરુષવસને કામના થતાંજ
ત્રેતાયુગમાં ત્રણ વેદ પ્રકટ થતાં (વિભાગ થયા). (પ્ર)

૫ ' કોઈક સમયે ' એટલે પુરુષવસના પહેલાં, કૃત યુગમાં. (પ્ર)

પ્રકટ થએલ). વેદનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્માને જ (થએલ છે). તેથી જ વેદનું તાત્પર્ય ન જાણતા હોવાથી વેદનો અર્થ જોટી રીતે કરનારાઓનો આદર કરવો નહીં, પ્રપંચથી બંધ થાય છે, વેદથી મોક્ષ થાય છે. (તે) બંને વડે ભગવાન કીડા કરે છે એવું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય છે.

એ રીતે (ભગવાન) પૂર્ણગુણવાળા છે એમ કહીને તે દોષરહિત છે એમ કહેતાં ત્રીજા ચરણથી (ગાયત્રીમાંના) ‘ મર્ગઃ ’ શબ્દનો અર્થ કહે છે, અથવા તેમને માયાનો અથવા તેના કાર્યનો જરાએ સંબંધ નથી એમ જણાવેલ હોવાથી, (તે) વરણ કરવા યોગ્ય હોવાનું કહે છે. (ભગવાન) દોષરહિત છે એ પક્ષમાં તો દોષ એ પ્રકારના હોય છે—(૧) પોતાની અંદર જ દુષ્ટતા કરાવનાર અને (૨) સેવકનો ઉદ્ધાર ન કરવારૂપ. તે પૈકી પહેલો (દોષ ભગવાનમાં) નથી એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. દેહ ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મોનો સંબંધ (આ પહેલા પ્રકારનો) દોષ છે, અને તે દરેક (ગુણના સંબંધથી થાય છે તે) થી અથવા સાત્ત્વિક વિગેરે (પ્રકાર) ના ભેદથી થતો હોવાથી ઘણાં દષ્ટાંતો કહેલાં છે. પૃથ્વી, પાણી અને તેજ પૈકી એક હોય તે જેમ બીજું જણાય તે જોટું જણાય છે, કારણ કે (દોષ) જોનારની બુદ્ધિને જ તેવી કરે છે, પરંતુ પદાર્થ તેવો નથી એવો અર્થ છે. મૃગજલ (જોવામાં આવે) તેમાં તેજ, જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. અંધારી રાતે જલ વિગેરે હોય તે પૃથ્વી હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. તેવી રીતે મણિ વિગેરે (પૃથ્વી છે તે) માં અગ્નિ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. કાચ વિગેરે પૃથ્વીમાં જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વાદળાં (જલ) માં ચંદ્ર હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. ચંદ્રનાં કિરણો (તેજ) માં વસ્ત્ર (પૃથ્વી) હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વળી છીપમાં રૂપ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે તે એક જ વસ્તુના (પદાર્થો) માંના ભ્રમો છે. તે (ભ્રમો) જેમ જીવોની બુદ્ધિથી કલ્પેલા છે, તેમ ભગવાનમાં અવતારો^૧ વિગેરેમાં દેહ, ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણ જોટાં (દેખાય) છે એમ કહે છે—‘ ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં જોટી (જણાય છે) ’. ‘ જેમનામાં ’ શબ્દથી તે (જોટાં દેખાવાનાં) નિમિત્ત^૨ અને સ્થાન^૩ કહેલાં છે. તેથી ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, તેમના ધર્મો, તેનું કારણ,^૪ તેનાં સ્થાનો^૫ અને તેના વિષયો^૬ અધ્યાસથી (જણાય)* છે, એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા છે એમ કહેવામાં

૧ અહીં ‘ વિગેરે ’ શબ્દથી ફલ પ્રાપ્ત કરેલ ભક્તો સમજવા (પ્ર).

૨ જેમના માટે અને

૩ જેમનામાં રહેલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે (પ્ર).

૪ કારણ = પ્રકૃતિ (પ્ર).

૫ સ્થાનો = ગુણો (પ્ર).

૬ વિષયો = રૂપ વિગેરે (પ્ર).

* ‘ અધ્યાસેન સન્તિ ’ એવો જ્ઞાન પ્રેસવાળી વ્રતનો પાઠ લીધો છે.

વેદનું
કરવો
કીડા

એમ
મને
તે)
એ
નો
થી
પ
રે
જ
ની
માં
તે
ન
માં
)
।
।
।
।

આવે^૧ તો 'જેમનામાં' શબ્દ વ્યર્થ થાય, અને પ્રહ્ન સર્વનો આધાર હોવાથી (સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા ન કહેવાય)^૨ તેથી અધ્યાસથી જ (લગવાનમાં દેહ વિગેરે છે) એમ કહેવું જોઈએ. આ^૩ માટે જ દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. લોકની દૃષ્ટિથી (બ્રમ)^૪ જણાય છે, કારણ કે બીજા (જીવ) ના દેહ ઈન્દ્રિય વિગેરે ધર્મો બીજા (પ્રહ્ન) માં જેવામાં આવે તે મિથ્યા છે. પ્રવૃત્તિ, પ્રકાશ અને તેના અભાવથી જુદા પ્રકારના ગુણ સ્પષ્ટ હોવા છતાં જેમ એકમાં બીજાનો અધ્યાસ થાય, (તેમ લગવાનમાં જીવોના ગુણ જણાય છે)^૫. કેટલાક લગવાનમાં દેહ ઈન્દ્રિયોની કલ્પના કરીને, તે ચિદાનંદરૂપ હોવાની કલ્પના કરે છે. કેટલાક ચિદાનંદમાં દેહ અને ઈન્દ્રિયો હોવાની, અને કેટલાક હરતા ફરતા શ્રીકૃષ્ણને જડ અને જીવનો સંબંધ હોવાની કલ્પના કરે છે, અથવા અમુક જડ અને જીવમાં (તેવી) શક્તિ (હોવાની કલ્પના કરે છે). કેટલાક શરીરમાં માયા અને માયાવાળાના અધ્યાસની, અથવા અમુક પ્રકારની માયાવાળાને પોતાની ઇચ્છાથી જ શરીરનો સંબંધ થવાની કલ્પના કરે છે. તે સર્વની બુદ્ધિ જ ભ્રાંત છે, પ્રહ્નને શરીર અને ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ નથી છતાં પ્રહ્નમાં વ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. એ રીતે લગવાનમાં જડ અને જીવોના ધર્મ ખોટા (દેખાય છે) એમ કહ્યું. માયા અને તેનાં કાર્યનો જરાએ સંબંધ ન હોવાથી (પ્રહ્ન) વરણ કરવા યોગ્ય 'સુદર' છે એમ પોતાથી થતો (પોતાની અંદર દુષ્ટતા કરાવનાર પહેલા પ્રકારનો) દોષ તેમાં નથી એમ કહ્યું.

ચોથા ચરણથી પ્રહ્નમાં ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો હોવાનું કહેતાં, (તે) સેવકોનો ઉદ્ધાર (કરે છે) એમ કહે છે. સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિથી જ (તે) સર્વની બધી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે એવો અર્થ છે. (તેમનું) સ્વરૂપ જ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે. આ પ્રમેયબલ છે. 'સદા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કલિકાલ વિગેરે (તેમાં) વિદ્ય કરનારા નથી. 'કુદ્દમ્' એટલે કપટ; દેહ ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણની સ્થિતિ

૧ માયાગદીઓ પેઠે દેહ ઈન્દ્રિયો વિગેરે સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા હોવાનું કહેવામાં શો દોષ ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહે છે. આકાશના ફૂલનો આધાર હોવાનો કોઈ પદાર્થમાં વ્યવહાર નથી. ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિને તેવી માનવામાં આવે તો તેની પેઠે તેનો આધાર હોવાનો પણ કોઈ પણ પદાર્થમાં વ્યવહાર ન થાય (પ્ર).

૨ સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા માનવાથી પ્રાપ્ત થતું બીજું દૃષણ આથી કહેલ છે (પ્ર).

૩ 'આ માટે જ' એટલે (લગવાન સિવાય) બીજા (જીવો) માં ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય હોવાને લીધે (પ્ર).

૪ જીવોમાં એ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય છે. કૃત્તિવરમાં ખોટી લોકદૃષ્ટિથી દેખાય છે તેનું કારણ પણ કહેલ છે (પ્ર).

૫ બીજા (જીવોમાં) જેમનો સંસર્ગ છે તેમનો પ્રહ્નમાં સંસર્ગ (નથી), મિથ્યા (દેખાય છે) એમ સિદ્ધ કરી, અહીંથી પ્રહ્નમાં સંસર્ગ જણાવનાર છ મતો છે. (પ્ર)

એવો અર્થ છે. તે દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જાકીનું પોતાની મેળે જ થશે. આથી 'સ્' જેને છેડે છે એવા 'મર્ગઃ' (મર્ગસુ) શબ્દનું, સર્વ અવિધાનો નાશ કરે છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યું. 'શ્રેષ્ઠ સત્ય' શબ્દોથી (ગાયત્રીમાંના) 'તત્' શબ્દનો અર્થ કહે છે, ત્રણ કાલમાં જેનો પરાભવ થતો નથી અને જે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે (તે) સત્ય 'પરં' 'શ્રેષ્ઠ' એટલે પુરુષોત્તમરૂપ સર્વ વેદમાં પ્રસિદ્ધ (તેવાં શ્રેષ્ઠ સત્યનું) 'ધીમહિ' ધ્યાન કરીએ છીએ અથવા તેના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ. આ 'ધીમહિ' શબ્દ વૈદિકપણું જણાવવા માટે (ભાગવત અને ગાયત્રી) બન્નેમાં એકજ* છે. આથી એમ કહેવાયું કે (આ) પુરાણ વેદની સમાન છે. એ રીતે બીજની સ્થિતિ વર્ણવી. ॥ ૧૪ ॥

નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીભાગવતનો) મધ્ય ભાગ (વૃક્ષપણું) જણાવતાં (તે) કલ્પવૃક્ષ હોવાનું કહે છે :—

ધર્મઃ પ્રોચ્છિતકૈતવોઽત્ર પરમો નિર્મલસરાણાં સતાં
વેદ્યં વાસ્તવમત્ર વસ્તુ શિવદં તાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।
શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પૈરીશ્વરઃ
સદ્યો હૃદયરુદ્ધયતેઽત્ર કૃતિભિઃ શુશ્રૂણુભિસ્તત્ક્ષણાત્ ॥ ૨ ॥

મહામુનિએ રચેલા શ્રીભાગવતમાં અહીં ઉપરોક્ત સંતપુરુષોનો સર્વથા કંપટરહિત ઉત્તમ ધર્મ (કહેલો છે). અહીં ત્રણ તાપને મૂળથી ઉખેડી નાખનાર, જાણવા યોગ્ય, કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર વાસ્તવિક વસ્તુ (જણાવેલ છે). અથવા બીજાં (ફલ) થી શું ? અહીં શ્રવણ કરવા ઇચ્છનારા કુશલ પુરુષોથી તેજ ક્ષણે ઈશ્વરને (પોતાના) હૃદયમાં તરત જ રખાય છે. ૨

૧ ' જાકીનું ' એટલે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે અભય (પ્ર).

*ગાયત્રીના શબ્દો તથા તેના અર્થવાળા આ શ્લોકના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—

ગાયત્રીના શબ્દો

આ શ્લોકના તે અર્થવાળા શબ્દો

તત્

સત્યમ્, પરમ્

સવિતુઃ

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્ત્ર્યંયાદિતરતશ્ચ

વરેણ્યમ્ મર્ગઃ

તેજોવારિશ્વદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો

દેવસ્ય

મૃપા ધામ્ના ત્વેન સદા નિરસ્તકુદ્દકમ્

ધીમહિ

અર્ચ્યમ્ અભિષેઃ સ્વરાત્

ધિયો વો નઃ પ્રચોદયાત્

ધીમહિ

તેને વચ્ચેના અર્થો—

ધર્મ^૧ અને જ્ઞાન^૨ સાધન છે, ભગવાનનો આવિર્ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ત્યાર પછી તે (ભગવાન) માં પ્રવેશ (થવો તે) ફલ છે. આ સર્વ ભાગવતથી જ થાય છે, તેથી તે ઉત્તમ^૩ કલ્પવૃક્ષ છે.

(૧) વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ (હોવો તે) ધર્મ, એ ધર્મનું લક્ષણ છે. અને વેદ પ્રમાણ છે તે ધર્મ યજ્ઞરૂપ છે. (૨) આચાર પણ પુરાણમાં કહેલો ધર્મ છે. (૩) સત્ય વિગેરે પણ ધર્મો છે, અને (૪) તપ વિગેરે તથા (૫) (ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ વિગેરે ધર્મો છે તે પૈકી (૧) ઉપર પ્રમાણે^૪ તે (ભગવાનના આવિર્ભાવ) માટે કરેલા ન હોય તેવા યજ્ઞોને પણ કહેલાં સ્વરૂપથી^૫ ફલનાં સાધન તરીકે કહેલા છે તેથી, અથવા સ્વર્ગ વિગેરે સ્થાન (ફલ હોવા) ની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી, (તેઓમાં) કપટ હોવાનું સંભવે છે. (૨) ‘ એકસંરળી વસ્તુઓમાં પણ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે ’ (ભાગ ૧૧-૨૧-૩) વિગેરે નિયમ પ્રમાણે (આપણી) પ્રવૃત્તિ ઓછી થાય તે માટે ગુણ અને દોષ હોવાનું કહેલ હોવાથી આચારમાં પણ કપટ છે. (૩) વ્યવહારમાં ખીચડો થતો હોવાથી સત્ય વિગેરેમાં પણ કપટ છે. (૪) અને ‘ પોતાનું અને બીજાનું સુખ શું ? અને પોતાનો અને બીજાનો દ્રોહ કરનાર ધર્મનું પ્રયોજન કેટલું ? ’ ‘ (પોતાનાં) શરીરમાં રહેલા મહાભૂતોના સમૂહને હેરાન કરનારા મૂઢા ’ (ભ. ગી. ૧૭-૧૧) વિગેરે વાક્યથી તપ વિગેરેમાં પણ કપટ (હોવાનું કહેલ છે). (આ) સર્વ (ધર્મો) માં કરવાની અને ન કરવાની આજ્ઞા હોવાથી કપટ છે. તેજ પ્રમાણે (ભગવાનના ગુણોનાં) શ્રવણ વિગેરેમાં કાંઈપણ કપટ નથી. (પ્રોક્ષિત શબ્દમાંના) ‘ પ્ર ’ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે તે (શ્રવણ વિગેરે) ધર્મ કરનારાઓમાં પણ કપટ નથી. સર્વથા જતું રહેલ છે કપટ જેમાંથી તે શ્રવણ વિગેરે ધર્મ ભાગવતમાં^૬ છે. વળી આ (ધર્મ) ઉત્તમ છે, કારણકે તે ભગવાનના સંબંધવાળો ધર્મ છે, અથવા પરઃ વશ રાખનાર (ભગવાન) પ્રાપ્તે જણાય છે જેનાથી તેવો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર હોવાથી ઉત્તમ છે. ‘ ઈર્ષ્યારહિત સત્પુરુષોનો ’ શબ્દોથી (તે ધર્મને) આચરનારા પણ ઉત્તમ હોવાથી ધર્મનું ઉત્તમ-પાણું કહેલું છે. બીજાની સરસાઈ સહન ન કરવી તે મત્સર (ઈર્ષ્યા) દોષ છે. કૃપાણું

૧ ‘ ધર્મ ’ એટલે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે. (પ્ર)

૨ ‘ જ્ઞાન ’ એટલે ભગવાનનું જ્ઞાન. (પ્ર)

૩ ઇચ્છેલા કરતાં પણ અધિક ફલદાન કરનાર હોવાથી ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે. (પ્ર)

૪ ‘ ઉપર કહેલા ન્યાય પ્રમાણે ’ એટલે સૂરિઓને પણ મોહ કરનાર હોવાથી. (પ્ર)

૫ ‘ કહેલાં સ્વરૂપથી ’ એટલે ‘ વિધિએ જણાવેલાં સ્વરૂપથી ’. (પ્ર)

૬ ‘ એવ ’ ‘ જ ’ શબ્દથી ભારતમાં પણ કપટ હોવાનું કહેલું. સૂક્ષ્મ ટીકામાં કહેલું છે કે :- ‘ ભારતમાં ભગવદ્ધર્મનું પણ અતિ ફલ કહેલ હોવાથી કપટ છે, અહીં તો ક્યાંય પણ રુચિ ઉપજાવે તેવું કહેલ નથી. (પ્ર) આચાર્યશ્રીએ ભાગવત ઉપર સૂક્ષ્મ ટીકા લખેલી એમ આથી જણાય છે.

હોયું? વિગેરે ધર્મનો સંબંધ ગુણ છે. આ ધર્મના સંબંધવાળાઓ (આચરનારાઓ) દોષરહિત અને ગુણવાળા છે. તેથી (ધર્મ) ઉત્તમ છે. ખીજાઓમાં ઇર્ષ્યા વિગેરે (દોષો) સ્પષ્ટ જ હોય છે.

જ્ઞાન પણ અહીં (ભાગવતમાં) જ છે એમ શ્લોકના ખીજા ચરણથી કહે છે. સર્વ (શાસ્ત્રો) માં યજ્ઞ, ધર્મ, કાલ અને પુરુષ જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે. તેઓના પણ સારરૂપ ભગવાનને અહીં (ભાગવતમાં) જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે, કારણકે તે (ભગવાન) જ સર્વનાં સારરૂપ છે. વળી પોતાની મેળે પ્રકાશનાર (ભગવાન) પણ આ શાસ્ત્રમાં જ જણાય તેવા હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. ખીજાં (શાસ્ત્રો) માં જાણવા યોગ્યનું અવાસ્તવિકપણું અને (વાસ્તવિક) વસ્તુનું ન જણાય તેવા હોવાની સ્થિતિ છે. અને તે અવિદ્યાવાળાઓ માટે (લગાએલાં છે). ભાગવતમાં તો મુક્ત (છુટો) નો અધિકાર છે, (અને) સર્વથી ન જણાય તેવા ભગવાન પણ તેમની ઇચ્છાથી પ્રાકટ્ય થતાં જણાય તેવા થવાનું (કહેલ છે). ખીજાં શાસ્ત્રોમાં જેઓની બુદ્ધિનો અંત આવી જાય છે તેવાઓને જ તેવા (ભગવાન) અવાસ્તવિક જણાય છે. અથવા (ભાગવતમાં) સર્વનું વાસ્તવિક રૂપ જણાય તેવું છે. વળી યજ્ઞરૂપ (વિગેરે કરવામાં આવે અને જાણવામાં આવે ત્યારે શાંત પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણકે તે (તેમનું) ફલ પરલોકમાં મળે તેવું છે. અને અત્યારે તો દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે પણ શાંતિ થાય છે, પરંતુ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે (આત્મા) ને જ પરમાનંદ નથી એમ શાસ્ત્રો કહે છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય અથવા અંતે (તેમનું) સાયુજ્ય થાય ત્યારે તો શાંત પરમાનંદ (પ્રાપ્ત થાય છે), અને તે જ ક્ષણે ત્રણે તાપ મૂલથી ઉખડી જાય છે. તેથી અહીં (ભાગવતમાં) જ ફલ અને સાધન છે, તેથી જ્ઞાન પણ ઉત્તમ છે. શબ્દના રસને જાણનારાઓ માટે પણ આ જ ઉત્તમ છે એમ ('શ્રીમદ્ભાગવત' શબ્દથી) કહે છે. શ્રીમતિ લક્ષ્મીવાળા માગવતે ભાગવતમાં એટલે દશ રસવાળા (ભાગવતમાં) એવો અર્થ છે. કાવ્યોમાં પણ આ (રસો) છાયારૂપે છે, છતાં પણ તે રચનારાના દોષથી નિંદાએલ છે. તેવી આ (ભાગવત) માં શંકા પણ નથી એમ 'મહામુનિએ રચેલા' ૩ વિશેષણથી કહે છે. વેદવ્યાસે રચેલાં, એવો અર્થ છે. સમાધિમાં અનુભવીને રચેલું હોવાથી, (તે) સમાધિ લાપા છે એમ જણાવવા 'મહામુનિએ રચેલું' એમ કહેલું છે.

(હવે) ઉપાસના પ્રકરણોથી અસાધારણ સરસાઈ કહે છે. (૧) મંત્રશાસ્ત્ર અને (૨) પંચરાત્ર ઉપાસના નાં પ્રકરણો છે. તે પૈકી (૧) મંત્રશાસ્ત્રમાં દેવતા પોતાને

૧ અગીઆરમા સ્કંધમાં ભગવાને સત્યપુરુષના લક્ષણમાં આજ ગુણો કહેલા છે (પ્ર)

૨ અહીંથી 'સિવદં' 'કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર)

૩ ભાગવત વ્યાસે પોતે રચેલું છે એમ ન કહેતાં મહામુનિએ રચેલું હોવાનું કહે છે, કારણકે ભગવાનની પ્રેરણાથી સમાધિમાં જોઈ રચેલ હોવાથી તે રચવામાં પોતાનું સ્વતંત્રપણું નથી એમ જણાવવું જ. (પ્ર)

(ઓ)
વેગેરે

છે.
મોના
કે તે
પણ
ણવા
યતિ
વો)
મથી
ફનો
પવા
માં
તે
છે.

પા.
પાય
,
લ
ણ
ના
માં
લી
કે
)

૧

અધીન થાય છે, પણ તે ઇશ્વરરૂપ નથી. (૨) પંચરાત્રમાં પણ (દેવતા) મંત્રમાં રહેવાના સ્વરૂપથી જ પોતાને અધીન થાય છે. તેવીજ રીતે સ્થાનમાં^૧ રહેનારા સ્વરૂપો તરીકે (પણ દેવતા પોતાને અધીન થાય છે); પરંતુ સાક્ષાત્ પુરાણ પુરૂષ તો અહીં (શ્રીભાગવતથી) જ હૃદયમાં રખાય છે. તેથી જ બીજાં ભગવાન સિવાયનાતું પ્રતિપાદન કરનારાં અથવા ભેદથી પ્રતિપાદન કરનારાં (શાસ્ત્રો) થી શું (ફલ) ? કાંઈ પણ નહીં, એવો અર્થ છે. ‘વા’ ‘અથવા’ શબ્દ તો અનાદર દર્શાવવા (બોલેલ છે). અહીં (ભાગવતમાં) તો કર્તુમ્ અદ્ય કાલ વિગેરેએ કરેલાં વિધોને દૂર કરી (હરકોઈ કાર્ય) કરવાની, અર્કર્તુમ્ અદ્ય વિગેરેએ કરેલું હોય તેનો નાશ કરવાની, અને અન્યથાકર્તુમ્ અને ભકતો ભૂલેલા હોય ત્યારે પણ તે ફેરવવાની (તેમની ભૂલ સુધરાવવાની) શક્તિવાળા ઇશ્વર ‘સઘઃ’ ‘તરત જ’ એટલે માત્ર ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી વિચાર અને ચિંતન કર્યા વિના જ હૃદયમાં પધારી વિરાજે છે. આ જણાવનારાં મોટા પુરૂષો હોવાથી તેમનું વાક્ય સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી, ‘શ્રવણ કરવા ઇચ્છનારા કુશલ’ વિશેષણોથી તે જણાવનારો પ્રકાર કહેલો છે. બુદ્ધિની કુશલતા તે કુશલપણું, (તેમણે) કહેલ જણવામાં ઉપયોગી છે. શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા તો (બોધ કરનાર) કહે તે માટે ઉપયોગી છે, તે બંને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે (ભગવાન) તેજ ક્ષણે (હૃદયમાં) રખાય છે, એવો અર્થ છે.

અથવા ‘બીજાં (ફલ) થી શું ?’ શબ્દોથી ભાગવતની સરસાઈ કહે છે. ભાગવતની સરસાઈનાં બીજાં કારણો કહેવાની જરૂર નથી. ‘વા’ ‘અથવા’ શબ્દ (બીજાં કારણોનો) અનાદર દર્શાવે છે. અર્થથી અને શબ્દથી (તેની) સરસાઈ જણાવનારા ઘણા પ્રકારો છે જ, છતાં પણ આ ભારે સરસાઈ છે કે ભગવાન જ તરત હૃદયમાં રખાય છે. કોનાથી ? અત્ર આ (ભાગવત) શુભ્રુષિઃ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓથી. તે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા મોટાં ભાગ્યથી જ (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ ‘કૃતિમિઃ’ ‘કુશલ (પુરૂષો) થી’ શબ્દોથી કહે છે, કારણકે ત્રણ ભાષાઓના વિરોધને દૂર કરી, શબ્દો અને વાક્યો ભગવાનનો બોધ કરે છે, એમ જણવું જોઈએ. તેમ જણવામાં ન આવે, તો શ્રવણ કરેલું પણ ન શ્રવણ કરેલું જ થાય છે. ‘તેજ ક્ષણે’ એટલે તે (શ્રવણ કરવાની) જ ક્ષણે ભગવાન (ની પ્રાપ્તિ) માટેનો પ્રયત્ન જોવાથી (ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી ભાગવત સર્વથી ઉત્તમ^૩ છે એમ મુખ્ય શુણ કહ્યો. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં (ભાગવત) ફલરૂપ હોવાનું કહે છે :—

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

વિવત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકાઃ ॥ ૩ ॥

૧ મથુરા વિગેરે સ્થાનમાં તત્ત્વોમાં આવેશ કરેલા સ્વરૂપવાળા ભગવાન જ અધીન થાય છે. (પ્ર)

૨ બ્રહ્મા, નારદ વિગેરે. (પ્ર)

૩ મંગલરૂપ. (પ્ર)

હે ભૂતલ ઉપર ભાવના (કરવા) માં ચતુરરસિક (લોકો) ! નિગમરૂપ કલ્પવૃક્ષના શુકના (સુખમાંથી) ગળેલા, અમૃતને તુરંધ કરનાર (રસ) સાથે સારી રીતે ભળેલા, મોક્ષથી અધિક ભાગવતરસનું વારંવાર પાન કરો. ૩.

જો કે કાવ્યની પેઠે રૂપક^૧ કહેવામાં આવે તો અર્થ સ્પષ્ટ થાય, તોપણ ભાગવતમાં સર્વ વેદોનો સાર કાઢેલ હોવાથી તેમાં તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. રૂપક વિગેરે તો બુદ્ધિથી કલ્પેલા^૨ છે, તેથી શબ્દનો અર્થ થતો હોય તેજ કહેવો જોઈએ. તે તે સંબંધમાં પ્રમેય (જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે) પ્રસિદ્ધ ન હોવા છતાં, આ વાક્ય બીજા પ્રકારે ઘટતું ન હોવાથી (જેવું અહીં કહેલું છે) તેવું પ્રમેય છે એમ જાણવું જોઈએ. ત્યાં અક્ષરરૂપ^૩ વ્યાપિવૈકુંઠમાં પ્રણવ બીજવાળું વેદવૃક્ષ છે. ત્યાંથી વ્યાસ નામનો ભગવાનનો અવતાર થયો ત્યારે, અથવા આદિનારાયણનો અવતાર થયો ત્યારે બધા માણસોને આતંદ થાય તે માટે મૂર્ત થયેલું (આકારવાળું, નક્કર) દેવતારૂપ તેનું ફલ (તેમણે ભૂમિ ઉપર) આણેલું, તે અહીં મધુ (મધ) ની પેઠે (લાવેલું હોવાનું) કહે છે.

એમ આપણે મધ છે, તેમ ત્યાં સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને ' તે આદિત્ય દેવોનું ખરેખર મધ છે ' વાક્ય પ્રમાણે સૂર્ય મધ છે. તેવી^૪ રીતે સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષ છે, તેમ માત્ર વેદથી જ જણાય તેવા વૈકુંઠમાં પણ શબ્દરૂપ રસવાળું કલ્પવૃક્ષ છે; પરંતુ (આ) લક્ષણ * નથી. (' નિગમ ' શબ્દના) અર્થ પ્રમાણે વેદની સરસાઈ છે. નિતરાં ઘણી સારી રીતે ગમવતિ બ્રહ્માનું જ્ઞાન કરાવે તે ઉત્તમ^૫ ઉપનિષદ્ ' નિગમ ' છે. સર્વ ફલનું દાન કરવાની શક્તિવાળું તેજ કલ્પવૃક્ષ છે. કલ્પ: વિધિ અને તે તરુ: વૃક્ષ,

૧ રૂપક ન લેવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

૨ અહીંથી પ્રમેય (ભાગવત) નું સ્વરૂપ કહે છે. (પ્ર)

૩ શબ્દ નક્કર રસરૂપ હોઈ ન શકે, એવી શંકા દૂર કરવા વેદરૂપ શબ્દ તેવો હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. મધુવિદ્યામાં વેદરૂપ તરીકે નિશ્ચિત કરેલો આદિત્ય નક્કર રસરૂપ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તેવું અહીં પણ જાણવું. (પ્ર)

૪ અહીંથી હવે કલ્પવૃક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવા સંબંધી વિરોધ દૂર કરે છે. પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી જ આ શબ્દોથી તેવું વૃક્ષ ન હોવાનું માનીએ તો શાસ્ત્રનો જ ઉચ્છેદ થાય. (પ્ર).

* શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ઘટતો ન હોય ત્યારે શ્લોકે લીધે અથવા કાંઈક પ્રયોજનને લીધે તેના સંબંધવાળો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તે લક્ષણ કહેવાય છે. અહીં મુખ્ય અર્થ જ ઘટ છે એમ કહેવું છે.

૫ આથી બૃહન્નિષદના વિગેરે ઉપનિષદો જેથી બ્રહ્માનું જ્ઞાન થતું ન હોય તે આતલ કરેલ છે. (પ્ર)

અહીં લાગવતના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા સાત અર્થો કથાના અર્થથી જૂદ છે, તેથી બીજી ટીકાઓમાં તે કહેલા નથી. 'શાસ્ત્રમાં સ્કંધમાં પ્રકરણમાં અધ્યાયમાં વાક્યમાં, શબ્દમાં અને અક્ષરમાં સાત પ્રકારે એક અર્થ વિરોધ વિનાનો હોવાનું જાણનાર મુક્ત થાય છે.' એમ તે નિગંધમાં કહેલા છે. તે પૈકી 'આનંદરૂપ હરિન લીલા' એ શાસ્ત્રાર્થ છે, કારણકે (આ) સહિતા ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. સૃષ્ટિ વિગેરે (ભગવાનની) લીલાઓ છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે ભક્તિ થાય, કાચ છે. (એમ જાણવામાં આવે) ત્યારે ન થાય.^૧ કૌતુકવાળા થઈ પ્રયાસ વિના કર્મ કરે તે લીલા. (એમ લીલા કરે) ત્યારે મહાન અને દોષરહિત થાય (જણાય); અને તે દશ પ્રકારની મુખ્ય લીલા 'અહીં સર્ગ અને વિસર્ગ...' એ (૨-૧૦-૧) શ્લોકથી જણાવેલી છે, અને તે ત્રીજી આરંભી દશ સ્કંધોથી જણાવવાની છે. પહેલા (સ્કંધ) માં શ્રવણ કરનાર (કથા) કહેનારનું લક્ષણ (કહેવાનું છે). બીજા (સ્કંધ) માં અંગે કહેલા છે. તેથી (એ) બે ગૌણ લીલાઓ છે. એ પ્રમાણે બાર (લીલાઓ થઈ). તે પૈકી પહેલા સ્કંધમાં હલકા મધ્યમ અને ઉત્તમ (અધિકાર) હોવાને લીધે લાગવતના અર્થના જ્ઞાનનો પ્રકાર જણાવવા અધિકારલીલા કહેવાય છે, કારણકે બધાને એ પ્રકારનું જ લાગવતનું જ્ઞાન થતું નથી સૂત અને શૌનકને એક પ્રકારનું જ્ઞાન થયું તેવી રીતે નારદ અને વ્યાસને બીજા પ્રકારનું (જ્ઞાન થયું). તે પ્રમાણે શુક અને પરીક્ષિતને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) જણાવવાથી એ પરિણામ આવશે કે અધિકાર પ્રમાણે (સર્વને લાગવતના) અર્થનું જ્ઞાન થશે. પૈકી પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયોથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી હલકો અધિકાર કહેલો. જણાવેલો છે, કારણ કે પ્રશ્ન એક પ્રકારનો, અને ઉત્તર બે પ્રકારનો છે. તે પૈકી (ચોથા અધ્યાયમાં) બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને સમાગમનાર લેદથી પ્રશ્નની સંગતિ કહેલી પૈકી આ શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છે.

પવિત્ર તીર્થમાં પવિત્ર સ્થલમાં યજ્ઞ વિગેરેથી શુદ્ધ થએલા, યજ્ઞરૂપ ભગવાનનામાં આવેશ કરેલ છે તેવા, ભગવાન સંબંધી પ્રશ્ન (કરવા) માં મુખ્ય અધિકારીઓ (એટલે) સ્વરૂપથી અધિકારીઓ છે. નૈમિષ ભાંગે તે નૈમિશ. નૈમિષ જ નૈમિશ. ઋષિઓનું તપ (કરવા) નું સ્થાન જણાવવા માટે પ્રજાપતિએ રચેલ મનોમય ચક્રની 'આની નૈમિષ જ્યાં ભાંગે' એ વાક્યથી^૩ (તે સ્થલ) ઘણું પવિત્ર હોવાનું કહેલું છે. 'નૈમિશ' એવો પાઠ હોય ત્યારે, જ્યાં માત્ર આંખના પલકારા

૧ તેથી જ ઉપનિષદો વિગેરેથી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થતી નથી, કારણકે તેઓ સૃષ્ટિ વિગેરે કાર્ય તરીકે જણાવે છે. (પ્ર)

૨ પ્રશ્ન કરનાર ઋષિઓનું સ્વરૂપ અને વક્તા સૂતનો સમાગમ. (પ્ર)

૩ નૈમિષ એટલે ચક્રનો પરિઘ. પૈકું.

૪ આ વાલુપુરાણમાં છે. 'ભમતા અધર્મચક્રનું જ્યાં પૈકું ભાંગે, તે કર્મથી પ્રસિદ્ધ થએલું મુનિઓએ પૂજેલું તે નૈમિશ છે.' (પ્ર)

દાનવોનાં બલનો નાશ થયો તે નૈમિષ સર્વદોષનો નાશ કરનાર (નિમિષ) છે. તે સ્થલનાં દેવતા વિષ્ણુ છે એમ ' અનિમિષસેત્રે ' શબ્દથી કહેલું છે. અનિમિષ એટલે વિષ્ણુ, તેમના સ્થલમાં, એમ દોષ ન હોવાનું* અને શુણ્ણ હોવાનું કહ્યું. મંત્રના જ્ઞેનારા ઋષિઓ ' શૌનક વિગેરે ' હોવાનું ઋષિઓની પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. ' સહસ્રસમ્ ' એવું જેનું નામ છે. તે સત્ર (યજ્ઞ) એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો છે. જ્યાં યજમાનો જ બધા ઋત્વિજનું કામ કરે તે ' સત્ર ' (કહેવાય છે). ત્યાં પહેલા હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર થયેલો ત્યારે, ' પહેલા વિશ્વરચનારાઓ સત્ર કરતા હતા ' વિગેરે (થી કહેલ) તે (સત્ર) માં અલૌકિક લગવાનનો આવિર્ભાવ થયાનો અનુભવ થયેલો. તેવી રીતે અહીં પણ સહસ્રસમનો, આરંભ કરવામાં આવશે ત્યારે લાગવતરૂપ લગવાનનો આવિર્ભાવ થશે એમ જાણીને ઋષિઓએ સત્રનો આરંભ (કરેલ) એવો અર્થ છે. ' સ્વર્ગાય ' સ્વર્ગ લગવાનના આનંદના અંશરૂપ છે. લોકરૂપ (સ્વર્ગ) તો મોટો ખંડ (દેશ) છે, તે અહીં (આ યજ્ઞનું) ફલ છે, પરંતુ સ્વર્ગાયતે તે સ્વર્ગાય એટલે વિષ્ણુ, અને તે લોક (વિષ્ણુ લોક) એ એનું (આ યજ્ઞનું) ફલ નથી; કારણકે (તેવો અર્થ કરતાં) ' સ્વર્ગલોક* માટે આ હોમાય છે ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. વળી તે (વિષ્ણુ લોક) ઉત્તમ સુખના શરીરવાળો છે. લોકરૂપ (સ્વર્ગ) અમુક દેવવાળો છે, કારણકે ' દેવો માટે સ્વર્ગલોક સ્થિર થયો ' એ વાક્યમાં તેવો નિર્ણય કરેલો છે. સત્રમાં સર્વ સ્થળે કૃતિ (યજ્ઞ કરવાનાં કાર્ય) ને ' આસતિ ' (આસત શબ્દથી જણાવેલ કાર્ય) કહેલ છે. એવી રીતે તે (શૌનક વિગેરે ઋષિ) ઓનાં સ્વરૂપની સરસાઈ કહી. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં (વક્તાનો) સમાગમ કહે છે :—

ત એકદા તુ મુનયઃ પ્રાતર્હુતહુતામયઃ ।

સત્કૃતં સૂતમાસીનં પપ્રચ્છુરિદમાદરાત્ ॥ ૫ ॥

એક સમય પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા તે મુનિઓએ તો સત્કાર કરેલા બેઠેલા સૂતને આ આદરથી પૂછ્યું. ૫

૧ વારાહ પુરાણમાં લગવાને ગૌરમુખ મુનિને કહેલું છે. “ આંખના પલકારા (નિમિષ) માં આ દાનવોનું બલ આ અરણ્યમાં નાશ પામ્યું છે, તેથી આનું નામ ' નિમિષારણ્ય ' થશે. ” (પ્ર)

* નૈમિષે અને નિમિષારણ્યે ' એ બે શબ્દોથી અનુક્રમે આ કહેલાં છે.

૨ આથી ' એક હજાર દિવસ ચાલે ' એમ કહેનારા ભાદ્રો ખોટા કરે છે. શ્રીબલભદ્રની તીર્થયાત્રામાં ' સત્ર પૂરો થાય ત્યાં સુધી ' ૧૦૧૬૩૦ એમ કહેલ છે. તે સત્રમાં જ સૂત લોભ હર્ષણનો વધ થયેલ અને તે સત્ર જ હજુ ચાલતો હતો. આ અધ્યાયના ૨૧ માં શ્લોકને લીધે એમ ન માનવું કે આ જૂદો સત્ર છે, કારણ કે તે સમયે પણ પરીક્ષિતનું રાજ્ય ત્રણ વર્ષનું થયેલ ન હતું. (પ્ર)

સર્વદોષન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

આ યજ્ઞ પૂર્ણ થવાનો કાલ, અથવા ક્રિયા કરવાનો સમય હતો. સદા કરવાના, અથવા અમુક પ્રસંગે કરવાના સર્વ હોમો કરીને લગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવા (ઋષિઓ) નવરા થયા, એમ 'પ્રાતઃકાલે હોમ કરેલા અગ્નિમાં હોમ કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે 'એક સમય' શબ્દથી હરિની કથાનાં ગીત ગાવાનો સમય કહેલો છે તેવા સમયે જ સૂત વિગેરે આવ્યા. 'મુનિઓ' શબ્દથી અલૌકિક જ્ઞાન (હોવાનું) કહેલ છે, જે (જ્ઞાન) ને લીધે (તેમણે) સૂતને ઓળખ્યો. તે સમયે બીજાઓએ પ્રશ્ન કરેલ ન હતો એમ જણાવવા 'તે' શબ્દ (ચોજેલ છે). પ્રાતઃકાલે જ હોમેલા અગ્નિઓ જ ફરીથી હોમ કરેલા છે જેઓના તે 'પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા' (ઋષિઓએ પૂછ્યું). (આમાં) વેદનો વિરોધ હોવાની શંકા ન કરવી, કારણકે 'તુ' 'તો' શબ્દથી બીજા પક્ષ (મત) નો સ્વીકાર કરેલો છે. તેમ કરવાનું કારણ (મુનિઓનું) મનન છે, કારણકે (માનવથી) કાલના ઉત્તમ ગુણોનું (તેમને) જ્ઞાન (થયું). તેથી જ 'ભરોસા વિનાના આ કાર્યમાં' (૧, ૧૮, ૧૨) એમ આગળ કહેશે. સંભાષણ વિગેરેથી અથવા બ્રહ્માસન આપીને (તેમણે સૂતનો) સત્કાર કર્યો. પુરાણની કથા કહેનાર સૂત 'ઉગ્રશ્રવા' (હતો). કારણકે બ્રાહ્મણોની સભામાં બીજાઓમાં જેસાચ નહીં. વળી ઉલો થયેલ (રહેલ) હોય તે ગભરાય અને તેથી કથામાં અનાદર થાય, તેથી તેવું નહતું એમ જણાવવા 'જેઠેલા' (વિશેષણ) કહેલું છે. લગવાનની કથાના રસમાં મન ચોંટેલું હોવાથી 'હું પૂછું હું પૂછું' એમ બધાએ પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી '(વપ્રચ્છુઃ) પૂછ્યું' શબ્દ બહુવચનમાં (ચોજેલો છે). સૂતને લગવાનનો આદર હોવાથી, અથવા આદરથી (સૂતને પૂછ્યું). લગવાનની કથામાં સર્વત્ર અંદરનો ભાવ મુખ્ય છે, પણ માત્ર વાક્ય (મુખ્ય) નથી. ૫

લગવાન છ ગુણોવાળા હોવાથી અહીં લગવાનના વિષયમાં છ પ્રશ્નો કરવા બોધ્યો. તે કરવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક) થી વકતાનું અભિનંદન કરે છે :—

॥ ઋષય ऊचुः ॥ ઋષિઓ કહે છે :—

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ ।

आख्यातान्यपिधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ૬ ॥

૧ 'સૂર્યોદય પછી ૫૫ (ઘડી) નાડિકા જતાં પ્રાતઃ થાય છે. સૂર્યોદય પછી વેદમાં હોમને નિષેધ કહેલો છે. છતાં વેદનો વિરોધ ન હોવાનું કેમ અને ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે અહીં વૈષ્ણવ વખતનો સ્વીકાર કરેલ છે અને 'પહેલાના કરતાં પાછવને બલવાન' એ વિનય પ્રમાણે વધારે બલવાન હોવાથી વેદનો વિરોધ થતો નથી. (પ્ર

† ઉગ્ર છે શ્રવઃ કીર્તિ જેની, તેવો હોવાથી બ્રાહ્મણની સભામાં બેસવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જણાય છે.

હિ દોષરહિત ! તેં ખરેખર ઇતિહાસ સહિત પુરાણો અને વળી જે ધર્મશાસ્ત્રો છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરેલ છે (અને) વળી અધ્યયન કરેલું છે. ૬

‘ખરેખર !’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે આ) પ્રશંસા કરી નથી. ‘પુરાણો’ એટલે જેમાં (લગવાનની કથાઓનો) સમૂહ છે^૧ તે, અથવા ચાર મૂલ સંહિતાઓ^૨, ઇતિહાસ એટલે ભારત. ‘અને’ શબ્દથી (લગવાન સંબંધી) ગીતો વિગેરે બીજી કથાઓ (કહેલી છે). (સૂત) વિદ્યાથી ગુજરાન કરતો નથી તેથી ‘હિ દોષરહિત’ એમ કહેલું છે. ‘વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને વળી અધ્યયન કરેલું છે’ નો એવો અર્થ છે કે-પહેલાં અધ્યયન કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું^૩, અને પછી ફરી અધ્યયન કર્યું (એમ કરવામાં આવે) ત્યારેજ સંદેહ રહેતો નથી વળી ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલું છે. ‘બુદ્ધિવાળા (પુરુષો)ના ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ (એ) ચાર પુરુષાર્થો છે. જીવ અને ઈશ્વરના વિચારથી તે બે પ્રકારે વર્ણવેલા છે’ (બાલગોવ-૨). તે પછી ઈશ્વર વિચારેલા ચાર વેદો જ છે. જીવ વિચારેલા તો સ્મૃતિમાં ધર્મ, નીતિશાસ્ત્રમાં અર્થ વાતચાચન વિગેરેમાં કામ અને સાંખ્યાયન વિગેરેમાં મોક્ષ છે. તે બ્યાંસુધી સર્વ જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી લગવાન સંબંધી શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી. તે (તું) જ્ઞાન થયું છે એમ જણાવવા (માટે) કહે છે કે ધર્મશાસ્ત્રો ઉત્ત અને વળી વાનિ પ્રસિદ્ધ લૌકિક અર્થશાસ્ત્ર વિગેરે (તું) અધ્યયન તેં કરેલું છે. ૬.

સૂતની પરંપરાથી જાણવામાં આવેલાંજ (સૂતે) જાણ્યાં છે, પરંતુ ગ્રાહણોએ જાણેલાં જાણ્યાં નથી, એવી શંકા દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

યાનિ વેદવિદાં શ્રેષ્ઠો ભગવાન્ વાદરાયણઃ ।

અન્યે ચ મુનયઃ સૂત પરાવરવિદો વિદુઃ ॥ ૭ ॥

જે (શાસ્ત્રો) જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ લગવાન બાદરાયણ જાણુતા અને હિ સુત ! (જે) પર અને અવરને જાણનારા બીજા સુનિઓ જાણુતા (તેનું તમે અધ્યયન કર્યું છે. શ્લોક. ૬), ૭.

ધર્મ અર્થ અને કામ (સંબંધી શાસ્ત્રો) સૂતની પરંપરાથી પણ જણાય; પરંતુ મોક્ષ સંબંધી શાસ્ત્રો તો ગ્રાહણો જ જાણે. તે સંબંધી સૂતનું અજ્ઞાન સંભવે. સૂતને તે (મોક્ષશાસ્ત્રોનું અજ્ઞાન) નથી. એમ જણાવવા (આ શ્લોક કહે છે). ‘વિદાં શ્રેષ્ઠઃ’ એટલે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ (બાદરાયણ) જે (શાસ્ત્રો) જાણુતા ‘શબ્દોથી

૧ એકસો કરોડ વિસ્તારવાળા. (પ્ર)

૨ સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ સંહિતાઓ હોવાનું ગણાય છે. (પ્ર) સૂત શ્રદ્ધ હોષ તેને વેદનો અધિકાર ન હોવાથી આ ચાર સંહિતાઓ કહી જણાય છે.

સર્વમોક્ષસંબંધી શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરેલ છે. 'વ્યાસ તે (શાસ્ત્રો) તે (સૂત) ને કેમ કહે ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' ભગવાન ' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાનમાં સર્વ સંભવે છે. ' છતાં પણ અધિકારી ન હોય તેને (તે) કેમ કહે ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' બાદરાયણ ' કહેલા છે. (બાદરાયણે) ઘણું તપ કરેલ હોવાથી તેને અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ (તેમનામાં હોવાનું) કહેલ છે. ' એક ગુરૂ પાસેથી શિષ્યેણુ જ્ઞાન બહુ વધારે હોય નહીં ' (૧૧, ૧૦, ૩૧) એ વાક્ય પ્રમાણે (સૂત) સર્વજ્ઞ નથી. એવી શંકા થાય, તેથી ' અને બીજા મુનિઓ ' એમ કહેલું છે. તેઓ મનન (કરવા) ના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનીઓ હતા. (સૂત શૂદ્ર છે તેનું) અજ્ઞાન હોવાથી (તેને મોક્ષશાસ્ત્રોનો) ઉપદેશ (ક્યો હશે), એમ ન માનવું, કારણકે સૂત પ્રસિદ્ધ હતો, એમ જણાવવા ફરી તેનું સંબોધન કરેલું છે. ' ત્યારે (તેને) ઉપદેશ કેમ ક્યો ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે ' (જે) પર અને અવરને જાણનારા જાણતા ' ' પર ' એટલે (ઉત્તમ) બ્રહ્મા વિગેરે, ' અવર ' એટલે નીચેના આપણે વિગેરે. અથવા ' પર અને અવર ' એટલે ભૂત (કાલ) માં થએલા, અને ભવિષ્યમાં થનારા તેઓ (બધા) ને (તે મુનિઓ) જાણતા. ઈશ્વરી ઈચ્છા જ તેવી (સૂતને મોક્ષ-શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની) હતી અને કાલ તેવો હતો, એમ જણાવવા તેનું વચન (કહેલું છે).

નીચેના શ્લોકથી જે પરિણામ થયું તે કહે છે.

वेत्य त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ।

ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ૮ ॥

હે સૌમ્ય ! તેઓની કૃપાથી તમે તે સર્વ તત્ત્વથી જાણો છો. વહાલા શિષ્યને ગુરૂઓ છૂપું રાખવા યોગ્ય હોય તે પણ કહે જ. ૮

' હે સૌમ્ય ' સંબોધનથી શિષ્યના ગુણો કહે છે. હે શાંત (શાંતિવાળા) ! સેવા વિગેરે (શિષ્યના ગુણો) સાધારણ (બધાના જેવા) હોવા છતાં પણ, શૂદ્ર અસુર હોવાથી (તેનામાં) કૂરતા વિગેરે સંભવે છે. તે જ ન હોય તો, બીજા સારા ગુણો (તેને) પ્રાપ્ત થયા છે, એવો અર્થ છે (ગયા શ્લોકમાં) ' હે સૂત ' એવું સંબોધન હોવાથી, (' તે સર્વ ' એટલે) વેદ સિવાયનું, એમ જાણવું. ઉપર ચોટીઠા જ્ઞાન નથી એમ જણાવવા ' તત્ત્વથી ' શબ્દ યોજેલ છે (ગુરૂઓએ) ઉપદેશ કરેલ હોવા છતાં, અધિકારી ન હોય તેને જ્ઞાન કેમ થાય ? એવી શંકા થાય, તેથી ' તેઓની કૃપાથી ' એમ કહેલું છે. ગુરૂની કૃપાથી સર્વ (જ્ઞાન) થાય છે, એવો અર્થ છે. ૮

એવી રીતે (સૂતનું) સર્વ જાણનાર હોવાપણું કહીને, આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ફક્ત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે :—

૧ ' વિત્ ' (વિદ જાણનાર) ' શબ્દની સંગતિ થતી ન હોવાથી આ બીજો અર્થ ક્યો છે. ' થએલા અને થનારા બધા પદાર્થોને અને કાલને જાણનારા ' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તત્ર તત્રાઙ્ગસાઙ્ગ્યુષ્મન્ભવતા યદ્વિનિશ્ચિતમ્ ।

પુંસામેકાન્તતઃ શ્રેયસ્તન્નઃ શંસિતુમર્હસિ ॥ ૯ ॥

હે આયુષ્યન્ ! તે તે (શાસ્ત્રો) માં સરલાપણાથી તમે પુરૂષોના જે નિયત કલ્યાણનો નિશ્ચય કરેલો છે, તે અમને કહો. ૯

ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે સાધન શોધવામા આવે છે, તેથી શું ફલ છે અને શું ફલ નથી એવો વિચાર થાય છે. આળાદી અથવા મુકિત ફલ છે કે બીજું (કાંઈ) ? (આ) સર્વમાં દેષો (હોવાનું) આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી (ફલ સંબંધી) સંદેહ હોવાથી પ્રશ્ન (કરેલ છે), છતાં પણ પ્રમાણના ગલના વિચારથી (તેનો) નિર્ણય (કરવો જોઈએ), તે ' અજ્ઞતા ' ' અંધોના સરલાપણાથી ' (શબ્દથી) ' કહે આયુષ્મન્ ! ' સંબોધનથી આશીર્વાદ (આપ્યો છે), અથવા ભય ન હોવાનું સુચવેલું છે, શુરૂઓમાં પરસ્પર મતભેદ હોય, છતાં પણ બુદ્ધિનાં નિર્મલપણાંને લીધે પોતાની મેળે નિશ્ચય (કરવાનું) સંભવે છે, એમ ' તમે જેનો નિશ્ચય કરેલો છે ' શબ્દોથી કહેલું છે. (પુરૂષોનું) એટલે સ્વતંત્ર (હોવો) નું ' નિયત કલ્યાણ ' (એટલે) કોઈપણ સમયે સર્વ (હોવો) (વધે કલ્યાણપણું ન તજતું હોય તેવું) (કલ્યાણ), એવો અર્થ છે. સ્વર્ગનાં રહેનારાઓનું પુત્રો વિગેરેમાં કલ્યાણ નથી, તેવી રીતે મોક્ષ પામેલાઓનું સ્વર્ગમાં કલ્યાણ નથી, (અને) લક્ષ્મીનું મુક્તિમાં કલ્યાણ નથી, તેથી અહીં (સર્વનું) નિયતકલ્યાણ શું છે ? એવો અર્થ છે. તે (નિયત કલ્યાણ) અમને કહો. ૯

નીચેના શ્લોકથી ચારલી અઢી શ્લોકોથી બીજો પ્રશ્ન કહે છે :—

પ્રાયેણાલ્પાયુષઃ સમ્યક્લાવસ્મિન્પુમે જનાઃ ।

મન્દાઃ સુમન્દમતયો મન્દભાગ્યા હૃપદ્રુતાઃ ॥ ૧૦ ॥

હે સભ્ય ! આ કલિયુગમાં ઘણા ભાગે જન્મેલાઓ અલ્પ આયુષ્યવાળા, આળસુ, ઘણી મંદ બુદ્ધિવાળા, મંદ ભાગ્યવાળા અને પીડાઓલા હોય છે. ૧૦

આ પ્રશ્ન સાધનના સંબંધમાં છે પોતે ઋષિ હોઈ લાંબા સમય સુધી જીવનારા હોવાથી તેમને જાતલ કરીને આ શ્લોક કહેલો છે. આથી એમ સમજાય છે કે ઋષિઓ સિવાયનાઓ માટે આ ઉપાય (પૂછેલો) છે. પહેલો (નવમો શ્લોક) તો તે (ઋષિઓ) સંબંધી હતો, (અથવા શ્લોકમાં) ' પુત્રાં નઃ ' ' અમો પુરૂષોનું ' (કલ્યાણ કહો) ' એમ (એ જે શબ્દો સાથે લેવા), અલ્પ છે આયુષ્ય જેઓનું તે

૧ ' પહેલો ' એટલે એક હજાર વર્ષ આવે તેના પરસ્પર ઉપાય (પ્ર) ઋષિઓ માટે ઉપાય કહેલ જ નથી. પહેલો પ્રશ્ન ઋષિઓએ પોતાના સંબંધી પૂછેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અલ્પ આયુષ્યવાળા આર્થી એમ કહેલું છે કે એક હજાર વર્ષ આલે તેવા (યજ્ઞ) વિગેરે તેઓનાં સાધન નથી. ચાલતા* વિષયમાં તેનો ઉપયોગ નહીં હોવાથી (સૂત) કહેશે નહીં, એવી શંકા કરીને 'હે સભ્ય!' એવું સંબોધન કરેલ છે. (પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આવે હોય તો) સભામાં પ્રવેશ કરવો નહીં, એવો ધર્મ^૧ જણાવવા (એ) સંબોધન કરેલું છે. ઘણા જરૂરી લાંબા કાલથી થઈ શકે તેવું સાધન^૨ હોય ત્યારે તે કહેવું ન જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) કલિના દોષથી જ અલ્પ આયુષ્યવાળા થયા છે, સ્વભાવથી (તેવા) નથી; અને વળી કલિના દોષને દૂર કરનારા તેવાં સાધનથી અલ્પ આયુષ્ય પણ વધે છે, એવા અભિપ્રાયથી 'આ કલિયુગમાં' એમ કહેલું 'તે કલિ ઘણા સમય પછી થવાનો હોવાથી હમણાં ઉપાય કરવો ન જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ (કલિ)' એમ કહેલું છે. તે (કલિ) માં રહેલા પૂજ્ય^૩ છે એમ જણાવવા 'યુગ' શબ્દ યોજેલ છે. (તેઓ) કુદરતથી (સ્વભાવથી) સંસારી નથી એમ જણાવવા 'જનાઃ' 'જન્મેલા' શબ્દ યોજેલ છે. (કલિયુગમાં લગવાનનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાથી (તેઓનું) ઉત્તમપણું છે.

એ રીતે (અલ્પ આયુષ્યવાળા હોવારૂપ) સહજ દોષ કહીને અકસ્માતથી આવેલા દોષ 'આળસુ' વિગેરે ચાર વિશેષણોથી કહે છે (૧) મન્દાઃ એટલે આળસુ આળસ એટલે ચિત્તનું જડપણું. (૨) ઘણી મંદ છે બુદ્ધિ જેઓની, એ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો દોષ (કહ્યો). (૩) અદૃષ્ટ કર્મેન્દ્રિયથી થતું હોવાથી 'મંદ ભાગ્યવાળા' વિશેષણથી તેમનો દોષ (કહ્યો) (૪) રોગ વિગેરેથી 'ખીકાએલા' વિશેષણથી શરીરનો દોષ કહ્યો. એ પ્રમાણે અકસ્માતથી થએલા દોષો કહ્યા. ૧૦

અને જીવન કાર્યમાં રોકાએલા છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

ભૂરીણિ ભૂરિકર્માણિ શ્રોતવ્યાનિ વિભાગશઃ ॥

અતઃ સાધોઽત્ર યત્સારં સમુદ્ધૃત્ય મનીષયા ॥

બ્રૂહિ ભદ્રં હિ ભૂતાનાં યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥ ૧૧ ॥

* (ચાલતા વિષયમાં) એટલે ઋષિઓ પ્રશ્ન કરનારા હોવાથી તેમના સમ્બંધમાં.

૧ સભામાં પ્રવેશ જોણું કરેલ છે તે પ્રશ્ન થાય તેનો ઉત્તર જણવતો હોવા છતાં ન કહે તો તેને દેખા લાગે છે એવો ધર્મ. (પ્ર)

૨ ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે, તે તેવું સાધન હોય ત્યારે. (પ્ર)

૩ 'કલિમાં ખરેખર નારાયણમાં ચિત્તવાળા (લોકો થશે)' એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પૂજ્ય છે. (પ્ર) 'યુગ' શબ્દ થી તેઓ પૂજ્ય હોવાનું કહેલું છે એમ કહેલ છે. લગવાન અને જગત્ એ બે હોય ત્યારે યુગ (યુગલ) થાય. યુગનો ધર્મ જણવા લગવાને તેવું રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ; જેથી લોકોની પ્રતીતિ થાય. 'કલિ' થવાનો ત્યારે લગવાને ધૂણું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું. તેથી કલિમાંના લોકો પૂજ્ય હોવાનું કહેલ જણાય છે. ૧૦-૮-૧૪ ઉપરમાં સુબોધિની જૂઓ:

વિભાગથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય (શાસ્ત્રો) ઘણાં છે અને તેમાં ઘણાં કર્મો (કરવાનાં) કહેલાં છે તેથી હે સત્પુરુષ ! આમાં જે સાર હોય બુદ્ધિથી કાઢી કહો (કે) જેથી ભૂતોનું કલ્યાણ થાય (અને) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય. ૧૧

આ બહારનો દોષ છે. 'કોઈ પણ ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી.' (ભ. ગ. ૩. ૫) એ વાક્ય પ્રમાણે લૌકિક કર્મમાં રોકાએલા હોય છે, પછી પણ (શાસ્ત્રમાં) કરવાનાં કહેલાં કર્મમાં રોકાએલા હોય છે. તેમાં પ્રમાણનો વિચાર કરતાં પ્રકરણ પ્રમાણે ધર્મનાં વિગેરે શાસ્ત્રો બહુવા બોધે, અને તેઓ ઘણાં કર્મો (કહેલાં) છે જેમાં, તેવાં ઘણાં કર્મવાળાં છે. વળી માત્ર શ્રવણ કરવાથી કૃતાર્થ થવાનું નથી, પરંતુ તે (શાસ્ત્રો) માં કહેલાં કર્મો પણ કરવાં બોધે. તેથી બહારનો મોટો દોષ થાય છે. તેથી ત્રણ દોષથી† ઘેરાયેલાઓ માટે ઉપાય કહો એમ 'તેથી (....કહો)' શબ્દોથી કહેલું છે. પ્રત્યુપકારની (તમારે) જરૂર નથી એમ જણાવવા 'હે સત્પુરુષ' એવું સંબોધન (કરેલું) છે. તેનો ભાવ એવો છે કે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનું સત્પુરુષ માટે જરૂરી છે. બીજા પ્રયોજનથી કહેલું અથવા પ્રસંગને લીધે કહેલું સાધન કહેવાનું નથી. એમ જણાવવા 'આમાં' એમ કહેલું છે. 'આમાં' એટલે આવા દોષ હોય ત્યારે (કરવાનું સાધન કહો). 'આ (વા દોષ) માં પણ (કરવાનાં) જે ઘણાં સાધનો હોય તો તેઓનો જે સાર હોય તે કાઢીને કહો. 'તત્' જે અને 'તત્' તે શબ્દો સદાના સંબંધવાળા હોવાથી, (તત્ શબ્દ) અધ્યાહાર રાખ્યાનો દોષ નથી. અથવા 'તત્' એટલે પ્રસિદ્ધ (સાર કહો) 'સાર' એટલે પરંપરાનો અને ફક્તના વ્યભિચાર (ભંગ) રૂપ ફેરારાં વગરનો (સાર) (સારશબ્દ) એકવચનમાં યોજીને (તે) અપૂર્વ (અલૌકિક) અને રહેલાઈથી સમન્વય તેવો (હોવાનું) કહેલ છે. જોકે 'પ્રકરણથી શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ સંકળાએલી છે.' એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકરણોમાં સારી રીતે સંકળાએલ છે, છતાં પણ પ્રકરણોમાં તે ધર્મ નથી એમ ન જણાય તે માટે તે તે સ્થળો (પ્રકરણો) માંથી કાઢીને કહો, એમ 'કાઢીને' શબ્દથી કહેલું છે. 'મનીષયા' બુદ્ધિથી જ (સાર) કાઢવો, કાર્યથી નહીં. મનની ઈર્ષા તે મનીષા, એટલે મનનું ચંચલપણું દૂર કરનારી બુદ્ધિ 'વૃહિ' 'કહો' એ આજ્ઞાર્થ (તું રૂપ) પ્રાર્થનાતા અર્થમાં, અથવા (કહેવાનો યોગ્ય) સમય હોવાનું જણાવવા યોજેલ છે. 'મદ્રમ્' 'કલ્યાણ' એટલે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખના નાશપૂર્વક મહાસુખની પ્રાપ્તિ તે ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય' એમ (કહેવામાં આવે) તો, તે સંબંધમાં

† શ્લોક ૧૦ માં કહેલ (૧) સહજ દોષ (૨) આગત્વક દોષ અને શ્લોક ૧૧ માં કહેલ બહારનો દોષ એ ત્રણ દોષ

૧ દન્ડ સમાસને અંતે આવેલો આ શબ્દ તેના બંને અરથવો સાથે સંબંધવાળો છે (પ્ર)

૨ 'ઇપ્' પાતુ ગતિ, હિંસા અને દીન અર્થવાળો છે (પ્ર) ચંચલપણાંનો નાશ (હિંસા) થાય એમ આથી જણાવેલ છે, એવો ભાવ છે.

‘જેથી ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય’ એમ કહેલું છે. જે (સાર) નો કારણથી જ આત્મા ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય. એનો અર્થ એવો છે કે (જે તે ભગવાનની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેમ હોય) તો તેની રીતે જ કહો ‘ભૂતોનું’ શબ્દથી જીવો પિતાઓની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે, એમ જણાવી દયા (કરવાનું) સૂચવેલ છે. ૧૧

એ પ્રમાણે ફક્ત અને સાધન (સંબંધી પ્રશ્ન) કહ્યા તે સંબંધમાં જેમનો આવિર્ભાવ થયેલ છે તેવા ભગવાન જ ફક્ત અને સાધન છે ‘એવી શંકા થતા ‘ભગવાનનો અવતાર લોકના માટે અથવા (ભગવાનના) પોતાના માટે થાય છે?’ એવો સંદેહ (રહેતો) હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનો અવતાર (થવા) નું પ્રયોજન પૂછે છે:—

સૂત જાનાસિ મદ્રં તે મગવાન્સાત્વતાં પતિઃ ।

દેવક્યાં વસુદેવસ્ય જાતો યસ્ય ચિકીર્ષયા ॥ ૧૨ ॥

હે સૂત ! વસુદેવની દેવકીમાં સાત્વતોના પતિ ભગવાન જે (કાર્ય) કરવાની ઇચ્છાથી જન્મ્યા તે જાણો છો? તમારું કદયાણુ (થાઓ) ૧૨.

આ તો ઘણું ગૂઢ (કાર્ય) હોવાથી કોણ જાણતું હોય? (સૂત) નથી જાણતો એવા સંદેહથી ‘જાણો છો? એમ પ્રશ્ન કરે છે (તેવા) મુખની પ્રસન્નતા જોઈને ‘(તે) જાણે છે’ એમ જાણીને હર્ષથી ‘તમારું કદયાણુ’ એમ આશીર્વાદ આપે છે. ‘થાઓ’ એમ અર્થથી નીકળે છે; કારણ કે ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ થાય ત્યારે આ દર્શિણા છે.

(અમે) સાંભળ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન દેવકીમાં જન્મેલા તે (વિષય)માં સંદેહ થાય છે (કે) ભગવાન છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા બ્રહ્મ (રૂપ)ને કાર્ય કરવા માટે દેહના સંબંધની જરૂર નથી. જીવના ધર્મો તો બ્રહ્મમાં છેજ નહીં; (છતાં) (તેમનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાનો પ્રકાર તો જીવોના જેવો (હતો) તેથી સંદેહ (થાય છે) વળી (ભગવાન) ‘સાત્વતોના પતિ’ છે. માત્ર સત્ત્વ (ગુણ)જ જેમનામાં રહેલો છે તે સાત્વતો એટલે દેવો અથવા મુક્ત (જીવો) તેમને તજી (ભગવાનનો) આવિર્ભાવ સંસારી મનુષ્યોમાં કેમ થયો? (ભગવાન સાત્વતોના) પતિ હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરે તે અયોગ્ય (ગણાય) વળી દેવો અને મુક્ત જીવો (સાત્વતો છે.) તેઓ પણ બ્રહ્માના દેહમાંથી અથવા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા નથી. તેમાં પણ (ભગવાન) કોઈકની કન્યા દેવકીમાં ઉત્પન્ન થયા. દેવકી-દેવકની કન્યા (હતી); અને તેથી નારાયણનો અવતાર જલમાં થયો તેમ (પણ) થયો નહીં. તેમાં પણ

૧. અવિદ્યા, કામ, કર્મ વિગેરે (પ્ર) વિગેરેથી દેહ ઈન્દ્રિય વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨. ‘મુક્ત જીવો’ સનક વિગેરે (પ્ર).

વિશેષ 'વસુદેવની' (દેવકીમાં જન્મેલા) વસુદેવની પત્ની પરાધીન (ગણાય) ભગવાનના અવતારના (સંબંધ)માં પત્ની વિગેરે પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ માત્ર સંબંધ જ હોય છે, તેથી ('વસુદેવની' એમ) માત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ થોડી છે. તેથી તેવા (ભગવાન)ને તેવો અવતાર (લેવા)નું શું પ્રયોજન (હતું)? 'ત્યારે તેમ (અવતાર લેવાનું) નહીં થયું હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જન્મ્યા' (એમ) કહેલું છે. કંઈ વગેરેના વધ તો બીજાથી પણ થાત (થઈ શકત), એવો અભિપ્રાય છે. તેથી જે કાર્ય (કરવા)ની ઈચ્છાથી જન્મ્યા તે અમને કહો એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનનો જન્મ લેવાનું) પ્રયોજન કોઈ પ્રસંગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ન હતું, અને (તેમણે કરવાનું કાર્ય) કાલ વિગેરેથી થઈ શકે તેવું ન હતું. ૧૨.

'(ભગવાનને અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન છેજ, કારણ કે તેનું કારણ જણાય છે અને (યોગીઓ) યોગથી તે જાણે છે', એવા વિચારથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તન્નઃ શુશ્રૂષમાણાનામર્હસ્યજ્ઞાન્નુવર્ણિતમ્ ।

યસ્યાવતારો ભૂતાનાં ક્ષેમાય ચ ભવાય ચ ॥ ૧૩ ॥

હે અંગ (વહાલા) ! તે અમો શ્રવણ કરવા ઈચ્છનારાઓને પછી કહો જે (ભગવાન)નો અવતાર ભૂતોનાં સુખ માટે અને વળી મોક્ષ માટે થયેલો. ૧૩.

અમો ઘણા (છીએ તેમ)ની શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા કહેવું જોઈએ, કારણ કે શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા યોગથી મટતી નથી, (અને) વળી સર્વ યોગ કરી શકતા નથી. વળી ભગવાનના વચન વિના યોગથી ભગવાન સંબંધી પદાર્થ જાણી શકાતો નથી. તેથીજ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ભગવાનના મુખથી કહેવાયેલું શુરુના મુખથી સાંભળેલું (હોય તે) અત્યુ (સાંભળ્યા) પછી કહો; કારણ કે મંત્ર વિગેરેના સંબંધમાં પણ ભણેલું પાછલથા કહેવું જરૂરી છે, પણ તે ઉત્તમ અધિકારીને (કહેવું જોઈએ). શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓને તે કહેવું જ જોઈએ. 'હે અંગ !' એ કેમલ સંબોધન (સૂતા) અંગ તરીકે પોતાને સ્વાધીન હોવાનું (જણાવવા કરેલું છે). ઉત્તરાધર્મી આરંભી સાઠાત્રણ શ્લોકોથી એમ કહે છે કે (ભગવાનને અવતાર લેવાનું) સાધારણ (પ્રયોજન) તો અમે જાણીએ છીએ, પરંતુ અસાધારણ પ્રયોજન પૂછીએ છીએ તે (સાધારણ પ્રયોજન) પૈકી ઉત્તરાધર્મી પ્રથમ અવતારદ્વારા આકાર (દેહ) (ધારણ કરવા)નું પ્રયોજન કહે છે. જેમનો સામાન્ય રીતે અવતાર (એટલે કે દેવ, હલકા છવો, મનુષ્યો વિગેરેમાં અલૌકિક તેજ મૂકવાનું પણ 'ભૂતોના' (એટલે) સર્વ ઉત્પન્ન થયેલા સ્થાવર જંગમોના 'ક્ષેમાય' આ લોકના સુખ માટે. (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી અર્વનાં દુઃખ દૂર કરવા. (અને) 'ભવાય' (સર્વને) મોક્ષ આપવા. (અને બીજે) 'ચ' 'વળી' (હોવાથી) સર્વની અવિદ્યા દૂર કરવા (થાય છે.)

(અથવા) 'મૂ' (ધાતુ) સત્તાના અર્થવાળો હોવાથી^૧ 'મવાય' એટલે (સર્વ ભૂતોની) માત્ર સત્તા માટે (ભગવાનનો અવતાર થાય છે, અને) 'ચ' શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર ૪-૪-૬ પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યમાં^૨ (જીવનો) પાછળથી માત્ર (ચૈતન્ય-રૂપે) પ્રવેશ (થાય છે). ૧૩

એવી રીતે સર્વના સુખ અને મોક્ષ માટે ભગવાનનો અવતાર (થાય છે). એમ કહ્યું. (ભવિષ્યમાં) ઉત્પન્ન થનારા (જીવો) ને તો (ભગવાનનાં) નામથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે (નામ) નું માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે^૩ છે :—

આપન્નઃ સંસૃતિઃ ધોરાં યન્નામ વિવશો ગુણન્ ।

તતઃ સદ્યો વિમુચ્યેત યદ્વિમેતિ સ્વયં મયમ્ ॥ ૧૪ ॥

ધોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલો પરવશ થઈ જેમનું નામ-જે નામથી ભય પોતે ભય પામે છે-ઉચ્ચારતાં તેનાથી તરત મુક્ત થાય છે. ૧૪

સર્વ વિગેરેની યોનિરૂપ અથવા મોટા રોગ વિગેરે રૂપ ધોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલો જેમના અવતારનું નામ 'વિવશઃ' પરવશ થઈને, અથવા ત્રિ (એટલે) કાલને વશ થઈને ગુણન્ ઉચ્ચારતાં તે સંસારમાંથી તરત મુક્ત થાય છે, કારણ કે મૃત્યુ સમયે કોઈક 'ભય' નામનો કાલનો અધિકારી મૃત્યુના પાશથી બધા એને પકડે છે (બાંધે છે), જે (અધિકારી) નું નિરૂપણ ત્યાં ચોથા શ્લોકમાં 'ભય નામના સૈનિકો' એ (૪-૨૮-૧) શ્લોકમાં કરશે તેના પાશથી (ભગવાનનું નામ લેનાર) તરત જ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.

' (ભગવાનનું) માત્ર નામ લેવાથી તે પાશમાંથી કેમ છોડી દે ? ' તે વિષયમાં કહે છે કે યત્ જે (ભગવાનના) નામથી ભય પોતે ભય પામે છે. (ભય) પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થવાથી ભય પામે છે, બહારના પદાર્થનો નાશ થવાથી ભય પામતો નથી, કારણ કે ભગવાનનાં નામનું માહાત્મ્ય એવું છે કે (તે) શ્રવણ કરનારાઓને મુક્ત કરે છે. તેથી (તે નામનું શ્રવણ થતાં) ભય પણ મુક્ત થાય, એવો અર્થ છે. અથવા સ્વરૂપ થએલ ભય (ભયનું સ્વરૂપ) પણ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. ' બીજાથી

૧ 'ભવ' શબ્દનો અર્થ 'સંસાર' પ્રસિદ્ધ છે, વળી તેનો અર્થ સંપત્તિ પણ બીજા-ઓએ કરેલ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ પ્રકરણને લીધે મોક્ષ થવાની યોગ્યતા અહીં જણાવી છે.

૨ મોક્ષ થાય એટલે અવિદ્યા તો રહેજ નહીં, તેથી બીજા 'ચ' નિરર્થક થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ કહેલ છે. બ્રહ્મના ચૈતન્યમાં પાછળથી થએલ પ્રવેશ, એટલે મોક્ષ. (પ્ર) ૪-૪-૬ સૂત્રમાં ઔકુલોપિતો મત દર્શાવેલ છે. ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં જીવ ચિદ્રૂપ થઈ પ્રવેશ કરે છે અને તેમની સાથે ચિદ્રૂપથી જ ભોગ ભોગવે છે.

૩ ભગવાનનો અવતાર સર્વને મોક્ષ આપવા થાય છે, એનું સમર્થન કરવા કહે છે (પ્ર)

ખરેખર ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભય દૂર થાય છે એટલે) દ્વેતની દૃષ્ટિ જતી રહે છે તેથી ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાઓની (ભગવાનના) નામથી મુક્તિ થાય છે ૧૪.

‘ (ભગવાનના) નામનો ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ વિનાનાં વૃક્ષો, પશુઓ વિગેરેની શી દશા, ? એવે પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

યત્પાદસંશ્રયાઃ સૂતઃ ક્ષયઃ પ્રશમાયનાઃ ।

સદ્યઃ પુનન્ત્યુપસૃષ્ટાઃ સ્વર્ણન્યાપોઽનુસેવયા ॥ ૧૫ ॥

હે સૂત ! જેમના ચરણોનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ઋષિઓ અને જ્ઞાનીઓ, નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ગંગાના જલ પેઠે (ભગવાનની) સેવાને લીધે તરત પવિત્ર કરે છે. ૧૫

ભક્તનો સ્પર્શ થતાં તેઓ પણ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. જે ભગવાનના બે ચરણો જેમના આશ્રય થયેલા છે (તેવા ઋષિઓ અને જ્ઞાનીઓ પવિત્ર કરે છે). ભગવાનનો સારી રીતનો આશ્રય જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ હોય છે; અને જેમ જ્ઞાનીઓને દેહનો અધ્યાસ ન હોવાથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમના ઉપદેશથી મુક્તિ થાય છે, તેથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવવા ‘ ચરણ ’ પદ યોજેલું છે. ચરણનો સારી રીતનો આશ્રય ભક્તિમાર્ગમાં જ થાય છે. ગુરૂપણાંત પ્રકારથી (આશ્રય કરવાનો) નથી. એમ જણાવવા ‘ સમ ’ ઉપસર્ગ યોજેલો છે. ‘ હે સૂત ! ’ એવું સંબોધન (તેને) પવિત્રપણાંનો અનુભવ જણાવવા કરેલું છે; જેમ તે સૂત (શૂદ્ર) હોવા છતાં મોટા પુરૂષની કૃપાથી ગ્રાહ્યો સાથે યજ્ઞ વિગેરેમાં પણ સારી રીતે વ્યવહાર કરે છે. ‘ ઋષિઓ ’ એટલે મંત્ર જોનારાઓ ‘ પ્રશમાયનાઃ ’ (એટલે) પ્રકૃષ્ટઃ ઉત્તમ શમઃ શાંતિ છે અયનં માર્ગ છે જેમનો તેવા જ્ઞાનીઓ. તે બંને પણ જેમના ચરણોનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા પવિત્ર કરે છે એવી (વાક્યની) યોજના છે. અથવા (ભગવાનના) ચરણોનો આશ્રય કરેલા ઋષિઓ, જ્ઞાનીઓ પણ થઈને; જ્ઞાન અને કર્મ પ્રાપ્ત કરી. (ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ) ત્રણ પ્રાપ્ત કરેલા થઈ સર્વને પવિત્ર કરનારા થાય છે, કારણ કે પોતે શુદ્ધ થઈને બીજાઓને પવિત્ર કરે છે. તેથી (તેઓની) પોતાની શુદ્ધિ (થવા) માં જ્ઞાન અને કર્મનો ઉપયોગ છે, પરંતુ તે બેનો (બીજાઓને) પવિત્ર કરવામાં સાક્ષાત્ (સીધો) સંબંધ નથી.

‘ નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ’ નો એવો અર્થ છે કે સમીપમાં (રહી) માત્ર દેહના સંબંધથી જ પવિત્ર કરે છે; કારણ કે ‘ ત્રણ વાર સ્વાધ્યાય વેદનું, અથવા ત્રણ રાત્રિ સાવિત્રીનું અધ્યયન કરવું. (તે) એક વર્ષમાં જ પોતાને પવિત્ર કરે છે ’ વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે કાલના ઢાંઢાથી (કાલ જવાથી) જ સર્વ સ્થળે પવિત્ર (થવાનો) અનુભવ થાય છે. ‘ મુનયઃ ’ એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ મનન અથવા કર્મનો સંબંધ (હોવાનું જરૂરી છે). કૂરતા વિગેરેથી (કરેલો) સ્પર્શ પવિત્ર કરતો નથી, એમ જણાવવા ‘ ઉપ ’ (નજીકમાં) ઉપસર્ગ યોજેલો છે, અથવા (‘ ઉપસૃષ્ટાઃ ’ નો)

સંબંધ પછીના (શબ્દ ગંગાજલ) સાથે લેવો, કારણકે તેઓ^૧ (કૃષિઓ વિગેરે) તો દષ્ટિ વિગેરેથી પવિત્ર કરે તેવું સંભવે છે. 'સ્વર્ણવાપઃ' ગંગાના જલો અનુસેવ્યા પુનઃ લગવાનના સેવકોને જ પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ 'વારંવાર કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો (લગવાનથી વિમુખ હોય તેને પવિત્ર કરતા નથી)' (૬-૧-૧૮) એ વાક્ય પ્રમાણે (લેવો). 'ગંગાજલ તરત પવિત્ર કરે છે' એ વાક્યથી પણ નારાયણને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે (એમ કહેલું છે). અથવા 'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલાં ગંગાના જલો તરત પવિત્ર કરે છે' એ દષ્ટાંત (જાણવું). ('ડુ' માં અવગ્રહ ન લેતાં રહેલ) 'નુ' શબ્દ માન્યતાના અર્થમાં (યોજેલ છે). લગવાનના ભક્તો અને ગંગા પવિત્ર કરે છે, છતાં પણ લગવાનની સેવા પવિત્ર કરે છે, બીજી રીતે કરતા નથી એવી માન્યતા છે. ઉપર ઉપરનું પવિત્રપણું અહીં (કહેવા) ઇચ્છેલું નથી. ઉત્તમ પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ ન રહેવાથી (થાય). ૧૫

એવી રીતે અહીં શ્લોકથી લગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામનાં સંબંધવાળાઓનાં માહાત્મ્ય કહ્યાં (ત્યારે) શંકા થાય છે કે લગવાનનું શાસ્ત્ર (જાણ્યા) વિના આ કેવી રીતે જાણ્યું? વળી જો શાસ્ત્ર જાણ્યું હોય, તો પ્રશ્ન (કરવો) અયોગ્ય છે. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

કો વા મગવતસ્તસ્ય પુણ્યશ્લોકેઽવકર્મણઃ ।

શુદ્ધિકામો ન શૃણુયાદ્યશઃ કલિમલાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે લગવાનના કલિના પાપનો નાશ કરનાર યશને શુદ્ધિની કામનાવાળો કોણ જ ન શ્રવણ કરે ? ૧૬

લગવાનના યશને શ્રવણ કરવાથી અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જાણાયું. તેથી સામાન્ય રીતે (જાણાયું). વધારે જણાય તે માટે પ્રશ્ન (કરેલ છે). જોકે ભક્તિ ન હોવાને લીધે લગવાનનાં યશનું શ્રવણ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ તરીકે થતું નથી, છતાં પણ સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર હોવાથી, તે (શુદ્ધિ) માટે શ્રવણ (કરે છે). ખાસ કરીને કલિમાં (શ્રવણ કરે છે), કારણકે (કલિ) દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્તા મંત્ર અને કર્મને* અશુદ્ધ કરે છે. (શ્રવણ કરવામાં) સ્વાતંત્ર્ય^૨ નથી, એમ

૧ 'તેઓ' (એટલે ગંગાના જલો) 'હે રાજા ! તે દર્શન થતાં જ બ્રહ્મહત્યાના (પાપને) ક્ષીટાકનારી છે' એમ યમુનાનો સંગમ થયા પછીના સંબંધનું વાક્ય છે (તેથી તે દર્શનથી જ પવિત્ર કરનારી છે) (પ્ર) આવો અર્થ લેતો 'તું' તો શબ્દ ઘટતો નથી વળી વૃક્ષોને દષ્ટિ ન હોય. તેથી 'તેઓ' એટલે કૃષિઓ વિગેરે એવો અર્થ કર્યો છે.

* આ છ વસ્તુમાં જરૂરી છે. તે શુદ્ધ હોય તોજ વસ્તુ ઘટ રહે.

૨ સ્વભાવથી જ શ્રવણ ન કરનારાઓને આતલ કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર) અહીં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

જણાવવા 'કોણ' એમ કહેલું છે. 'વા' 'જ' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થવાળો છે, કે શ્રવણ ન કરનારા હૈયના અંશવાળાઓને ગણેલા જ નથી. પોતાથી ઉત્તમ બ્રહ્મથી જ હવેની શુદ્ધિ થાય છે, (એમ) 'લગવાનનાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'તે' શબ્દથી અવતાર લીધેલા, રહેલાઈથી મળી શકે તેવા હોવાથી (જણાવેલા) છે. લૌકિક શેઠની પ્રથંસા પેઠે અન્ન આપવાની પ્રથંસા કરી નથી એમ જણાવવા 'પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રથંસા કરે છે' એમ (કહેલું છે). 'પુણ્ય' પવિત્ર છે શ્લોક કીર્તિ જેઓની (તેઓ પણ પ્રથંસા કરે છે). જ્યારે કીર્તન કરનારાઓની કીર્તિ પણ સર્વને પવિત્ર કરે છે, ત્યારે કીર્તન સર્વને પવિત્ર કરે તેમાં કહેવું જ શું ? અથવા તે (પવિત્ર કીર્તિવાળા) ઓને પણ પવિત્ર કરે છે, અથવા તેઓને પવિત્રપણાની (પવિત્ર થવાની) જરૂર નથી.† આથી એમ જણાવ્યું છે કે કીર્તિ પવિત્ર (પુરૂષો) માં જ રહેલી છે. (લગવાનનું) સાધારણ કર્મ કહેલું હોવાથી, સરસાઈ કરાવે તેવાં કર્મો સિવાયનાં કર્મો પણ પવિત્ર કરનારાં છે એમ કહેલ છે 'પવિત્ર કીર્તિવાળા' કહ્યા; તેથી એમ જણાય છે કે 'ઘણું' કરીને કીર્તિવાળાઓ સાથે સર્વને સંબંધ થાય છે, અને તેઓ લગવાનનું જ કીર્તન કરે છે, અને તેથી લગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. જ્યારે શ્રવણથી તરતજ શુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધિની કામનાવાળો કેમ શ્રવણ ન કરે ? આધાર (જેમાં કીર્તિ રહેલી છે તે) ની સરસાઈ કરાવનાર. સર્વલોકોને આનંદ કરાવનાર પ્રસરી રહેતો ગુણ (તે) કીર્તિ એટલે? યશ. જેમનાં પાપનો નાશ થએલ છે તેવા સર્વ (પુરૂષો) કલિમાં હોતા નથી, તેથી તેઓથી કલિના દોષ દૂર થતા નથી. લગવાન તો કાલથી‡ પણ પર (ઉત્તમ) હોવાથી, તેમની કીર્તિ પણ તે (કાલ) થી પર છે, અને તેથી તે (કીર્તિ) કલિના દોષને દૂર કરનારી છે. ૧૬

એ પ્રમાણે (લગવાનના અવતારનાં) પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કહીને, નીચેના શ્લોકથી કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે) :—

तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि स्वरिभिः ।

बृहि नः श्रद्धानानां लीलया दधतः कलाः ॥ ૧૭ ॥

લીલાથી કલાઓ ધારણ કરનાર તે (લગવાન) નાં ઉદાર કર્મો સૂરિઓએ સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં (છે તે) શ્રદ્ધાવાળાઓને અમને કહો. ૧૭.

† જેઓની કીર્તિ પવિત્ર હોવાથી જેઓને પવિત્ર થવાની જરૂર નથી, તેઓને પણ પવિત્ર કરે છે, એવો ભાવ જણાય છે

૧ આ યશનું લક્ષણ કહ્યું. (માત્ર) પ્રતાપ નથી એમ જણાવવા 'સર્વ લોકોને આનંદ કરાવનાર' કહેલ છે, સર્વને આનંદ કરાવનાર અંદ્રના કિરણો નથી એમ જણાવવા 'ગુણ' કહેલ છે. 'પ્રસરી રહેતો' શબ્દથી યશનો સ્વભાવ જણાવેલ છે. (પ્ર)

‡ કાલથી પર હોઈ, કલિથી પણ પર છે, તેથી તેના દોષ દૂર કરનાર છે.

સંબંધ પછીના (શબ્દ ગંગાજલ) સાથે લેવો, કારણકે તેઓ^૧ (ઋષિઓ વિગેરે)
તો દષ્ટિ વિગેરેથી પવિત્ર કરે તેવું સંભવે છે. 'સ્વર્ચુન્વાપઃ' ગંગાના જલો અનુસેવ્યા
પુનર્નિ ભગવાનના સેવકોને જ પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ 'વારંવાર કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો
(ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને પવિત્ર કરતા નથી)' (૬-૧-૧૮) એ વાક્ય પ્રમાણે
(લેવો). 'ગંગાજલ તરત પવિત્ર કરે છે' એ વાક્યથી પણ નારાયણને સન્મુખ
કરીને પવિત્ર કરે છે (એમ કહેલું છે). અથવા 'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલાં ગંગાના
જલો તરત પવિત્ર કરે છે' એ દષ્ટાંત (જાણવું). ('ડુ' માં અવગ્રહ ન લેતાં રહેલ)
'તુ' શબ્દ માન્યતાના અર્થમાં (યોજેલ છે). ભગવાનના ભક્તો અને ગંગા પવિત્ર
કરે છે, છતાં પણ ભગવાનની સેવા પવિત્ર કરે છે, બીજી રીતે કરતા નથી એવી માન્યતા
છે. ઉપર ઉપરનું પવિત્રપણું અહીં (કહેવા) ઇચ્છેલું નથી. ઉત્તમ પવિત્રતા તો
માયાનો સ્પર્શ ન રહેવાથી (થાય). ૧૫

એવી રીતે અઢી શ્લોકથી ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામનાં સંબંધવાળાઓનાં
માહાત્મ્ય કહ્યાં (ત્યારે) શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર (જાણ્યા) વિના આ કેવી
રીતે જાણ્યું? વળી જો શાસ્ત્ર જાણ્યું હોય, તો પ્રશ્ન (કરવો) અયોગ્ય છે. તેથી
નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

કો વા ભગવતસ્તસ્ય પુણ્યશ્લોકેઽવ્યકર્મણઃ ।

શુદ્ધિકામો ન શ્રુણુયાદ્યશઃ કલિમલાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ભગવાનના
કલિના પાપનો નાશ કરનાર યશને શુદ્ધિની કામતાવાળો કોણ જ
ન શ્રવણ કરે ? ૧૬

ભગવાનના યશને શ્રવણ કરવાથી અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જાણાયું.
તેથી સામાન્ય રીતે (જાણાયું). વધારે જણાય તે માટે પ્રશ્ન (કરેલ છે). જોકે ભક્તિ
ન હોવાને ક્ષીધે ભગવાનનાં યશનું શ્રવણ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ તરીકે થતું નથી, છતાં પણ
સત્પુરૂષોના માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર હોવાથી, તે (શુદ્ધિ) માટે શ્રવણ
(કરે છે). ખાસ કરીને કલિમાં (શ્રવણ કરે છે), કારણકે (કલિ) દેશ કાલ દ્રવ્ય
કર્તા મંત્ર અને કર્મને* અશુદ્ધ કરે છે. (શ્રવણ કરવામાં) સ્વાતંત્ર્ય^૨ નથી, એમ

૧ 'તેઓ' (એટલે ગંગાના જલો) 'હે રાજા ! તે દર્શન થતાં જ અભાદ્યાના
(પાપને) ક્ષીટાકનારી છે ' એમ યમુનાનો સંગમ થયા પછીના સંબંધનું વાક્ય છે
(તેથી તે દર્શનથી જ પવિત્ર કરનારી છે) (પ્ર) આવો અર્થ લેતો 'તુ' તો
શબ્દ ધરતો નથી વળી વૃક્ષોને દષ્ટિ ન હોય, તેથી 'તેઓ' એટલે ઋષિઓ વિગેરે
એવો અર્થ કર્યો છે.

* આ છ વસ્તુમાં જરૂરી છે. તે શુદ્ધ હોય તોજ યશ થઈ શકે.

૨ સ્વાભાવથી જ શ્રવણ ન કરનારાઓને ખાતલ કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર) અહીં વૃંદાવન
પ્રેમવાળી પ્રતિભા પાઠ ક્ષીધો છે.

શ્રવણ કરેલું તેવું પ્રયોજન હૃદયમાં રહે તે માટે આ શ્લોકમાં કમોનો જ કરે છે. કમોનું શ્રવણ કરવાથી જે ફલ (થાય), તે ભગવાને દેવાનું છે એવું નથી, અને પાત્ર અને અપાત્રનો વિચાર કર્યા વિનાજ, કર્મજ બીજાં ફલો નહીં (પુરુષો) ને પણ ઘણાં આપે છે તેથી તેને 'ઉદાર' કહેલ છે. ઉદાર વિશેષણો બીજાં કેટલાંક કર્મ ઉદાર નથી એમ જણાવવા કહેલાં નથી, પરંતુ કર્મ લક્ષમાં રાખીને ઉદારપણું વિગેરે કહેલ છે, * કારણ કે વિશેષ્ય (કમો) શ્લોક પહેલાંજ કહેલાં છે (અને ઉદાર વિગેરે વિશેષણો પછી કહેલાં છે) વચલાં ફલ (કર્મથી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેવાં હોવાનું જણાવવા તેમને) 'ઉદાર' કહેલાં મુખ્ય ફલ ભગવાનથી જ (પ્રાપ્ત થાય). તેમ (શૌનક વિગેરે) ને (આવું) અજ્ઞાન નથી, એમ જણાવવા 'સૂરિઓએ સર્વ તરફથી જ્ઞાન કરેલાં' એમ કહેલું છે સર્વ તરફથી જ્ઞાન કરેલાં હોવાથી સર્વ સ્થિતિથી દૂરથી શ્રવણ થવાનો સંભવ છે 'સૂરિઓએ' શબ્દથી તે જોટાં કહેલાં નથી એમ જણાવ્યું છે. 'ત્યારે શૌનક વિગેરેને પણ (તે) સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય (સંભળાય) તેમ હોવાથી (સતે) કહેવાનાં નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' એમ કહેલું છે, કારણ કે શ્રદ્ધાથી ફરી ફરીને શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા કહેલી છે. (તે કમોનું શ્રવણ કરવામાં કોઈ પણ સમયે રુચિ ન હોય તેવું નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'લીલાથી કલા ધારણ કરનારના' એમ કહેલું. 'લીલા' એટલે પ્રયાસ વિના હર્ષથી કરવામાં આવે ક્રિયા. તે (લીલા) થી દરેક ક્ષણે નવી જ કલાઓ જેમ ભગવાન ધારણ કરે છે. તેમના કમોને પણ ચંદ્રની પેઠે નવી કલાઓનો સંબંધ થતો હોવાથી, (તેમનું) શ્રવણ (કરવામાં) કોઈ પણ સમયે અરુચિ થતી નથી. આ વિશેષણ પહેલાં કહેલાનું સમર્થન કરનારું છે. ૧૭

એવી રીતે એક આરંભથી (ભગવાનના અવતાર) નાં પ્રયોજન અને કર્મના પ્રશ્ન કર્યા. હવે જૂદા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી અવતારની કથાસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

अथाख्याहि हरेधीमन्नवतारकथाः शुभाः ।

लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ ૧૮ ॥

હવે હે બુદ્ધિશાળી ! પોતાની માયાથી સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા ઈશ્વર હરિના અવતારોની શુભ કથાઓ કહો. ૧૮

* ભગવાનનાં બધાંએ કમો ઉદાર અને સૂરિઓએ જ્ઞાન કરેલાં છે, એવો ભાવ છે. ૧ 'વચલું ફલ' એટલે શુદ્ધિરૂપ ફલ. વિચાર કર્યા વિનાજ બધાને શુદ્ધિનું દાન કરતા હોવાથી, ભગવાનના કમો ઉદાર છે એમ કહેલ છે (પ્ર)
† 'પહેલાં કહેલું' એટલે આ વિશેષણ પહેલાં કહેલું 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' શબ્દના અર્થનું સમર્થન કરે છે. જૂદી જૂદી કલાઓ ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કરે છે, તેથી શ્રવણ કરવામાં શદ્ધા રહે છે.

જે કે કેટલાક અવતારો જૂઠાજૂઠા ઉપાખ્યાનોમાં અમે શ્રવણ કરેલા છે, છતાં પણ એક આરંભથી બધા અવતારો (તેમના) ખાસ ગુણો સાથે જાણવા છે, તેથી ઉત્કંઠાથી જૂદો પ્રશ્ન (કરેલ છે). ' અથ ' ' હવે ' શબ્દ જૂઠા આરંભના અર્થમાં (યોજાએલ છે). ' હરિના ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સામાન્ય રીતે અવતાર (લેવા) નું કારણ બીજાનાં દુઃખો દૂર કરવાનું છે. અવતારનું સ્વરૂપ જાણવું કઠણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સર્વને હોતું નથી, તેથી ' હે બુદ્ધિશાળી ! ' એવું ખાસ સંબોધન કરેલું છે. ' અવતારોની કથાઓ ' (એટલે) કેવી રીતે અવતાર (થયો) ? કોનો અવતાર (થયો) ? ક્યાં અવતાર (થયો) ? શા પ્રયોજનથી અવતાર થયો ? એવી ચાર પ્રકારની કથાઓ કહેનારને શ્રવણ કરનારને અને (કહેવાની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારને શુભ ફલ આપનારી છે. વાસ્તવિક રીતે પણ લોકમાં પુત્રનો જન્મ થવાની કથાની પેઠે (તે કથાઓ) શુભ છે. તેઓમાં પણ જે અવતારોમાં (લગવાને) પોતાની ઈચ્છાથી લીલારૂપ કીડાઓ (કરી હોય) તે (અવતારો) કહો એમ ' લીલા કરતા ' શબ્દોથી કહેલું છે. ' સ્વૈરમ્ ' ' સ્વચ્છંદપણે ' એટલે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ (કીડા કરી હોય તે કહો). તે (કરવા) નું કારણ ' ઈશ્વર ' (શબ્દથી કહેલું છે). (લગવાનની) સર્વ થવાની શક્તિ માયાને વિપરીત કાર્યનો નભાવ કરવામાં અને (તેથી તેમને) દોષ ન લાગવામાં કારણરૂપ કહેત્રી છે. (તે માયા લગવાનની) પોતાની હોવાથી બીજાઓથી તે જાણી શકાતી નથી અને ઉલ્લંઘન કરી શકાતી નથી. ૧૮

' એવી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે સર્વ અર્થ જાણનારાઓને ફરી શ્રવણ (કરવા) થી શું લાભ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

वयं तु न तृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे ।

यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તમ શ્લોકનાં વિક્રમ (નું શ્રવણ), જે શ્રવણ કરનાર રસ જાણનારાઓને પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે), તેનાથી અમને તો તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૯

વળી જેઓ લગવાનની કથાના સ્વરૂપને જાણતા ન હોય, તેઓ કેટલાક સમય સુધી (તેનું) શ્રવણ કરી અટકી જાય છે, કારણ કે આ (વિષય) ના રસને જાણનારો અટકતો નથી. તેથી જેઓ (કથાથી) તૃપ્ત થઈ અટકે છે, તેઓ ભલે અટકે. અમે તો વળી તૃપ્ત થતા જ નથી. (તેથી) કેમ અટકીએ ? (કથાના શ્રવણથી) અટકવાનું ત્રણ પ્રકારે થાય (૧) આથી પણ ઉત્તમ બીજો રસ હોવાનું સંભવતું હોય ત્યારે, અથવા (૨) આ (રસ) પણ (મગતો) ન હોય ત્યારે, અથવા (૩) રસનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે. તે પૈકીનાં પહેલાં બે (અટકવાનાં કારણો) ન હોવાનું ' ઉત્તમશ્લોકનાં વિક્રમ ' શબ્દથી કહે છે. (૧) ઉત્તમ પ્રહ્લાનંદના અનુભવવાળા મુક્ત (છવો) પણ લગવાનનો કીર્તિનું જ્ઞાન કરે છે. તે જેમ (છે),

તે 'આવા ગુણવાળા હરિ છે' (૧, ૭, ૧૦) શ્લોકમાં કહેશે. તેથી ભગવાનનું કથાના રસથી અધિક રસ કોઈ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્માનંદનો રસ પણ (તેથી) હલકો છે. (૨) આ (શબ્દ) થી જ તે (ભગવાનની કથાનો રસ) દુર્લભ નથી (એમ કહેલું છે). તે (ભગવાન) નો વિશેષ-ઉત્તમ પ્રકારે ક્રમ ચરણ મૂકવાનું જ્યાં થાય તે (તેમનું) પરાક્રમ એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ; અને તે સર્વ સ્થલે પૂરે પૂરો છે. તેથી (તેમની કથાનો રસ) ન મળી શકે તેવો નથી, (૩) ઉત્તરાર્ધથી ત્રીજો (પ્રકાર) ન હોવાનું કહે છે. (કથાના) રસનું જ્ઞાન (તે) શ્રવણ કરવાથી જ થાય છે. જેમ લોકમાં રસોઈઆની વિદ્યાઓ હોય ત્યારે (જમવાની) ઈચ્છા મટતી નથી, પરંતુ (જોરાક) મૂર્ત (ધન) હોવાથી પેટ ભરાતાં (તે) મટી જાય છે, તેવું શ્રવણમાં પણ (છે). ભેદ પણ કહેલો છે, કારણકે શ્રવણમાં જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે મૂર્ત નથી. વળી રસને જાણનાર કોઈ પ્રકારે તે (શ્રવણ કરવા) થી અટકતા નથી, કારણકે રસ અટકાવનારો નથી અને આ રસ ઉત્તમથી પણ ઉત્તમ છે. વળી (તે) 'પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે)' કારણકે અધિકાર પ્રમાણે (આ વિષય) માં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, જેમકે જેમ તૈવં ઉતરે ત્યારે અન્નનો (સ્વાદ આવે છે), તેમ જેમ જેમ અજ્ઞાન દૂર થતું જાય છે, તેમ તેમ ભગવાન (ની કથા) માં રસનો સ્વાદ આવે છે. પહેલી વાર પ્રયોગ (કથા-શ્રવણ) થાય, ત્યારે અવિદ્યા ભરપૂર હોવાથી થોડો રસનો સ્વાદ આવે છે. પછી જે પહેલાં શ્રવણ સમયે થોડી અવિદ્યા દૂર થઈ, તો બીજા (શ્રવણ) માં અધિક રસ (આવે). એ પ્રમાણે આગળ પણ (થયે જાય). સંપૂર્ણ રીતે (અવિદ્યાથી) મુક્ત હોય તેમને ઉત્તમ રસ (પ્રાપ્ત થાય છે). વળી પહેલાં વાક્યના સમૂહમાં ભગવાન જાણેલા (હોય છે), પછી દરેક વાક્યમાં, પછી પદમાં પણ (જણાય છે). પચતે જણાય છે આનાથી તે પદ,^૧ એટલે પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યય તેથી અક્ષરના અર્થ તરીકે જાણેલા ભગવાન ઘણો રસ આપનારા છે, એવો અર્થ છે. ૧૮

વળી વિશેષ આકાર (પ્રકારથી) શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથાનું શ્રવણ કરવું છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

કૃતવાન્ કિલ વીર્યાણિ રામેણ સહ કેશવઃ ।

અતિમર્ત્યાનિ ભગવાન્ગૂઢઃ કપટમાનુષઃ ॥ ૨૦ ॥

કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છૂપા રહેલા ભગવાન કેશવે ખરેખર બલરામ સાથે મરણને ફીટાડનાર પરાક્રમો કરેલાં (છે). ૨૦

'ખરેખર!' શબ્દ પ્રસિદ્ધ જણાવે છે, અહીં આશ્ચર્યથી પ્રસિદ્ધિ (થયાનું) કહેલ છે, કારણકે (ભગવાને પરાક્રમો કરવાની) અવસ્થા અને સાધન ન હોવા છતાં પરાક્રમો કરેલાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં પરાક્રમો ખરેખર અલૌકિક છે. વળી

૧ 'પદ' શબ્દનો અર્થ અક્ષર થાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

એક (જ) સ્થળે એક (જ) સમયે આવેશથી* અને અવતારથી* પરાક્રમે કરાએલાં નથી (હોતાં), અહીં તો 'જલરામની સાથે' એમ ઉભય સ્વરૂપથી (પરાક્રમે) કર્યાનું કહેલું છે. વળી જાધા અવતારોમાં (લગવાને) બ્રહ્મા અને શંકરને સુખ આપેલું નથી, કારણકે તેઓ (બ્રહ્મા અને શંકર) પણ ગુણના અધિષ્ઠાતા હોવાથી (અવતાર સાથે) હરિકાંઈ વિગેરે કરવાનું સંભવે, કારણકે (અવતાર) તે બે માટે હિતકારિ (કૃત્ય) ન કરે અને તેમના લક્ષ્મીનો વધ (પણ) કરે. તે (વું) ! અહીં કાંઈ પણ નથી એમ 'કેશવ' શબ્દથી કહેલું છે. ક્ર: બ્રહ્મા અને રૂશ: શંકર (તે) કેશો, કેશવો: બ્રહ્મા અને શંકરનું 'વમ્' અમૃત (આનંદ) છે જેમનાથી તે (કેશવ), તે બેને પણ આનંદ આપનારા છે.

'મરણને ક્રીટાડનાર' વિશેષણથી પરાક્રમોનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ક્રીટાડાએલ છે મરણ પામે તેવું શરીર આમનાથી, તે 'અતિમર્ત્યાનિ' મરણને ક્રીટાડનારાં, (આનો) એવો અર્થ છે કે, પરાક્રમોનું શ્રવણ થતાં પછી મરણ પામે તેવાં શરીરનો સંબંધ રહેતો નથી. અથવા મર્ત્ય મૃત્યુલોકનું અતિક્રાન્તાનિ ઉલ્લંઘન કરેલાં (પરાક્રમે છે), કારણકે (લગવાન) માત્ર આનંદના જ કર ચરણ મુળ ઉદર વિગેરે વાળા છે, તેનું કારણ 'લગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). (શ્રીકૃષ્ણ) લગવાનનો અવતાર નથી (પણ લગવાન જ છે), એવો અર્થ છે. 'ત્યારે (તેમનું) શરીર કેમ દેખાતું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં કહે છે કે 'કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા' (થએલા) છે; કારણકે આ લોકમાં છૂપા રહી (પોતાનું) સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નથી; તેના કારણરૂપ 'કપટથી મનુષ્ય દેહવાળા થએલા' વિશેષણ છે. કપટથી એટલે લોકોની બુદ્ધિને મોહ કરવાના પ્રકારથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છે, એવો અર્થ છે કે તે (સચ્ચિદાનંદ) સ્વરૂપને જ મનુષ્યના દેહ પેડે દેખાડે છે. તેથી (તેમનાં પરાક્રમે) તમારે કહેવાં જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકથી પોતાનો શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કહે છે:—

કલિમાગતમાજ્ઞાય ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ વૈષ્ણવે વયમ્ ।

આસીના દીર્ઘસત્રેણ કથાયાં સક્ષણા હરેઃ ॥ ૨૧ ॥

લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવો) સત્ર કરવા આ વૈષ્ણવ સ્થલમાં બેઠેલા આમે કલિને આવેલો જાણીને હરિની કથા (ના શ્રવણ) માં લાણુ (અવકાશ) વાળા છીએ. ૨૧

કલિમાં તો જાધાએ ધર્મો અટકી પડે છે, તેથી સૂતકમાં અવકાશવાળા ધર્મજો તેમ કલિમાં અવકાશવાળા થયા છીએ; કારણકે ધર્મ (કરવા) નો અધિકાર હોય ત્યારે ધર્મના ત્યાગના લાયકી જોઈ થવાનું અથવા ધર્મ કરવાનું સંભવે, વળી

મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો ઘણું પાપ થવાથી લગવાનની કથામાં રૂઢિ થવાનું જ મટી જાય. તેથી (આવા) સર્વ દોષ દૂર કરનારો કલિ હોવાથી, આવતાં અમે (હરિની) કથા (ના શ્રવણ) માં અવકાશવાળા (થયા છીએ). 'વૈષ્ણુ સ્થલમાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) જમે તેવા સ્થલમાં કથાનું શ્રવણ કરવા આવે, તો હૈત્યો ખુદ્દિનો નાશ કરે તેવું સંભવે છે. (તેમ થાય) ત્યારે સર્વનાશ થ જાય. તેવું નથી થવાનું એમ જણાવવા 'આ (વૈષ્ણુ) સ્થલમાં' એમ કહેલું છે વળી આ સત્ર (કરવા) ની વેદી પણ છે, તેથી પણ હૈત્યનો સંબંધ (અહીં થાય તેમ નથી) એમ (જણાવવા) 'આ' શબ્દથી દેશ (સ્થલ) કહેલ છે. 'કલિકાલ વિગેઃ સ્માર્ત હોવાથી વૈદિક વિચારથી (કર્મ કરવાનો) અધિકાર ન હોવાનું કેમ (જને)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લાંબા (સમય સુધી આવે તેવા) સત્ર કરવ બેઠેલા' એમ કહેલું છે; અને તેવી રીતે દીક્ષા લઈ (સત્ર કરવા બેઠેલા હોય) તેમને વેદ પ્રમાણે જીવું કર્મ કરવાનું હોતું નથી. વળી તે (સત્ર) પૂરો થાય ત્યારે કર્મનો સંબંધ (જીવું કર્મ કરવાનું) થાય, તેથી લાંબા (સમય સુધી આવે તેવા) સત્રનો આરંભ (કરેલો છે). તેથી અમે સંપૂર્ણ રીતે અવકાશવાળા છીએ, એમ 'કથા (ના શ્રવણ) માં અવકાશવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. જો કથાનો આરંભ થાય, તો એક હજાર વર્ષ જેટલો કાલ ધણુ થઈ જાય એમ (જણાવવા) 'ઘણુ' શબ્દ યોજેલ છે. અમે સર્વ (વિષય) માટે અવકાશવાળા નથી, પણ હરિની કથા માટે જ અવકાશવાળા છીએ. ૨૧.

તે (કથાના શ્રવણ) માં એક સામગ્રી ઓછી હતી, તે લગવાને પ્રાપ્ત કરાવી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે. —

ત્વં નઃ સન્દર્શિતો ધાત્રા નિસ્તિતીર્પતામ્ ।

કલિં સત્ત્વહરં પુંસાં કર્ણધાર ઇવાઙ્ગવમ્ ॥ ૨૨ ॥

એમ સમુદ્ર (તરવા ઇચ્છનાર) ને સુકાનીની પેઠે, દુઃખથી તરી શકાય તેવા સત્ત્વ હરનારા કલિને તરવા ઇચ્છનારા અમને લગવાને તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા. ૨૨

'ધાત્રા' સર્વ કરનાર લગવાને અથવા કથાના રસને જાણનાર પ્રહ્લાએ (તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા); અને તમે 'નઃ' અમારા, અમને સ્વાધીન (થયા). કથા ન (શ્રવણ કરવાની) હોય તો કલિ 'દુસ્તર' 'દુઃસ્થિત' દુઃખથી 'તઃ' તરવાનું થાય જેનું તેવો છે.

'કથા (ના શ્રવણ) વિનાના હોવા છતાં પણ ઋષિઓ કલિને તરવાના છે. તમારે (તેમનાથી) શું ભેદ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સત્ત્વને હરનારા' એમ કહેલું છે. (કલિ) વિવેક, ધૈર્ય અને જ્ઞાનને હરનારો છે. સત્ત્વગુણ જાય ત્યારે રજોગુણ અને

૧ વૈદિક કર્મ કરવારૂપ હરિની કથામાં અટકાવ કરનારા દોષ દૂર કરનારો. (૪)

તમોશુભથી લય* અને વિદ્યેષ જ થાય. તેથી તેઓનાં સર્વસ્વનો નાશ થતાં, કલિને તરવાનું ઝનશે નહીં એવો ભાવ છે. સમુદ્રમાં સુકાની વિના ઈચ્છેલા સમયે ઈચ્છેલા પ્રદેશનો સંબંધ થતો નથી, તેમ કથા કહેનાર ન હોય ત્યારે કલિમાં (તે તરી ન શકાય અને ભગવતપ્રાપ્તિ ન થાય). ૨૨

વળી પહેલાં અમે ધર્મ સાથે રહેલા. (હવે) કથા (નાં શ્રવણ) નો નિશ્ચય કરેલા અમે તો અહીં લેગા થયા છીએ. ધર્મના શા સમાચાર છે એવો છકો પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

बृहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।

स्वां काष्ठांमधुनोपेतो धर्मः कं शरणं गतः ॥ ૨૩ ॥

બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર, ધર્મના કવચ, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હસ્થમાં પોતાનાં સ્થાનમાં પધાર્યા ત્યારે ધર્મ કેને શરણુ ગયો (તે) કહો. ૨૩

અને આ કહો, કારણકે ધર્મની ગ્લાનિ થાય ત્યારે ‘ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય ’ (ભ. ગી. ૪-૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવા તે ભગવાન અવતાર લે છે. યોગ પણ ‘ (યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું) આ ઉત્તમ ધર્મ છે ’ એ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છે. શ્રીકૃષ્ણ તે (યોગ) ના પણ ઈશ્વર છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. તે યોગાવતાર બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્થાન વૈકુંઠમાં પધાર્યા, ત્યારે ધર્મનું શરણુ (કાઈ) હોવાનો સંભવ ન હોવાથી, (અને) ધર્મનાં કાર્યરૂપ ભગવાનના સંબંધવાળી ખુદ્ધિ રહેલી હોવાથી ‘ ધર્મ છે ’ એવું જણાય છે; તેથી ધર્મ કેને શરણુ ગયો છે ? એવો પ્રશ્ન છે. ૨૩

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત સુખોદિનીમાં પહેલા સ્કંધનો પહેલો અધ્યાય (સંપૂર્ણ).

* ‘ લય ’ એટલે નાશ. ‘ વિદ્યેષ ’ એટલે મુજવણ, ભાગ.

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अध्याય બીજો

કથાશ્રવણભાવેન મનોરથમહાર્ણવે ।

નિમગ્નાન્સૂતદાનેન હ્યુજ્જહાર ઋષીન્દરિઃ ॥ ૧ ॥

કથાના શ્રવણ કરવાના પ્રેમથી મનોરથરૂપ મોટા સમુદ્રમાં ડૂબેલા ઋષિઓને સૂતનું દાન કરી હરિએ (તેમનો) ઉદ્ધાર કર્યો. કા. ૧

ફલસાધનરૂપાણાં નિર્ણયઃ કર્મણામપિ ।

ત્રયાણાં વક્ષ્યતેઽધ્યાયે દ્વિતીયેઽન્યત્ર શેષિણામ્ ॥ ૨ ॥

(૧) ફલ અને (૨) સાધનના પ્રકારો અને (૩) વળી કર્મો (એ) ત્રણનો નિર્ણય બીજા અધ્યાયમાં કહેશે. બાકીના (પ્રશ્નો) નો નિર્ણય બીજા (ત્રીજા અધ્યાયમાં) કહેશે. કા. ૨

ઉત્તર કહેવા માટે સૂત પ્રથમ દેવતા અને ગુરૂને નમસ્કાર મંગલ અને (પ્રશ્નનું) અલિનંદન કરે છે, એમ વ્યાસ કહે છે:—

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥ વ્યાસ કહે છે—

इति सम्प्रश्नसम्पृष्टः स विप्रै रौमहर्षणिः ।

પ્રતિપૂજ્ય વચસ્તેષાં પ્રવક્તુમુપચક્રમે ॥ ૧ ॥

એમ વિપ્રોથી સારા પ્રશ્નો સારી રીતે પૂછાએલા તે રૌમહર્ષણિએ તેઓનાં વચનનું પ્રતિપૂજન કરી (ઉત્તર) કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧

એમ પુરુષાર્થમાં પરિણમે તેવા, સારા પ્રશ્નો એટલે સારી રીતે ગ્રહણના સંબંધવાળા પ્રશ્નો, સારી રીતે આદરપૂર્વક (રૌમહર્ષણિને) પૂછાયા. ‘ વિપ્રોથી ’ (પ્રશ્નો પૂછાએલા) વિશેષેણ ઉત્તમ પ્રકારે વક્તાને અને પોતાને ભક્તિથી વ્યવસ્થિત ભરી દે તે વિપ્રો, એટલે તેમનાં વચનનો ઉત્તર અવશ્ય આપવો જોઈએ. રૌમહર્ષણિનો પુત્ર તે રૌમહર્ષણિ. રોમસુ રૂંવાડાઓમાં સદા હર્ષણ હર્ષ છે જેને તે (રૌમહર્ષણ) ને સદા ભક્તિ ઘણી હોય, તેવાજ આ (રૌમહર્ષણિ) એમ (એ નામથી) જણાવે છે. ‘ પ્રતિપૂજન ’ એટલે અલિનંદન. અનુક્રમ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે તે ગ્રંથની બહાર હોય છે એમ જાણવું. આગળ અલિનંદન (કરશે તે) તો સામાન્ય ઉત્તર તરીકે

૧ ‘ બાકીના ’ એટલે અવતાર લેવાનું પ્રયોજન, અવતારની કથા અને ધર્મ કાને શરણુ ગયો તે (વ્ર). પ્રશ્નના ૧. ૨. ૪ નો ઉત્તર બીજા અધ્યાયમાં, અને ૩, ૫. ૬ નો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે એવો અર્થ છે.

* શ્લોક પાંચમામાં.

જાણું. 'કહેવાને!' એટલે પોતાની ખુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો અર્થ અને ભાગવત કહેવાનો, આરંભ કર્યો. ૧

અને (સૂતે) દેવતા અને ગુરૂને નમસ્કાર કર્યા. તે પૈકી આરંભમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી ગુરૂને નમસ્કાર (કર્યાનું) કહે છે. તે પૈકી પ્રથમ (ગુરૂનો) વૈરાગ્ય કહે છે:—

યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમપેતકૃત્યં દ્વૈપાયનો વિરહકાતર આજુહાવ ।

પુત્રેતિ તન્મયતયા તરવોઽમિનેદુસ્તં સર્વભૂતહૃદયં મુનિમાનતોઽસ્મિ ॥ ૨ ॥

જનોઈ લીધા વિનાના, જેમને કાંઈ (કાર્ય કરવાનું) રહેલ નથી તેવા જતા રહેતા જેમને વિરહને લીધે લાચાર થએલા દ્વૈપાયને ' પુત્ર ' એમ કહી બોલાવ્યા, ત્યારે તન્મય હોવાને લીધે વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યું, તે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર મુનિને હું સર્વ તરફથી નમસ્કાર કરું છું. ૨

જેમ જેમ વૈરાગ્યવાળો થાય, તેમ તેમ અહીં (ભાગવતમાં) અધિકારી થાય છે. તે વિષયમાં શુક પહેલાના જન્મમાં જ જ્ઞાનવાળા હોવાથી યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેણે) વિષ્ણુ વ્યાસ પાસેથી દેહ પ્રાપ્ત કર્યો. અને જાનેનું પ્રાપ્ત થતાં પહેલાનો સંસ્કાર દેહ હોવાથી સંગથી જ્ઞાનનો નાશ થવાના ભયથી આ સમયે જનોઈ લીધા વિના જ જતો રહે છે (રહેતો હતો). વ્યાસ અધિકારી હોવાથી તેમને દેહ વિગેરેના ધર્મો હતા. આ (શુકનું) જતા રહેવાનું (સંન્યાસ) આશ્રમરૂપ નથી, પરંતુ માત્ર સંગના ભયથી જ જતા રહેતા હતા. તે (મ જવાનું) અયોગ્ય જેવું માનીને (તેમને) પાછા વાળવા વ્યાસ ગયા, ભગવાનના ધર્મો હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ભય દૂર થાય છે, અને સર્વથી બલવાનને ભય હોતો નથી,* કારણકે બલ ભગવાનનું જ છે. કોંપ વિગેરેથી (શુક) જતા રહેતા ન હતા એમ (પ્રવ્રજન્તમ માંના) ' પ્ર ' ઉપસર્ગથી કહેલું છે. (શુકને) પાછા વાળવાનું કારણ ' જનોઈ લીધા વિનાના ' વિશેષણથી (કહેલું છે). (તેમને) જવાનું કારણ ' જેમને ' કાંઈ કાર્ય (કરવાનું) રહેલ નથી, વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણ કે કાર્ય (કરવાનું) હોય ત્યારે જનોઈ (લેવાની હોય). વિષ્ણુ પાસેથી પ્રાપ્ત થએલા દેહને ફરી સંસ્કાર થવાની જરૂર નથી (વ્યાસને) મોહ થવાનું કારણ ' દ્વૈપાયન ' નામથી કહેલું છે. એ તરફ ગએલા છે જલ જ્યાં તે દ્રીપ છે અચનં જન્મનું સ્થાન જેમનું (તે દ્વૈપાયન), કારણકે તે યમુનાના જલમાં તેવી રીતે ઉપવ્રત થએલા પરાશરે ધ્યાન ધરેલા ભગવાનનો (તે) અવતાર હોવાથી અધુ

† ' જાને ' એટલે જ્ઞાન અને દેહ.

* વ્યાસને દેહના ધર્મો હોવાથી ભય, શુકના હૃદયમાં ભગવાનના ધર્મોનો પ્રવેશ હોવાથી તેમને ભય ન હતો એવો અર્થ જણાય છે.

લબ્ધ છે, નારદે કરેલા ઉપદેશ પહેલાં (વ્યાસને) ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાથી (તે) વિરહને લીધે લાચાર થએલા. વિરહને લીધે કાતર: લાચાર થઈ (તેમણે) ' હે પુત્ર ! ' એમ (શુકને) બોલાવ્યા. પ્રેમને લીધે કંઠ ક્ષીણ થવાથી લીધે સ્વર થઈ ન શક્યો. પછી સંધિ થઈ.

‘ તે સર્વ થયા ’ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માનું જ્ઞાન હોય ત્યારે ફલ થવાનું કહેલ હોવાથી (શુકને) સર્વભાવ (પોતે સર્વ હોવાની સ્થિતિ) સ્ફુરે છે. યોગથી પણ (તેમનો સર્વમાં) પ્રવેશ થવાનું પણ સંભવ છે.^૧ કર્તા મુખ્ય હોવા છતાં પણ ‘ વમ્ ’ ‘ જેમને ’ શબ્દ કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી, ‘ તન્મયમાંના ’ ‘ તત્ ’ શબ્દથી પણ કર્મ સાથેનો જ સંબંધ કહેલો છે. (તેથી) ‘ તન્મય ’ હોવાને લીધે એટલે શુકમય હોવાને લીધે વૃક્ષો^૨ (વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થએલા છે). ‘ વનસ્પતિઓ ખરેખર વૈષ્ણવો છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમનું અને શુકનું) ઉપાદાન (કારણ) એક હોવાથી (વૃક્ષો) તન્મય (શુકમય) છે. ‘ અભિનંદન ’ પડઘાડપ છે. અથવા^૩ ‘ યજ્ઞ માટે રહેલી વાણી ખરેખર દેવોમાંથી નીકળી. તેણે વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે આ વાણી વનસ્પતિઓમાં બોલે છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વૃક્ષોમાંથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ. ‘ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર ’ શબ્દથી તે (વૃક્ષો) ને કહેવાનું કારણ કહેતા^૪ શુકનો બ્રહ્માભાવ કહેલો છે. સર્વ પ્રાણીઓના ‘ હૃત્ ’ હૃદયને ‘ અવતે ’ પ્રેરણા કરે છે અથવા (સર્વતા હૃદયમાં) પ્રેરણા કરવા જાય છે એવો (તેનો અર્થ છે). અથવા સર્વ પ્રાણીઓમાં હૃદય છે જેમનું એમ પ્રેરણા કરવાની શક્તિ (કહેલી છે). જતા રહેલા (રહેતા) શુકની શાંત સ્થિતિ નહતી એમ ‘ મુનિ ’ શબ્દથી કહેલું છે. તે બ્રહ્માત્મભાવનું ચિંતન કરતા હતા. આ સર્વ તરફથી તેમને નતોઽસ્મિ નમસ્કાર કરે છું, કારણકે તે સર્વ સ્થલે રહેલા છે. ૨

એ પ્રમાણે પ્રથમ શુકનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહ્યાં. પછી ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન થયું ત્યારે ઉત્તમપણું^૫ (પ્રાપ્ત થવાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

† પુત્ર અને इति શબ્દોની સંધિ થઈ.

૧ ‘ તન્મય ’ એટલે વ્યાસમય કે વૃક્ષમય ? ખતેમાં જ્ઞાન અને યોગ હોવાથી એની શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ઉપર કહેલ અર્થના સમર્થન માટે આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ ઉપર ૨...૨ ભાગથી કરેલ અર્થ પ્રમાણે શુકે જ વૃક્ષરૂપથી ઉત્તર આપ્યો ગણાય. એમ હોય તો શ્લોકમાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ તેવો વિરોધ થાય. તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૪ ઉપર ૩...૩ ભાગથી કહેલ અર્થ લેતાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ છે, તેનું તેમને કરવાનું કારણ રહેતું નથી. તેથી આ કહેલ છે. ‘ સર્વમૂતહૃદયમ્ ’ શબ્દથી તેઓએ અભિનંદન કરવાનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)

૫ ખીન્નઓને પણ જ્ઞાન આપનાર તરીકે ગુરુપણરૂપ ઉત્તમપણું કહે છે. (પ્ર)

યઃ સ્વાનુભાવમસ્તિ રશ્રુતિસારમેકમધ્યાત્મદીપમતિતિતીર્પતાં તમોઽન્ધમ્ ।

સંસારિણાં કરુણયાદ પુરાણગુહ્યં તં વ્યાસસુતુમુપયામિ ગુહ્યં મુનીનામ્ ॥ ૩ ॥

જેમણે (૧) પોતાના પ્રભાવવાળું (૨) અખિલ શ્રુતિઓના સારરૂપ (૩) ઉત્તમ (૪) ગાઢ તમઃ તરવા ઇચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ, પુરાણોમાં છૂપાએલ (ભાગવત) સંસારીઓ ઉપરની દયાથી કહ્યું તે સુનિઓના ગુરૂ, વ્યાસના પુત્રને હું શરણુ જાઉં છું. ૩

(શુકને જતા રહેવાથી) સંગનો ભય દૂર થયો. આથી લાંબા સમય સુધી ભગવાનનો (તેમનામાં) આવેશ થયો ત્યારે (તે) વ્યાસ પાસે આવ્યા, અને ભાગવત ભણ્યા એમ અર્થથી જણાય છે. ત્યાર પછી ભાગવત રસમાં પરવાએલ ચિત્તવાળા (તે) સર્વ સ્થળે સુનિઓને ઉપદેશ કરતા હતા એમ ' સુનિઓના ગુરૂ ' શબ્દોથી કહેલ છે. ભાગવતનાં સ્વરૂપની સરસાઈ દર્શાવવા (કહેલાં) ચાર વિશેષણો અનુક્રમે તેનું (૧) પ્રમેય રૂપપણું (૨) પ્રમાણ રૂપપણું (૩) ઉત્તમપણું અને (૪) ઉત્તમ સાધન રૂપપણું જણાવે છે. તે પૈકી (૧) ' પોતાના પ્રભાવવાળું ' (વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે) ભાગવત ભગવદ્રૂપ હોવાથી જેવો ભગવાનનો સ્વઃ પોતાનો ઉત્તમ ' અનુભવઃ ' પ્રભાવ સર્વ ભક્તો ઉપર છે, તેવો ભાગવતનો પણ તેનું ચિંતન કરનારા ઉપર છે વળી (૨) (તે) અખિલ ' શ્રુતિઓના સારરૂપ ' છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વિગેરેમાં પણ જે કહેલું છે તે ભક્તિના અંગ તરીકે કહેલું હોવાથી, અને (ભાગવતમાં) સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય જેમના વિષે છે તેવા ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, (તે) સર્વ શ્રુતિઓના સારરૂપ છે અને દેવ દૈત્ય વિગેરેના વિષે યોગ્યએલી શ્રુતિનો (ભાગવતમાં) તે તે (દેવ દૈત્ય) ના અભિપ્રાયથી અર્થ કહેવામાં આવે તો ખામીવાળું થાય તેવું થતું નથી એમ અખિલ શબ્દથી (જણાવેલ છે). સમૂહમાં રહેલા સર્વ વેદોના અર્થના રસરૂપ (ભાગવત છે) એવો અર્થ છે. (૩) ' એકમ્ ' ' ઉત્તમ ' એટલે અસાધારણ. તેવું ન હોય તો આને^૧ પણ (ભાગવતમાં) ખીન્ન રસ હોવાનું સંભવે, કારણ કે ઘણાં (પુરાણો) તેવા (ખીન્ન રસવાળા) હોવાનો નિર્ણય (તેવો) થયેલ છે. (૪) ' આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ ' નો એવો અર્થ છે કે બહાર દેવાઓ અને જ્ઞાન આપનારા પુરૂષો છે, પરંતુ આત્મા ભગવાન સંબંધી વાણીથી બોધ કરનાર કોઈક જ હોય છે. ભાગવત સિવાય ખીન્ને કોઈ એવો ઉપાય નથી કે જેથી ગુરૂના ઉપદેશ તપ તથા સાધનના વિચાર વિના બધાને આત્મા (ભગવાન) નો સાક્ષાત્કાર થાય. જેમ ઘરમાં દીવો મૂકવામાં આવે ત્યારે ઘડો વિગેરે (જેવા) માં ગુરૂની જરૂર હોતી નથી, તેમ ભાગવત હોય ત્યારે કોઈની પણ જરૂર રહેતી નથી. ' ગાઢ તમઃ ' તરવા ઇચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનાર

૧ ' આને ' એટલે સૂતને. (પ્ર)

× ' તમઃ ' એટલે (૧) અધિકાર (૨) અજ્ઞાન.

દીપરૂપ (ભાગવત છે), એવી (વાક્યની) યોજના છે. આત્માને અધીત્ય, એટલે આત્મા સંબંધી સર્વ પદાર્થોને (પ્રકાશ કરનારો દીપક છે). (શુકે) માત્ર મુનિઓને જ (ભાગવત) કહ્યું એમ નથી, દયાથી સંસારીઓને પણ કહ્યું છે. પરીક્ષિતની સસા વિગેરેમાં પણ (કહ્યું છે) એવો અર્થ છે. જેમ મેલ કાઢી નાખવામાં આવે ત્યારે વસ્ત્ર વિગેરેમાંથી મેલ દૂર થાય છે, અને તેમની શુદ્ધિ થાય છે, (અને) શુદ્ધ હોય તેઓ તેા કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે, તેવો સંસારીઓ અને મુનિઓમાં ભેદ છે એવો અર્થ છે. શુક માયાવી નહતા એમ જણાવવા ' વ્યાસના પુત્ર ' કહેલ છે. ' ઉપયામિ ' એટલે શરણુ જાઉં છું, હુમણું જ (તેમની) સમીપ જઈ, તેમનાં વાક્યનું સ્મરણ કરીને (તમને) કહીશ, એવો ' ઉપ ' (સમીપ) શબ્દનો અર્થ છે. ૩

અસાધારણ મંગલ કરીને, બધાએ કરવાનું સાધારણ મંગલ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥ ૪ ॥

નારાયણને અને વળી નરોત્તમ નરને સરસ્વતી દેવીને (અને) વ્યાસને નમસ્કાર કરીને પછી પુરાણ વિગેરે કહેવું. ૪

જયં નામ પુરાણાદિઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનેરિતઃ ।

અષ્ટાદશ પુરાણાનિ ભારતં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જય એટલે કૃષ્ણ દ્વૈપાયને (વ્યાસે) કહેલ પુરાણ વિગેરે. અઠાર પુરાણો અને ભારત તેમણે કહેલ છે. કા. ૩

નારાયણો વ્યાસ इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः ।

एक एव परो ह्यात्मा आदावन्ते निवेशितः ॥

નારાયણ વ્યાસ (થએલા) હોવાથી, જેમનું નિરૂપણ કરવાનું છે અને નિરૂપણ કરનારના સ્વરૂપવાળા એક જ પર આત્મા (પરમાત્મા) ને (શ્લોકના) આરંભમાં અને અંતે મૂકેલા (કહેલા) છે. કા. ૪

उपसाधक। नरश्चोक्तश्चकाराद्गुरुताऽपि च ।

अवश्यमेवकारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः ॥

અને સમીપમાં સિદ્ધ કરાવનાર નર કહેલ છે. (અને) ' ચ ' ' અને ' શબ્દ હોવાથી (તેમનામાં) ગુરૂપણું પણ છે; અને ' એવ ' ' જ ' શબ્દથી આત્મારૂપ નરોત્તમ અવશ્ય કહેલ છે. કા. ૫

દેવી ભાગ્યાત્મિકા નૃણાં વાક્યરૂપા સરસ્વતી ।

સર્વે તે ભગવદ્રૂપાસ્તસ્માન્નમ્યા હિ તે સદા ॥

મનુષ્યોના ભાગ્યરૂપ દેવી સરસ્વતી વાક્યરૂપ છે. તે બધા ભગવદ્રૂપ છે. તેથી તેઓ સદા નમન કરવા યોગ્ય છે. કા. ૬

વ્યાસ (આ શ્લોકથી) નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' શબ્દનો ઉપયોગ (કરાતો) નથી. સરસ્વતી પાસે ' ચ ' ' અને ' શબ્દ* તે (સરસ્વતી-વાક્ય) ના કહેનારને જણાવે છે. તેથી લોકમાં બંને પાઠો વ્યવસ્થાથી જાણવા. ૪

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, (તેમનો) નિર્ણય કરેલો અર્થ કહે છે:—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે:—

મુનયઃ સાધુ પૃષ્ઠોઽહં ભવઙ્ગિલોકમઙ્ગલમ્ ।

યત્કૃતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નો યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥ ૫ ॥

હે મુનિઓ ! લોકના મંગલરૂપ તમે મને સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે (તમે) શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો જે (પ્રશ્નથી) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. ૫

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલ છે. સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપનાર પણ તેજ છે. ભુક્તિ,† મુક્તિ, અને લીલાઓ અને અવતારો, અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પણ તેજ છે. તેથી છ પ્રશ્નોનો અર્થ પણ તેજ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું ફલ (કહ્યું તે) પણ આમનાથી જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. હે મુનિઓ ! (એટલે) અર્થનો નિશ્ચય કરેલાઓ ! જે કે જે પૂછવામાં આવે તેનોજ ઉત્તર દેવો યોગ્ય છે, છતાં પ્રશ્ન જ સારો કર્યો છે, કારણ કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો અને જેનાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તેજ લોકોના મંગલરૂપ છે. ભગવાનનો અથવા તેમના ધર્મોનો

* વ્યાસ નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' ને બદલે ' ચૈવ ' પાઠ લેવો. તેમાંનો ' ચ ' સરસ્વતી (વાક્ય) ને કહેનારને જણાવે છે.

† જંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં મુક્તિ (ભોગ) પાઠ છે. તે વધારે સારો લાગે છે, કારણકે ઉપર આ લોકનું ફલ (ભુક્તિ) આપનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હોવાનું કહેલ છે.

૧ બીજા પ્રશ્નમાં (અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૨ માં) જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય એમ કહેલું છે તે બીજું અંતઃકરણની પ્રસન્નતારૂપ દમ્યઃ આ મુનિઓ માટે જ થાય છે. (પ્ર) આમનાથી જ એટલે આ પ્રશ્નોથી જ થાય છે એનો અર્થ જણાય છે, કારણકે બીજો પ્રશ્ન તો સામાન્ય લોકો માટે કરેલો છે, અને અહીં પણ પ્રશ્નોનું જ મહત્ત્વ જણાવે છે.

દેવી ભાગ્યાત્મિકા નૃણાં વાક્યરૂપા સરસ્વતી ।

સર્વે તે ભગવદ્રૂપાસ્તસ્માન્નમ્યા હિ તે સદા ॥

મનુષ્યોના ભાગ્યરૂપ દેવી સરસ્વતી વાક્યરૂપ છે. તે બધા ભગવદ્રૂપ છે. તેથી તેઓ સદા નમન કરવા યોગ્ય છે. કા. ૬

વ્યાસ (આ શ્લોકથી) નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' શબ્દનો ઉપયોગ (કરાતો) નથી. સરસ્વતી પાસે ' ચ ' ' અને ' શબ્દ* તે (સરસ્વતી-વાક્ય) ના કહેનારને જણાવે છે. તેથી લોકમાં બંને પાઠો વ્યવસ્થાથી જાણવા. ૪

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, (તેમનો) નિર્ણય કરેલો અર્થ કહે છે:—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે:—

મુનયઃ સાધુ પૃષ્ઠોઽહં ભવઙ્ગિલોકમઙ્ગલમ્ ।

યત્કૃતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નો યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥ ૫ ॥

હે મુનિઓ ! લોકના મંગલરૂપ તમે મને સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે (તમે) શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો જે (પ્રશ્નથી) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. ૫

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલ છે. સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપનાર પણ તેજ છે. ભુક્તિ,† મુક્તિ, અને લીલાઓ અને અવતારો, અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પણ તેજ છે. તેથી છ પ્રશ્નોનો અર્થ પણ તેજ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું ફલ (કહ્યું તે) પણ આમનાથી જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. હે મુનિઓ ! (એટલે) અર્થનો નિશ્ચય કરેલાઓ ! જે કે જે પૂછવામાં આવે તેનોજ ઉત્તર દેવો યોગ્ય છે, છતાં પ્રશ્ન જ સારો કર્યો છે, કારણ કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો અને જેનાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તેજ લોકોના મંગલરૂપ છે. ભગવાનનો અથવા તેમના ધર્મોનો

* વ્યાસ નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે ' વ્યાસ ' ને બદલે ' ચૈવ ' પાઠ લેવો. તેમાંનો ' ચ ' સરસ્વતી (વાક્ય) ને કહેનારને જણાવે છે.

† જ્ઞાપન પ્રેસવાળી પ્રતમાં મુક્તિ (ભોગ) પાઠ છે. તે વધારે પ્રારો લાગે છે, કારણકે ઉપર આ લોકનું ફલ (ભુક્તિ) આપનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હોવાનું કહેલ છે.

૧ બીજા પ્રશ્નમાં (અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૨ માં) જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય એમ કહેલું છે તે બીજું અંતઃકરણની પ્રસન્નતારૂપ દમ્યઃ આ મુનિઓ માટે જ થાય છે. (પ્ર) આમનાથી જ એટલે આ પ્રશ્નોથી જ થાય છે એનો અર્થ જણાય છે, કારણકે બીજો પ્રશ્ન તો સામાન્ય લોકો માટે કરેલો છે, અને અહીં પણ પ્રશ્નોનું જ મહત્ત્વ જણાવે છે.

આવેશ થાય ત્યારે અંતઃકરણ પણ પ્રસન્ન થાય છે, આ સામાન્ય ઉત્તર (કહ્યો) બીજાં શાસ્ત્રમાં શ્રવણ (કયો) પછી મનન અને નિદિધ્યાસન (કરવા) થી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, અહીં (ભાગવતમાં) તો તે પ્રશ્નોથી જ થાય છે, તેથી પ્રશ્નથી જ શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે. ૫

હવે ફલ અને સાધન (ના પ્રશ્નો) ને ભેગા કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્તર શ્લોકોથી (પોત) પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રનો અર્થ કહે છે.^૧ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર ફલ છે. સાધનની પરંપરામાં પહેલાં ધર્મ છે, છેલ્લી ભગવાનની પ્રસન્નતા છે, અને તે (પ્રસન્નતા) થોડી થોડી સર્વ સાધનોમાં (હોવાનું) કહેવું જોઈએ. તેમ (દરેક સાધનમાં થોડી થોડી પ્રસન્નતા) થતાં પરંપરાના અંતે (ભગવાનની) ઘણી પ્રસન્નતા થાય, ત્યારે ભગવાન પોતા (નાં સ્વરૂપ) ને પ્રકટ કરે છે. તે (સાધનો) પૈકી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, અને જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે, (૧) રૂચિ, (૨) શ્રવણ વિગેરે અને (૩) પ્રેમ એવા ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ છે. (૧) આત્માનું જ્ઞાન (૨) તત્ત્વોનું જ્ઞાન અને ભગવાનનું જ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) છે. ધર્મ અને વૈરાગ્ય સાધન છે. તેમની^૨ પરંપરામાં (તેમને) યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં (જણાવવામાં) આવશે. તે પૈકી પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી એક સાંકળ (પરંપરા) કહે છે^૩—

સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો મક્તિરધોક્ષજે ।

અહૈતુક્યપ્રતિહતા યયાઽઽત્મા સુપ્રસીદતિ ॥ ૬ ॥

ઇદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેમનામાં જેનાથી (ફલનાં) પ્રયોજન વિનાની અને અટકે નહીં તેવી ભક્તિ—જે (ભક્તિ) થી ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન થાય—તેવી (ભક્તિ) થાય, તે ખરેખર પુરૂષોનો ઉત્તમ ધર્મ છે. ૬

ધર્મ સાધન છે. ભક્તિ (તેનું) ફલ છે. તે (ધર્મો) પૈકી ધર્મરૂપ શાસ્ત્રમાં કહેલાં શ્રવણ વિગેરે જાણી શકાય તેવા પ્રકારથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. સ્નાન વિગેરે (ધર્મો) ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે). તેઓ (સ્નાન વિગેરે) નો બીજાં સાધનમાં પાછળથી પ્રવેશ થતાં (તેઓથી) વ્યભિચાર (ભક્તિ ન થવાનું) પણ સંભવે છે. તેથી પ્રથમ સ્નાન વિગેરે ધર્મનો નિર્ધાર કરવામાં આવે છે. (જાને પ્રકારના ધર્મોમાં) પ્રમાણ સરખું હોવા છતાં ફલના બલથી ભેદ (થાય છે).

૧ આત્માનો આ બીજો અર્થ કરેલ છે. 'આત્મા' એટલે (૧) ભગવાન, (૨) અંતઃકરણ.

૨ ગયા શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે કહેલ તે હવે વિગતથી કહે છે. (પ્ર)

૩ સાધનની પરંપરામાં ધર્મ અને વૈરાગ્યને યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે. (પ્ર)

૪ બે (૬. ૭) શ્લોકોથી કહે છે. (પ્ર)

તેથી 'વૈ' ('ખરેખર') નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ તે છે કે જેનાથી શ્રદ્ધારૂપ લક્ષિત થાય છે. સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર (ધર્મ) માં તો ધર્મ હોવાનો અથવા (તે) ઉત્તમ હોવાનો સંદેહ છે, અને તેનો આગળ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે, વળી ધર્મમાં સ્વતંત્રપણું સાહાય્ય કરનારું છે એમ 'પુંસામ્' 'પુરુષોનો' એ (ધર્મ) કરનારના વિશેષણથી કહેલું છે, અને 'ઉત્તમ' (ધર્મ કરવાનું) કહેલું છે. 'ઉત્તમ' (વિશેષણ જેનાથી લગવાનમાં લક્ષિત ન થાય તેવા ધર્મોને) ખાતલ કરનારું છે એમ કેટલાક કહે છે. અથ: હલકું (નકામું) છે અક્ષજં ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનાથી (તે અધોક્ષજ: એટલે) ' ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા. ' (લગવાન છે), કારણકે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં કામ વિગેરેથી જ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, (ત્યાં) ધર્મનું શું (ફલ) ? કારણકે ધર્મ બલવાન પુરુષાર્થ છે, અને તે (ફલપ્રાપ્તિને) અટકાવનારા (કારણો) ને દૂર કરી, જરૂરના સાધનો ભેગાં કરી પરિણમતા ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પૈકી જે લગવાનમાં સાધન^૧ તરીકે રૂચિ (થતી) હોય, તો તે પણ ધર્મ નથી, અથવા દુ:સંગ વિગેરેથી (લગવાનમાંની રૂચિનો) નાશ થાય, તો પણ તે ધર્મ નથી. તે અર્થ (' ફલનાં ') પ્રયોજન વિનાની, (અને) અટકે નહીં તેવી, વિશેષણોથી કહેલો છે. ફલ ધ્યાનમાં રાખવું તે પ્રયોજન (ન હોવું) જોઈએ. રોગ વિગેરેથી (લગવાનમાં રૂચિનો) નાશ થાય. તે (વી લક્ષિત) નું પણ ફલ કહે છે (કે) આત્મા અંતઃકરણના સાક્ષી પ્રસન્ન થાય છે. (તેવી લક્ષિત લગવાનની) પોતાની અંદર પરિણમતી હોવાથી (લગવાન) તેનાથી ' સારી રીતે ' (પ્રસન્ન થાય છે). ૬

નીચેના શ્લોકમાં લક્ષિતનો વિષય અને (તેનું) પ્રયોજન કહે છે:—

વાસુદેવે ભગવતિ મક્તિયોગ: પ્રયોજિત: ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનશ્ચ યદર્હતુકમ્ ॥ ૭ ॥

લગવાન વાસુદેવમા યોજેલો ઉત્તમ લક્ષિતયોગ તરત વૈરાગ્ય અને હેતુ રહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. ૭

' (વસુદેવ નામનું) શુદ્ધ સત્ત્વ ' એ વાક્ય પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણમાં વાસુદેવ પ્રકટ થાય છે, અને તે બીજા દેવના સંગંધવાળા ધ્યાન વિગેરેના ભેદથી બીજા^૨ પણ થાય છે. તેનું ન થવું જોઈએ એમ જણાવવા ' લગવાન ' એમ કહેલું છે પરંપરા સિદ્ધ થાય તે માટે માત્ર રૂચિ રાખવાની નથી (એમ જણાવવા) ' યોગ ' શબ્દ યોજેલો છે. લક્ષિત (એ) જ યોગ છે. (તેનું) ઉત્તમપણું એટલે એટલે લાંબા સમય સુધી તેમાં પ્રેમ ચાલુ રાખવો તે. તેનું ઉત્તમ ફલ લગવાનની પ્રસન્નતા (હોવાનો) સર્વત્ર સંગંધ છે. બીજું પણ (ફલ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે.

૧ ' તેવા ' એટલે સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનનો. (પ્ર)

૨ ' સાધન તરીકે ' એટલે ' ફલ ' આપનાર સાધન તરીકે. (પ્ર)

(તે) આશુ તરતજ વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને લગવાનું જ્ઞાન (ઉત્પન્ન કરે છે), અને તે (જ્ઞાન) હેતુરહિત એટલે અનુમાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્કાર-રૂપ (હોય છે). ૭

એવી રીતે ધર્મથી આરંભી જ્ઞાન સુધીની એક પરંપરા કહી. તેનો પણ નિશ્ચય કરાવનારી બીજી પરંપરા કહેવા માટે, ધર્મ તે ઉત્પન્ન ન કરે તો અડચણરૂપ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વક્ષેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્યદિ રતિ શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥

પુરૂષોનો સારી રીતે આચરેલો જે ધર્મ વિશ્વક્ષેનની કથાઓમાં જો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે માત્ર શ્રમ જ છે. ૮

ધર્મ સાધન છે. કથામાં પ્રેમ (તેથી) પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે પૈકી સ્વરૂપમાં ઉપકાર કરે તેવો ધર્મ આગળ કહેવાનો છે. ન જણાય તેવા પ્રકારે ઉપકાર કરનારા (ધર્મો) માં વ્યભિચાર થવાના સંભવથી તેની (આ શ્લોકમાં) નિંદા કરે છે. સારી રીતે આચરેલો પણ જ્ઞાન વિગેરે ધર્મ વિશ્વક્ષેન સર્વ તરફ સેના અથવા આજ્ઞા જેમની છે. (તેમનામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો શ્રમ જ છે). આથી (કથામાં) પ્રેમ ન હોય તો સર્વ ઉંધું (નકામું) થાય છે એ (વિષય) નું કારણ કહ્યું. પ્રસંગને લીધે (કથામાં પ્રેમ કરાવે તેવું) ન હોવું જોઈએ, એમ જણાવવા ('કથામાં' એમ) સાતમી વિલકિત (યોજેલી છે), અને સામાન્ય (કથાઓમાં પ્રેમ ઉપજાવે તેવું) જણાવવા બહુવચન (યોજેલ છે). વીર્ય વિગેરે ન હોય (તેવી કથાઓમાં પણ પ્રેમ ઉપજાવે તેવું જોઈએ) એમ જણાવવા 'કથા' શબ્દ યોજેલ છે. 'જે' એ (ધર્મના) વિશેષણથી ધર્મનું ઉપર (શ્લોક. ૭ માં) કહેલું બલ સૂચવેલું છે. 'રતિ' એટલે પ્રેમ. (કથામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે) ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ 'માત્ર શ્રમજ' શબ્દોથી કહેલું છે, જેમ મલ્લો (શરીરના) અવયવોને હલાવવા વિગેરે ક્રિયા સદા કર્યા કરે છે, તેવીજ સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ પણ (જાણવી). (આવા ધર્મશ્રમ વિના) બીજું કંઈ નથી એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે, તેનો અર્થ એવો છે કે તેમનાથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. 'હિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આવા ધર્મથી) ફલ પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી આ અર્થ યોગ્યજ છે. 'શ્રમ કરવામાં

૧ નવમાથી બારમા સુધીના ચાર શ્લોકોથી કહેવા માટે. (પ્ર)

૨ 'બીજું' કંઈ નથી ' એટલે ધર્મ નથી. સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરનારા ધર્મ નથી એમ જે પહેલાં કહ્યું તે આથી સિદ્ધ થયું. (પ્ર)

* ધર્મ કહ્યું એટલે તે પૂર થયું. તેથી તેનું ફલ કોણ આપે ? ફલ આપવા માટે ધર્મથી તેનું અદૃષ્ટ બંધાય છે. આવા ધર્મ ફલ આપતા ન હોવાથી તેમનાથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી.

આવે ત્યારે મલ્લો વિગેરેમાં બલ વધેલું હોવાનું જણાય છે, તેમ આ (વિષય) માં પણ કાંઈક લૌકિક (ફલ પ્રાપ્ત) થતું હશે એવી શંકા થાય, તેથી 'કેવલ' 'માત્ર' શબ્દ ચોળેલ છે, કારણ કે બીજું કાંઈ ફલ દેખાતું નથી. સારા પુરુષો તે (વાધર્મો કરનારા) એની પ્રતિષ્ઠા (હોવાનું) પણ કહેતા નથી. સ્વર્ગ વિગેરે તો ફલ નથી એમ આગળ કહેવાશે, એવી રીતે સાધારણ ધર્મ નકામો હોવાનું કહ્યું.

પુત્ર વિગેરેની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતો ધર્મ, ધર્મજ નથી, કારણ કે (તેનું) ફલ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી દુઃખીરૂપ છે, પરંતુ તે ભીંત ચણવા વિગેરે રૂપ (તે) ફલ નિમિત્તથીજ થયેલ હોય છે. તેમાં 'વજ્રિ' 'પૂજા કરે છે' વિગેરે અનુવાદ છે. ચિત્તથી શુદ્ધિ ન હોવાથી (પૂજા કરવાનો) અધિકાર નથી, તેથી જોટી રીતે કરવાથી દેવતા (તે ક્રિયામાં) આવતી ન હોવાથી (તે ક્રિયા) લૌકિક છે. સામાન્ય રીતે ફલ અને સાધન પહેલાંજ જણાયેલ હોય છે, અને તેથી આસકની પેઠે ત્રીજી (વિભક્તિ) થી માત્ર (તે) સાધન હોવાનું જણાવેલ છે. પૂજા તો વ્યર્થ છે. તેથી તે ધર્મ નથી. ૮

‘ઈચ્છેલું ફલ પુરૂષાર્થ છે. તે પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

ધર્મસ્ય હ્યાપવર્ગ્યસ્ય નાર્થોઽર્થાયોપકલપતે ।

નાર્થસ્ય ધર્મેકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ॥ ૯ ॥

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા ।

જીવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્થો યથ્વેહ કર્મભિઃ ॥ ૧૦ ॥

મોક્ષ સુધી કરતા ધર્મનું પ્રયોજન અર્થ (પ્રાપ્તિ) વિચારાનું નથી. કામ ધર્મ જેનું એક કાર્ય છે તેના લાભ માટે (તરીકે) વિચારેલો નથી. કામનો લાભ ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિ નથી (પણ) જેટલાથી જીવાય તે (લાભ) છે. જીવનનો (લાભ) તત્ત્વોનું શોધન છે, અને આહીં કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય તે અર્થ નથી. ૯—૧૦

‘અર્થ’ કહેવાનું હોય તેમાં, ધનમાં, વસ્તુમાં, પ્રયોજનમાં અને દૂર કરવામાં (ચોળાય છે) એ કોશ પ્રમાણે ‘અર્થ’ શબ્દના પાંચ અર્થ છે. (આ) શબ્દોનું

૧ ‘સાધારણ ધર્મ’ એટલે બધાને અવશ્ય નિત્ય કરવાનો ધર્મ. (પ્ર)

૨ શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કામ્ય કર્મો પણ ધર્મ નથી એમ આ લાગથી કહે છે. (પ્ર) સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમથી યજ્ઞ કરવો એમ ત્રીજી વિભક્તિ સાધન કહેલ છે.

૩ ‘વેદથી પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલો અર્થ ધર્મ છે’ એમ કહેલું હોવાથી ‘ઈચ્છેલું ફલ આપનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય ?’ એવો અર્થ છે. (પ્ર)

પ્રકરણ* ન હોવાથી તે પૈકીનો 'કહેવાનું' હોય તે 'અર્થ' નથી. તેથી પહેલાં કે શબ્દ જોડેલાં નહીં હોવાથી તેનો અર્થ 'હર કરવાનું' પણ નથી. તેથી ધન, વસ્તુ અને પ્રયોજન બાકી રહ્યા. તે પૈકી ધન પશુઓ પુત્રો વિગેરે 'રે' ધનરૂપ છે, તેને ધર્મનાં કાર્ય નથી, કારણકે ધર્મ પ્રેરણા કરવાના લક્ષણવાળો છે. તે (ધન વિગેરે લૌકિક હોવાથી વેદની આજ્ઞાનો (તેમને) સ્પર્શ (સંબંધ) ન હોવાથી (તે) ધર્મ નથી. તેમ ન હોય? (તે ધર્મ હોય) તો ઓસડ પીવું વિગેરે પણ ધર્મ થાય. તે રીતે (તે ધન વિગેરે) સ્વીકારવામાં (પ્રાપ્ત કરવામાં) અદૃષ્ટનો^૨ અંશ તો નથી. વળી આ વાસ્તવિક રીતે અંતઃકરણનો નાશ કરનાર હોવાથી અનર્થો છે,^૩ અને તેથી જેમ શ્યેન^૪ વિગેરે ધર્મો નથી તેમ ધન અર્થ (પશુપુત્ર) વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર (સાધનો) પણ ધર્મ નથી, વળી જે ધર્મો છે તે ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી, એવો અર્થ છે,^૫ અને^૬ તેવી રીતે પરમાર્થ (વસ્તુ) રૂપ નથી; અને પ્રયોજન રૂપ નથી.

* ટંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'શબ્દપ્રકરણામાવાત્' પાઠ યોગ્ય લાગવાથી લીધો છે.

† 'હર કરવાનો' એ શબ્દનો અર્થ હોય ત્યારે જેને કરવાનું હોય તે 'અર્થ' શબ્દ પહેલાં મૂકાય. જેમકે 'મશકાર્યો ધૂમઃ' મચ્છરને હર કરવા કરેલો ધૂમાડો. અહીં તેવો શબ્દ ન હોવાથી આ અર્થ 'અર્થ' શબ્દનો નથી.

૧ ' (શાસ્ત્રનાં) વાક્યોનાં જૂદાં જૂદાં ફલને લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા યત્નો કરવાનું કહેલ છે તેથી ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાનાં વાક્યોને વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ કેમ ગણાય? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે જે લૌકિક ફલ માટે પશુ વેદન આજ્ઞા હોવાનું માનો તો ' ઓસડ પીવું ' પણ ધર્મ ગણાય. (પ્ર)

૨ ' તે ક્રિયાઓથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે કેમ ધર્મ ન ગણાય? ' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આરોગ્ય, ધન વિગેરે જણાય તેવાં ફલનો લાભ થતો હોવાથી ન જણાય તેવું અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી જરૂરી નથી. તેથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. (પ્ર)

૩ ' યસ કયાં પછી કેટલાક કાલે ફલ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તે ક્રિયાથી વચલા સમયમ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થયાનું અવશ્ય માનવું જોઈએ. તેમ ન માનીએ તો ક્રિયા કરી? તરતજ ફલ થવું જોઈએ, અથવા ન જ થવું જોઈએ. તરત થતું ન હોવાનું પ્રત્યક્ષથી જણાય છે નજ થતું હોય તો વેદ ખોટો ઠરે. તેથી અદૃષ્ટ થાય છે જ. તેથી તે ધર્મ કેમ નહીં? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે.

† કોઈને મારી નાખવા વિગેરે માટે શ્યેન (બાજ) નો યત્ન કરે છે તે.

૪ અહીં સુધીના લાગથી ધનરૂપ અર્થ ધર્મનું કાર્ય નથી એમ સિદ્ધ કયું. (પ્ર)

૫ આ હલકી ક્રિયાઓ હોવાથી પરમાર્થરૂપ (વસ્તુ) નથી. (પ્ર) (ત્રીજો અર્થ ઘટતો નથી,)

૬ પ્રકરણ યુજ્યતે ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગમાં લેવાય તે, અથવા યુજ્યતેડનેન આ (જે) નાથી ઉપયોગ થાય તે પ્રયોજન. આવી ક્રિયાઓમાં તે એમાનું એકે સ્વરૂપ નહીં હોવાથી તે પ્રયોજન પણ નથી (પ્ર) (ચોથો અર્થ ઘટતો નથી).

વળી તે અમુક પ્રકારનો ધર્મ લલે^૧ હોય. ‘ જેનો અર્થ પુરુષાર્થ અંધ થએલો છે. તેવો મોક્ષ ઇચ્છનાર ધર્મ કરે, તેનો ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ હોઈ શકે? ’ એમ ‘ આપવર્ગ્યસ્ય ’ ‘ મોક્ષ સુધી કરાતા (ધર્મનું) ’ શબ્દથી કહે છે. મોક્ષના સંબંધવાળા અથવા મોક્ષ સુધી કરતા (એવો તેનો અર્થ છે).

‘ ધર્મ^૨ અર્થ કામ અને મોક્ષ ચાર પુરુષાર્થો (છે, તેમાં) પહેલા પહેલાનું (પછી નાનાં) સાધનરૂપ છે. ^૩ અને તેથી ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ ન હોય? ’ તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉત્તરાર્થ કહે છે. જણાય તેવું (કારણ) ન જણાય તેવાથી (વધારે) બલવાળું છે. ^૪ અર્થથી ધર્મ (થયાનું) જેવામાં આવે છે. ^૫ પણ ધર્મથી અર્થ (થયાનું) જેવામાં આવતું નથી. ધર્મ જ એક અન્તઃ પરિણમેલું કાર્ય છે જેનું તેવો (અર્થ છે), અને તેથી હરકોઈ ઉપાયથી પણ અર્થ (ધન) પ્રાપ્ત કરીને ધર્મ કરવો, પણ ધર્મથી અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી.

‘ ત્યારે અર્થ સર્વ (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારો લલે હો, કારણકે તેનાં કાર્ય તરીકે કામ પણ જેવામાં આવે છે, ^૬ તે સંબંધમાં કહે છે કે કામ^૭ (તેના) લાલ

૧ “ એમ હોય તો કામ્ય કર્મો વેદમાં કહેલ છે તે ધર્મ ન ગણાય, અને તેથી ‘ સર્વ વેદ ધર્મનું મૂલ છે ’ વાક્યમાંના ‘ સર્વ ’ પદનો વિરોધ થાય. ” એવી શંકા થાય, તેથી તેને ગૌણ ધર્મ સ્વીકારી આ કહે છે. તેથી એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે કે લૌકિક ફલની આસક્તિથી વેદ તેવું ફલ આપનાર હોવાનો નિશ્ચય કરી કામ્ય કર્મો કરે તો તે રથેન વિગેરે પેઠે અનર્થરૂપ હોઈ ધર્મ નથી, અને જે ભગવાનની કૃપા વિગેરેને લીધે તે ઓસડની પેઠે રથે તેવાં અને ઘણાં અહિમ્મુખપણું કરાવનારા જાણી લોકસંગ્રહ માટે કરે, તો તે ગૌણ ધર્મ થાય. તેથી અને પ્રકારે પુત્ર વિગેરે ધર્મનાં ફલ નથી. એ રીતે ધર્મ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હોવાનું સિદ્ધ થયું. (પ્ર)

૨ અહીંથી આરંભી અર્થ કામ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી, અને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ સિદ્ધ કરશે. (પ્ર)

૩ ધર્મથી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે, કામ ધર્મ અને અર્થનું ફલ છે. કામ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, (એવો આ પૂર્વપક્ષ છે). (પ્ર)

૪ આ વાક્યથી નોટ ૧૦ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ કહે છે.

૫ હોમ, દાન વિગેરેમાં જેવામાં આવે છે. તેથી ધર્મ અદષ્ટદ્વારા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એવો મત મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને માન્ય નથી, કારણ કે જે જેવામાં આવે છે તેથી તે વિરુદ્ધ છે. (પ્ર)

૬ અને ધર્મમાં કાર્ય અને કારણનો ભાવ લલે ન હોય પણ કામ અને અર્થમાં તેવો ભાવ હોવાનું ધનવાનોમા જેવામાં આવે છે (પ્ર) એવો પૂર્વપક્ષ છે.

૭ અહીંથી નોટ ૧૩ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ જવાબે છે. (પ્ર)

(માટે વિચારેલો નથી). ' કામ ' એટલે વિષય સુખ^૧ તે ઈદ્રિયોના વિષયને આધીન છે. ત્યારે વિષયના અંશમાં પણ અર્થનો ઉપયોગ થતો નથી, કારણકે રૂપ-વિગેરે જ વિષયો છે. વળી (અર્થ) રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી^૩ ' (અર્થથી) પ્રાપ્ત થએલાં રૂપ બીજાનાં હોય છે, ' એમ કહો તો ઉંધું થયું, કારણકે અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે રૂપ વિગેરે જાય છે, અને અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. ' (અર્થ અને રૂપ વિગેરેની) અદલાબદલી થાય ત્યારે પણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેને તે (કામ)

૧ ' ઈદ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોમાં અનુકૂલતાથી પ્રવૃત્તિ તે કામ ' એમ કામ-સૂત્રમાં ' અનુકૂલતાથી ' શબ્દથી સુખ જણાવેલ હોવાથી, તેજ કામ છે. તેથી આ (આ કામ અને અર્થનો) કાર્યકારણભાવ પણ પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે. (પ્ર)

૨ ' અર્થને વિષય ક્રાંતિમાં મૂકેલ હોવાથી અને તે વિષયનું કારણ હોવાનું સ્વીકારેલ હોવાથી તે (અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થવામાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી. ' એમ કહે, તેથી આ કહેલ છે. માલા ચંદન સ્ત્રી ધન વિગેરે રૂપ અર્થનો વિષયના અંશમાં પણ ઉપયોગ નથી, તો પછી તેમનું કારણ તો કેમ જ હોઈ શકે ? (પ્ર)

૩ ' અર્થ કામનું સાક્ષત્ કારણ બલે ન હોય, પરંતુ માલા ચંદન વસ્ત્રો વિગેરેથી રૂપ ઉત્તમ થાય, તેથી તેની ઉત્તમતા કરાવનાર તરીકે તે કામનું કારણ થાય છે ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ' રૂપ બીજાનું હોય છે. ' અર્થ (૧) પોતામાં રહેલ રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે કે (૨) અર્થથી ગુદા કાંઈમાં રહેલાં રૂપ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે ? (૧) પહેલું તો પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે માલા વિગેરે (અર્થ) પોતાના ગુણને ઉત્તમ કરતા નથી. (૨) બીજામાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે કે જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાં ? ભોગ કરાવનારમાં રહેલાં કહો, તો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં રૂપ વિગેરે જતાં રહે છે, કારણકે યુદ્ધ દાન વિગેરેથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેવું જોવામાં આવે છે. અર્થ વિષયનો નાશ કરનાર હોવાથી કામનો નાશ કરે છે. જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાં કહો, તો પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ થાય છે તેને આધીન થાય છે, એટલે અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી, અર્થનો નાશ કરીને વિષયો જ કામ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વિષયોમાં ઉત્તમપણું કરાવી અર્થ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેથી જાને પ્રકારે બધું થાય છે. (પ્ર)

૪ ' પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ કરવાનો છે તેને આધીન થાય, ત્યારે પણ તે (જેનો ભોગ થવાનો છે તે) સ્ત્રી વિગેરે અર્થ પોતાને આધીન થાય છે, અને તેથી સ્ત્રી વિગેરેથી ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થવાનું સાબિત થાય છે ' એવી શંકા કરેલી છે. (પ્ર)

ને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તે (કામ) પ્રાપ્ત કરાવવાનું સાધનપણું (અર્થ) માં હોય, એમ કહો, તો પણ તેમાં પણ ઉલટાપણું કહેલું છે, અને તેથી^૧ વસ્તુઓના અદલાબદલા પેઠે અર્થથી અર્થ (પ્રાપ્ત થાય તે) ની પેઠે કામ (પ્રાપ્ત થતો) નથી; અને એમ પણ ન કહેવાય કે વિષયો જ અર્થરૂપ^૨ હોવાથી કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, કારણકે લોકમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી^૩ અને (તેમ માનીએ તો) અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો પણ ધર્મ થાય^૪ (ગણાય). લોકમાં માત્ર સાથે હોવાપણું હોવાથી જ સાધન હોવાનું જણાય છે.^૫ વળી કંબુસ અર્થ (ધન) વાળો હોય તોપણ (તેને) કામ હોતો નથી.^૬ અને અર્થ વિનાના પશુઓ વિગેરેમાં પણ કામ જોવામાં આવે છે તેવી રીતે અર્થ (વિનાના) સંન્યાસીઓને અને આત્મજ્ઞાનીને 'જેમને કામ પ્રાપ્ત થયેલા છે' 'જેને કામ પ્રાપ્ત થયેલ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે (કામ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે); અને તેથી કોઈક સ્થળે સાથે હોવાપણું જોવાથી પ્રાપ્ત કરવાનું અને પ્રાપ્ત કરાવનારનો ભાવ (જણાય છે)^૭ એવો 'હિ' શબ્દનો અર્થ છે.

વળી^૮ 'દુર્જનને સંતોષ થાઓ' એ ધોરણે અર્થથી કામ ભલે સિદ્ધ થાઓ.

૧ નોટ ૪ વાળી શંકાનો આથી ઉત્તર આપે છે. અર્થ ખીજા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ આથી પુનરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્ત્રીના રૂપનો નાશ થતો જોવામાં આવતો હોવાથી વિષયના નાશ દ્વારા કામનો નાશ થવાનું ઉપર કહ્યું તેજ ઉલટાપણું થયું. (પ્ર)

૨ આ ભાગથી જે સિદ્ધ થયું તે કહેલું છે. (પ્ર)

૩ અર્થ્યતે ઇચ્છવામાં આવે તે અર્થ; તેવા અર્થરૂપ એમ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થયો. (પ્ર)

૪ શ્દિ યોગને હઠાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે વિષયો અર્થરૂપ નથી. (પ્ર)

૫ એવી રીતે અર્થ પ્રયોજક હોવાથી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો અર્થ ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો જોવામાં આવતો હોવાથી ધન પ્રાપ્ત કરાવનારા કર, દંડ, ચોરી વિગેરે પણ ધર્મ ગણાય. (પ્ર)

૬ 'ત્યારે લોકમાં અર્થ કામનું સાધન છે એમ કેમ જણાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર). લોકમાં બ્રાંતિથી આમ જણાય છે.

૭ 'લોકમાં સર્વને એમ જણાતું હોવાથી તે બ્રાંતિથી જણાતું હોવાનું કેમ કહેવાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૮ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી અન્વય અને વ્યતિરેકમાં આમી હોવાથી, લોકમાં જે જણાય છે, તે દેહને આત્મા જણાય છે તેના જેવી બ્રાંતિથી જણાય છે. (પ્ર)

૯ અહીંથી હવે 'કામનો લાભ ઈ દ્રિયોની પ્રીતિથી' એનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર)

તે કંટલો અને કેવો (સિદ્ધ થાય) ? ' માત્ર જીવગીમાં પરિણમતો (સિદ્ધ થાય છે) ' એમ કહો તો તે બ્રહ્મના ખડના તરણલાં સુધીના (સર્વ પ્રાણીઓને) પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલો^૧ છે, અર્થથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. જે તે ઈંદ્રિયોની પ્રીતિરૂપ હોય તો ' કામ કામના (ઉપલોગથી) કોઈ સમયે (પૂર્ણ થતો) નથી ' (૯. ૧૯. ૧૪) વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિની પેઠે, અને (તેવા) અનુભવ પ્રમાણે તે પૂર્ણ થતો નથી. (કેને પૂર્ણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ તો બ્રાંતિથી (થાય છે), અને તે પ્રમાણે કામ એટલે વિષયોનો લોગ ઈંદ્રિયોની પ્રીતિ કરાવનારો નથી હોતો. ' લાલ ' શબ્દનો ઉગરામાં મૂકેલા દીવા પેઠે બંનેમાં^૩ સંબંધ છે. તેથી સાધનોની પરંપરા કમ (નીચે પ્રમાણે છે) કામથી અર્થરૂપ જીવન (થાય છે), જીવન હોય ત્યારે ધર્મ અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે, અને તેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે), એવા અભિપ્રાયથી ' જીવનનો (લાલ) તત્વોનું શોધન છે ' એમ કહેલું છે. ' જીવત્વ ' એટલે જીવનનું ' તત્વોનું શોધન ' એટલે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરાવે તેલું તત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તત્વો સંબંધી વિચાર. જીવનનો લાલ તત્વોનું શોધન છે, એવો પહેલાંના (વાક્ય) સાથે સંબંધ છે. કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો જે કામ અથવા અર્થ^૪ (જીવનનો લાલ નથી). ધર્મ તો માત્ર કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, પરંતુ શ્રુતિએ જણાવેલાં કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેમાં પણ આ લોકમાં કર્મોથી જે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થાય તે, અને દૈવની ગતિથી સંસારના સંબંધવાળો જે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થયો હોય તે પણ પુરુષાર્થ નથી. ૯. ૧૦

' તત્વનું શોધન ' એમાં એવો સંદેહ છે, કે તત્વોનું શોધન અથવા તત્વનું ? ' તત્વ ' શબ્દના સંબંધમાં પણ સંદેહ છે. તેની ભાવના તે તત્વ, કે (બીજાનો) આરોપ કર્યા વિનાનું સ્વરૂપ (તત્વ) ? ' તેની ભાવના ' એ મત પ્રમાણે, (તેની) પહેલાં કાંઈ કહેલ ન હોવાથી, કાંઈ પણ તત્વ ન થાય. ' બધાના સમૂહ (ની ભાવના) ' એ મત^૫ પ્રમાણે બ્રાંતિ વિનાના (પુરુષ) ને સર્વનું જ્ઞાન હોવાથી બધુંએ તત્વ જ થાય. ' તત્વોનું શોધન ' એવા (અર્થ) પ્રમાણે તો સાંખ્યમાં કહેલો (તત્વો) માંથી એક (તત્વ) નું શોધન પણ કઠણ છે. ' તત્વનું શોધન ' એમ (લઈએ), તો બધાનું તત્વ એક નથી. કારણ કે શાસ્ત્રો પરસ્પર

૧ ' શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ હોવાથી કામો આહારના જેવા ગુણવાળા છે ' એ વાત્સ્યાયનના સૂત્ર પ્રમાણે કામ જીવનમાં પરિણમતો છે, કારણ કે ખોરાકના લેવાથી રોગ વિગેરે થતા બેદારમાં આવે છે, તેમને દૂર કરી તે માત્ર જીવનમાં પરિણમે છે. (પ્ર)

૨ ' પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો ' એટલે ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલો બીજા પ્રમાણે અદૃષ્ટથી મુકરર થએલો. (પ્ર)

૩ ' બંનેમાં ' એટલે (દશમા શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં. (પ્ર)

૪ (તે) ' જીવનનું પ્રયોજન નથી ' એટલું અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૫ ' તત્વોનો ભાવ (તે) તત્વ ' એ મત પ્રમાણે. (પ્ર)

વિરોધવાળાં છે. તેથી તત્ત્વનું શોધન કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે.

વદન્તિ તત્ત્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દયતે ॥ ૧૧ ॥

તત્ત્વ જાણનારાઓ તેને તત્ત્વ કહે છે કે જેનું જ્ઞાન દ્વૈતવિનાનું છે (અને જે) ‘ બ્રહ્મ ’ ‘ પરમાત્મા ’ ‘ ભગવાન ’ એમ બોલાય છે. ૧૧

જે કે જઘા પોતપોતાનાં શાસ્ત્રમાં તત્ત્વ જાણનારા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ પ્રમાણમાં જલના વિચારથી વેદ સર્વને નભાવનાર હોવાથી, વેદને જાણનારાઓ તત્ત્વને જાણનારા છે એમ માનવું જોઈએ. જઘા ઋષિઓ હોવાથી જઘા વેદના અર્થને જાણનારા છે એ સાચું, છતાં પણ (તેમનામાં) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી થોડાક જ તત્ત્વ જાણનારા છે એમ કહેવું જોઈએ. તે સંબંધમાં એમ માનવું જોઈએ કે જેઓ (ના મત) માં (એક) અક્ષર માત્રમાં પણ વેદનો વિરોધ નથી તેઓ તત્ત્વ જાણનારા છે, અને તેઓ (તેવા ઋષિઓ) નથી એમ પણ ન માનવું જોઈએ, કારણકે વેદ પ્રમાણ હયાત છે. ‘ તેઓ શું કહે છે ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે ‘ જે તેવા સંબંધી જ્ઞાન# ’ એવું દ્વૈતને ક્ષીટાકનાર જ્ઞાન તત્ત્વ, એવો અર્થ છે, તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષ હોવાનું સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં તેવું જુદું જુદું નામ અનુક્રમે ‘ બ્રહ્મ ’ ‘ પરમાત્મા ’ ‘ ભગવાન ’ બોલાય છે એમ કહે છે, (આમાં) માત્ર શબ્દ જ જુદા જુદા છે, પરંતુ અર્થમાં ભેદ નથી, એવો અર્થ છે. ૧૧

એ પ્રમાણે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને અનુક્રમ, કહીને, જે પરિણામ થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તત્ત્વદ્ધાના મુનયો જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તયા ।

પશ્યન્ત્યાત્મનિ ચાત્માનં ભક્ત્યા શ્રુતિગૃહીતયા ॥ ૧૨ ॥

અને તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મુનિઓ શ્રુતિથી ગ્રાપ્ત કરેલી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેની ભક્તિથી આત્મામાં આત્માનાં દર્શન કરે છે. ૧૨

‘ તત્ ’ ‘ તે હેતુથી ’ અથવા તે (બ્રહ્મ) માં (શ્રદ્ધા રાખનારાઓ દર્શન કરે છે). તેમાં અનુક્રમ એવો (નીચેની) રીતનો છે. જીવનનું ફલ તત્ત્વનું શોધન કહ્યું, અને તે (ભગવાનના) સાક્ષાત્કારમાં પરિણમ્યું તે (વિષય) માં, જે કે વિચાર સાથેના પ્રમાણથી સંદેહ વિનાનું શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે, છતાં પણ અંતઃકરણના દોષને ક્ષીણ (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તે (સાક્ષાત્કાર થવા) માટે પ્રથમ ધર્મ

* ‘ યત્તદ્વિષયકં જ્ઞાનં ’ એવો વૃદ્ધાવન પેસ વાળી પ્રતિભા પાડેલી છે.

(કરવો), તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં, વેદ વિગેરે ઉત્તમ પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા (થાય છે). પછી તે (પ્રમાણ) ના અર્થનું મનન (કરવું), પછી નિદિધ્યાસન (અર્થના નિર્ણય) થી સાક્ષાત્કાર જેવું જ્ઞાન (થાય). પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય (થાય), પછી શ્રવણ વિગેરે સાધન ભક્તિ (થાય). પછી ઉત્તમ (ફલરૂપ) ભક્તિ થાય. તેનાથી સર્વ સ્થલે હૃદયમાં અને બહાર પણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, એવો અર્થ છે ' આત્માનાં ' એટલે આત્મરૂપ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. તેમાં સઘળાં સાધન થાય ત્યારે સાધ્ય (સાક્ષાત્કાર) ની સ્થિતિ (થાય છે). તે (સાધનો) માં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (ભક્તિની) સાથે રહેવાનાં કહેલાં હોવાથી ભક્તિ મુખ્ય છે. તેની સ્થિરતાનું કારણ ' શ્રુતિથી પ્રાપ્ત કરેલી ' વિશેષણથી કહેલું છે. તે શ્રુતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ (ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ થાય, તેમ તેમ ભક્તિની સ્થિરતા (થાય છે). તેનાથી સર્વ (સાક્ષાત્કાર) (થાય છે). ૧૨

એવી રીતે બીજા પ્રકારથી જ્ઞાન કહ્યું. તે પૈકી બીજા પ્રકારમાં ધર્મનો સંબંધ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અતઃ પુમ્મિદ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ વર્ણાશ્રમવિભાગશઃ ।

સ્વનુષ્ઠિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હ્યાત્મતોષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

તેથી હે ઉત્તમ દ્વિજો ! પુરુષોથી વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે સારી રીતે આચરાએલા ધર્મની સંસિદ્ધિ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. ૧૩

સામાન્ય ધર્મ સાધન હોવાનું (પરંપરાના) પહેલા (પ્રકાર) માં કહ્યું. ઉત્તમ ધર્મ (નું સાધનપણું) તો (પરંપરાના) બીજા (પ્રકાર) માં (કહેલું છે); કારણ કે ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ (થતી) નથી, તેમજ (ભગવત્કથામાં) રુચિ થતી નથી. તેથી ધર્મનું મુખ્ય ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. બીજાનાં સંસ્કારથી શુદ્ધ થએલા^૧ (તેવો ધર્મ) કરે છે, અથવા ' પ્રાણીઓની (સમૃદ્ધિ થાય) એવી મારી જ ઇચ્છા છે ' (૬. ૪. ૪૪) વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું પોષણ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેવો ધર્મ કરે છે). ' પુરુષોથી (આચરાએલા) ' એ કર્મણિ પ્રયોગથી^૩ આ (એમ) જણાવ્યું છે કે (કર્મનાં)

૧ ' બીજાના સંસ્કારથી શુદ્ધ થયેલા ' એટલે પંચાગ્નિના પ્રકારથી શુદ્ધ થએલ દેહવાળા. (પ્ર)

૨ નોટ ૧ માં જણાવેલ શરીરવાળા ન હોય તેવા પણ આંવો ધર્મ કરે છે તેનું કારણ આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)

૩ આવો પ્રયોગ હોય ત્યારે ક્રિયાપદમાં જણાવેલી ક્રિયાથી થતું ફલ કર્મને જ પાપ્ત થાય છે, કર્તાને પ્રાપ્ત થતું નથી. (પ્ર)

આચરણમાં કર્મ જ પૂરું થાય છે, કર્તા પૂરો થતો (કર્મ કરતાં અટકતો) નથી. (તેમ થાય) ત્યારે જ ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય છે. તેમ ન થાય તો કર્મથી જ ફલ^૧ મળે છે, એવો (અર્થ છે). 'દ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ' એટલે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, ત્રણ જન્મવાળા.* આથી એમ સૂચવેલું છે કે તમે કર્મ કરો છો તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. 'વર્ણના ધર્મો' એટલે શમ^૨ વિગેરે, અથવા કાલયજ્ઞ, દ્રવ્યયજ્ઞ વિગેરે ભેદો.^૩ ગુરુની સેવા વિગેરે આશ્રમના ધર્મો છે, અને (વિભાગશઃ માંના) 'શસ્' પ્રત્યયથી પરધર્મ^૪ ન કરવાનું (જણાવેલું છે),^૪ અને તેથી 'વિધર્મ' અને પરધર્મ ...' (૭. ૧૫. ૧૨) થી જણાવેલ દોષ દૂર કરેલો છે. 'સારી રીતે આચરાયેલા' એટલે કાલ વિગેરે છ શુદ્ધ (સાધનો) થી જ્ઞાનપૂર્વક આચરાયેલા. અથવા 'નહિ તો અધર્મ થાય.' એવું વાક્ય હોવાથી તે (તેવી રીતે આચરેલો) જ ધર્મ છે. 'સંસિદ્ધિઃ' સારી રીતની સિદ્ધિ એટલે ફલ. જો કે 'ધર્મ' આખા જગતની પ્રતિષ્ઠા છે' વિગેરે તિ પ્રમાણે ધર્મનાં ઘણાં ફલ છે, છતાં પણ જો ભગવાન તે (ધર્મ) થી પ્રસન્ન થાય તો તે સફળ થાય છે, (અને) જો ન (પ્રસન્ન થાય) તો ધર્મ વ્યર્થ છે, એવો અર્થ છે; કારણ કે સર્વ આત્મા માટે છે, અને સર્વના આત્મા ભગવાન છે. 'હિ' શબ્દથી 'જેમના ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયેલા નથી એ વાક્યનો અર્થ સૂચવેલો છે. ૧૩

તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) સંદેહ (રહે છે). ઘણા વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે ધર્મો કરે છે, અને ભગવાનના શાસ્ત્ર પ્રમાણેની ભક્તિ તેઓને પ્રાપ્ત થયેલી (જણાતી) નથી, તેથી જણાય છે કે ભગવાન (તેમના ઉપર) પ્રસન્ન થયા નથી; અને તેવી રીતે કર્મ કરવાની અવસ્થામાં ખામી દેખાતી હોવાથી (તેવા ધર્મમાં) સંદેહરહિત પ્રવૃત્તિ કેમ થાય? તેથી જે ધર્મોમાં ખામી ન હોય તે ખાસ કરી કરવા જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

તસ્માદેકેન મનસા ભગવાન્સાત્વતાં પતિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ ધ્યેયઃ પૂજ્યશ્ચ નિત્યદા ॥૧૪॥

તેથી એક ચિત્તથી સાત્વતોના પતિ ભગવાનનું સદા શ્રવણ કરવું જોઈએ અને કીર્તન કરવું જોઈએ, અને (તેમનું) ધ્યાન ધરવું જોઈએ અને પૂજન કરવું જોઈએ ૧૪

૧ કર્તાએ ધર્યું છે ફલ. (પ્ર)

* જન્મ થાય તે પહેલાં જન્મ, જન્મો પહેલાં તે પીજો જન્મ, અને યજ્ઞની દીક્ષા લે તે ત્રીજો જન્મ.

૨ શમ-દમ-તપ-શૌચ વિગેરે ભગવદ્ગીતામાં કહેલા ધર્મો. (પ્ર) વૃજો ભગવદ્ગીતા ૧૮. ૪૨ થી ૪૪.

૩ અગ્નિહોત્ર વિગેરે કાલયજ્ઞના ભેદો છે. 'દ્રવ્યયજ્ઞો, તપોયજ્ઞો' એ વાક્યમાં કહેલા દ્રવ્ય-યજ્ઞના ભેદો છે. (પ્ર)

૪ કારણકે ઘણા ભાગે 'શસ્' પ્રત્યય મંગલવચનમાં જ યોગ્ય છે. (પ્ર)

કારણ કે બીજા (ધર્મો) માં ખામી હોવાનું પણ સંભવે છે. તેથી શ્રવણ વિગેરે જ કરવાં જોઈએ. શ્રવણ વિગેરે પણ 'શ્રવણ કરવું', શ્રવણ કરાવવું' એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞાના સંબંધવાળા હોવાથી ધર્મ છે. 'એક ચિત્તથી' એટલે વ્યાકુલતા રહિત (ચિત્તથી). શ્રવણમાં ખામી કેવી રીતે નથી તે આગળ કહેશે; અથવા 'એક (ચિત્તથી)' શબ્દથી બીજા ધર્મોનો ત્યાગ સૂચવેલો છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમનું શ્રવણ જીવના મુખ્યપણાથી નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્ બ્રહ્મના (મુખ્યપણાથી કરવું). છતાં પણ 'સાત્વતોના પતિ' શબ્દથી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રને અનુસરીને તે જ સૂચવે છે. શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન 'સાત્ત્વ' છે. તે જોઈના છે તેઓ 'સાત્ત્વવન્તઃ*' (વૈષ્ણવો). તેઓ અલૌકિક છે એમ જણાવવા 'બહુલં છન્દસિ' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'વ' નો લોપ કરેલો છે. (ભગવાન) તેઓના પતિ, તેઓનાં સર્વનો નિર્વાહ કરનારા છે. પોતે (ઋષિઓ) પણ તેવા થવામાં કાંઈ ચિંતા નથી, એવો ભાવ છે; અથવા શ્રવણ વિગેરે રહેલાયથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે એમ જણાવવા ('સાત્વતોના પતિ' શબ્દો યોજેલ છે), કારણ કે પોતાના પતિનું બધાએ શ્રવણ કરે છે અને કીર્તન કરે છે. વળી પ્રકરણને લીધે આ શ્રવણ વિગેરે ધર્મરૂપ છે ભક્તિરૂપ તો બીજા સ્કંધમાં કહેશે. ભગવાનને જણાવનારા શબ્દો અને વાક્યોથી (તેઓની) શક્તિનાં તાત્પર્યનો નિર્ણય ભગવાન વિશે કરવો તે શ્રવણ. (તેમની તેવી) શક્તિનાં તાત્પર્યના નિર્ણયનો (બીજાને) બોધ કરવો તે, અથવા તેવી રીતે જાણેલાં (શબ્દો અને વાક્યો) નો પોતાની મેળે જ ઉચ્ચાર કરવો તે કીર્તન. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બંનેનો સમાવેશ કરેલો છે, અને તે એક બીજાનો નિર્વાહ કરનાર હોવાનું (જણાવેલું છે). આ બે બહારની ઇંદ્રિયોથી કરાય તેવાં છે. 'ધ્યાન કરવું' જોઈએ અને 'પૂજન કરવું' જોઈએ' શબ્દોથી અંદરની (ઇંદ્રિયો) થી કરાય તેવું કહેલું છે. 'ધ્યાન' એટલે ભગવાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું. અથવા ભગવાનની મૂર્તિનું અનુસંધાન^x રાખવું તે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બહારની અને અંદરની (એવા) ભેદથી બે પ્રકારની પૂજનો સમાવેશ કરેલ છે. (આ શ્રવણ વિગેરેમાં) બીજું કાંઈ અતિરાય ન થાય તે માટે (તે) 'સદા' (કરવાનાં કહેલાં છે). તેથી એમ (જણાવ્યું છે કે) આ જ સદા કરવાનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૧૪

છતાં પણ (શ્રવણ વિગેરેમાં) રુચિ ન હોવાથી તે કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

* સાત્ત્વ જેમનાં છે તે 'સાત્ત્વત્'. તેમાંથી 'વ' કાઢી નાખતાં 'સાત્ત્વ' રહે છે.

† 'મક્તિરૂપઃ' પાઠ છે ત્યાં 'મક્તિરૂપમ્' જોઈએ એમ જણાય છે.

‡ કીર્તનના બંને પ્રકાર.

+ 'આ બે' એટલે શ્રવણ અને કીર્તન.

x અનુસંધાન એટલે વિચાર.

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्म ग्रन्थिनिवन्धनम् ।

छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥ ૧૫ ॥

જેમનાં ધ્યાનરૂપ તલવાર પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનીઓ ગાંઠને બાંધનાર કર્મનો નાશ કરે છે તેમની કથામાં પ્રેમ કોણુ ન કરે (રાખે) ? ૧૫

સર્વ સ્થલે અલૌકિક પદાર્થોમાં (તેમનાં) માહાત્મ્યનાં શ્રવણથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે (વિષય) માં ભગવાનનું શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ ન હોવા છતાં, યોગ વિગેરે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ભગવાનનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. તે (ભગવાનનાં) અંગભૂત (ધ્યાન) નું પણ એવું માહાત્મ્ય છે કે તેને માટે ' તલવાર ' શબ્દ યોગ્ય છે. વદ જેમનું અનુધ્યા અનુધ્યાન જ તલવાર છે (તેવા ભગવાન છે), અને વળી તે (ધ્યાન) થી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, પરંતુ તે (ધ્યાનરૂપ તલવાર) પ્રાપ્ત કરેલાઓ કર્મનો નાશ કરે છે. કર્મ હોય ત્યાં સુધી જન્મ બંધ થતા નથી, અને તે (કર્મ) ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી (તેમનો) નાશ થતો નથી. વળી ભોગવીને તેમનો નાશ કરવામાં આવે, ત્યારે તે (ભોગ) નાં કારણથી ફરી બીજાં કર્મોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કર્મનો નાશ (કરવો) કઠણ છે. તે પણ ધ્યાનથી થાય છે, તેથી ' નાશ કરે છે ' એમ કહેવું છે.

' જીવનની સ્થિતિ રહેતી હોવાથી માત્ર કર્મના નાશથી શું (વળે) ? ' એવી શંકા થાય તેથી ' ગાંઠને બાંધનાર ' વિશેષણ કહેવું છે. ગાંઠ એટલે અવિદ્યાથી ચેતન તથા જડની ગાંઠ* અને મોહની ગાંઠ, તે સારી રીતે બંધન કરે છે. તેથી (કર્મ) ગાંઠને બાંધનાર છે. પહેલાં વાસનાના રૂપમાં રહેલી (ગાંઠ) કર્મથી જ દૃઢ કરાય છે. તેથી તે (કર્મ) ન રહે ત્યારે તે (ગાંઠ) પણ જશે, એવો ભાવ છે. (જ્ઞાનીઓ એ) બહુવચન ધુણાક્ષરન્યાય† ન હોવાનું જણાવે છે. આ વિષયમાં નિપુણતાની જરૂર છે. કારણકે ધ્યાનનો ઉપયોગ બીજામાં‡ થવાનો સંભવ છે. તેથી યોગથી (પ્રાપ્ત થતી) સિદ્ધિની દરકાર કર્યા વિના જેઓ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો જ નાશ કરે તેઓ નિપુણ છે. તે (વિષય) માં ધ્યાન પોતેજ માહાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરનાર નથી, કારણકે વિષયોનું ધ્યાન ઘણું જ બંધન કરાવનાર છે. તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યથી જ તે તેવું (માહાત્મ્યવાળું) થાય છે એમ ' તત્ત્વ ' ' તેમની ' શબ્દથી કહેવું છે. (તેનો) અર્થ ' તેવા (ભગવાનની) ' એવો છે. જ્યારે તેમના શુણ (ધ્યાન) થી પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે, જ્યારે કથાઓથી તે (ભગવાન) જ ચિત્તમાં આવે (ત્યારે

* દેહ (જડ) ને આત્મા (ચેતન) માનવારૂપ આ ગાંઠ કહેલી જણાય છે.

† ' ધુણ ' એક જાતનો કીડો. તેના ચરણથી વયોગે ભૂમિ ઉપર કાઠક વાર અક્ષરેા ઉઠે, તે ન્યાય. જે એકાદ જ્ઞાની આવી રીતે કર્મની ગાંઠનો નાશ કરે તો તે એ ન્યાયે કરેલો ગણાય, પણ ઘણા જ્ઞાનીઓ તેમ કરે છે તેથી તે ન્યાયથી તેમ થતું નથી. (પ્ર)

‡ ' બીજામાં ' એટલે યોગથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં, એવો અર્થ જણાય છે.

તો તેમાં સંશય જ શું ?) એવા અભિપ્રાયથી : (કથામાં પ્રેમ) કેળું ન કરે ' એમ કહેલું છે. જેઓ (કથામાં પ્રેમ) ન કરે, તેઓને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન નથી. ૧૫

એવી રીતે બીજી (બીજા પ્રકારની) ભક્તિ^૧ કહી. એ પ્રમાણે મધ્યમ જ્ઞાન અને ભક્તિ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ઉત્તમ (જ્ઞાન અને ભક્તિ) નું નિરૂપણ^૨ કરે છે:—

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ॥ ૧૬ ॥

હે વિપ્રો ! શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર (અને) શ્રદ્ધા રાખનારને મહાન (પુરુષો) ની સેવાથી (અને) પવિત્ર તીર્થનાં ઘણાં સેવનથી વાસુદેવની કથામાં રુચિ થાય છે. ૧૬

કારણ કે અહીં જેઓથી ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી શંકા પણ નથી, તેવાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો કહેવામાં આવે છે, અને વૈરાગ્ય (આવાં સાધનો થવાનું) કારણ છે. તેઓમાં આ (નીચે પ્રમાણે) ક્રમ છે. આરંભમાં ઘરનો ત્યાગ કરી તીર્થોમાં ફરવું, તેમ (ઘરનો ત્યાગ કર્યો) ન હોય તો મહાન (પુરુષો) ની સેવામાં ઉદ્વેગ થાય. પછી મહાન (પુરુષો) નો સંગ, પછી તેઓની સેવા, પછી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, પછી કથામાં રુચિ. પછી કથામાં અને તે (મહાન પુરુષો) માં શ્રદ્ધા, અને પછી (તેઓની) સેવા, એવો (ક્રમ) છે. એ પ્રમાણે (પોતાનાં) સ્વરૂપથી ઉપકાર કરનારા આવા ધર્મથી, ફલ પ્રાપ્ત કરાવે જ તેવી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ (પરંપરા) માં પહેલા પહેલાનાં સાધનો દઢ હોવાથી, પાછલનાં (સાધનો) અટકતાં નથી. તેવો અધિકાર હુલ્લભ હોવાનું સૂચવેલું^૩ છે, કારણ કે શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન) નું શ્રવણ થાય ત્યારે ચિત્તની પ્રસન્નતા તરત થાય છે, એમ ' વાસુદેવ ' શબ્દથી કહેલું છે. આનો અંગીકાર થવા માટે ' મહાન ' શબ્દ યોગ્ય છે. પુણ્ય પ્રકારનું તીર્થ તે પુણ્ય (પવિત્ર) તીર્થ કુરુક્ષેત્ર અને ગંગા, તે બેનું ઘણું સેવન, એટલે તેઓનાં જલનું દેવની પેઠે સેવન (કરવું), પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તેમનો અનાદર ન કરવો. ૧૬

૧ કામથી આરંભી ભગવાનની પ્રસન્નતા સુધીની શ્રવણ વિગેરે ધર્મની પરંપરા. (પ્ર)

૨ ઘરના ત્યાગથી આરંભી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા સુધીની-કહીને નિરૂપણ કરે છે. (પ્ર)

૩ વાક્યથી સૂચવેલું છે. (પ્ર)

૪ ' કિરાતહણ... ' એ ૨-૪-૧૮ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનો આશ્રય જેમણે કરેલ તે મહાન પુરુષો ભગવાનના આશ્રયવાળા છે, તેમનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે તેથી તેઓની સેવા કરવાથી આ (સેવા કરનાર) નો પણ અંગીકાર થશે એમ જણાવવા ' મહાન ' શબ્દ યોગ્ય છે. (પ્ર)

‘તે (કથામાં રુચિ થવા) થી શું (ફલ થાય) ? ’ (એવો પ્રશ્ન થાય તેથી) નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

શ્રવતાં સ્વકથાઃ કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।

હૃદ્યન્તઃસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે, તે સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ (પોતાનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓનું શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે તેઓનાં હૃદયની અંદર રહીને (તેમનાં) અભદ્રોને સારી રીતે હચમચાવી દે છે. ૧૭

આવાં સાધનોથી શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, કોઈ પણ સમયે શ્રવણ વિગેરે અટકતાં નથી એમ જણાવવા ‘શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે’ એમ કહેલું છે. ‘સ્વકથાઃ’ એટલે (લગવાનનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓ. (આથી) એમ (જણાવ્યું છે કે) ‘(લગવાનની) પોતાની’ કથાઓ’ હોય, તો લગવાન સ્વતંત્ર રહેતાં (તે કથાઓ) કાર્ય કરવાનું સંભવે નહીં, પરંતુ કથાનું પણ પોતાનું જ માહાત્મ્ય હોય ત્યારે તો તે કથાએ જ વશ કરેલા (લગવાન) સર્વ કરે. આવી ઘણી કથાઓ શ્રીકૃષ્ણના અવતારની જ છે, તેથી ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એમ કહેલું છે, અને ભક્તિયોગ કરવા (કરાવવા) (તેમનો) અવતાર (થએલો). સદા ઉત્પન્ન થએલાં પાપો નાશ પામે તે માટે બીજાં (કોઈ) સાધનની જરૂર નથી, પરંતુ શ્રવણ અને કીર્તનથી જ (તે દૂર) થાય, તે માટે લગવાન શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા અભિપ્રાયથી ‘જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે’ એ વિશેષણ કહેલું છે. શ્રોતા અને વક્તાના દોષો સાથે શ્રવણ અને કીર્તન સંબંધમાં આવતાં નથી, કારણ કે તે બે પાપનો નાશ કરનારાં છે, અને તેથી શ્રવણ અને કીર્તન ઉત્પન્ન થતાં હોય ત્યારે પાપની સાથે (પાપને રહેવા દઈને) ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. સૂર્યોદય થવાનો સંભવ થતાં જ જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ શ્રવણ થવાનો સંભવ થતાં જ પાપનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. બહાર રહેલ હોય તે અંદર કાર્ય કરે તેવું સંભવતું ન હોવાથી, (લગવાન) માત્ર પોતાની ઈચ્છાથી તે (પાપનો નાશ કરવાનું) કરે તો લોકોને જણાવવામાં (તે) ન આવતું હોવાથી (તેઓ) ભજન ન કરે તેવું બને તેની, જણાય તેવો (પ્રકાર) સંભવતો હોય ત્યારે ન જણાય તેવો (પ્રકાર) ની કલ્પના

૧ ‘સ્વ’ નો અર્થ પોતાની થાય છે, તે તણ ‘પોતાનાં સ્વરૂપરૂપ’ કેમ ક્યો તે જણાવવા આ કહે છે. ‘પોતાની’ કહેવામાં આવે તો કથાના સંબંધમાં લગવાન સ્વતંત્ર થાય (કથાઓ તેમને અધીન ગણાય). સ્વતંત્ર થવાથી લગવાન હૃદયમાં આવે કે ન પણ આવે, અને તેથી અભદ્રોને હચમચાવવાનું પણ સંદેહવાળું રહે; તેથી એવો અર્થ ક્યો છે. (પ્ર)

૨ આ ‘પુણ્ય’ ‘પવિત્ર’ શબ્દનો અર્થ છે. (પ્ર)

કરવાનું સંભવતું ન હોવાથી, અને સર્વ સ્થલે રહેલા (ભગવાન) ને (હૃદયમાં કાર્ય કરવામાં) કલેશ થતો ન હોવાથી, (ભગવાન) હૃદયમાં રહીને જ (તે કાર્ય) કરે છે. કેટલાક પદાર્થો હૃદયની બહાર રહેલા પણ હોય છે, અને કેટલાક અંદર રહેલા હોય છે. તે પૈકી જેઓ વિષે વિસ્મરણ થવાનો સંભવ હોય તે બહાર રહેલા હોય છે. ચાલુ (વિષય) માં ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ પણ નથી, તેથી ' (હૃદય) માં રહેલા ' એમ કહેલું છે. તેવા (હૃદયમાં રહેલા) તેમ કરે તે યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. ' અભદ્રો ' એટલે કામ વિગેરે, કારણકે પાપનો તો પહેલાં (શ્રવણનો સંભવ થતાં) જ નાશ થએલો છે. ' સારી રીતે હયમચાવવું ' એટલે જલનો મેલ (કાઢ્યો હોય તે ફરી ભળતો નથી તે) ની પેઠે ફરી ભળે નહીં તેવી રીતે ઢીલું કરવું, એવો અર્થ છે, અને તેથી આ મત પ્રમાણે (સાધનોની) પહેલી સાંકળ (જીવથી) પોતાથી થઈ શકે તેવી, (અને) બીજી ભગવાનથી થઈ શકે તેવી (થઈ). (બીજી ભગવાન કરે) ત્યારેજ, ત્રીજી પોતાની અંદર થાય છે એમ ક્રમથી જણાવેલ છે, કારણકે કામ વિગેરે ઢીલા ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧૭

‘ ભગવાનને એમ કરવાનું શું કારણ ? ’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘ સત્પુરુષોના મિત્ર ’ એમ કહેલું છે. ‘ મુદ્દત્ ’ એટલે સાથે કાર્ય કરનાર, મિત્ર, એવો અર્થ છે. (ભગવાનના) મિત્રો (મહાન પુરુષો) શ્રવણ વિગેરેનો ઉપદેશ કરીને પહેલી (સાધનોની) પરંપરા કરે, ત્યારે જો ભગવાન બીજી (પરંપરા) ન કરે, તો મૈત્રીનો ભંગ થાય. ૧૭

કામ વિગેરે હયમચી જાય, ત્યારે જે થાય, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥ ૧૮ ॥

અભદ્રોનો લગભગ નાશ થાય ત્યારે નિત્ય ભગવાનના ભક્તોની સેવા (કરવા) થી ઉત્તમશ્લોકે ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળી ભક્તિ થાય છે. ૧૮

કામ વિગેરે (અભદ્રો) હયમચાવેલા જ હતા, (તેમનો) નાશ કર્યો ન હતો, તેથી કોઈ કોઈ વાર શ્રવણમાં આશ્રહની પેઠે, અડચણમાં ક્રોધની પેઠે, સત્સંગમાં લોભની પેઠે વિગેરે (રૂપ) તેઓનું અસ્તિત્વ જણાય છે, એમ જણાવવા ‘ પ્રાયઃ ’ ‘ લગભગ ’ શબ્દ મૂકેલો છે, અને તેથી તે અડચણ કરનારા થતા ન હોવાથી ભગવાનની કથાનું નિત્ય શ્રવણ (થાય છે), અને ભગવાનના ભક્તોની સેવા પણ નિત્ય

૧ ‘ વિગેરે ’ શબ્દથી અવિદ્યા અને ક્રમ કહેલાં છે. (પ્ર)

૨ આ ત્રણ પરંપરાઓ ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ શ્લોકમાં અનુક્રમે કહેલી છે. (પ્ર)

૩ ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી કથાનો પણ સંગ્રહ કરેલો છે. (પ્ર)

‘તે (ગુણોનાં કાર્યો) અકસ્માતથી આવેલા હોવા છતાં પહેલાંની વાસનાથી ચિત્ત સાથે (તેઓનો) સંબંધ કેમ ન થાય ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલો છે. (તેઓનો ચિત્ત સાથે સંબંધ થતો નથી), કારણ કે આ (કાર્યો) દોરા જેવાં હોઈ, (તેમનાં) મૂલ બનેલ ગુણોરૂપ સોય વિના^૧ (તે) ચિત્તને વીંધવા શક્તિમાન થતા નથી. તેથી ચિત્ત આમનાથી વીંધાયા વિનાનું રહે છે. તેવા સમયે લયની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતું^૨ હોવા છતાં પણ, સદા ઉત્પન્ન થતી ભક્તિના સ્વીકારથી તે (ભક્તિ) નું સ્થાન બનેલ સત્ત્વ (ગુણ) ના ચિહ્નવાળું હોઈ, ભગવાનનો (તેમાં) આવેશ થવાથી પ્રસન્ન થાય છે. પ્રસન્નતા એટલે તે (ચિત્ત) થી કાર્ય કરનારાઓનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરાવનાર ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રકાશ. ૧૬

તેથી જે (પ્રાપ્ત) થતું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ ૨૦ ॥

એવી રીતે પ્રસન્ન મનવાળા થએલા (અને) સંગ તજેલાને ભગવાનની ભક્તિના સંબંધથી ભગવત્તત્ત્વોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે. ૨૦

‘ એવી રીતે ’ ઉપર કહેલા પ્રકારથી સ્થિર સાધનોની પરંપરાથી પ્રસન્ન થએલું છે મન જેનું (તેને જ્ઞાન થાય છે). મન સત્ત્વરૂપ થતાં ‘ સત્ત્વથી જ્ઞાન થાય છે ’ (ભ. ગી. ૧૪. ૧૭.) એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તે (ભગવાન) ગુણથી પર હોવાથી ગુણનાં કાર્યથી જણાય તેવા નથી. તેથી ‘ ભગવાનની ભક્તિના સંબંધથી ’ એમ કહેલું છે. અંતઃકરણની પ્રસન્નતા ભક્તિ (થઈ શકે તે) માટે જ છે, ‘ ભક્તિથી મને જાણે છે ’ (ભ. ગી. ૧૮. ૫૫) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન તો ભક્તિથી જ થાય છે. ‘ તત્ત્વ ’ શબ્દથી હું ‘ જેવો (અને જે છું) ’ ના અર્થનો સમાવેશ કરેલ છે. ‘ વિ ’ ‘ ઉત્તમ ’ શબ્દથી હથેળીમાં રહેલા આમળાંનાં જ્ઞાનની પેઠે ઉત્તમ જ્ઞાન (કહેવાનું) ઇચ્છેલું છે. ‘ સંગ તજેલાને ’ વિશેષણથી આમાં સંન્યાસની પણ અંગ તરીકે જરૂર છે અમ કહેલું છે. અંદરથી અને બહારથી સંગ તજવો (જોઈએ). ‘ વિષયોમાં જેમનું ચિત્ત પ્રવેશેલું છે તેમને વિષયનો આવેશ તો દૂર રહ્યો ’ એ ન્યાય પ્રમાણે પરિત્યાગ વિના ભગવાનનો આવેશ થતો નથી; તેથી સાક્ષાત્કાર થાય નહીં, એવી રીતે સંન્યાસ (ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) કારણ (થાય છે). ૨૦

૧ (હૃદયમાં) રહેલા ભગવાન અબદ્રોને હૃદયમયાવતા તેમને પણ નિર્બલ કરે છે, તેથી તેઓ સોય વિનાના થયા છે એવો ભાવ જણવો. (પ્ર)

૨-૨૦: અને તમ: એ મૂલ ગુણો ભગવાને નિર્બલ કર્યા, ત્યારે સત્ત્વમાં રહેલું ચિત્ત ભગવાનમાં લય પામતું થાય છે, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે ઉત્તમ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે) તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ ૨૧ ॥

આત્મામાં ઈશ્વરનો અનુભવ થતાં જ આના હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય (દૂર થાય) છે, અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૨૧

ચેતન અને જડની ગાંઠ અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ‘જેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આ સર્વ સારી રીતે જણાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ સંદેહો દૂર થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જલથી સિંચાએલી આત્મારૂપ ભૂમિમાં કર્મનું બીજ વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ તાપથી જલ સૂકાઈ જવાથી ખરાબો થએલી (ભૂમિ) માં (તે વૃદ્ધિ પામતું નથી), તેથી (તેનાં) કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ સર્વ હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનનું પરિણામ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના અનુભવનું પરિણામ છે એમ ‘(આત્મામાં ઈશ્વરનો) અનુભવ થતાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનનો આત્મા તરીકે અનુભવ થાય (ત્યારે આ પરિણામ થાય), બીજા પ્રકારે થતું નથી એવો ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દનો અર્થ છે, કારણકે આત્મા ઈશ્વર મટી જતાં થએલા પદાર્થો, બીજો ઈશ્વર હોવાનું ન જણાએલું હોવા છતાં (આત્મા) ઈશ્વર થતાં દૂર થાય છે, કારણકે બીજો ઈશ્વર હોવાનું અજ્ઞાન પોતાના સંસારનું કારણ થતું નથી. ૨૧

એ પ્રમાણે આખા પ્રકરણનો અર્થ કહીને, ‘પુરુષના પ્રયત્નનો કયાં અંત આવે છે’ એવો સંદેહ થતાં, (પુરુષે) કઈ બાળતમાં પ્રયત્ન કરવાનો છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।

वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ ૨૨ ॥

તેથી કવિઓ નિશ્ચય ઘણા આનંદથી ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનારી વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ નિત્ય કરે છે. ૨૨

૧ વિચારથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, તેની જેમ ફરી અવિદ્યાથી વિદ્યાનો પણ નાશ થાય, એવો સંશય થાય તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૫ પ્રમાણે (જ્યપણું થતાં) ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો (ઈશ્વરપણું થતાં દૂર થાય છે). (પ્ર)

૨ અહીં પ્રકાશમાં જાણેડવે પાડ જણાય છે. બીજો ઈશ્વર થાય ત્યારે પણ તે દૂર થતા નથી (ન નિવર્તે) એમ પ્રકાશકાર કહે છે. જપાએલ સુબોધિનીમાં આવો પાડ નથી.

શુદ્ધ સત્સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલા લગવાન ઉપર ઘણો પ્રેમ કરવો (રાખવો) એ (પુરુષના) પ્રયત્નનો સાર છે. તેનાથી લગવાનની પ્રસન્નતા અથવા અંતઃકરણમાં લગવાનનો સાક્ષાત્કાર એ ફલ વૈ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો પોતાનો નિશ્ચય છે. ‘કવિઓ’ શબ્દોનાં તાત્પર્યને જાણનારા (હોય છે). શબ્દના બલનો વિચાર (કરવા) થી આવેો અર્થ હોવાની ખાતરી થાય છે, એવો ભાવ છે. સાધન પણ સુખરૂપ હોવાથી સદા ભક્તિ કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે લગવાન પ્રકટ થતા હોવાથી દરેક ક્ષણે ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. (ભક્તિ) તો સત્સ્વરૂપમાં પ્રકટ થએલા (લગવાન) ની (કરવાની હોય છે), અને ભક્તિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને સાધન તરીકે ભક્તિ વિષે પ્રયત્ન કરવાનો^૧ છે, એવો શબ્દના બલ પ્રમાણે વિચાર (નિશ્ચય) થાય છે, એવો પ્રથમ અધિકાર છે. ૨૨

તેમાં (ભક્તિ કોની કરવી તે) વિષયમાં એવો સંદેહ છે કે ‘સત્સ્વભૂતિ’ (વાળા લગવાન) ની જ ભક્તિ કરવી એવો આ નિયમ કયો? રજેગુણ અને તમોગુણવાળાની ભૂતિની પણ ભક્તિ કરવાથી (તેઓ પણ) બ્રહ્મ હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી વિષ્ણુની ભક્તિ પેટે શિવ વિગેરેની ભક્તિ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, કારણ કે (તેમનામાં વિષ્ણુની સમાન) બ્રહ્મપણું છે’ એવી શંકા કરીને તેનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કરે છે:—

सच्चं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।

स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सच्चतनोर्नृणां स्युः ॥ ૨૩ ॥

સત્ત્વ, રજઃ (અને) તમઃ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે. તેમનાથી જોડાઈ એક પર પુરુષ અહીં આ (જગત) ની સ્થિતિ વિગેરે માટે ‘હરિ’ ‘બ્રહ્મા’ ‘હર એવાં નામ ધારણ કરે છે. તે પૈકી ખરેખર સત્ત્વ દેહવાળાથી મનુષ્યોનાં શુભ ફલો (પ્રાપ્ત) થાય છે. ૨૩

બ્રહ્મમાં પણ^૨ ભેદ ન હોવા છતાં પણ, ઉપાધિના^૩ ભેદથી ફલમાં ભેદ થાય છે, પરંતુ કેટલાક વૈષ્ણવોના^૪ મત પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ભેદ થતો નથી. વળી તે ગુણો બ્રહ્મના^૫ નથી. તેમ (બ્રહ્મના) હોય તો જાયા અને નીચા ગુણો (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સ્વરૂપ પણ બુદ્ધ થાય. કાર્યને લીધે (તે ગુણોની) જરૂર હોય તેમાં હોય નથી, કારણકે એકજ (પુરુષ) સ્નાન ભોજન અને અંતઃપુરનાં કાર્ય કરતો જોવામાં આવે છે.

૧ આથી સૂત્ર વિગેરેનો અધિકાર કહેલ છે. (પ્ર)

૨ આ ‘પણ’ શબ્દ શંકાની નિંદા કરવા યોજેલ છે. (પ્ર)

૩ ઉપાધિ કાર્ય કરનારી હોવાથી. (પ્ર)

૪ મધ્વાચાર્યના સેવકો. (પ્ર)

૫ નિર્ગુણના ત્રણ ગુણો છે એમ (બ્રહ્મના ગુણો) બીજા સ્કંધમાં કહેલા છે તે નથી. (પ્ર)

‘પુરુષ’ ત્રણ ગુણવાળો છે, તેથી ગુણોની પ્રેરણાથી જૂદું જૂદું કાર્ય કરે તે સંભવે છે. ચાલુ વિષય (બ્રહ્મ) માં પણ તેવું હોય, તો બીજા ગુણોની પરંપરાથી અનવસ્થા (દોષ) થાય, અને તેથી કોઈકમાં ગુણનો સંબંધ કુદરતી હોવાનું કહેવું જોઈએ. તેમ હોય તો સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય એમ કહો, તો આ વિષયમાં ઘણા વાદીઓ જૂદું જૂદું કહે છે. સાંખ્યો^૨ તો (બ્રહ્મને) પ્રકૃતિનો નિત્ય સંબંધ હોવાનું કહે છે. બીજાઓ^૩ તો એમ કહે છે કે (તેને પ્રકૃતિનો) સંબંધ નથી જ, બ્રમથી^૪ જ (તેવો સંબંધ હોવાનું) જણાય છે. ભાગવત સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો ભગવાનમાં કર્તાપણું સહજ છે. તેમાં કોઈક^૫ રૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદથી એ પ્રકારનું થાય છે. જેમ^૬ મહાભૂતોના (બનેલા) પદાર્થોની રચનામાં મહાભૂતોની જરૂર છે, પણ મહાભૂતો રચવામાં તેમની જરૂર નથી, તેમ પ્રકૃતિના (બનેલા) પદાર્થો રચવામાં કારણ તરીકે પ્રકૃતિની જરૂર છે,^૭ આટલાથી^૮ સ્વરૂપમાં ભેદો અથવા દોષો (થવાનું) સંભવતું નથી, તેથી એકજ પુરુષ આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય (કરવા) માટે ત્રણ ગુણો ધારણ કરનાર બ્રહ્મરૂપ થએલ પર પુરુષ જ-સર્વ દ્વન્દ્વ (સમાસ) વિકલ્પથી એક જેવો થાય છે એ નિયમ પ્રમાણે- ‘હરિ’ ‘બ્રહ્મ’ (અને) ‘હર’ એવાં ત્રણ નામ ધારણ કરે છે. અથવા પાણિનિ ૭. ૧. ૩૯ પ્રમાણે (પ્રથમા વિભક્તિના) પ્રત્યયનો લોપ થએલો છે. અથવા દ્વન્દ્વ-સમાસના અંતે સંભળાતા (મૂકાએલા) ‘इति’ ‘એવા’ શબ્દનો (દ્વન્દ્વના) સર્વ શબ્દો સાથે સંબંધ રહે છે. નામ માત્ર સ્વરૂપરૂપ હોવાથી-જેમ ‘દેવદત્તેતિ’ ‘દેવદત્ત’ એવું નામ છે-તેની પેઠે પ્રત્યય મૂકાતો નથી. વળી ‘इति’ ‘એવા’ શબ્દનો અર્થ પ્રકાર થાય છે, તેથી એકના બીજાં પણ ઘણાં નામો છે એવો અર્થ (થયો), અને એવી રીતે

૧ ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય એમ માનનાર આ શંકા કરે છે. ‘પુરુષ’ એટલે શરીરવાળો. (પ્ર)

૨ સાંખ્યો કાર્યેશ્વરવાદી છે. તેઓનો મત એવો છે કે ઈશ્વરને સદા પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે. (પ્ર)

૩ ‘બીજાઓ’ એટલે પતંજલિના મતવાળા અને માયાવાદીઓ. (પ્ર)

૪ ઉપાધિને લીધે થએલા બ્રમથીજ. (પ્ર)

૫ અક્ષરના એક ભાગરૂપ કૂટસ્થ ચૈતન્ય. (પ્ર)

૬ ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષ વિના કાર્ય થતું નેનામાં આવતું નથી, તેથી સાધનરૂપ તે એ વિના તે એ બનાવી શકાય નહીં, તેથી તે એ નિત્ય હોવાનું માનવું જોઈએ. તેથી સાંખ્યમત યોગ્ય છે. જો બ્રમથી તેમનો સંબંધ થવાનું માનો તો માયાવાદીનો મત યોગ્ય છે’ એવી શંકા દૂર કરવા આ દૃષ્ટાંત કહેવું છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિના તે એ બનાવાય છે એમ આ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. (પ્ર)

૭ પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ રચવામાં તેમની જરૂર નથી એ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૮ ‘આટલાથી’ એટલે તે (એ) ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનો સંબંધ હોવાથી. (પ્ર)

આ શુભોને કાર્ય (કરવા) માટે સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલા હોવા છતાં સંદા તેઓને ગ્રહણ કરેલા હોવાથી (તે) ઉપાધિરૂપ થયા છે. તે (કારણથી) જેમનું (તેમનું) લગ્ન તે ઉપાધિમાં જ પરિણમતું હોવાથી. સત્ત્વ ઉપાધિવાળાની જ સેવા કરવી એમ ' શુભ ક્ષેત્ર (સત્ત્વ દેહવાળાથી પ્રાપ્ત થાય છે) ' એમ કહેલું છે. તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) નિર્ણય છે. સેવક સેવ્યને જેવા રૂપનું જુએ છે તેવું પોતાનું રૂપ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જે કે તે સાધનો^૧ પાપરહિત લગવાનને અન્યથા (તેમના સ્વરૂપમાં ભેદ) કરવા શક્તિમાન નથી, છતાં પણ જીવને અન્યથા કરે છે જ. તેથી જેવાં રૂપથી અથવા સાધનથી (પોતાનો) અન્યથા ભાવ ન થાય, તેવા રૂપવાળા ઈશ્વરની જ સેવા કરવી, કારણકે તેથી નાશ થવાનો ભય^૨ રહેતો નથી; પણ જે સેવકની^૩ ખુદ્ધિ તે (રૂપની) ઉપાધિમાં પરિણમતી ન હોય, તો જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કરે છે તેમ હરકોઈની સેવા કરવામાં પણ કાંઈ પણ ચિંતા નથી, કારણકે ' તેમની જેમ જેમ ઉપાસના કરે છે ' એ વાક્યથી તેવો નિર્ણય કરેલો છે, ' શ્રેયાંસિ ' એટલે શુભ ક્ષેત્ર, ' તત્ર ' ' તે પૈકી, ' એટલે લગ્ન કરવારૂપ સ્વરૂપો પૈકી, ' ખરેખર ' શબ્દર્થ સંમતિ (દર્શાવેલી છે). તર્કસહિત તે જણાવેલી છે. ' સત્ત્વ દેહવાળા ' શબ્દમાંના (દેહ)શબ્દથી ઉપાધિ દેહ હોવાનું કહેલું છે. ' મનુષ્યોનાં ' એટલે સાધારણ જીવોના નિશ્ચિત કરેલા* (જીવો)ને તો તે રૂપ સાથે ઉપાધિ^૪ રહે છે, તેથી સર્વ યોગ્ય છે. ૨૩

આ અર્થ ગૂઢ હોવાથી^૫ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવેલું છે :—

પાર્થિવાદારુણોઽધૂમસ્તસ્માદગ્નિસ્ત્રયીમયઃ ।

તમસસ્તુ રજસ્તસ્માત્સત્ત્વં યદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પાર્થિવ કાષ્ઠમાંથી ધૂમાડા રહિત (અગ્નિ અને) તેમાંથી વૈદિક (કર્મમાં ઉપયોગી) અગ્નિ (ઉત્પન્ન થાય છે). જે તમઃ (બ્રહ્મ) માંથી રજઃ (બ્રહ્મ) અને તેમાંથી સત્ત્વ (બ્રહ્મ), જેનાથી બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે તે (ઉત્પન્ન થાય છે). ૨૪

૧ ' તે સાધનો ' એટલે સત્ત્વ વિગેરે સાધનો. (પ્ર)

૨ સત્ત્વ ઉપાધિ સ્થિતિ કરાવનારી હોવાથી તેવો ભય રહેતો નથી. (પ્ર)

૩ આ ભાગથી મુખ્ય પક્ષ કહેલો છે.

* અમુક ઉપાધિવાળા સ્વરૂપને જ લગવા મુકરર થએલા.

૪ જેને લગે છે, તેમની સાથે તેમની હોય તેજ ઉપાધિ તેમને પણ રહે છે. તેથી (સ્વરૂપ) ને ઉપાધિ દૂર થતાં (ભગવાનનું) સાધુજન્ય પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે લગ્નનારની ઉપાધિ પણ દૂર થાય છે, પરંતુ તે પહેલાં દૂર થતી નથી. (પ્ર)

૫ સ્વરૂપ એક હોવા છતાં ઉપાધિ જૂદી હોવાથી ક્ષેત્રમાં ભેદ થાય છે એવો અર્થ ઉપાધિ કાર્ય કરાવનારી ન હોવાથી સંદેહને લીધે જાણી શકાય તેવો નથી. તેજ દેહ ઉપાધિ હોવાથી જૂદું જૂદું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ વિષયનું દર્શાવેલું છે. (પ્ર)

પ્રકાશની* જેને જરૂર હોય તે તેજ શોધે છે. તેમાં^૧ પણ અગ્નિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા (તેને) માટે અગ્નિ (શોધાય છે). લોકમાં તે (અગ્નિ) કાષ્ઠોમાં રહેલો છે (અને) તે કાળો વળી પૃથ્વીનાં બનેલાં હોય છે. તેઓનું^૨ પૂર્વરૂપ^૩ પૃથ્વીનો સંબંધ, એટલે વૃક્ષનું સ્વરૂપ છે. ત્યાં કાપીને સૂકવવાથી કાળપણું થાય છે. જલના લાગથી (તે) ધૂમાડો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેજના અંશથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ^૪ (છે). તેમાં^૫ પણ અલૌકિક આહુવનીય (અગ્નિ) વિગેરેને દેવતાનો સંબંધ થતાં (તે) વેદમાં (ઉપયોગી) જણાવેલ (અગ્નિ થાય છે).

તેમાં^૬ લોકમાં (અમુક) સમય પછી અગ્નિ (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઇચ્છા હોય ત્યારે લીલાં ભૂમિના સંબંધવાળાં કાળનો સંગ્રહ કરે છે.^૬ તે ' પાર્થિવ ' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાંથી ધૂમાડારહિત સૂકું, (કાળ) થાય છે. ત્યાર પછી (તે) સળગતાં અગ્નિ થાય છે. ત્યાર પછી પરલોકમાં પ્રકાશ થાય તે માટે વૈદિક (કર્મમાં ઉપયોગી) (અગ્નિ થાય છે). તેથી પહેલાનું^૭ રૂપ માટીના પીંડા સરખું કાળ છે, (અને) છેવટનું આહુવનીય (અગ્નિ) છે.

અથવા જલ^૮ હોય ત્યારે (અગ્નિના) આધાર થવાપણું જ કાળ કરાવે છે. ધૂમાડો સૂકવે છે, અગ્નિ પકવે છે. એવી રીતે તેજની જ ઉપાધિના લેદથી ઘડાને જૂદા જૂદા ઉપકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ તમોગુણ (ની ઉપાધિ) થી લોકમાં ભોગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. રજોગુણ (ની ઉપાધિ) થી કર્મ અને સત્ત્વગુણ (ની ઉપાધિ) થી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરાવે છે). ' જે બ્રહ્મ ' શબ્દથી પહેલાં^૯ કહેલું (બ્રહ્મનું)

* ' પ્રકાશાપેક્ષિણઃ ' પાઠ છે ત્યાં ' પ્રકાશાપેક્ષિણામ્ પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે.

૧ ' તેમાં પણ ' એટલે પ્રકાશ શોધવામાં પણ. (પ્ર)

૨ તેજની દૃઢ ઉપાધિરૂપ કાષ્ઠનું પૂર્વ રૂપ. (પ્ર)

૩ જૂદી જૂદી ઉપાધિ હોય ત્યારે જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરે છે. (પ્ર)

૪ જેની ઉપાધિ કાષ્ઠ છે તે અગ્નિમાં પણ એવી રીતે તેજની દૃઢ ઉપાધિ બનેલાં કાષ્ઠ પોતાની અંદરની જૂદી જૂદી ઉપાધિથી વેદમાં ઉપયોગી અગ્નિ સુધીનાં હલકાં મધ્યમ અને ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. (પ્ર)

૫ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરતાં ઉપાધિ જ કાર્ય કરે છે, પણ જેની તે ઉપાધિ છે તે કાર્ય કરતું નથી એમ જણાય છે, તેથી અહીંથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે (પ્ર)

૬ સામાન્ય (કાળ) ના અર્થમાં ' તત્ ' નપુંસકનો પ્રયોગ કરેલ છે. (પ્ર)

૭ ' પહેલાંનું રૂપ ' એટલે અગ્નિનું પ્રાથમિક રૂપ (પ્ર)

૮ ઉપર બીજી રીતે અર્થ કરતાં પણ પ્રાથમિક રૂપ ઉપકાર કરનાર થતું નથી. તેથી અહીંથી ત્રીજી રીતે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

૯ ઘણું જલ થોડા અગ્નિનો નાશ કરનાર હોવાથી, લીલા કાચા ઘડામાં જલનો ભોગ હોવા છતાં, કાળ તે ઘડાને અગ્નિના આધારવાળો કરે છે. (પ્ર)

૧૦ ' ઉપર કહેલું ' એટલે દૃઢ ઉપાધિવાળું રૂપ. (પ્ર)

રૂપ કહેલું છે. જે બ્રહ્મ તમઃ છે, તેમાંથી જે બ્રહ્મ રજઃ છે (તે ઉત્પન્ન થાય છે). તે ઉત્તમ છે. તેમાંથી પણ સત્ત્વ (બ્રહ્મ) થાય છે. તે તો જ્ઞાનરૂપ જ હોવાથી તેનાથી 'દર્શનમ્' (બ્રહ્મનો) અનુભવ થાય છે. નજીક અને દૂરમાં (એવા ભાવ) થી આ કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે ઉપાધિ સાથેનું (બ્રહ્મ) પણ જૂઠું કાર્ય^૧ કરે છે. ગયા (૨૩) શ્લોકમાં જીવના મુખ્યપણાથી ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. આ શ્લોકમાં તો બ્રહ્મના મુખ્યપણાથી કહ્યા, એવો ભેદ છે. ૨૪

આ (વિષય)માં નીચેના શ્લોકથી સદાચારનું પ્રમાણ જણાવે છે:—

મેજિરે મુનયોડથાડગ્રે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥

સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેડનુ તાનિહ ॥ ૨૫ ॥

પહેલાં મુનિઓએ પાછળથી ઇદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ભગવાનનું ભજન કરેલું. જેઓ તેઓને અનુસરનારા છે તેઓ અહીં કલ્યાણ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થયા છે. ૨૫

(મુનિઓ) પોતાના માટેના ભજનમાં, ભગવાનનું જ ભજન કરેલું. ('મેજિરે' ક્રિયાપદ) આત્મનેપદનું જાહેરચરમાં (યોગેલું) છે તેથી દ્વંસદાચાર (જણાવ્યો છે). 'મુનિઓ' શબ્દથી (ભજન) કરનારામાં દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. મનન સુધીના પદાર્થોનું આચરણથી સત્ત્વ કહેલું છે. 'પાછળથી' શબ્દથી અજ્ઞાનદશામાં (તેવું) ભજન કર્યું ન હતું એમ જણાવ્યું છે. મુનિઓ થઈને (મનન કર્યા) પછી ભજન કરેલું એવો અર્થ છે. 'પહેલાં કૃતયુગમાં' એ વાક્ય પ્રમાણે 'પહેલાં' એટલે સત્યયુગમાં. 'ભગવાન', (અને) 'મધોક્ષજ' 'ઇદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા', એ બે શબ્દોથી બ્રહ્મરૂપપણું અને અલૌકિક રૂપપણું (અનુક્રમે) કહેલાં છે. ઉપાધિ મુખ્ય છે એમ જણાવવા માટે 'સત્ત્વમ્' એમ (એ બે શબ્દો સાથે) એક વિભક્તિમાં^૩ મૂકેલ છે. 'વિશુદ્ધ' વિશેષણથી બ્રહ્મ વિગેરેમાં રહેલું સત્ત્વ આ નથી એમ જણાવ્યું છે. 'તેઓને શું ફલ પ્રાપ્ત થયું' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ' (તેઓને અનુસરનારા કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થયા છે ' શબ્દથી એમ કહે છે કે તેઓનાં ફલનું શું કહેવું? તેઓના સેવકોને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ

૧ સત્ત્વ ઉપાધિ નજીકથી (થોડા સમયમાં), ખીજી દૂરથી (માંખા સમયે) અનુભવ કરાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ 'કાર્ય' એટલે સેવકનું કાર્ય. (પ્ર)

૩ તેનું કાર્ય કહેવાથી, અનુમાનથી જણાવેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ વિરુદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો એક જ અન્વયવાળા હોય ત્યારે એકજ વિભક્તિમાં યોગ્ય છે. તેથી સત્ત્વ અને 'ભગવાન અને મધોક્ષજ' શબ્દો સાથે એક જ (ખીજી) વિભક્તિમાં મૂકેલા છે. (પ્ર)

તેઓને અનુસરનારા (છ), એટલે જે તેઓના સેવકો છે, અથવા તેમના માર્ગમાં રહેલા છે, તેઓ પણ કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપાનંદ^૧ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થયા છે, એવો અર્થ છે; (અને) તે પણ ' અહીં ' જ, ખીજા ભવમાં નહીં. તેથી સત્ત્વરૂપ (ગ્રહ) તરત જ શુભ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, તેની જ સેવા કરવી એમ કહ્યું. ૨૫

હવે રજોરૂપ અને તમોરૂપ (ગ્રહ) ના પણ સેવક, ભજન અને ફલનું સ્વરૂપ લેદથી કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં સત્ત્વરૂપ (ગ્રહ) ના સ્વરૂપનો અનુવાદ કરે છે. અથવા કાલ મુખ્ય હોવાથી સત્યયુગમાં સત્ત્વરૂપ (ગ્રહ) નું ભજન ભલે થતું હોય, ત્રેતા વિગેરે (યુગ) માં તેમનું ભજન કેમ થાય, એવી શંકા થતાં, નીચેના શ્લોક કહે છે :—

મુમુક્ષવો ધોરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનથ ।

નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસ્યવઃ ॥ ૨૬ ॥

મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ ધોરરૂપવાળા ભૂતપતિઓને તજીને પછી ઈર્ષ્યારહિત થઈ નારાયણની શાંત કલાઓનું ભજન કરે છે. ૨૬

સત્ત્વ (શુભ) નું ફલ મોક્ષ છે, તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે, અને જ્ઞાન શાંત અંતઃકરણથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. વળી ભજન કરવા યોગ્ય રૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ધોરરૂપના ધ્યાનથી ચિત્ત પણ તેવું (ધોર) થાય છે. તેથી (સત્ત્વમૂર્તિનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોમાં) લેદ ન હોવા છતાં, સત્ત્વમૂર્તિનાં પણ ધોર રૂપોનો અને ધોરરૂપવાળાં સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરીને (શાંત કલાઓને ભજે છે). પહેલાં મોક્ષનાં સાધન તરીકે, કુલાચારથી અથવા શ્રદ્ધાથી રાજસ વિગેરે (રૂપ) નું પ્રાપ્ત થયેલું ભજન, શુભોનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી તજીને, ' પછી ' જુદા ક્રમથી ગ્રહોંડની અંદર રહેલા પુરુષરૂપ નારાયણની કલાઓ એટલે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપ ધર્મના અવતારો મત્સ્ય વિગેરે અવતારો અથવા રામચંદ્ર વિગેરે સ્વરૂપોનું— ખીજાં સ્વરૂપો પ્રતિ દુષ્ટ બુદ્ધિ વિનાના થઈ—ભજન કરે છે, એવો અર્થ છે. આ ભક્તિ-માર્ગનું ભજન નથી, પરંતુ જીવોને પોતાના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ધર્મ-માર્ગથી (કરેલું) ભજન છે. તેમ હોવાથી^૨ સદા સંદેહ રહિત (સ્વરૂપ)નું જ ભજન કરે છે, નૃસિંહ વિગેરે સ્વરૂપનું (ભજન) કરતા^૩ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો વિષયનું* પ્રધાનપણું હોવાથી અને પ્રયોજન હુર્બલ હોવાથી બધાંએ રૂપો ભજન^૪ કરવા યોગ્ય છે. ૨૬

^૧ ' સ્વરૂપાનંદ ' એટલે જીવાનંદ. (પ્ર)

^૨ ' તેમ હોવાથી ' એટલે ધર્મ હોવાથી. (પ્ર)

^૩ શાંતપણાના સંદેહથી કરતા નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* ' વિષયનું ' એટલે જેમનું ભજન કરવાનું છે તેમનું, એવો અર્થ જણાય છે.

^૪ ભક્તને અભય કરાવનાર હોવાથી ભજન કરવા યોગ્ય છે.

(સત્ત્વથી) બુદ્ધ સ્વરૂપ હોય, ત્યારે (ભજનના) સાધનની વસ્તુ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રજસ્તમઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્મજન્તિ વૈ ।

પિતૃભૂતપ્રજેશાદીઞ્ચિદ્ધૃયૈશ્વર્યપ્રજેપ્સવઃ ॥ ૨૭ ॥

ધન, સત્તા અને પ્રજાને ઇચ્છનારા રજોગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવવાળાઓ નિશ્ચય (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળા પિતૃઓના ભૂતોના અને પ્રજાના ઈશ્વરો વિગેરેનું ભજન કરે છે. ૨૭

શરીર, ગુણ અને સ્વભાવના ભેદથી ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે. તે પૈકી સ્વભાવના ગુણો ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા છે. શરીરના ગુણો મૂઠપણાની સ્થિતિમાં જ સર્વથી બલવાન હોય છે, અને ધર્મ (ગુણ) રૂપ ગુણો તો સંગથી અને શાસ્ત્રોથી વધે છે અને ઘટે છે. તેમાં જે સાફ ખરાબ પારખવાની શક્તિવાળા હોવા છતાં, ઉત્તમ શાસ્ત્ર અને સત્સંગને જાણવા છતાં પણ સ્વભાવથી રાજસ અને તામસ છે, તેઓ તેવા (રાજસ અને તામસ) નું જ ભજન કરે છે, કારણકે ભજન મૈત્રીમાં પરિણમે છે, અને તે એકસરખા ગુણવાળામાં જ થાય છે. તેથી તેઓ (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળાને જ ભજે છે એવો નિશ્ચિત અર્થ છે. તે જો (રાજસ અને તામસ દેવો) ના અનુચરો પણ તેવા છે એમ જણાવવા, પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાઓ, તેઓના ઈશ્વરો એટલે કાલ શિવ અને બ્રહ્મા, જેવા-તેઓ મુખ્ય છે જેઓના-તેવા હલકા દેવોનું ભજન કરે છે. તે પૈકી શ્રાદ્ધ વિગેરેથી પિતૃઓનું ભજન અને શક્તિનું ભજન થાય ત્યારે ધનની પ્રાપ્તિ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ઈશ્વર (શિવ) નું ભજન થાય ત્યારે તો સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રજાના ઈશ્વર (બ્રહ્મા) નું ભજન થાય ત્યારે પ્રજાની (પ્રાપ્તિ થાય છે). તેમાં પણ ઇચ્છેલી હોય તેવી જ પ્રાપ્તિ તો હુલ્લ છે, કારણકે પ્રાપ્તિ કરાવનારા તામસ છે. ૨૭

એવી રીતે તર્ક સાથે સત્ત્વભૂર્તિનું ભજન કરવાનું સિદ્ધ કરીને, તે (વિષય) માં સર્વ પ્રમાણો અને સાધનોની સમાપ્તિ તે (સત્ત્વભૂર્તિ) માં જ થાય છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મત્સ્યાઃ ।

વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨૮ ॥

વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।

વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ ॥ ૨૯ ॥

૧ આ 'વૈ' 'નિશ્ચય' શબ્દનો અર્થ છે. (૫)

હેવો વાસુદેવપરાયણ છે. યજ્ઞો વાસુદેવપરાયણ છે. યોગો વાસુદેવપરાયણ છે. ક્રિયાઓ વાસુદેવપરાયણ છે. જ્ઞાન વાસુદેવપરાયણ છે. તપ વાસુદેવપરાયણ છે. ધર્મ વાસુદેવપરાયણ છે. ફલ વાસુદેવપરાયણ છે. ૨૮, ૨૯

પ્રથમ અધિકારમાં તર્ક પ્રધાન હોવાથી સર્વ ગુણમય છે એવું જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેથી સર્વે સત્ત્વપરાયણ છે એવું (જ્ઞાન મુખ્ય છે). તે પૈકી વેદ સાત્ત્વિક પ્રમાણ છે. અને યજ્ઞો સાત્ત્વિક છે. યોગો અને સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ, જ્ઞાન, તપ, આચાર અને સ્વર્ગ સાત્ત્વિક છે. (સાત્ત્વિક વિના) બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં શાસ્ત્રો તો પ્રમાણ નથી, પરંતુ રાજસ અને તામસ છે. એવી રીતે સાધનો પણ (બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં રાજસ અને તામસ છે). એવી રીતે સર્વ સાત્ત્વિક સ્થિતિવાળાં કરવાં, એવો પ્રથમ અધિકાર છે. આજ મધ્યમ અધિકારમાં અને ઉત્તમ અધિકારમાં બૃહા પ્રકારનાં કહેવાનાં છે, અને આ બધાં અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારાં અને સુખરૂપ ફલ આપનારાં હોવાથી સત્ત્વપરાયણ છે. સુખ સાત્ત્વિક હોવાથી શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રકાશેલો બ્રહ્માન્દ પણ સાત્ત્વિક છે. શ્રુતિ (વેદ), સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિ અને વૈષ્ણવ નામનાં બધાં પાંચ શાસ્ત્રો મુખ્ય છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર બધાનું અંગ થયેલ છે. તે પૈકી આ વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર છે. બીજાના મતનું નિરૂપણ કરીને કહેલ પશુપતિ મત તો ઇચ્છેલા સ્વરૂપમાં (હોય ત્યારે) પ્રમાણ છે, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રકારે (પ્રમાણ) નથી. છતાં પણ જ્યાં સુધી બીજાનું ત્રણ શાસ્ત્રો અને ધર્મશાસ્ત્ર એક અર્થવાળાં (મળતાં) ન થાય ત્યાં સુધી વૈષ્ણવશાસ્ત્ર દૃઢ ન થાય. તેથી (તે બધાં) એક અર્થવાળાં હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી પ્રથમ વેદ અને વેદના અર્થરૂપ યજ્ઞ છે. તેવાં યોગશાસ્ત્ર અને યમ વિગેરે છે. તેવાં સાંખ્ય અને તેમાં કહેલ ઉત્તમ સાધન તપ છે, અને (તેવું) ધર્મશાસ્ત્ર અને તેમાં કહેલ ઊચું ફલ (સ્વર્ગ) છે. તેથી આ સર્વ વાસુદેવપરાયણ છે, એવો અર્થ છે. ૨૮, ૨૯.

એ રીતે તર્કસહિત ફલ અને સાધનનાં સ્વરૂપનો^૩ નિર્ણય. કયો ત્રીજો શ્રી-કૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન- (શૌનક વિગેરેનો) પ્રથમ અધિકાર હોવાથી

* ‘ આ ’ એટલે શ્રીભાગવતશાસ્ત્ર.

† વેદ, સાંખ્ય અને યોગ.

૧ ઉપર જણાવેલ પ્રકારે પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન સત્ત્વગુણવાળાં હોવાથી અને ફલ સુખના અંશવાળું હોવાથી બધાનું તાત્પર્ય વાસુદેવ છે. (પ્ર)

૨ ‘ એ રીતે ’ એટલે ત્રણ પરંપરાઓથી ફલ અને સાધન જણાવીને, અને ભગ્ન જોમનું કરવાનું છે તે જણાવીને. (પ્ર)

૩ સર્વનું કલ્યાણકારક ફલ વાસુદેવનો સાક્ષાત્કાર, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ધર્મથી આરંભી કથામાં પ્રેમ થવા સુધીની આત્માની પ્રસન્નતા છે એવો નિર્ણય કયો. (પ્ર)

(શ્રીકૃષ્ણને બીજા) અવતારની સમાન (તેઓ માનતા) હોવાથી, અહીં ન કહેતાં પછી અવતારોમાં^૧ જ કહેશે. પછી ' તેમનાં ઉદાર કર્મો (કહે) ' એ ચોથો પ્રશ્ન (આવ્યો). નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ^૨ શ્લોકોથી તેનો ઉત્તર કહે છે :—

સ એવંદં સસર્જગ્રિ ભગવાનાત્મમાયયા ।

સદસદ્રૂપયા ચાઽસૌ ગુણમય્યાઽગુણો વિભુઃ ॥ ૩૦ ॥

તેમણે જ પ્રથમ આ (જગત્) રચ્યું અને ગુણરહિત સર્વ-શક્તિમાન આ ભગવાને ઊંચા અને નીચા (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિરૂપ ગુણવાળી પોતાની માયાથી (રચ્યું). ૩૦

સગુણ અને નિર્ગુણ (ભગવાન) માં ભેદ નથી એમ જણાવવા (૧) સૃષ્ટિ (૨) (તેમાં) પ્રવેશ (૩) જ્યાં જ્યાં રૂપ (૪) ભોગ અને (૫) રક્ષા એવી પાંચ પ્રકારની લીલાઓ અનુક્રમે પાંચ (શ્લોકો) થી કહેવાની છે. ' તેમણે જ ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સૃષ્ટિ તો ગુણરહિત^૩ (ભગવાને) જ (રચેલી છે). રજોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે (ગુણો) થી સૃષ્ટિ રચાય છે તમોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે ગુણોથી સંહાર થાય છે. તેવી રીતે સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા (ત્રણે ગુણો) થી પાલન થાય છે. શુદ્ધ^૪ (ગુણો) તો (તેમના) અધિષ્ઠાતા દેવના શરીરરૂપ હોય છે. ' આ ' જગત્ દેખાય છે તે બધું જગત્ કાર્ય છે, પરંતુ આકાશ વિગેરે નિત્ય નથી એવો (અર્થ છે.) ' અગ્રે ' એટલે પ્રથમ. ' આમાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઈન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન) પોતેજ સર્વ રચે, એ પહેલી સૃષ્ટિ છે. બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો છે, તે નિબંધમાં કહેલા છે ' ભગવાન ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ પ્રથમ સૃષ્ટિ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં જ કહેલી છે. વૈદિક (શાસ્ત્ર)^૫ માં તો પોતાના ગુણ, પોતાની શક્તિ, કાલ કર્મ અને સ્વભાવની સૃષ્ટિ પહેલી સૃષ્ટિ (કહેલી) છે. તેથી અનંત ગુણોથી પૂર્ણ જ ભગવાને પોતાની સર્વ થવાની શક્તિરૂપ માયા શક્તિથી

૧ અવસરની સંગતિથી અહીં કહેવું યોગ્ય ન હોવાથી અવતારો કહેતાં કહેશે. (પ્ર)

૨ પાંચમો (૩૪ મો) શ્લોક શ્રીકૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનરૂપ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે એવો ધીધરને મત ખોટો હોવાનું આવી જણાવેલ છે, કારણકે એ શ્લોકમાં તો તે સામાન્ય રીતે જ કહેલ હોવાથી આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય નહીં (પ્ર)

૩ મૂલ સૃષ્ટિ પ્રથમની તેવી છે, કારણકે ગુણરહિત ભગવાનથી જ સૃષ્ટિ થવાનું કહેવું જોઈએ. (પ્ર)

૪ ઉત્પત્તિ વિગેરે ત્રણે કાર્યો ત્રણે ગુણોથી જ થતા હોઈ શુદ્ધ ગુણો કેમ જણાય, એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૫ વૈદિક સૃષ્ટિમાં અને વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં શું ભેદ છે તે જણાવવા આ કહેલ છે. વૈદિક સૃષ્ટિ માયા કરે છે, વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં તો તે માત્ર સાંવન છે. (પ્ર)

આ પોતાનાં સ્વરૂપ જગત્ રચ્યું. 'હાથા અને નીચા (પદાર્થો)ની મૂર્તિરૂપ' શબ્દથી માયાનું સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણ કે તે હાથા નીચા સર્વ (પદાર્થોની) મૂર્તિરૂપ છે તે (માયા)માં પોતાને સંયોજ્ય^૧ પ્રકટ કરીને (ભગવાન) જગદ્રૂપ થાય છે. આમ હોવાથી સોનીઓ મૂર્તિઓ વિગેરે બનાવે છે તેની પેઠે સૃષ્ટિ રહેલાઈથી થાય છે, કારણ કે તે (માયા) ભગવાનની સમીપ રહે છે. નિદ્રા પણ^૨ (ભગવાનની) શક્તિ છે. તે જીવને ભગવાનની સમીપ લઈ જાય છે. તે પેઠે માયા સુધી જાય ત્યારે સ્વપ્ન થાય છે, ભગવાન સુધી જાય ત્યારે સારી ઉંઘ આવે છે, વળી તે (જીવને) પોતાના સ્થાને લાવે છે. વિદ્યા તો (જીવને) ભગવાનની સમીપ લઈ જાય છે, (પાછો) લાવતી નથી. એવી ભગવાનની શક્તિઓ અનંત છે. વેદમાં તો એમ કહેલું છે કે માયાના સાધન વિનાજ (બ્રહ્મ) પોતાની મેળેજ પોતાને જગદ્રૂપ કરે છે. ઘડીને કરેલા* અને પૂરીને કરેલા વાસણોના ભેદ જેવો વૈદિક અને પૌરાણિક જગતમાં ભેદ છે. (જગત) અસત્ય હોવાનો મત તો જોડો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો સૂચવેલા છે.

ભગવાનના ધર્મો કહેવાથી હૃદયમાં પ્રકાશેલા ભગવાનને (સૂત) બહાર જોતો હોય તેમ 'આ' શબ્દથી આંગળીથી દેખાડે છે. અનંત^૩ ગુણવાળા (ભગવાનના) પોતાના સ્પર્શથી (માયા) તેવી આકૃતિરૂપ ગુણવાળી થાય છે. તેઓ ઉત્તમ મધ્યમ અને હલકાના ભેદથી ત્રણ સમૂહવાળા હોવાથી સત્ત્વ, રજ, અને તમોગુણના નામથી ઓળખાય છે, છતાં આ (માયા)નો સ્પર્શ થાય ત્યારે ભગવાનમાં ગુણોનું^૪ રૂપ થતું નથી. તેથી ભગવાન 'અગુણઃ' પ્રાકૃત ગુણોરહિત^૫ છે. (ભગવાનના) પોતાના સંબંધથીજ માયા કેમ ગુણવાળી થાય છે? વળી (ભગવાને) માયામાં પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં અને તે જગદ્રૂપ થયેલ હોવા છતાં ગુણોરહિત કેમ રહે છે? એવા પ્રશ્નો થાય, તેથી 'વિમુઃ' 'સર્વ શક્તિમાન' (કહેલ છે). સર્વ શક્તિવાળા એવો અર્થ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે 'સત્' રૂપથી જડ (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં 'આનંદ' રૂપથી અંતર્યામીની સૃષ્ટિ કહે છે :—

તયા વિલસિતેષ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવાનિવ ॥

અન્તઃ પ્રવિષ્ટ આભાતિ વિજ્ઞાનેન વિજૃમ્મિતઃ ॥ ૩૧ ॥

૧ 'સંયોજ્ય' એટલે પૂરીને (પ્ર), પોતાનું સ્વરૂપ તેમાં મૂકીને અથવા પ્રકટ કરીને.

૨ આથી 'ચ' 'અને' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

* કુંબાર કરે છે તે વાસણ ઘડીને કરેલાં છે, લાકડાનાં ફર્મા બનાવી તેમાં સીમેન્ટ નાખી બંધાયા વિગેરે કરે છે તે પૂરીને કરેલાં છે.

૩ વૈદિક સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલી માયાને ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં, તે ગુણવાળી થાય છે. (પ્ર)

૪ પૂરીને કરેલા વાસણના નિયમ પ્રમાણે તેવી થાય છે. (પ્ર)

૫ કારણકે ભગવાનનો સંબંધ થઈ ગયા પછી ગુણો પ્રાકૃત થાય છે. (પ્ર)

તેણે વ્યક્ત કરેલા આ ગુણોમાં ગુણવાનની પેઠે પ્રવેશ કરેલા વિજ્ઞાનથી ઝખકતા (ભગવાન) સર્વ તરફ પ્રકાશે છે. ૩૧

તે માયાએ આકાર અર્પણ કરીને વ્યક્ત કરેલા એટલે ચિત્રેલા દેવ વિગેરેના દેહોમાં અને પ્રાણીઓમાં, ' આ ' જે સર્વ તરફ ગુણો દેખાય છે તેમાં ગુણવાનની પેઠે (પ્રવેશ ભગવાને કરેલ છે), કારણ કે જૂદાં જૂદાં ને તેમના તેમનામાં રહીને જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ખેરના અંગારાની રતાશની પેઠે અંદર પ્રવેશ કરીને તે જ પ્રકાશે છે. લોઢાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની પેઠે બહાર પણ પ્રકાશે છે. આ સર્વ તરફ માત્ર પ્રકાશે છે. ' ચિત્ અને જડ અંશોની જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થયો છે, તે પ્રમાણે અહીં (અંતર્યામીની જ્ઞાન શક્તિનો પણ તિરોભાવ) થશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' વિજ્ઞાનથી ઝખકતા ' એમ કહેલું છે. અહીં જીવને સર્વ (વિષય) માં પ્રેરણા કરનાર સર્વ જાણનાર અંતર્યામી તે (જીવ) ના જેવા જ્ઞાનવાળા થઈ કાર્યની એકાગ્રતાથી ઝખકવા જેવું કરે તે ઝખકારો,^૧ તે (વા ઝખકારા) વાળા, એવો અર્થ છે. ૩૧

એ પ્રમાણે અંતર્યામીની સ્થિતિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી જીવની સ્થિતિ કહેતાં (ભગવાનની) જૂદાં જૂદાં (રૂપવાળા થવા) ની લીલા કહે છે :—

યથા હ્યવહિતો વહ્નિર્દારુણેકઃ સ્વયોનિષ્ઠ ।

નાનેવ માતિ વિશ્વાત્મા ભૂતેષુ ચ તથા પુમાન્ ॥ ૩૨ ॥

અને જેમ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાષ્ઠોમાં રહેલો નિશ્ચય એક અગ્નિ જુદો જુદો હોય તેવો જણાય છે, તેવી રીતે વિશ્વના આત્મા પુરુષ ભૂતોમાં (રહેલા જુદા જુદા જણાય છે). ૩૨

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ (પ્ર. સૂ. ૧. ૪. ૨૨) પ્રમાણે કાંઈ એક સ્વરૂપથી રહેલા ભગવાન જ જીવ છે, તેથી તેમનું સ્વરૂપ (અહીં) કહેવામાં આવે છે. જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ (રહેલો છે), તેમ મહાભૂતો અને મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં જીવ (રહેલો છે), અને તે એક છે, કારણ કે ઉપાધિ વિના (તેના) પોતામાં જૂદાઈ નથી. જેમ મથન કર્યા વિના કાષ્ઠોમાં અગ્નિ દેખાતો નથી, તેમ યોગ (આચર્યા) વિના અંતઃકરણમાં જીવ (દેખાતો નથી). જેમ કર ચરણ વિગેરે અવયવો શરીરથી જૂદા નથી, તેમ (આખા) મોટા કાષ્ઠમાં સર્વ સ્થલે અગ્નિ એક જ (રહેલો છે), અને જ્યાં જ્યાં મથન થાય તે સ્થલે દેખાય છે, અને તેવી રીતે જુદો (જુદો) જણાય છે, અને તે જૂદાઈ સાચી નથી, કારણ કે મોટા કાષ્ઠમાં એક જ અગ્નિ હોવાનું સિદ્ધ થયેલું છે. તેવી રીતે ઘણાં

૧ ' ઝખકારો ' એટલે તેમના જ્ઞાનનો પ્રકાશ, આ મત પ્રમાણે જીવની પેઠે ઉપાધિને લીધે એકજ અંતર્યામી જૂદાં જૂદાં રૂપવાળા થાય છે એમ જાણવું. (પ્ર)

કાળોમાં પણ (એકજ અગ્નિ હોવાનું) અનુમાન કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સર્વ દેહોમાં અને ભૂતોમાં સારી રીતે છૂપો રહેલો તે (ભગવાન) જીવ છે એવો ' હિ ' ' નિશ્ચય ' શબ્દનો અર્થ છે.

વળી જ્યાં (જે) પ્રકટ થાય ત્યાં તે રહેલ છે એ નક્કી છે. આ (ભગવાન) યોગથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વ સ્થળે પ્રકટ થાય છે. તેથી તે ભૂતો (તેમનાં) ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે. તે (કાળો) માં એકજ અગ્નિ જૂદો જૂદો જણાય છે (તેમ ભૂતોમાં એકજ ભગવાન જૂદા જૂદા જણાય છે) એવો અર્થ છે. અને વળી આ (ભગવાન) વિશ્વના આત્મા છે. વિશ્વ એકવચનમાં યોજેલું હોવાથી વિશ્વનું સ્વરૂપ એકજ છે. તેનો આત્મા અનેક (ઘણા) કેમ હોય ? ઉપાધિ જૂદી જૂદી હોવાથી જૂદા જૂદા હોય તેવા દેખાય છે. ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં (જૂદા જૂદા દેખાતા હોવાનું કહેલ છે). વળી આ પુરુષ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા પોતાની મેળે પ્રકાશતા પુરુષ બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થલે એકજ છે, અને (બ્રહ્માંડની) અંદર રહેલા મહાભૂતો અને તેમનાથી બનેલા પદાર્થો તેમના અવયવ બનેલા છે. તેઓમાં ભેદ જોવામાં આવે તો પણ પુરુષમાં ભેદ નથી. જેમ કર ચરણ વિગેરેમાં જૂદા જૂદા ભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છતાં પણ તેમના અધિપતિમાં ભેદ નથી, તેવી રીતે બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થળે રહેલા પુરુષમાં (ભેદ નથી); તેથી સર્વ સ્થલે છૂપા રહેલા એકજ (પુરુષ) જૂદા જૂદા હોય તેમ દેખાતા ' જીવ ' છે એમ કહેવાયું. ૩૨

તે રૂપથી જ ભોગવીલા (કરે છે) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।

स्वनिर्मितेषु निर्विष्टો भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ૩૩ ॥

પોતે બનાવેલા દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને દેહ તન્માત્રાઓ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તે તેમના ગુણોનો ભોગ કરે છે. ૩૩

અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ અને દેહો એવા ચાર પ્રકારની (ભગવાનના) સદંશની સૃષ્ટિ છે તેઓ (અંતઃકરણ વિગેરે) ત્રણ ગુણવાળા છે. (તેમને) ગુણવાળા કહ્યા તેથી પોતાના અંશરૂપ જણાવ્યા. તેમનાથી બનાવેલા દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેના દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને, એટલે અધ્યાસ વિના રહીને, ભવ્યોને ભોગવે છે, એટલે પોતાને અધીન કરે છે. આગળ ભોગ સ્પષ્ટ કરીશું. સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ પહેલાં કહેલી હોવાથી, અને વળી (આ સૃષ્ટિમાં) માયા કરણ (સૃષ્ટિ રચવામાં સાધન) હોવાથી આટલાથી ભોગસૃષ્ટિની જૂદાઈ કહેવાઈ. અહીં તો મહાભૂતો

વિગેરે (લોગના) કરણ અથવા કર્તા^૧ થાય છે. (૧) પોતાની અંદર બનાવેલા (૨) પોતાના માટે બનાવેલા અથવા (૩) પોતાથી (પોતે) બનાવેલા^૨ એવા (દેહો વિગેરે છે).

ગુણો ત્રણ છે. તેઓ પૈકી અંતઃકરણ સાર્વિક છે, ઈન્દ્રિયો સાર્વિક રાજસ છે, તન્માત્રાઓ રાજસ તામસ છે, અને દેહો તામસ છે, એવો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાર પ્રકારનો ભેદ છે. દેહથી ધર્મ, તન્માત્રાઓથી અર્થ, ઈન્દ્રિયોથી કામ (અને) અંતઃકરણથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવાનાં છે). છવ તે પૈકી એકમાં મુખ્યપણાથી રહેલ હોય ત્યારે બીજા તેનાં અંગ બને છે. તેથી જ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોરૂપ તેમના ગુણોનો લોગ કરે છે એમ કહેલું છે. ૩૩

એ રીતે લોગ ગુણવાળી લીલા કહીને, તે થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી પાલન (કરવા) ના ગુણવાળી લીલા કહે છે :—

ભાવયત્યેપ સત્ત્વેન લોકાન્વૈ લોકભાવનઃ ।

લીલાવતારાનુસ્તો દેવતિર્યક્તરાદિષુ ॥ ૩૪ ॥

લોકોનું પાલન કરનાર આ (ભગવાન) દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેમાં લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમવાળા થઈ સત્ત્વથી લોકોનું નિશ્ચય પાલન કરે છે. ૩૪.

છવરૂપથી જૂદા નહીં એવા આ જ (ભગવાન) ‘ ભાવયતિ ’ ‘ પાલન કરે છે. ’ પાલન કરવામાં એકલો સત્ત્વગુણ જ સાધન છે, ‘ લોકોનું ’ એટલે ભુવનોમાં જનરૂપ (લોકો) નું; અથવા ‘ સત્ત્વેન ભાવયતિ ’ એટલે (લોકોને) સત્ત્વગુણવાળા કરે છે, એવો અર્થ છે. બંનેનું પ્રયોજન^૩ ‘ લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમ રાખી ’ શબ્દથી કહેલ છે. અવતારોથી દૈત્યોનો વધ કરી સર્વ લોકોનું પાલન કરે છે. અવતારો વડે ચરિત્રો કરી સર્વ લોકોને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સત્ત્વવાળા કરે છે.

૧ અહીં ‘ હ્રદય ’ પાક હોય તેમ જણાય છે. (પ્ર) એવો પાઠ યોગ્ય લાગે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨ સમગ્રી અને ચતુર્થી^૧ (તત્પુરુષ) હોય ત્યારે કરણ અને તૃતીયા તત્પુરુષના અર્થમાં કર્તા, એવો ત્રણ પ્રકારનો બે સ્થિતિઓમાં ભેદ છે. (પ્ર)

૩ આથી લીલાઓથી અને અવતારોથી પાલન કરે છે એમ જણાયું. ત્રીજી વિભક્તિ લીલા અને અવતાર શબ્દો જૂદા લઈ બંનેમાં યોજવાં. (પ્ર) પાલન કરે છે, અને સત્ત્વવાળા કરે છે એ બેનું પ્રયોજન ‘ લીલાવતારોથી ’ શબ્દથી કહ્યું છે એમ જણાય છે.

‘માત્ર સત્ત્વગુણથી મુક્તિ કેમ થાય’, અથવા અવતારોથી પાલન કેમ થાય? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે (તે) ‘લોકમાવનઃ’ છે. લોકૈઃ લોકોથી માવનં ચિંતન થાય છે જેમનું, એ મુક્તિનો પ્રકાર (થયો). અવતારો રહ્યા ન હોય ત્યારે પણ (તેમના) ચિંતનથીજ સર્વ દુઃખ દૂર કરી પાલન કરે છે, એવો અર્થ છે. અથવા ‘લોકાન્ માવવતિ’ નો એવો અર્થ છે કે સદા લોકોના ચિંતનથી તેઓનાં જ દુઃખ દૂર કરવા અવતારો કરી (તેમનું) પાલન કરે છે.

‘તમઃ સ્વભાવવાળા (હલકાં પ્રાણીઓ) માં લીલા કેમ (સંભવે)?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘પ્રેમવાળા’ એમ કહેલું છે. જેમ છવો જૂદા જૂદા (શરીરો) માં પ્રેમવાળા હોય છે - કારણ કે પ્રેમ વિના તેવું શરીર ન હોય-તેમ તેમની પાછળ (લગવાન) પોતે પણ પ્રેમવાળા થાય છે, એવો અર્થ છે. દેવ વિગેરે સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) ના ભેદ છે. ‘વિગેરે’ શબ્દથી ભેગા થએલા (ગુણોના) પ્રકારો કહેલા છે. આથી ન કહેલા હોય તેવા સર્વ (પ્રાણીઓ) માં પણ લગવાનના અવતારો (થતા) જાણવા; અને ‘અવતારો અગણિત છે’ એમ કહેશે. દેવોમાં વામન, હલકાં પ્રાણીઓમાં મત્સ્ય વિગેરે, મનુષ્યોમાં રામ વિગેરે, મિશ્ર (ગુણવાળા) ઓમાં નરસિંહ એવા (અવતારો) છે. ૩૪.

ર્ષિતશ્રી સદ્મણ્મહતા પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત
સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

અધ્યાય ત્રીજો

નિરૂપિતાઃ પञ્ચ લીલાઃ ફલસાધનનિર્ણયે ।

તૃતીયે ત્વવશિષ્ઠાનામવતારાર્થધર્મિણામ્ ॥ ૧ ॥

ફલ અને સાધનના નિર્ણયમાં પાંચ લીલાઓ કહી. ત્રીજા અધ્યાયમાં તો અવતારો, (અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન, અને ધર્મી સંબંધી (નિર્ણય કહેશે.) કા. ૧.

કૃષ્ણાવતારકાર્યં હિ ન સ્મૃતો જ્ઞાતવાન્સ્ફુટમ્ ।

અતઃ સાધારણં પ્રોક્તં નિર્ણયશ્ચ તથાઽધિકઃ ॥ ૨ ॥

પદ્મપ્રશ્નપૂરણં તેન વસ્તુતઃ પञ્ચપૂરણમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં કાર્યનું સ્મૃતને સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હતું, તેથી (અવતારોનું) સાધારણ કાર્ય કહ્યું, અને તેવો નિર્ણય અધિક કહ્યો. તેથી છ પ્રશ્નોના ઉત્તર) પૂરા થશે, વાસ્તવિક રીતે પાંચ (પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂરા થશે.) કા. ૨ ॥

અવતાર સંબંધી પ્રશ્ન ૧. ૧. ૧૮ થી જૂદો કરેલો હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છવીસ શ્લોકથી જૂદા અધ્યાયથી અવતારો કહે છે. 'અવતાર' એટલે નીચે આવવું, વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી લગવાનું પ્રપંચમાં પધારવું. તે (વિષય) માં જોડે

* બીજા અધ્યાયના શ્લોક ૩૦ થી ૩૪ કહી.

૧ રામ વિગેરે અવતારો. (પ્ર)

૨ ધર્મી એટલે પુરુષ. (પ્ર)

૩ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૩ માં કહ્યું. (પ્ર)

૪ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૪ માં કહ્યો. (પ્ર)

૫ 'તેથી' એટલે તે નિર્ણયથી. (પ્ર)

* કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી.

† અવતારની કથાના પ્રશ્નોના ઉત્તર પુરુષના અવતારથી જ શરૂ કરવાનું કારણ આહીથી કહે છે, અક્ષર લગવાનું પરમ ધામ છે અને વ્યાપિવૈકુંઠરૂપ છે. તેનાં આધ્યાત્મિક અથવા આધિભૌતિક રૂપ પ્રકૃતિ તથા પુરુષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, અને તેમના અંશ કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ છે, તેમનાં કાર્યો તત્ત્વો છે. 'મહદ્ અજ્ઞ મારી યોનિ છે, ત્રેમા હું જર્મ મુકું છું', 'જાણરૂપથી અવતરેલો છે' એ વાક્યો પ્રમાણે તેઓમાં પણ ભગવાન અવતરણ કરે છે, છતાં પણ તે યોનિરૂપ અને અધિકારીરૂપ એવા બે પ્રકારનું હોવાથી અવતારો નથી. (પ્ર)

અક્ષર, કાલ, કર્મ, સ્વભાવ અને તત્ત્વોમાં ભગવાન નીચે પધારવાનું થાય છે, છતાં પણ તેઓમાં જે પ્રકાર રહેલા હોવાથી, તે અવતારો નથી. અથવા 'સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા' એમ પ્રશ્નમાં વધારે કહેલું હોવાથી (તે અવતારો નથી), કારણ કે તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતા નથી. સાક્ષાત્ અને પરંપરાના લેદથી ભૂતલીલા જે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને (કરેલી), અને (તે) રચ્યા વિના (કરેલી) એમ ભૌતિકલીલા પણ જે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને કરેલી લીલામાં પણ, જેમ દશરથના પુત્રોમાં કોઈજ અવતાર છે અને કોઈક નથી તેમ-વિશ્વ રચનાઓ જેમનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિરાટ કોઈક વાર બ્રહ્મશરીર અને કોઈક વાર હ્રિવશરીર (ધારણ કરે છે). તે પૈકી બ્રહ્મશરીર (ધારણ કરેલી) હોય ત્યારે તે (વિશ્વ) માં રહેલાઓને રહેલાઈથી મુક્તિ^૨ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પહેલાં પાંચ શ્લોકથી પુરુષનો અવતાર કહે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।

सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥

આરંભમાં ભગવાને મહત્તત્ત્વ વિગેરેથી બનેલું સોળ કળાઓવાળું પુરુષનું રૂપ લોકોને રચવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મણ કયું^૧.

આ^૩ વિષયમાં (લોક રચે) તેવા અધિકારવાળો હ્રિવ ન હોવાથી (ભગવાન) પોતેજ પુરુષ થયા. “ ‘પુરુષ’ નામનાં વિષયનાં ત્રણ રૂપો છે ” એ વાક્ય^૪ પણ આવા વિષયનું છે. ‘પુરુષ’ શબ્દની ત્રણ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ છે. (૧) ‘પુરિ વસતિ’ પુરમાં રહે છે તે (૨) ‘પરમ્ ઉપતિ’ પુરને બાળે છે તે અને (૩) પુરા આસ્તે પહેલાં હતા તે. ‘પુરાસ’ માં ‘આ’ છે તેનો પાણિનિ ૩. ૧. ૮૫ પ્રમાણે ‘ઉ’ થાય છે. આ (વ્યુત્પત્તિના) મત પ્રમાણે (ભગવાનને) શરીરનો સંબંધ (થતો) નથી. પહેલાં (પુરિ વસતિ) મતમાં સંપ્રસારણ^૫ થાય છે અને (સ નો) વ થાય છે. (બીજી વ્યુત્પત્તિમાં) ‘ઉપ્’ શબ્દ

૧ ભારતમાં સલાપર્વમાં યમની સલામાં દશરથના પુત્ર રામ હોવાનું કહેલ હોવાથી, કોઈક કલ્પમાં રામ અવતાર નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ ભગવાન હોઈ જ્ઞાન વિગેરે આપીને પણ, મુક્તિ કરાવે તેથી તે રહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય. (પ્ર)

૩ પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા કેમ છે, તેનું કારણ આક્રીંથી દર્શાવે છે. (પ્ર)

૪ આ વાક્યથી પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (પ્ર)

* ‘પુરા આસ્તે’ = પુરા + આસ્ = પુરાસ્. ‘આ’ નો ‘ઉ’ થતાં ‘પુરસ’. ‘સ’ નો ‘વ’ સંધિના નિયમ પ્રમાણે થતાં ‘પુરુષ’ થાય છે.

† પુરિ વસતિ = પુર્ + વસ્ = ‘વ’ નો ‘ઉ’ થાય તે સંપ્રસારણ કહેવાય છે. તેથી પુર્ + ઉસ્ = પુરસ. ય નો સંધિ કરતાં વ થતાં પુરુષ થાય છે.

ખાળવાના અર્થવાળો છે. પહેલા પ્રમાણે જીવ^૧ પણ હોય, ખીજા અને ત્રીજા પ્રમાણે તે લગવાનજ^૨ હોય. તે પૈકી ખીજી (વ્યુત્પત્તિનો અર્થ) કહે છે, કારણ કે તપેલા લોહના ગોળાની અંદરના અગ્નિની પેઠે (પુરુષરૂપ) બ્રહ્માંડમાં જ^૩ થએલ હોવાથી (બ્રહ્માંડની) અંદર જ સર્વ નિર્માણ, સર્વને મુક્તિ આપવા કરે છે. આ^૪ બ્રહ્માંડ પુરુષની આકૃતિના આકારવાળું છે, પણ 'મારું ઉત્તમ રહેઠાણ' એ વચન પ્રમાણે પુરુષ નથી. શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ શરીરની પેઠે તત્ત્વોએ બનાવેલું પુરુષનું રૂપ (લગવાને) પોતે ગ્રહણ કર્યું. (આ સૃષ્ટિ રચનાર) અધિકારી^૫ (જ) નથી એમ જણાવવા 'લગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. જલની અંદર ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલું^૬ આ બ્રહ્માંડ નથી એમ જણાવવા 'મહત્તત્ત્વ વિગેરેથી (બનેલું)' એમ કહેલું છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ (એ) સાતથી (બનેલું), અને અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સોળ કલાઓવાળું (રૂપ) ગ્રહણ કર્યું. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી થએલ સમૂહ ત્રેવીસ (પ્રકારનો છે). આ સૃષ્ટિમાં^૭ પ્રકૃતિ અને પુરુષ (લગવાન) પોતે જ (થાય છે). તેથી કોઈ (તત્ત્વ) બાકી^૮ રહેતું નથી, કારણ કે આ પહેલી સૃષ્ટિ છે, કારણ કે ખીજી વિગેરે સૃષ્ટિઓમાં અધિકારી^૯ પુરુષો રહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. 'લોકોને રચવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. લોકો તો (પુરુષના) પોતાના ઉદરમાં રહેલા હોય છે. તેઓની સૃષ્ટિ અને (પોતાના) ઉદરમાં સ્થિતિ (એ) બે બે પ્રકારે થાય તેમ કરવા માટે (લગવાને) બ્રહ્માંડરૂપ દેહ ગ્રહણ કર્યો^૧

- ૧ કારણ કે જીવ પણ પુરિ શહેરમાં (અથવા દેહમાં) વસવાનું સંભવે છે. (પ્ર)
- ૨ કારણ કે (પુરુષ) જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં હોવાનું તથા પુરનેખાળવાનું જીવમાં અસંભવિત છે. (પ્ર)
- ૩ અહીં ખીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ 'પુરુષ' થએલ છે એમ આથી કહેલ છે. પ્રકરણ પ્રમાણે સર્વને મુક્તિ આપવા જ અવતારની કથા સંબંધી પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી, તેવા અર્થવાળો જ ઉત્તર હોવો જોઈએ. (પ્ર)
- ૪ 'વૌરુષ' એટલે પુરુષસંબંધી, એટલે પુરુષના જેવું, પણ પુરુષ જ નહીં. બે ત્રીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પુરુષ થયા હોત, તો અનર્થામીની પેઠે બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરત. અહીં તો પુરુષે સર્વ નિર્માણ કર્યું અને ભોગ કર્યો, તેથી ખીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ પુરુષનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું છે. (પ્ર)
- ૫ સૃષ્ટિ રચનાર અધિકારી જીવ નથી. (પ્ર)
- ૬ આવા બ્રહ્માંડનું નિરૂપણ ૨-૬-૬ થી ૮ શ્લોકોથી કરેલું છે. (પ્ર)
- ૭ એમ ૨૩ તત્ત્વો થતાં સત્ત્વ વિગેરે ત્રણ ગુણો તથા પુરુષ ન હોવાનું રહે, તે હોવાનું આ વાક્યથી જણાવે છે. (પ્ર)
- ૮ તત્ત્વો ૨૩, ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો, પુરુષ અને પોતે એમ અઢાવીસ તત્ત્વો થતાં કોઈ તત્ત્વ બાકી રહેતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
- ૯ બ્રહ્મા વિગેરે. (પ્ર)

‘ (પુરુષને દેહ ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો) શું અયોગ્યતા થાત ? કેવા (પુરુષ લોકની રચના) કર્તા છે ? ’ એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:—

યસ્યામ્મમિ શ્યાનસ્ય યોગનિદ્રાં વિતન્વતઃ ।

નામિહદામ્બુજાદાસીદ્વજા વિશ્વસૃજાં પતિઃ ॥ ૨ ॥

જલમાં શયન કરતા (અને) યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરતા જેમની નાભિરૂપ સરોવરમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી વિશ્વ રચનારાઓના પતિ બ્રહ્મા (ઉત્પન્ન) થયા. ૨

આ (બ્રહ્માના) દિવસે દિવસે થતા^૧ પ્રલયમાં (કરેલું) શયન નથી, પરંતુ વૈષ્ણવ તંત્રોમાં કહેલું ચતુર્ભૂતિની સૃષ્ટિના કારણ થએલ નારાયણનું શયન છે. ‘ ઉદાર ગુણોના સમુદ્ર હતા ’ વિગેરે (વાક્યોમાં) તે કહેલું છે, કારણ કે તે પોતાના ઉદરમાં રહેલા હોવાનું નિર્માણ કરે છે. તે ઉદરમાંથી સંપૂર્ણ રીતે બહાર નીકળે તો સાયુજ્ય^૨ સૃષ્ટિની પેઠે અયોગ્ય થાય. તેથી બ્રહ્માંડરૂપ બીજું ભૂમંડલ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં સર્વને બનાવે છે.

‘ શયન કરતાં શયન તણને સૃષ્ટિ રચે તેમાં ઘણો કલેશ થાય ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ જલમાં શયન કરતા ’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શયન કરતા (પુરુષ) માંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થયું. ભગવાન સૂતેલા જ રહ્યા. ‘ જલમાં ’ શબ્દથી શય્યા શીતલ અને કોમલ હોવાનું સૂચવ્યું. ‘ શયન એટલે (પોતાનાં) સ્વરૂપને ભૂલીને માયાની અથવા ભગવાનની સમીપ જવું. તે ભગવાનમાં કેમ સંલવે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ યોગનિદ્રાનો (વિસ્તાર કરતાં) ’ એમ કહેલું છે; કારણ કે ભગવાન વાસ્તવિક રીતે સૂતા નથી, અને (તેમની) યોગ થએલી કોઈ એક નિદ્રા શકિત છે. તે હોવાના દુઃખનો નાશ કરનારી છે, અને પોતાની (ભગવાનની) સમીપ હોવાને લાવે છે, અને છૂપાને^૩ પ્રકટ કરે છે. તે ઝીણી થએલીનો પોતાનાં સ્વરૂપમાં વિસ્તાર કરીને, સૃષ્ટિ (રચવા) માં ઉપયોગી થાય તે માટે મોટી કાચ કરી શકે તેવી (તેને) કરે છે, એવો અર્થ છે. તેને^૪ માટે પ્રયત્ન કરનારાઓથી જ સૃષ્ટિ રચાય છે એવો ભાવ છે. તેવું ભગવાનમાં પણ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉદરમાં રહેલું છે જગત્ એમ જણાવવા ‘ નાભિ ’ શબ્દ (યોજેલ છે). કમલ સૂકાય તેવું નથી એમ જણાવવા ‘ સરોવર ’ શબ્દ યોજેલ છે. અને (કમલ) ત્રણ લોકરૂપ છે. તેથી ભગવાનનું

૧ બ્રહ્મ કલ્પ (બ્રહ્માના દિવસ) ના અંતે નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે તે. (પ્ર)

૨ સાયુજ્ય થયા પછી જેમનું સાયુજ્ય થએલ હોય તેમની ફરીથી સૃષ્ટિ થાય તેની પેઠે. (પ્ર)

૩ તે નિદ્રા યોગરૂપ હોવાનું આથી સ્પષ્ટ કરે છે, જેમ યોગ ગુપ્તને પ્રકટ કરે છે તેમ આ (નિદ્રા) સુપૃત્તિમાં પ્રાત્સંબંધી આનંદ થાય તેને પ્રકટ કરે છે. (પ્ર)

૪ ‘ તેને માટે ’ એટલે આનંદ માટે, અથવા યોગ માટે. (પ્ર)

માહાત્મ્ય પણ સૂચવાયું. (પ્રહ્લા) પહેલું કાર્ય (જનાવેલ પદાર્થ) હોવાથી, તેમને ' પ્રહ્લા ' શબ્દથી કહેલા છે, પરંતુ (જગત્ રચવામાં) સ્વતંત્ર છે એમ જણાવવા નરન્નતિના કહેલા છે. તે (પ્રહ્લા) માંથી મરીચિ વિગેરે પણ ઉત્પન્ન થયા, અને આ (પ્રહ્લા) તેઓને આજ્ઞા કરનાર થયા, એમ ' વિશ્વ રચનારાઓના પતિ ' શબ્દોથી (કહેલું છે). ' પતિ ' શબ્દથી એમ સૂચવેલ છે કે તેમની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેવી નથી. ૨

આ (ખીન્ન શ્લોક) થી એમ કહ્યું કે પોઢેલા (ભગવાન) માંથી જ સર્વ લોકો ઉત્પન્ન થયા. ' લોક શબ્દનો અર્થ ભુવન હોવાથી (અને) તે (ભુવનો) જડ હોવાથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય નહીં (અને) પોઢેલાથી તેમને ઉત્પન્ન કરવાનું અશક્ય છે ' એવી શંકા કરીને તે (લોકો) નું સ્થાન કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે પુરુષના શરીરના સ્થૂલ અવયવો જ તેવા (ભુવનના) પ્રકારના થયા :—

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।

तद्व भगवतो रूपं विशुद्धं संचमूर्जितम् ॥ ૩ ॥

જેના અવયવોની સ્થિતિઓથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે તે ભગવાનનું રૂપ ખરેખર ખીલી ઉઠેલા વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે. ૩

અને તે નિપુણતાથી મધ્ય સ્થિતિમાં રહેલો છે એમ જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે ખીજરૂપ સર્વમાં રહેલ સર્વ કાર્યોમાં પ્રવેશેલ છે. આ દેહ ઉપરના ગોલરૂપ છે. જેવી જેવી રીતે રહેલા જે જે (અવયવો) થી જે જે લોકો (થયા) તે આગળ ' આમના ચરણનું મૂલ પાતાલ છે... ' ૨. ૧. ૨૬ થી આરંભી કહેશે. શરીરમાં લોકો રચાય ત્યારે લોકો અરૂપ હશે, એવી શંકા થાય, તે ' વિસ્તાર ' શબ્દથી ખોટી ઠરાવે છે.

એવી રીતે ભુવનો અને જનોનાં નિર્માણથી અવતાર (લેવા) નું પ્રયોજન કહીને, ' ખીન્ન પ્રહ્લાંડો પેઠે આ પણ માત્ર જડજ હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરવા પહેલાં કહેલું ભગવાનનું રૂપ ફરી કહે છે. ' તે ' એટલે પહેલાં કહેલું પ્રહ્લાંડરૂપ. ' વૈ ' ' ખરેખર ' શબ્દથી (તેની) યોગ્યતા કહેલી છે. તે ભગવાનનું જ રૂપ છે, ખીન્ન કાંઈ નથી, એવો અર્થ છે.

૧ ' તે ' એટલે વિરાટ દેહ. (પ્ર)

૨ વૃક્ષની સ્થિતિમાં અથવા ગર્ભની સ્થિતિમાં, એવો (અર્થ) જણાય છે. ખીજ પહેલાંની સ્થિતિ, વૃક્ષ મધ્યની સ્થિતિ અને ફલ છેવટની સ્થિતિ. ખીજ (વીર્ય) પહેલાંની સ્થિતિ, ગર્ભ મધ્યની સ્થિતિ અને દેહ છેવટની સ્થિતિ. (પ્ર)

૩ ગર્ભ અંદર રહેલો હોય છે, તેથી અહીં પણ તેનું જણાય તો ' અવયવોની સ્થિતિથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે ' એનો વિરોધ થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૪ ખીજરૂપ હોવાની યોગ્યતા. તેથી ભગવાનનું ખીજ હોવાથી તે ભગવાનનું રૂપ છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)

‘ ભગવાનને પ્રાકૃત રૂપજ નથી, અથવા (તેમનું રૂપ) શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ હોય. તેથી બ્રહ્માંડ (તેમનો) દેહ હોવાનું કેમ સંભવે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ’ એમ કહેલું છે. આ દેહ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપજ છે, એવો અર્થ છે. ‘ ઝર્જિતમ્ ’ ‘ ખીલી ઉઠેલાં ’ ‘ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે (તે) શાંત નથી, પરંતુ સર્વ કાર્ય કરવા તત્પર છે. હર્ષથી ખીલી ઉઠવું તે ઝર્જન. રજોગુણ વિના પણ ભગવાનના આવેશથી તે થાય છે. ૩

‘ બ્રહ્માંડનો સ્વીકાર સાધન^૧ તરીકે કરવાનું સંભવે છે, તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે તે દેહ કેમ હોય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

પश्यन्त्यदો रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुજાનનાદ્ભુતમ્ ।

સહસ્રમૂર્દ્ધશ્રવણાક્ષિનાસિકં સહસ્રમૌલ્યમ્ચરકુણ્ડલોલ્લસત્ ॥ ૪ ॥

સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું, સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજ અને મુખોને લીધે અદ્ભુત તે રૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી જુએ છે.

યોગીઓને યોગથી (પ્રાપ્ત) થએલા ગુણથી સાક્ષાત્કાર (થાય તે) જ ભગવાનના અવતારના સંબંધમાં પ્રમાણ છે, કારણ કે પ્રાકૃત ચક્ષુથી આ જગત દેખાય છે, પરંતુ ‘ તે ’ પરોક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે દેખાતું નથી, અને તે રૂપ^૨ છે, પણ પૃથ્વી વિગેરે પેઠે માત્ર જડ નથી. વળી યોગીઓને પણ તે મદ્દા દેખાતું નથી, પરંતુ ‘ અદભ્રચક્ષુષા ’ ઉત્તમ જ્ઞાનચક્ષુથી (દેખાય છે.) ‘ સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજ અને મુખોને લીધે અદ્ભુત ’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની પ્રતિમારૂપ હોવાથી વેદમાં કહેલા (સ્વરૂપ) સાથે સંબંધ થતાં (તે) શરીર પણ વેદમાં જણાવેલા સ્વરૂપ પેઠે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ‘ સહસ્ર ’ (એટલે) ખરેખર અસંખ્ય. ‘ અનેક મુખો અને નયનોવાળું ’ (ભ. ગી. ૧૧-૧૦) એમ ગીતામાં કહેલા સ્વરૂપ પેઠે સહસ્ર ચરણ સાથળ^૩ ભુજ અને મુખોને લીધે (તે) ઘણું અદ્ભુત છે. આ (વિશેષણ) માં ગતિ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને કૃતિ અને લાપણ એવી ક્રિયાશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ચાર અંગો કહેલાં છે. ‘ સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ, ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું ’ વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં અંગો કહેલાં છે. સહસ્ર મસ્તકોમાં (દરેકમાં) બે શ્રવણ, બે ચક્ષુ અને બે નાસિકા છે જેને, (તેવું રૂપ છે). બે દેવતાવાળા ત્રણજ જ્ઞાનનાં અંગો બહાર પ્રાસદ્ધ છે. છલ ઈન્દ્રિય તો

૧ લોક રચનામાં સાધન તરીકે, કારણ કે લોકરચના બ્રહ્માંડથી થાય છે. તેથી તે બ્રહ્માંડ પુરુષ નથી, અને અવતાર (પણ) નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ દર વિગેરેવાળું રૂપ અવતારયોગ્ય છે, અને જ્ઞાનદના સંબંધથી તે સાકાર છે. તેથી તે સદાનંદ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ સાથળ શબ્દથી ગુણ (ઈન્દ્રિયો) સમજાય છે. તેથી તેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહે છે. (પ્ર)

અંદર જ (રહેલી હોય છે), અને ' મુખ ' શબ્દથી જ તેનો સમાવેશ થયો છે. ત્વચા જૂદી જૂદી હોતી નથી.^૧ ' સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું ' એ વિશેષણથી સામગ્રી કહેલી છે. સહસ્ર મૌલયઃ મુકુટો, વસ્ત્રો અને કુંડલો, તેઓથી પ્રકાશતું, ઘણી શોભાવાળું (તે રૂપ છે) એવો અર્થ છે. સામગ્રી નીચે (આવતી હોય તેવા) પ્રકારે દેખાતી હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે કહેલી છે. ૪.

“ ‘ વાણીરૂપ ગાયત્રી ઉપાસના કરવી ’ એ વાક્ય પ્રમાણે ઉપાસના (કરવાના) પ્રકારે જગતનું લગવાનનાં રૂપ તરીકે ધ્યાન ધરવાનું સંભવતું હોવાથી, તે (બ્રહ્માંડરૂપ) સંપૂર્ણ પ્રકારે અવતાર કેમ (હોઈ શકે) ? ” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमन्ययम् ।

यस्यांशंશેन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ૫ ॥

આ જુદા જુદા અવતારોનું ધામ અને નાશ ન પામે તેવું બીજ છે, જેના અંશના અંશથી દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેની સૃષ્ટિ થાય છે. ૫

(આનો) આવો અર્થ છે. અવતારોનું મૂલ લગવાન હોય, અથવા મૂલ અવતાર હોય. તે પૈકી (આ બ્રહ્માંડરૂપ પુરુષ) તત્ત્વોથી બનેલું હોવાથી લગવાન નથી. તે જો (મૂલ) અવતારરૂપ પણ ન હોય, તો બીજા અવતારોનું મૂલ પણ ન થાય; અને અવતારોની શ્રેષ્ઠતા પણ (ન હોય). તેથી પુરુષ અવતાર હોવામાં સંદેહ નથી. જુદા જુદા મત્સ્ય વિગેરે અવતારોનું નિધીયતે મૂકવામાં આવે છે અસ્મિન્ આમાં તે ' નિધાન ' એટલે સ્થાન (ધામ). ' બીજ ' એટલે જેમાંથી નીકળે છે તે મૂલ; અને તે નાશ ન પામે તેવું છે. અંકુર ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેનો કંદની પેઠે નાશ થતો નથી. એવો અર્થ છે. ઉત્તરાધર્થી સૂચવેલા અવતારનાં પ્રયોજનનો વિસ્તાર કરે છે. (તેનો) અંશ બ્રહ્મા છે. તે (બ્રહ્મા) નો અંશ મરીચિ વિગેરે અથવા નિતંબ^૨ વિગેરે છે. ' દેવ વિગેરે ' એટલે જેઓમાં સત્ત્વ વિગેરે (શુભો) મુખ્ય છે તેવા (છવો). ૫

એ પ્રમાણે પુરુષનો અવતાર કહીને, તેમના અંશની સૃષ્ટિમાં પણ તેમની રચનારૂપ અવતારો નીચેના શ્લોકથી આરંભી એકવીસ શ્લોકોથી કહે છે :—

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ૬ ॥

તેજ દેવ બ્રહ્માએ પ્રથમ કુમારની સૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને ન આચરી શકાય તેવું અખંડિત બ્રહ્મચર્ય આચર્યું. ૬

^૧ રૂપર્શિ સર્વ સ્થલે થતો હોવાથી ' ત્વચા ' એક જ છે. (પ્ર)

^૨ આ પણ બ્રહ્માના અંશ છે, કારણ કે તેમનાથી સૃષ્ટિ થાય છે. (પ્ર)

ઋષભ, રુચિનો પુત્ર શિશુમાર, (ધર્મના પુત્ર) નારાયણ હરિ, તાપસ
શ્રીકૃષ્ણ,* અને વળી મનુ, મહિદાસ, તેવી રીતે હંસ, સ્ત્રીરૂપ (મોહિની),
હયશીર્ષ, તેવી જ રીતે વહવામુખ, કલિક, ધન્વંતરિ, પ્રભુ એ વિગેરે
શુદ્ધ વિષ્ણુ છે, આમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. કા. ૬

શ્રીવ્રહ્મરૂપેષાશ્ચ વીન્દ્રેન્દ્રઃ કામ એવ ચ ।

કામપુત્રોઽનિરુદ્ધશ્ચ સૂર્યશ્ચન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મ એવાં તથા માર્યા દક્ષાદ્યા મનવસ્તથા ।

મનુપુત્રાશ્ચ ઋષયો નારદઃ પર્વતસ્તથા ॥ ૧૧ ॥

કશ્યપઃ સનકાદ્યાશ્ચ ×વ્રહ્માદ્યાશ્ચ વેદવતાઃ ।

ભરતઃ કાર્તવીર્યશ્ચ વૈન્યાદ્યાશ્ચક્રવર્તિનઃ ॥ ૧૨ ॥

ગયશ્ચ લક્ષ્મણાદ્યાશ્ચ ત્રયો રોહિણીનન્દનઃ ।

પ્રયુક્તો રૌક્મિણેયશ્ચ તત્પુત્રશ્ચાનિરુદ્ધકઃ* ॥ ૧૩ ॥

નરઃ કાલ્ગુન ઇત્યાદ્યા વિશેષાવેશિનો હરેઃ ।

ઇહોક્તિરવિશેષેણ સામાન્યત ઇતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૪ ॥

લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, શંકર અને શેષ, ગરુડ, ઇન્દ્ર, અને વળી કામ,
અને કામનો પુત્ર અનિરુદ્ધ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ, ધર્મ. તેમજ
એમની પત્નીઓ, તેમજ દક્ષ વિગેરે મનુઓ, અને મનુના પુત્રો,
ઋષિઓ, નારદ તેમજ પર્વત (ઋષિ), કશ્યપ અને સનક વિગેરે,
અને વળી બ્રહ્મા વિગેરે દેવતાઓ, ભરત અને સહસ્ત્રાર્જુન, વૈન્ય વિગેરે

* અવતારોમાં ' શ્રીકૃષ્ણ ' નામ બે વાર આવેલું છે. ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બંને
શક્તિના તે અવતાર હોવાથી બે વાર લખાયું હશે. નિબંધમાં આજ કારિકાઓ છે.
તેમની પછી ' જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બંને શક્તિઓવાળા શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે
ભગવાન છે ' એવી વધારાની કારિકા છે. અહીં શ્રીભાગવતમાં પણ ' શ્રીકૃષ્ણ તો
પોતે ભગવાન છે ' એવા આગળ અઢાવીસમા સ્લોકમાં કહેશે. દૂર્મપુરાણમાં આખને
ઉત્પન્ન કરવા શ્રીકૃષ્ણે તપ કરેલ એમ કહેલ છે. (પ્ર)

× ભાગવતમાં ન કહેલા પણ પંચરાત્ર વિગેરેમાં કહેલા અવતારો તથા આવેશો ઉપયોગી
હોવાથી અહીં કહેલા છે, એમ નિબંધમાં લખેલ છે. નિબંધમાં ' વહુદ્યાદ્યા '
' અગ્નિ વિગેરે ' પાઠ છે તે વધારે સારો જણાય છે.

* વૃંદાવન પ્રેસવાળા પ્રતનો પાઠ છે.

ચક્રવર્તીઓ, અને ગય, અને લક્ષ્મણ જેમાં પહેલા છે તે ત્રણ (ભાઈઓ) રોહિણીના પુત્ર, રુકિમણીના પુત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, અને તેના પુત્ર અનિરુદ્ધ^૧, નર અનુર્વન વિગેરે હરિના ઉત્તમ આવેશવાળા છે. અહીં ભેદ વિના સામાન્ય રીતે કહેલ છે તે સ્પષ્ટ છે. કા. ૧૦-૧૪

બ્રહ્મામાંથી પ્રથમ સનક વિગેરે ઉત્પન્ન થયા. તેઓમાં (પુરુષનો) આવેશ હતો, અને તેનું પ્રયોજન* બ્રહ્મચર્ય હતું; કારણ કે જીવથી બ્રહ્મચર્ય થાય તેવું સંભવતું નથી; કેમકે તે ઈદ્રિયોવાળો છે. જેમ ભૂખનો અગ્નિ પ્રકટ થાય ત્યારે સહન કરી શકાતો નથી, એવી રીતે બીજ (વીર્ય) ના આધારરૂપ કામનો અગ્નિ પણ (પ્રકટ થાય ત્યારે સહન કરી શકાતો નથી). તે (ભૂખના અગ્નિ) માં જેવું જલપાન છે, તેવું અહીં સ્ત્રીનું દર્શન વિગેરે છે. (ભૂખનો અગ્નિ) જેમ અન્નથી તૃપ્ત થાય છે, તેમ (કામનો અગ્નિ) સ્ત્રીથી વીર્ય (નીકળતાં) શાંત થાય છે. તે (વિષય) માં મનથી પણ સ્ત્રીનું સ્મરણ કર્યા વિના વીર્ય ધારણ કરી રાખવું તે બ્રહ્મચર્ય. તે ભગવાનના આવેશથી જ થઈ શકે તેથી પહેલો સનતકુમારનો અવતાર થયો. તે જ દેવનારાયણ કૌમાર સનતકુમારરૂપ (થયા). જલરૂપ સ્ત્રીઓથી વીર્યની વૃદ્ધિ થતાં યૌવન^x થાય છે. તેવું તે (કુમારો) ને ન હોવાથી તેઓ સદા કુમાર જ રહ્યા. કૃત્તિક: અધમ છે માર: કામદેવ જેનાથી તે કુમાર. લોકે (આવું બ્રહ્મચર્યનું) આચરણ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી (તે) આચરી ન શકાય તેવું છે. (કુમારોએ તે) જેમ અખંડિત રહે તેમ (આચર્યું), કારણ કે આ (આવા બ્રહ્મચર્ય) નો દરેક ક્ષણે નાશ થવાનો સંભવ છે. ૬

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ।

उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

બીજું વારાહનું શરીર તો આ (જગત) ની સમૃદ્ધિ (થાય તે) માટે રસાતલમાં ગએલી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યજ્ઞેશે ધારણ કર્યું. ૭

સ્વર્ગ વિગેરેમાં જગત્ રચવામાં આવે તો આ પ્રપંચની સમૃદ્ધિ નર થાય, તેથી વારાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર (કરવા ધારણ કરેલું) બીજું (અવતરણ છે). આ

૧ આ બે વ્યૂહરૂપ છે. (પ્ર)

* સનક, સનતકુમાર, સનતસુન્દર અને સનંદન એ ચાર કુમારો બ્રહ્માએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલાં.

x જેમ જલથી વનસ્પતિ વધે છે, તેમ સ્ત્રીરૂપ જલથી વીર્ય વધતાં યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ સ્વર્ગ વિગેરે કર્મભૂમિ ન હોવાથી ન થાય. (પ્ર)

ઓ.)
સ્કંધ,
વિના

૧વેશ
તેવું
ચારે
ગિન
તેવું
થી
તે
તે
૧૨
ની
જ
)
)
ક

અવતારોનો વિચાર બીજા સ્કંધમાં કરશે, અહીં તો માત્ર નામથી કહેલા છે. આદિવરાહ^૨ કલ્પમાં રચેલી ભૂમિનો વરાહ કલ્પમાં ઉદ્ધાર કર્યો. 'રસાતલમાં ગએલી' શબ્દથી તે કહેલ છે. અને આગળ^૩ વિરોધ^૪ દૂર કરવામાં આવશે. ઉદ્ધાર કરવા માટે વારાહનું શરીર ધારણ કર્યું. આ પુરુષનો અવતાર નથી, પરંતુ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા ધર્મરૂપ ભગવાનનો અવતાર છે, કારણ કે ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તેમનાથી થાય છે. આ (અવતાર) ક્રોધરૂપ^૫ (હોઈ) ક્ષત્રિયમાં રહેલો હોવાથી બીજો છે. ૭.

તૃતીયમૃપિસર્ગ તુ દેવર્ષિત્વમુપેત્ય સઃ ।

તન્ન સાત્ત્વતમાચૃષ્ટ નૈષ્કર્મ્યં કર્મણાં યતઃ ॥ ૮ ॥

તેમણે ત્રીજી સૃષ્ટિ તો ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી દેવાપણું પ્રાપ્ત કરીને-જેમાંથી કર્મોનું કર્મપણું નષ્ટ થાય તેવું વૈષ્ણવોનું તંત્ર કર્યું (રચ્યું). ૮.

નારદમાં ભગવાનનો આવેશ હતો. ઋષિઓ મંત્ર જોનારા છે, અને તેઓ કર્મનાં^૧ અંગ થએલા હોવાથી (આ) ત્રીજું (અવતરણ છે), અથવા દ્રવ્ય દેવતા અને મંત્રના પ્રકારથી^૨ (આ ત્રીજું છે). તે પુરુષે જ પહેલાં ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, તેમાં અવતારનું કાર્ય (કોઈ) ન જોતાં દેવર્ષિપણું પ્રાપ્ત કર્યું, એટલે નારદમાં આવેશ કરીને સાત્ત્વતં વૈષ્ણવ તંત્ર પંચરાત્રરૂપ કર્યું; કારણ કે ભગવાનની સેવાનું નિરૂપણ ભગવાન સિવાય બીજાથી થઈ શકે નહીં. કર્મોની વૃદ્ધિનો તેનાથી^૩

૧ સાતમા અધ્યાયમાં. (પ્ર)

૨ ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં આ કલ્પની વાત છે. સર્વ કલ્પોનું આધિદેવિક રૂપ હોવાથી આ 'આદિવારાહ કલ્પ' છે. (પ્ર)

૩ ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં. (પ્ર)

૪ અહીં વિરાટમાંથી વારાહની ઉત્પત્તિ કહી છે. સ્કં. ૩ અધ્યાય ૧૩ માં બ્રહ્મામાંથી કહી છે, તે વિરોધ.

૫ 'જે વરાહ છે તે પશુઓનો ક્રોધ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ક્રોધરૂપ છે. અશ્વમેધ વિગેરેમાં તે રૂપથી ક્ષત્રિયોમાં રહેલો છે, તેથી પહેલાં બ્રાહ્મણ (પાછળ શ્લો. ૭), પછી ક્ષત્રિય થયા તેથી આ બીજો અવતાર છે. (પ્ર)

૬ અધિકરણ અને કર્મ આ બે પછી ત્રીજા ઋષિઓ. (પ્ર)

૭ નારદ (માં પણ ઋષિ હોવાથી મંત્રો રહેલા હોવાથી તે) પણ અધિકરણ છે. તેથી આ બીજો પક્ષ કહે છે. (પ્ર)

૮ 'તેનાથી' એટલે પરિચરણથી (સેવાથી). (પ્ર)

નાશ (થાય છે), તેથી સેવામાં સર્વ કર્મો (તેનાં) અંગની સ્થિતિમાં રહે છે. એવા ભગવાનની ભક્તિ હોવાથી બધાંએ (કર્મો) ભગવદ્રૂપ થતાં (તેમનાં) કર્મ-પણાનો નાશ થાય છે. ૮

તુર્યે ધર્મકલાસર્ગે નરનારાયણાવૃષી ।

ભૂત્વાઽઽત્મશમોપેતમકરોદ્દુશ્ચરં તપઃ ॥ ૯ ॥

ચોથી ધર્મની કલાઓની સૃષ્ટિમાં નર અને નારાયણ ઋષિઓ થઈને આત્માની શાંતિ સાથેનું ઘણું ગહન તપ કર્યું. ૯

નર અને નારાયણ ચોથા આશ્રમ (સંન્યાસ) નો ધર્મ જણાવનારા હોવાથી (આ અવતાર) ચોથો છે. અથવા પ્રહાર્ય, યજ્ઞ, ભગવાનની સેવા અને (આત્માની) શાંતિ એ અનુક્રમે આશ્રમોના ધર્મો છે. શ્રદ્ધા^૧ વિગેરે ધર્મની કલાઓ છે. તેમની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારપછી દેહ ધારણ કરેલી ધર્મરૂપ મૂર્તિ થઈ. ધર્મનું મૂલ તો વેદ છે તેથી મૂર્તિમાંથી ઋષિના રૂપથી (નર નારાયણ) પ્રકટ થયા, કારણ કે સંન્યાસનો ધર્મ બે પ્રકારનો છે. બીજા (ગ્રંથ) માં સહસ્રકવચનો વધ કરવા (પ્રકટ થયાનું કહેલ છે). નારાયણ અવતાર છે. નરમાં (ભગવાનનો) આવેશ (થયેલો). ' આત્માની શાંતિ સાથેનું ' વિશેષણથી તેઓનું તપ જ્ઞાન સાથેનું હતું એમ કહેલું છે. આત્માની ઉપશમ: શાંતિ એટલે જ્ઞાન, અથવા (આત્માની શાંતિ) જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. સર્વ સ્થલે ક્રોધ સાથેનું તપ હોય છે. શાંતિ સાથેનું તો લોકમાં દુર્લભ છે તેથી ' ઘણું ગહન ' એમ કહેલ છે. ૯.

પञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ ૧૦ ॥

કપિલ નામના સિદ્ધોના ઇશ પાંચમા (અવતાર) થયા. (તેમણે) તત્ત્વના સમૂહનો જેમાં ઉત્તમ નિર્ણય છે તેવું સમય (જતાં) નાશ પામેલું સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું. ૧૦

સાંખ્ય વેદ પછી થયેલું હોવાથી આશ્રમો પછીનું હોવાથી પાંચમું છે, કારણ કે પહેલાં સાંખ્ય પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ હતું. પુરાણોનો પ્રચાર ન થવાથી અને યોગ વિગેરે સાથે ભળી જવાથી, અને તેનું અંગ બનેલ સંન્યાસ ન રહેવાથી સાંખ્યનો સમય જતાં નાશ થયો. ' સિદ્ધોના ઇશ ' શબ્દથી ફરીથી સમય જતાં તેનો નાશ થવાની શંકા દૂર કરે છે. સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલા (હોય) તે સિદ્ધો. તેઓના મનની

૧ શ્રદ્ધા વિગેરે સ્વાયંજ્ઞ દેહની પુત્રીઓ ધર્મની પત્નીઓ હતી, અને તેઓ ધર્મની કળારૂપ હતી; કારણ કે ' પોતાની જે પત્ની છે તે અર્ધ આ (પુરુષ) છે ' એવી શ્રુતિ છે. (પ્ર)

સિદ્ધિથી જ (સાંખ્યનો ફરી) નાશ નહીં થાય એવો (તેનો) અર્થ છે. આસુરિ ઋષિ (હતા.). આ (સાંખ્યનું) જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને સુલભ હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું તેવું ' નામ છે. સમાન ગુણવાળા વિરુદ્ધ ગુણવાળા (તત્ત્વો) ના પ્રકારરૂપ સંખ્યા પદાર્થોની સેનલેન નૃથાય તેમ (તેમને) જણાવનારી છે. ' જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો ઉત્તમ નિર્ણય છે ' એ વિશેષણથી તે (સંખ્યા) નું ફલ કહેલું છે. તત્ત્વોના સમૂહનો ઉત્તમ પ્રકારે નિર્ણય કરાવનાર (સાંખ્ય છે). ૧૦.

પઠમત્રેરપત્યત્વં વૃતઃ પ્રાપ્તોડનસૂયયા ।

આન્વીક્ષિકીમલર્કાય પ્રહ્લાદાદિભ્યઃ ઋચિવાન ॥ ૧૧ ॥

અનસૂયાએ ઇચ્છેલું અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એ) છઠું (અવતરણ). તેમણે આત્મવિદ્યા અલર્કને અને પ્રહ્લાદ વગેરેને કહી. ૧૧

' અનસૂયા ' એટલે મારા જેવા (પુત્ર) ના બાનાથી મનેજ (પુત્ર તરીકે) ઇચ્છ્યો એવી ઇર્ષ્યા વિના (અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું), અથવા (અનસૂયા) માતાએ (ઇચ્છેલું અત્રિના પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું). ' આન્વીક્ષિકી ' એટલે યોગનું જેમાં મુખ્યપણું છે તેવી આત્મવિદ્યા. અલર્ક રાજા (હતો.). તે રાજસ હતો. તેનામાં શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાનું સંદેહવાળું હોવાથી પ્રહ્લાદ વિગેરેને (તે) વિદ્યા કહી. પ્રહ્લાદ તો (શ્રદ્ધાવાળો હતો). ૧૧.

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના ગ્રાહણો (ના અવતાર) કહ્યા. ગ્રાહણોમાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયમાં ત્રણ (કર્મો પ્રસિદ્ધ છે), તે પ્રયોજનથી યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુરૂપ ત્રણ (અવતારો) કહે છે. શત્રુ ઉપર વિજય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પ્રજાનું પાલન એ (ત્રણ ગુણો) (તે) ત્રણમાં (અનુક્રમે) રહેલા છે. તેથી જૂદો આરંભ કહેવા ' તતઃ ' ' પછી ' એમ કહે છે :—

તતઃ સપ્તમ આકૂત્યાં રુચેર્યજ્ઞોડમ્યજાયત ।

સ યામાદ્યૈઃ સુરગણૈરપાત્સ્વાયંભુવાન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પછી સાતમા (અવતાર) માં રુચિથી આકૃતિમાં યજ્ઞ થયા. તેમણે યામ વિગેરે દેવોના સમૂહ સાથે (રહી) સ્વાયંભુવનું મન્વન્તરનું પાલન કર્યું. ૧૨

૧ ' તેવું ' કપીન્ વિષયરૂપનો ભાતિ અંગીકાર કરે તે કપિલ. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાપ-યોનિવાળા હોવાથી વિષયરૂપ છે, (તેમનો સ્વીકાર કરી) તેમનું હિત કરે એમ જણાવવા ' કપિલ ' નામ છે. (પ્ર.) ' આસુરિ ' પછી આ કહેલ હોવાથી, કપિલે સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું અને આસુરિએ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેથી આ આસુરિ માટે કહેલ હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને આ જ્ઞાન સુલભ કરાવ્યું તેથી તેનું નામ ' આસુરિ ' (અસુર જેવો) કહેલ જણાય છે.

આકૃતિ મનુની પુત્રી હતી, અને તે યજ્ઞ રુચિથી જન્મેલ હોવા છતાં પુત્રિકાપુત્ર* હતો. બ્રાહ્મણોથી કરાતો યજ્ઞ ક્ષત્રિયને ફલ આપે છે. તેવી રીતે તે (યજ્ઞ) પણ ચાર પ્રકારના પહેલા મન્વન્તરના દેવો, ચામ વિગેરે સાથે (રહી) તપ કરવા બેઠેલા મનુનું રક્ષણ કરીને પછી તે મન્વન્તરનું પાલન કર્યું, એ અવતાર (લેવા) નું પ્રયોજન (છે). પ્રિયવ્રત વિગેરે તો ખીજા કલ્પમાં રાજા થએલા, પહેલાં (રક્ષણ કરવા) શક્તિવાળા ન હતા, એમ આગળ જણાવવામાં આવશે. ૧૨

અષ્ટમે મેરુદેવ્યાં તુ નામેર્જાતિ ઉરુક્રમઃ ।

દર્શયન્ વર્ત્મ ધીરાણાં સર્વાશ્રમનમસ્કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

આઠમા (અવતાર) માં તો મોટાં ડગ ભરનાર (વિષ્ણુ) સર્વ આશ્રમો (વાળા) એ નમસ્કાર કરેલા ધીર (પુરુષ) ના માર્ગને દર્શાવતાં નાભિથી મેરુદેવીમાં જન્મ્યા. ૧૩

દેશ અને કાલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે સર્વ આશ્રમોના ધર્મો (પળાય), તેથી યજ્ઞ પછી ઋષભ (દેવ) ની કથા (કહી છે). પહેલાં કહેલો ક્રમ આગળ પણ ઇચ્છેલો હોવાથી આઠમામાં વિગેરે શબ્દ યોજેલ છે. ‘ મેરુદેવી ’ મેરુની પુત્રી (હતી). ‘ ઋષભ ’ માતાના પુત્ર ન હતા એમ જણાવવા, અથવા વિરુદ્ધ* પક્ષના હોવાની શંકા દૂર કરવા ‘ તુ ’ ‘ તો ’ શબ્દ યોજેલ છે. આ (ઋષભ) તો ગુણાવતાર વિષ્ણુનો અવતાર છે, તે ‘ મોટાં ડગ ભરનાર ’ શબ્દથી કહેલ છે. ઋષભે કહેલા સંન્યાસ ધર્મમાં મુખ્ય સાધન ધૈર્ય છે. તે (સંન્યાસ) છેલ્લો આશ્રમ હોવાથી સર્વ આશ્રમ (વાળા) એ નમસ્કાર કરેલો છે, કારણ કે નિવૃત્તિ માર્ગની આ છેવટની (ઉત્તમ) હદ છે, પરંતુ છેવટના આશ્રમવાળા હોવાથી (તેમનામાં) પાખંડનો સંભવ નથી, તેથી (તેમનો માર્ગ) નમસ્કાર કરાએલો છે. ૧૩

ઋષિભિર્યાચિતો મેજે નવમં પાર્થિવં વપુઃ ।

દુર્ગ્ધેમામોષધીર્વિપ્રાસ્તેનાયં સ ઉશ્તમઃ ॥ ૧૪ ॥

ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલાએ નવમું પૃથુસંબંધી શરીર ગ્રહણ કર્યું. હે વિપ્રો ! આને ઓપધિઓનું દોહન કર્યું તેથી આ તે ક્રમનીય છે. ૧૪

* કન્યાને પરણાવતી વખતે પિતા સંકલ્પ કરે કે આ કન્યામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર. પછી પુત્ર થાય તે ‘ પુત્રિકાપુત્ર ’ કહેવાય છે. તે તેની માતાના પિતાનો પુત્ર ગણાય. તેથી જ ભાઈ વિનાની કન્યાને પરણવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. યજ્ઞ મનુનો પુત્ર ગણાય, તેથી રુચિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તે ક્ષત્રિય ગણાયો અને તેણે મનુની રક્ષા કરી. આ સંબંધમાં જૂઓ સ્કંધ ૮ અધ્યાય પહેલો.

૧ બુદ્ધ અવતારની પેઠે વેદવિરુદ્ધ હોવાની શંકા. (પ્ર)

૨ આથી સર્વ આશ્રમ (વાળા) ઓથી નમસ્કાર કરાએલ હોવાનું કારણ કહ્યું. (પ્ર)

સિદ્ધિથી જ (સાંખ્યનો ફરી) નાશ નહીં થાય એવો (તેનો) અર્થ છે. આસુરિ કપિ (હતા.). આ (સાંખ્યનું) જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને સુલભ હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું તેવું ' નામ છે. સમાન ગુણવાળા વિરુદ્ધ ગુણવાળા (તત્ત્વો) ના પ્રકારરૂપ સંખ્યા પદાર્થોની સેનલેન નૃથાય તેમ (તેમને) જણાવનારી છે. ' જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો ઉત્તમ નિર્ણય છે ' એ વિશેષણથી તે (સંખ્યા) નું ફલ કહેલું છે. તત્ત્વોના સમૂહનો ઉત્તમ પ્રકારે નિર્ણય કરાવનાર (સાંખ્ય છે). ૧૦.

પઠ્ઠમત્રેરપત્યત્વં વૃતઃ પ્રાપ્તોડનસૂયયા ।

આન્વીક્ષિકીમલર્કાય પ્રહ્લાદાદિભ્ય ઋચિવાન ॥ ૧૧ ॥

અનસૂયાએ ઇચ્છેલું અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એ) છઠું (અવતરણ). તેમણે આત્મવિદ્યા અલર્કને અને પ્રહ્લાદ વગેરેને કહી. ૧૧

' અનસૂયા ' એટલે મારા જેવા (પુત્ર) ના બાનાથી મનેજ (પુત્ર તરીકે) ઇચ્છ્યો એવી ઇર્ષ્યા વિના (અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું), અથવા (અનસૂયા) માતાએ (ઇચ્છેલું) અત્રિના પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું. ' આન્વીક્ષિકી ' એટલે યોગનું જેમાં મુખ્યપણું છે તેવી આત્મવિદ્યા. અલર્ક રાજા (હતો.). તે રાજા હતો. તેનામાં શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાનું સંદેહવાળું હોવાથી પ્રહ્લાદ વિગેરેને (તે) વિદ્યા કહી. પ્રહ્લાદ તો (શ્રદ્ધાવાળો હતો). ૧૧.

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના ગ્રાહણો (ના અવતાર) કહ્યા. ગ્રાહણોમાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયમાં ત્રણ (કર્મો પ્રસિદ્ધ છે), તે પ્રયોજનથી યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુરૂપ ત્રણ (અવતારો) કહે છે. શત્રુ ઉપર વિજય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પ્રજાનું પાલન એ (ત્રણ ગુણો) (તે) ત્રણમાં (અનુક્રમે) રહેલા છે. તેથી જૂદો આરંભ કહેવા ' તતઃ ' ' પછી ' એમ કહે છે :—

તતઃ સપ્તમ આકૂત્યાં રુચેર્યજ્ઞોડમ્યજાયત ।

સ યામાદ્યૈઃ સુરગણૈરપાત્સ્વાયંભુવાન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પછી સાતમા (અવતાર) માં રુચિથી આકૃતિમાં યજ્ઞ થયા. તેમણે યામ વિગેરે દેવોના સમૂહ સાથે (રહી) સ્વાયંભુવનું મન્યન્તરનું પાલન કર્યું. ૧૨

૧ ' તેવું ' કપીન્ વિષયરૂપનો ભાતિ અંગીકાર કરે તે કપિલ. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાપ-યોનિવાળા હોવાથી વિષયરૂપ છે, (તેમનો સ્વીકાર કરી) તેમનું હિત કરે એમ જણાવવા ' કપિલ ' નામ છે. (પ્ર.) ' આસુરિ ' પછી આ કહેલ હોવાથી, કપિલે સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું અને આસુરિએ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેથી આ આસુરિ માટે કહેલ હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને આ જ્ઞાન સુલભ કરાવ્યું તેથી તેનું નામ ' આસુરિ ' (અસુર જેવો) કહેલ જણાય છે.

પૃથુ તો આવેશવાળો (હતો), કારણ કે ' પૃથુ સંગંધી શરીર ' એમ કહેલું છે. આ (પૃથુ) તો પુરુષ જ (હતો), કારણ કે ' તે ' એમ કહેલું છે. ' રાજાઓનો (ધર્મ) પ્રજાનું પાલન (કરવાનો છે)' એવું બાક્ય હોવાથી, અને ભગવાન સર્વ-રૂપ હોવાથી, પૃથુનો ધર્મ (કાર્ય) સર્વનું હિત કરનારો, (અને) ઋષભના ધર્મથી પણ ઉત્તમ હતો, તેથી પૃથુ નવમો (અવતાર) છે.

' (ત્યારે) વેનથી અવતાર કેમ થયો ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલા ' એમ કહેલું છે. તે પણ સાક્ષાત્ નહીં, પણ પૃથુના શરીરમાં (અવતાર લેવાની પ્રાર્થના કરેલી). ' દુષ્ટા ' એટલે દોહન કરનાર, અથવા દોહન કર્યું. (તે કાર્ય) અલૌકિક છે એમ જણાવવા વૈદિક શબ્દ યોજેલ છે. આ (પૃથ્વી) ને (અને) ઓષધિઓ એ જ કર્મવાળું (તે ક્રિયાપદ) છે, કારણ કે જાને કર્મો ઇચ્છેલાં છે. એકું જ્યાંએ જ કર્મવાળાં (ક્રિયાપદો) માં જાણવું. (વિપ્રો) ' ઉત્તમ પ્રકારે પૂરનારા ' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે તમોએ જ ઘણું દોહન કરીને સર્વ પૂરણ કરેલું છે. અવતારનું કાર્ય (પૃથ્વીનું) દોહનજ હતું, કારણ કે તે જીવથી થઈ શકે તેવું ન હતું. તેથી આ (પૃથુ) ' તે ' હતો (એટલે) તે કારણથી પૃથુનારાયણ હતો, એવો અર્થ છે. ' કમનીય ' વિશેષણથી ઉત્તમ (ગુણ) કહેલો છે. એવી રીતે સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનાર બીજા અવતારોમાં પણ દુર્લભ છે, તેથી આ ઘણો કમનીય છે, એવો (તેનો) અર્થ છે. ૧૪.

એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ગુણથી ત્રણ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી વૈશ્યના ગુણથી ચાર (અવતાર) કહે છે :—

રૂપં સ જગૃહે માત્સ્યં ચાક્ષુષાન્તરસમ્પ્લવે ।

નાભ્યારોપ્ય મહીમય્યામપાદૈવસ્વતં મનુમ્ ॥ ૧૫ ॥

તેમણે આક્ષુષ મન્વન્તર પછી થએલા પ્રલયમાં મત્સ્યનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું (અને) પૃથ્વીરૂપ નાભમાં વૈવસ્વત મનુને બેસાડી (તેનું) રક્ષણ કર્યું. ૧૫

હગીને કાર્ય સિદ્ધ કરવું તે વૈશ્યપણું છે. ' વેપાર તો સાચું અને જૂડું છે ' એ વચન પ્રમાણે એક* હગનારૂં બીજું (તેવું) નહીં અને તેથી ઉલટું,* આક્ષુષ

૧ ' એક ' રૂપ, બીજું વચન. (પ્ર)

* ઉલટું એટલે વૈશ્યથી ઉલટું. (પ્ર)

' એક ' એટલે પહેલું વચન, પોતાને ભય રહે છે તેવાં મત્સ્ય વૈવસ્વતને કહેલાં વચન. ' બીજું ' એટલે પાછળથી નાભ આવશે તેમાં બેસવા કહેલું વચન. આ પહેલાં વચનથી ઉલટું, એટલે હગવા નહીં પણ હિત કરવા, પાલન કરવા કહેલું એવો અર્થ જણાય છે.

મન્વન્તર પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં,^૧ તેથી કેટલાક^૨ (તેને) મ યિક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો દરેક કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વિગેરેના અનુક્રમના ધોરણે ચૌદ (મન્વન્તર) થતા નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) અધિકારીઓની^૩ મુક્તિ થવાનું સંભવે. તેથી કોઈક વાર આશુપ (મન્વન્તર) પણ ચૌદમો થાય. કલ્પોમાં^૪ સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો હોવાથી, મુખ્ય (મન્વન્તર) પહેલા થાય. સાત્ત્વિક (મન્વન્તર) ચાર છે, બીજા બે પાંચ પાંચ છે. તેથી ઘણું વાક્યો અનુકૂલ હોવાથી, અને (તેવી) યોગ્યતા પણ સંભવતી હોવાથી પ્રલય માયિક ન હતો. માર્ક^૫ કે જોએલ પ્રલય તો (માયિક હોવાનું) ત્યાંજ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી (આ સાચો હોવામાં) દોષ નથી. પૃથ્વી દેવરૂપ હોવાથી નૌકારૂપ પણ થાય, અને તે (વૈવસ્વત મનુ) બીજા મન્વન્તરમાં મનુથી ઉત્પન્ન થએલો (હતો^૬) (તે) જ આ મન્વન્તરમાં અધિકારી થાય છે. તેથી (પ્રલય) માયિક ન હતો. લક્ષ્મણ પાલન કરવું તે અવતારનો ધર્મ છે. 'વૈવસ્વત મનુ' એ (તેનું) લવિષ્યમાં થનારું નામ^૭ છે. ૧૫.

સુરાસુરાણામુદધિ મથ્રતાં મન્દરાચલમ્ ।

દધ્રે કમઠરુપેણ પૃષ્ઠ એકાદશે વિશ્નુઃ ॥ ૧૬ ॥

અગ્નીઆરમા (અવતાર) માં સસુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના (સંબંધવાળા) મંદર પર્વતને શક્તિવાળા (ભગવાને) કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો. ૧૬

અમૃત માટે મથન કરવાની પ્રવૃત્તિ કપટથી જ (થએલી) હોવાથી, દૂર્મ પણ કગનાર અને હિત કરનાર હોવાથી (તેમનો પણ) અહીં* પ્રવેશ (સમાવેશ) છે.

૧ કલ્પ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય. કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તર હોય છે, અને આ છઠ્ઠો છે. તેથી છઠ્ઠા પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં. (પ્ર)

૨ ' કેટલાક ' શ્રીધર વિગેરે. (પ્ર)

૩ અધિકારીઓ ભકતો હોવાથી. (પ્ર)

૪ કોઈમાં સાત્ત્વિક, કોઈમાં રાજસ, કોઈમાં તામસ મન્વન્તરો પહેલા આવે અને તેઓમાં પણ મુખ્ય હોય તે પહેલો આવે. તેથી કોઈવાર આશુપ ચૌદમો પણ થાય. (પ્ર)

૫ ઉત્તમ અને તામસ પણ એક મન્વન્તરમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા મન્વન્તરમાં અધિકારી થએલા તેમની જેડે. (પ્ર) જૂઓ સ્કં. ૮ અ. ૧

૬ સગપણ થયા પછી વિવાહ ન થયો હોય તો પણ કન્યાને 'સ્તુષા' 'પુત્રની વહુ' કહે છે તેમ. (પ્ર)

* ' અહીં ' એટલે વેશ્યમાં.

મન્વન્તર પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં,^૧ તેથી કેટલાક^૨ (તેને) મ યિક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો દરેક કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વિગેરેના અનુક્રમના ધોરણે ચૌદ (મન્વન્તર) થતા નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) અધિકારીઓની^૩ મુક્તિ થવાનું સંભવે. તેથી કોઈક વાર આશુપ (મન્વન્તર) પણ ચૌદમો થાય. કલ્પોમાં^૪ સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો હોવાથી, મુખ્ય (મન્વન્તર) પહેલા થાય. સાત્ત્વિક (મન્વન્તર) ચાર છે, બીજા બે પાંચ પાંચ છે. તેથી ઘણાં વાક્યો અનુકૂલ હોવાથી, અને (તેવી) યોગ્યતા પણ સંભવતી હોવાથી પ્રલય માયિક ન હતો. માર્ક^૫ કે જોએલ પ્રલય તો (માયિક હોવાનું) ત્યાંજ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી (આ સાચો હોવામાં) દોષ નથી. પૃથ્વી દેવરૂપ હોવાથી નૌકારૂપ પણ થાય, અને તે (વૈવસ્વત મનુ) બીજા મન્વન્તરમાં મનુથી ઉત્પન્ન થએલો (હતો^૬) (તે) જ આ મન્વન્તરમાં અધિકારી થાય છે. તેથી (પ્રલય) માયિક ન હતો. લક્ષ્મણ^૭ પાલન કરવું તે અવતારનો ધર્મ છે. 'વૈવસ્વત મનુ' એ (તેનું) લવિષ્યમાં થનારું નામ^૮ છે. ૧૫.

સુરાસુરાણામુદધિ મથ્રતાં મન્દરાચલમ્ ।

દધ્રે કમઠરુપેણ પૃષ્ઠ એકાદશે વિશ્નુઃ ॥ ૧૬ ॥

અગ્નીઆરમા (અવતાર) માં સસુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના (સંબંધવાળા) મંદર પર્વતને શક્તિવાળા (ભગવાને) કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો. ૧૬

અમૃત માટે મથન કરવાની પ્રવૃત્તિ કપટથી જ (થએલી) હોવાથી, દૂર્મ પણ કગનાર અને હિત કરનાર હોવાથી (તેમનો પણ) અહીં* પ્રવેશ (સમાવેશ) છે.

૧ કલ્પ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય. કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તર હોય છે, અને આ છઠ્ઠો છે. તેથી છઠ્ઠા પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં. (પ્ર)

૨ ' કેટલાક ' શ્રીધર વિગેરે. (પ્ર)

૩ અધિકારીઓ ભકતો હોવાથી. (પ્ર)

૪ કોઈમાં સાત્ત્વિક, કોઈમાં રાજસ, કોઈમાં તામસ મન્વન્તરો પહેલા આવે અને તેઓમાં પણ મુખ્ય હોય તે પહેલો આવે. તેથી કોઈવાર આશુપ ચૌદમો પણ થાય. (પ્ર)

૫ ઉત્તમ અને તામસ પણ એક મન્વન્તરમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા મન્વન્તરમાં અધિકારી થએલા તેમની જેડે. (પ્ર) જૂઓ સ્કં. ૮ અ. ૧

૬ સગપણ થયા પછી વિવાહ ન થયો હોય તો પણ કન્યાને 'સ્તુષા' 'પુત્રની વહુ' કહે છે તેમ. (પ્ર)

* ' અહીં ' એટલે વેશ્યમાં.

એ પ્રમાણે ભકિતમાર્ગના નવ અવતારો કહેતાં, પ્રહલાદનું રક્ષણ કરનાર નૃસિંહ મુખ્ય હોવાથી પહેલાં મૂલ તરીકે તેમને કહ્યા. પછી ત્રણ (અવતારો) બ્રહ્માવાથી, અને ત્રણ ક્ષત્રિયના ભાવથી, એક વૈશ્યભાવથી, ફરી આગળનું મૂળ સ્વરૂપ એકથી, એમ નવ પ્રકારે (ભકિતમાર્ગના અવતારો) કહેલા છે. અટક્યા વિનાની ભકિત બંધ પડતી નથી, તેથી સાયુજ્ય યતાં (યથા પછી) સેવાનો આરંભ થાય, તેની પેઠે ભવિષ્યના (ભકિતના) આરંભમાં કલ્ક છે એવું (મૂલરૂપ કહેવાનું)^૧ કારણ છે.

પञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं वलेः ।

पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिविष्टपम् ॥ ૧૯ ॥

પંદરમું વામનનું (૩૫) કરીને, સ્વર્ગ પાછું લેવાની ઇચ્છાવાળા (યદ) ત્રણ પગલાં (ભૂમિ) માપતા બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા. ૧૯

કશ્યપથી અદિતિમાં જન્મેલ વામનરૂપવાળા બ્રહ્માચારી પંદરમો (અવતાર) છે. વામન ન હોવા છતાં વામનનો દેહ કરીને બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા, તેથી ભકિતના હિત માટે પોતાના ધર્મને^૨ પણ તજ્યો એ પહેલાના^૩ કરતાં ઉત્તમપણું છે. ' પાછું લેવું ' એટલે આપેલું પાછું મેળવવું. આમાં (યજ્ઞમાં) જવામાં ઇચ્છેલો પદાર્થ પરમાત્માના* ત્રણ પગલાં (સ્લોકના) ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે. ચરિત્ર તો (યજ્ઞમાં) જવું એજ છે. ૧૯

अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मर्षिर्नृपान् ।

त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ ૨૦ ॥

સોળમા અવતારમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓને જોઈને કોપ કરીને સાત સાત વાર ત્રણ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી. ૨૦

ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જન્મેલ પરશુરામ સોળમા છે. સાત વાર (ક્ષત્રિયોને) હુણ્યા ત્યારે (તેઓનું) બીજ રહ્યું નહીં. ફરી બ્રાહ્મણોથી (ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓમાં) ઉત્પન્ન

૧ સાયુજ્ય યતાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભળી જવાય, તેથી સેવ્ય અને સેવકની સ્થિતિ રહે નહીં, છતાં ભગવાનની શક્તિથી ફરી તેમનાથી છૂટા પડતાં જેમ સેવા કરવાનો આરંભ થાય છે, તેમ અહીં (કલિમા) સર્વ સાધનો નકામાં યતાં ભગવાનના અંગરાગની મુગ્ધતા માત્ર સંબંધથી જ ફરી કૃતયુગનો આરંભ થાય છે, તેથી તેવું કલ્કનું સામર્થ્ય જ મૂલરૂપ હોવાનું કારણ છે. (પ્ર)

૨ અર્થ તળ (ગાયક થાય). (પ્ર)

૩ નૃસિંહ કરતાં, અથવા પહેલાં કહેલા ચૌદ કરતાં. (પ્ર)

* જંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતે ' પરમાત્માનઃ ' પાઠ લીધો છે.

થએલા ઘણા વધ્યા. ફરી સાત વાર (હથા). એવી રીતે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી. (તેમના) પિતાનો વધ (ક્ષત્રિયે કરેલ) તે (નિઃક્ષત્રિય કરવાનું) કારણ હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ (કરવું) એ જ પ્રયોજન હતું. ૨૦

તતઃ સપ્તદશે જાતઃ સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।

ચક્રે વેદતરોઃ શાસ્ત્રા દૃષ્ટ્વા પુંસોઽલ્પમેધસઃ ॥ ૨૧ ॥

પછી સત્તરમા (અવતાર) માં પરાશરથી સત્યવતીમાં (વ્યાસ) જન્મ્યા. પુરુષોને અલ્પ બુદ્ધિવાળા જોઈને (તેમણે) વેદવૃક્ષની શાખાઓ કરી. ૨૧

પછી ઉપરિચર વસુથી માછલીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલી માછીમારની કન્યા (સત્યવતી) અને પરાશરથી વેદવ્યાસ જન્મ્યા (તે) સત્તરમા (અવતાર) છે. આલુ પ્રસંગ (ભક્તિના અવતારો) માં ત્રીજા છે. વેદવૃક્ષ હોવાનું પહેલાં જણાવેલું છે. અનંત મૂર્તિવાળા વેદના મુખ્ય ભાગ યજ્ઞની એક મૂર્તિ વેદના જેટલા ભાગથી જણાવેલી છે તે (તેની) એક શાખા છે, અને એવી રીતે બીજી (શાખા) ઓ છે. જો કે બ્રાહ્મણોએ આજો વેદ લખ્યો જોઈએ, છતાં પણ પ્રમેય બલનો આધાર લઈ, એકજ મૂર્તિ બધી મૂર્તિઓ (થાય). તેથી બીજે સમય ભક્તિ (કરવા) માટે જે પ્રકારે બાકી રહે તે પ્રકારે અલ્પ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પણ વેદનું અધ્યયન કરી શકે તેવા પ્રયોજનથી (વેદના) ભાગ (શાખાઓ) કર્યા એવો અર્થ છે. ૨૧

નરદેવત્વમાપ્નઃ સુરકાર્યચિકીષયા ।

સમુદ્રનિગ્રહાદીનિ ચક્રે વીર્યાણ્યતઃ પરમ્ ॥ ૨૨ ॥

હવે પછી દેવોનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી રાજા થઈને સમુદ્રને અધીન કરવાનું વિગેરે પરાક્રમો કર્યા. ૨૨

જૂદો આરંભ થાય તે માટે રઘુનાથ વિગેરે ત્રણ ત્રણ રૂપો કહેવા ‘ હવે પછી ’ એમ કહેલું છે. અહીં ક્ષત્રિયની સ્થિતિ કહેવા ઇચ્છેલી છે. જો કે ચંદ્ર અને સૂર્યના ભાવથી (તે) બે પ્રકારથી છે, છતાં પણ ચંદ્ર વૃદ્ધિ અને ક્ષયના ગુણોથી બે પ્રકારનો હોવાથી (તે) ત્રણ પ્રકારે કહેલી છે. ‘ નરદેવત્વમ્ ’ એટલે રાજાપણું. રાવણનો વધ (કરવાનું) દેવોનું કાર્ય હતું. અવતારનું ચરિત્ર તો સમુદ્રને વશ કરવાનું છે. ‘ આદિ ’ ‘ વિગેરે ’ શબ્દનો અર્થ મરુસ્થલી (રણ) કરવું, પરશુરામ ઉપરનો વિજય અને વાલિનો વધ છે. ‘ હવે પછી ’ એટલે અઠારમા (અવતાર) માં. ૨૨

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवો भगवानहरद्भरम् ॥ ૨૩ ॥

ઓગણીસમા અને વીસમા (અવતારો) માં વૃષિણુઓમાં રામ અને કૃષ્ણ એવા જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાને ભૂમિનો ભાર હર્યો. ૨૩.

બલરામમાં આવેશ હતો. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર (હતા). (તે બે) ઓગણીસમાં અને વીસમાં (અવતારો થયા). અહીં (વિંશતિમે માં) ' તે ' શબ્દનો લોપ^૧ વૈદિક (પ્રયોગ છે). વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક હોવાથી (આ બેને) એક શ્લોકથી કહેલા છે, ' વાળેય ' એમ કહેવું જોઈએ ત્યાં પાણિનિ પ. ૩. ૧૧૯ પ્રમાણે રાજાઓના નામમાં પાણિનિ ૨. ૪. ૬૨ પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ કરતાં ' વૃણિષુ ' એમ કહેવું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહ (૧) નારાયણના અંશના (૨) કેશના (૩) સુતપા વૃણિષુ ઉપર પ્રસન્ન થએલાના અને (૪) ભગવાનના એવા ચાર અવતારોનું સ્થાન છે. તે (દેહ) માં એક જ દેહે ઘણા વૃણિષુઓમાં દેહ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું* કહેવા ઇચ્છેલું છે. બલરામ તો એક જ છે. એવી રીતે પાંચ અવતારો, (અંતે) બે જન્મ થયા. તે ' વૃણિષુઓમાં જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ' શબ્દોથી કહેલ છે; અને તેથી લોકમાં પણ બે નામો પ્રસિદ્ધ થયાં એમ ' રામ અને કૃષ્ણ ' શબ્દથી કહેલ છે. જન્મનું મુખ્ય કાર્ય તો ભગવાને જ કર્યું એમ ' ભગવાને ભાર હર્યો ' શબ્દથી કહેલું છે. ભૂમિનો ભાર હરવો, એ અવતારનું કાર્ય સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૩

તતઃ કલૌ સમ્પ્રવૃત્તે સંમોહાય સુરદ્વિપામ્ ।

બુદ્ધો નામ્ના જિનસુતઃ કીકટૈષુ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

પછી કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં દેવોના શત્રુઓને મોહ પમાડવા કીકટમાં બુદ્ધ નામના જનના પુત્ર થશે. ૨૪

જૂદો આરંભ (દર્શાવવા) માટે કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે તે (કલિ) ના શુભોનો પ્રચાર થશે ત્યારે, વેદને માનનારાઓમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવોના શત્રુઓ દૈત્યો અને રાક્ષસોને વેદનો ત્યાગ કરાવવા કીકટ^x દેશમાં જનના અથવા અજનના પુત્ર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયા (થશે), એવો અર્થ છે. ૨૪

અથાસૌ યુગસન્ધ્યાયાં દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

જનિતા વિષ્ણુયશસો નામ્ના કલ્કિર્જગત્પતિઃ ॥ ૨૫ ॥

પછી યુગોની સંધિમાં રાજાઓ મોટા ભાગે લૂંટારા થશે ત્યારે તે જગતના પતિ વિષ્ણુયશાથી કલિક નામથી ઉત્પન્ન થશે, ૨૫

' અય ' પછી શબ્દથી મોટો જૂદો આરંભ (કરેલો છે). કૃમી^૧ આરંભી બુદ્ધ સુધીના અવતારો પુરુષના નથી. કલિક તો પુરુષનો અવતાર છે એમ ' તે '

૧ ' વિંશતિતમે ' શબ્દ થાય તેને બદલે ' ત ' નો લોપ કરી ' વિંશતિંગ ' કરેલ છે. (પ્ર)

* ' बहुवृण्णिषु प्राप्त रूपत्वेन ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

x ' કીકટ દેશ ' એટલે બિહાર.

શબ્દથી કહે છે. તે પૈકી કૃમિ આદિકૃમિના, ધન્વન્તરિ વિષ્ણુના, નૃસિંહ કાલના, વામન વિષ્ણુના, પરશુરામ વૈશ્વાનરના, વ્યાસ વિષ્ણુની જ્ઞાન (ચક્રિત) ના, રામચંદ્ર વાસુદેવના, બલરામ સંકર્ષણના, શ્રીકૃષ્ણ ચારના (અને) બુદ્ધ વાસુદેવના એવા (અવતારો હતા). (કલિયુગ અને કૃતયુગ એ) યુગોની સંધ્યા થઈ (ત્યારે રાજાઓ લૂંટારા થશે). (તે સંધિ) સમાપ્ત થશે ત્યારે રાજાઓ હશેજ નહીં, અને ભૂમિ લગ-લગ રસ વિનાની હશે છતાં પણ જે રાજાઓ હશે તે પણ લૂંટારા હશે (થશે), વિષ્ણુની ભક્તિનો યોગ કરનાર બ્રાહ્મણના સંગને લીધે કોઈક તેવા (લૂંટારા) નહીં હોય એમ (જણાવવા) ' પ્રાયઃ ' ' મોટા ભાગે ' શબ્દ (ચોક્કસ છે). તેથી જ વિષ્ણુયથા નામના શંખબલગામમાં વૈષ્ણવ (થશે), તેના ઘેર તેની પત્નીથી (કલિક ઉત્પન્ન) થશે, એવો અર્થ છે. ' જગતના પતિ ' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન (કહેલું છે). જગત ક્ષીણ થએલ હોવાથી (તેનો) ફરીથી ઉદ્ધાર કરનાર, એવો (તેનો) અર્થ છે. ૨૫

નીચેના શ્લોકથી અવતારો એટલાજ નથી એમ જણાવે છે :—

અવતારા હ્યસહસ્રેયા હરેઃ સત્ત્વનિધેર્દ્વિજાઃ ।

યથાઽવિદાસિનઃ કુલ્યાઃ સરસઃ સ્યુઃ સહસ્રશઃ ॥ ૨૬ ॥

હે દ્વિજો ! સત્ત્વના નિધિ હરિના અવતારો—જેમ અક્ષય્ય જલ-વાળા સરોવરમાંથી હજારો નહેરો નીકળે છે તેમ—અગણિત છે. ૨૬

' સત્ત્વના નિધિ ' શબ્દથી (અવતારો લેવાનું) પ્રયોજન (કહેલું છે, કારણ કે) પાલન, સમૃદ્ધિ વિગેરે (કરવા) માં સત્ત્વ જરૂરી છે. ' હે દ્વિજો ! ' એ સંબોધન (તેમની) સંમતિ મેળવવા કરેલું છે, કારણ કે તેઓ ઘણા સમયથી ઋષિઓ છે. ઉત્તરાર્ધથી અવતારોનું સ્વરૂપ કહેલું છે. અવિદાસિનઃ અક્ષય્ય જલવાળા (સરોવરમાંથી) કુલ્યાઃ નાના પ્રવાહવાળી નહેરો (નીકળે છે તેમ અવતારો અગણિત છે). (આવી નહેરો) દક્ષિણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬

નીચેના જે શ્લોકોથી બધા (અવતારો) નાં સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ અને ફલ સામાન્ય રીતે કહે છે :—

ઋષયો મનવો દેવા મનુપુત્રા મહોજસઃ ।

કલાઃ સર્વે હરેરેવ સપ્રજાપતયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૭ ॥

એતે ચાંશકલાઃ પુંસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

ઇન્દ્રારિવ્યાકુલં લોકં મૃડયન્તિ યુગે યુગે ॥ ૨૮ ॥

પ્રજાપતિઓ, સહિત ઋષિઓ, મનુઓ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઘણા બલવાન (પુરુષો), બધા હરિની જ કલાઓ મનાએલા છે. અને

આ પુરુષના અંશ અને કલાઓ છે. શ્રીકૃષ્ણ તે પોતે ભગવાન છે. (આ બધા) ઇંદ્રના શત્રુઓએ પીડેલ લોકને યુગે યુગે સુખ આપે છે. ૨૭, ૨૮

અર્થમાં વિગેરે ઋષિઓ, સ્વાયંભુવ વિગેરે મનુઓ, વસુ વિગેરે દેવો, પ્રિયવ્રત વિગેરે મનુના પુત્રો, મહીજસઃ બીજા પશુ ઘણા બલવાન (પુરુષો), આ સર્વ રક્ષા કરવા ઇંદ્રના સત્ત્વમૂર્તિવાળા ભગવાન વિષ્ણુની કલાઓ, એટલે (તેમના) ગુણના આવેશવાળાઓ છે, એવો અર્થ છે. મરીચિ વિગેરે પ્રજાપતિઓ (પશુ તેવા છે), 'એવ' 'જ' શબ્દથી (વિષ્ણુ સિવાય) બીજાના સંબંધવાળા નથી એમ જણાવેલ છે. 'મનાએલા છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે).

પહેલાં કહેલ કુમારો વિગેરે તે કેટલાક (વિષ્ણુના) અંશો (અને) કેટલાક કલાઓ છે, અને તેઓ અવતાર અને આવેશના ભેદથી જણાવેલા છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી ન કહેલા પશુ (અવતાર અથવા કલાઓ છે). 'પુરુષના' એટલે બ્રહ્માંડ દેહવાળા નારાયણના અંશો અને કલાઓ છે. સામાન્ય રીતે શ્રીકૃષ્ણ પશુ તેવા હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'તુ' 'તો' શબ્દથી જોડું કરાવે છે. પુરુષ વિગેરે જેમના અંશો છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. અઠાવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સામાન્ય રીતે (બધાનું) પ્રયોજન કહે છે. ઇંદ્રના શત્રુઓ દૈત્યો છે. તેઓથી પીડાએલ જગતને મૃત્યવન્તિ સુખી કરે છે. વળી દરેક કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તરો છે તેમ દરેક યુગમાં આ અવતારો થાય છે. (તે) અગણિત હોવાનું કહેલ હોવાથી જેનું પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે સર્વ સ્થલે અવતાર થાય છે, એમ જણવું. ૨૭, ૨૮

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં પોતાના અજ્ઞાનરૂપ દોષને દૂર કરતાં અવતારો જાણી ન શકાય તેવા હોવાનું કહે છે :—

જન્મ ગુહ્યં ભગવતો ય એતત્પ્રયતઃ શુચિઃ ।

સાયં પ્રાતર્ગુણન્મક્ત્યા દુઃસ્વપ્નામાદિમુચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

ભગવાનનો જન્મ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે. જે સાવધાન (અને) પવિત્ર થઈ સાંજે (અને) સવારે આનો ભક્તિથી પાઠ કરશે, તે દુઃખના સમૂહથી મુક્ત થશે. ૨૯

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ 'ગુહ્યમ્' ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, અને પ્રગટ થાય તેમ કહેવો ન જોઈએ. 'ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ પ્રાપ્ત થશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'જે આનો પાઠ કરશે' 'આ' એટલે મેં સામાન્ય રીતે કહ્યું તે અવતારનું સ્વરૂપ (જે) પ્રયતઃ સાવધાન (અને) શુચિઃ પવિત્ર થઈ સાંજે (અને) સવારે ભક્તિથી (સ્તોત્ર) નો જે પાઠ કરશે તે દુઃસ્વપ્નાદિ દુઃખના સમૂહથી સારી રીતે મુક્ત થશે. જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં કેવલ જન્મનું માત્ર કીર્તન કરવાથી જ સર્વ દુઃખ દૂર થશે એવો અર્થ છે. શ્રદ્ધાથી કીર્તન કરનાર મુક્ત થાય છે જ. ૨૯

બલરામમાં આવેશ હતો. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર (હતા). (તે બે) ઓગણીસમાં અને વીસમાં (અવતારો થયા). અહીં (વિંશતિમે માં) ' તે ' શબ્દનો લોપ^૧ વૈદિક (પ્રયોગ છે). વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક હોવાથી (આ બેને) એક શ્લોકથી કહેલા છે, ' વાળેય ' એમ કહેવું બેઈએ ત્યાં પાણિનિ પ. ૩. ૧૧૯ પ્રમાણે રાજાઓના નામમાં પાણિનિ ૨. ૪. ૬૨ પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ કરતાં ' વૃણિષુ ' એમ કહેવું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહ (૧) નારાયણના અંશના (૨) કેશના (૩) સુતપા વૃણિષુ ઉપર પ્રસન્ન થયેલાના અને (૪) ભગવાનના એવા ચાર અવતારોનું સ્થાન છે. તે (દેહ) માં એક જ દેહે ઘણા વૃણિષુઓમાં દેહ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું* કહેવા ઇચ્છેલું છે. બલરામ તો એક જ છે. એવી રીતે પાંચ અવતારો, (અંને) બે જન્મ થયા. તે ' વૃણિષુઓમાં જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ' શબ્દોથી કહેલ છે; અને તેથી લોકમાં પણ બે નામો પ્રસિદ્ધ થયાં એમ ' રામ અને કૃષ્ણ ' શબ્દથી કહેલ છે. જન્મનું મુખ્ય કાર્ય તો ભગવાને જ કર્યું એમ ' ભગવાને ભાર હર્યો ' શબ્દથી કહેવું છે. ભૂમિનો ભાર હરવો, એ અવતારનું કાર્ય સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૩

તતઃ કલૌ સમ્પ્રવૃત્તે સંમોહાય સુરદ્વિપામ્ ।

બુદ્ધો નામ્ના જિનસુતઃ કીકટૈષુ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

પછી કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં દેવોના શત્રુઓને મોહ પમાડવા કીકટમાં બુદ્ધ નામના જનના પુત્ર થશે. ૨૪

જૂદો આરંભ (દર્શાવવા) માટે કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે તે (કલિ) ના શુભોનો પ્રચાર થશે ત્યારે, વેદને માનનારાઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોના શત્રુઓ દૈત્યો અને રાક્ષસોને વેદનો ત્યાગ કરાવવા કીકટ* દેશમાં જનના અથવા અજનના પુત્ર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયા (થશે), એવો અર્થ છે. ૨૪

અથાસૌ યુગસન્ધ્યાયાં દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

જનિતા વિષ્ણુયશસો નામ્ના કલિકર્જગત્પતિઃ ॥ ૨૫ ॥

પછી યુગોની સંધિમાં રાજાઓ મોટા ભાગે લૂંટારા થશે ત્યારે તે જગતના પતિ વિષ્ણુયશાથી કલિક નામથી ઉત્પન્ન થશે, ૨૫

' અથ ' પછી શબ્દથી મોટો જૂદો આરંભ (કરેલો છે). કૂર્મથી આરંભી બુદ્ધ સુધીના અવતારો પુરુષના નથી. કલિક તો પુરુષનો અવતાર છે એમ ' તે '

૧ ' વિંશતિતમે ' શબ્દ થાય તેને બદલે ' ત ' નો લોપ કરી ' વિંશતિમ્ ' કરેલ છે. (પ્ર)

* ' વહુવૃણિષુ પ્રાપ્તરૂપત્વેન ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ સીધો છે.

x ' કીકટ દેશ ' એટલે બિહાર.

એવી રીતે પોતાના અંશાવતારો સાથે પરિવાર સહિત પુરુષનો અવતાર કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી તે સંબંધી વિચાર કહે છે :—

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।

मायागुणैर्विरचितं महदादिमिरात्मनि ॥ ૩૦ ॥

ખરેખર દેહરહિત ચૈતન્યરૂપ ભગવાનનો આ દેહ માયાના ગુણો મહત્ત્વ વિગેરેએ પોતાની અંદર રચેલો છે. ૩૦

આ બ્રહ્માંડના આકારવાળો ભગવાનનો દેહ, સત્ત્વની ઉપાધિવાળા પૂર્ણ બ્રહ્મનો જ દેહ છે, કારણ કે દેહ વિના ખીજે આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. 'બ્રહ્મરૂપ વિનાનું જ છે, કારણ કે (તેનું) નિરૂપણ કરનારાં વાક્યોમાં) તે પ્રધાન છે' બ્રહ્મસૂત્ર ૩, ૨, ૧૪, એ ન્યાય પ્રમાણે બ્રહ્મને પોતાથી (પોતાનો) દેહ નથી; તેનું કારણ કે તે માત્ર ચૈતન્યરૂપ છે. દેહ જ જડ હોય છે, આકાર વિનાના કેવલ ચૈતન્યને દેહ હોતો નથી; એવો 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. 'ત્યારે બ્રહ્માંડ તેમનો દેહ કેમ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'માયાના ગુણોએ રચેલો' એમ કહેલું છે. વૈષ્ણવતંત્રમાં માયા આધિદૈવિકની શક્તિ છે. તેના જ સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ (એ) ત્રણ ગુણો^૧ છે. તે (ગુણો) થી જ મહત્ત્વ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલા છે. તેમણે પોતાના શરીરમાં જ ભગવાનનું શરીર રચેલું છે, એવા (પ્રયોજનથી કે) આ ભગવાનનું શરીર છે, (અને) અહીં પ્રકટ થએલા ભગવાન ભજન કરવા યોગ્ય થશે. પછી મહત્ત્વ વિગેરે ઉપરની કૃપાને લીધે ભગવાન અહીં (આ દેહમાં) સંનિહિત પ્રકટ થયા; (અને) તપેલા લોહાના ગોળામ અગ્નિ રહે તેમ રહેલા છે એમ જાણવું. ૩૦

'આ જડરૂપ (બ્રહ્માંડ) માં બ્રહ્મ હોવાનું જ્ઞાન કેમ થાય? તેમ (બ્રહ્મ)^૩ હોય તો ચૈતન હોવાનું જણાય; અને તેથી^૪ (બ્રહ્માંડ) દૃશ્ય (જેવાનો પદાર્થ) હોવાથી અને જડ હોવાથી આમાં ભગવાનનો આવેશ નથી, આ (ભગવાનનું) શરીર કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोज्ज्वले ।

एव द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ૩૧ ॥

જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ (દેખાય), અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ (દેખાય), એવી રીતે બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રવ્ય (જેનાર) માં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. ૩૧

૧ શંકા અને તેનો નિરાસ કરી, બંધેલું સાબિત કરવું તે વિચાર. (પ્ર)

૨ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે પણ તે અહીં ગુણવાળી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ 'તેમ (બ્રહ્મ) હોય' એટલે બ્રહ્મ અગ્નિની જેટલે પ્રકટ થએલ હોય. (પ્ર)

૪ 'તેથી' એટલે દેખાય છે તેનો વિરોધ હોવાથી. (પ્ર)

આ^૧ દ્રષ્ટા (જ્ઞેનાર) છે. દેવદત્તની પેઠે ભગવાન સર્વ જૂએ છે. જે કે શરીર પણ જ્ઞેવાનો પદાર્થ છે, છતાં પણ જ્ઞેનાર તેમાં રહેલો હોવાથી, તે (જ્ઞેનાર) વિનાનું જ જ્ઞેવાનો પદાર્થ છે. તે સંબંધમાં જે મોટા પુરુષો છે, તેઓ બધા-લોકોનાં ગોળામાંના અગ્નિની પેઠે-આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ જેઓ મૂઢ છે તેઓ તે જ્ઞેનારમાં જ્ઞેવાના પદાર્થનો આરોપ કરે છે.

‘ એક (પદાર્થ) માં બીજાના ગુણોનો આરોપ કેમ (થઈ શકે) ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ જેમ આકાશમાં વાદળોનો સમૂહ (દેખાય) ’ એમ દૃષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આકાશ અદૃશ્ય છે, અને તેથી તેના આધારપણામાં વાદળોનો કેમ જ્ઞેવાનાં (પદાર્થ) બને ? વળી જેઓના મત પ્રમાણે (આકાશ) દૃશ્ય છે, તેઓના મત પ્રમાણે પણ આકાશમાં વાદળોનો નથી, પરંતુ વાયુમાં જ છે. તે વિષયમાં જેમ એક સ્થળે (વાયુમાં) રહેલાં બીજા સ્થળે (આકાશમાં) દેખાય છે (તેમ બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યનો આરોપ કરેલો છે).

આ (પ્રસંગ) માં^૨ તેવા પ્રકારનું જેનો આરોપ કરેલો છે તેની સાથેનું તેના ગુણવાળું ભાન થતું નથી, તેથી ‘ અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય ’ એવું બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વટોળીઆમાં તેના ગુણવાળી રજનું ભાન થાય છે, તેથી મૂર્ખો રજને વટોળીઆની માને છે, વાસ્તવિક રીતે તો પૃથ્વીની રજ છે. ૩૧

એવી રીતે પ્રપંચ (જગત) માં જડબુદ્ધિ ભૂલભરેલી છે, ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે જીવમાં પણ ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી :—

અતઃ પરં યદવ્યક્તમંવ્યૂદગુણચંદ્રિતમ્ ।

અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્સ જીવો યત્પુનર્ભવઃ ॥ ૩૨ ॥

૧ ‘ આ ’ એટલે આ (બ્રહ્માંડ) શરીરવાળા ભગવાન. (પ્ર)

૨ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળોનો આરોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્માના શરીર બ્રહ્માંડમાં જ્ઞેવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. તેથી જેમ વાદળો જ્ઞેનારને આકાશનો ગુણ અવકાશ દેખાતો નથી, તેમ જ્ઞેનારા (મૂર્ખો) પ્રાકૃત હોવાથી (બ્રહ્માંડનું) ચેતનપણું જ્ઞેતા નથી. (પ્ર)

૩ ‘ આમાં ’ એટલે કહેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમાં. દૃષ્ટાંતમાં અદૃશ્ય (આકાશ) ના ગુણનો દૃશ્ય (વાદળા) માં આરોપ થાય છે, જ્યારે જેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તેના દૃશ્ય (બ્રહ્માંડ) ના ગુણનો અદૃશ્ય (પુરુષ) માં આરોપ થાય છે. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન જણાવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. (પ્ર) ‘ આમાં ’ એટલે આ બ્રહ્માંડ સંબંધી પ્રસંગમાં જેમ મોટો આકાશના અથવા બીજા મત પ્રમાણે વાયુના આધારે રહેલા જણાય છે તેમ બ્રહ્માંડ પુરુષના આધારે રહેલું જણાતું નથી. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

આથી જૂદું જે અવ્યક્ત, અપરિણિત ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી જીવ છે, કારણકે પુનર્જન્મ થાય છે. ૩૨

‘ આ ’ પ્રહાંડના દેહથી સૂક્ષ્મ, બધી ઇન્દ્રિયોથી જણાય નહીં તેવું, જેનું બીજું નામ અવ્યક્ત છે તેવું, જેના સ્વાભાવિક કર ચરણ વિગેરે ગુણો પરિણામ (વિસ્તાર) પામેલા નથી તેવું છે, એવો સંબંધ છે. ‘ ત્યારે તે શું છે ? ’ એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, તે જીવજ છે (એમ કહે છે), કારણ જડ, જીવ અને ભગવાન વિના ચોથો પદાર્થ નથી. ‘ છતાં પણ તે જીવ કેમ ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી ’ એમ કહેલ છે. જે તે જડ હોત તો જોવાય તેવું હોત અને જે તે ભગવદ્રૂપ હોત તો વેદ વિગેરેમાં (તેનું) શ્રવણ થએલું હોત. વળી તે વસ્તુ હોવાથી સસલાનાં શીંગડાં પેઠે (તે) પોતાની સ્થિતિ વિનાનું નથી. તેથી બાકી રહેલ (વસ્તુ) હોવાથી તે જીવજ છે.

કેટલાક^૧ તો તે જીવની ઉપાધિ હોવાનું માને છે, અને પ્રાપ્ત થએલ^૨ અને ન પ્રાપ્ત થએલના વિચાર પ્રમાણે ભગવાનથી જૂદો જીવ ન હોવાથી (તે) કેાની ઉપાધિ (હોય) ? તેથી તે જીવજ છે. વળી (તેનો) પુનર્જન્મ^૩ થતો હોવાથી (તે જીવ છે). પુરાણમાં અને લોકમાં એમ જોવામાં આવે છે કે પહેલાં આ દેવ હતો અને મનુષ્ય થયો છે. તેથી પુનર્જન્મ બીજી રીતે થવાનું ઘટતું ન હોવાથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈક ભગવાનની ઉપાધિરૂપ^૪ સૂક્ષ્મ જીવ છે. ૩૨

‘ તેમ (તે જીવ હોય) તેથી શું ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

૧ એજા (ક્રિયા) વિગેરેથી તે વસ્તુ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પ્ર)

૨ શ્રીધર વિગેરે જીવની ઉપાધિ લિંગ શરીર માટે પણ ‘ જીવ ’ શબ્દ યોજાતો હોવાથી ‘ જીવ ’ નો અર્થ લિંગ શરીર કરે છે. (પ્ર)

૩ અહીંથી તેઓના મતનો દોષ કહે છે. ભગવાન વિષે પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે પ્રાપ્ત છે, અને જીવનો પ્રસંગ ચાલતો ન હોવાથી તે અપ્રાપ્ત છે. તેમનો વિચાર કરતો આ જીવ છે, લિંગ શરીર નથી એમ માનવું જોઈએ. (પ્ર)

૪ ‘ તે બહાર જતાં પ્રાણ તેની પાછળ બહાર નીકળે છે ’ શ્રુતિ પ્રમાણે લિંગ શરીર દેહની બહાર (પહેલું) નીકળતું નથી, પણ જીવ નીકળ્યા પછી નીકળે છે. તેથી જીવની પાછળ બહાર નીકળે છે એ ચિહ્નથી પણ અહીં જીવની ઉપાધિ (લિંગ શરીર) કહેલ નથી (પણ જીવજ કહેલ છે). (પ્ર)

૫ ભગવાન અંતર્યામી સ્વરૂપથી કેવળ પોતાની પાસે ધીવતે પોષે છે તે (ભગવાનની) ઉપાધિ (જીવ). (પ્ર)

આ^૧ દ્રષ્ટા (જ્ઞેનાર) છે. દેવદત્તની પેઠે ભગવાન સર્વ જૂએ છે. જે કે શરીર પણ જ્ઞેવાનો પદાર્થ છે, છતાં પણ જ્ઞેનાર તેમાં રહેલો હોવાથી, તે (જ્ઞેનાર) વિનાનું જ જ્ઞેવાનો પદાર્થ છે. તે સંબંધમાં જે મોટા પુરુષો છે, તેઓ બધા-લોકોનાં જોખામાંના અગ્નિની પેઠે-આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ જેઓ મૂઢ છે તેઓ તે જ્ઞેનારમાં જ્ઞેવાના પદાર્થનો આરોપ કરે છે.

‘ એક (પદાર્થ) માં બીજાના ગુણોનો આરોપ કેમ (થઈ શકે) ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ જેમ આકાશમાં વાદળોનો સમૂહ (દેખાય) ’ એમ દૃષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આકાશ અદૃશ્ય છે, અને તેથી તેના આધારપણામાં વાદળોનો કેમ જ્ઞેવાનાં (પદાર્થ) બને ? વળી જેઓના મત પ્રમાણે (આકાશ) દૃશ્ય છે, તેઓના મત પ્રમાણે પણ આકાશમાં વાદળોનો નથી, પરંતુ વાયુમાં જ છે. તે વિષયમાં જેમ એક સ્થળે (વાયુમાં) રહેલાં બીજા સ્થળે (આકાશમાં) દેખાય છે (તેમ બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યનો આરોપ કરેલો છે).

આ (પ્રસંગ) માં^૩ તેવા પ્રકારનું જ્ઞેનો આરોપ કરેલો છે તેની સાથેનું તેના ગુણવાળું ભાન થતું નથી, તેથી ‘ અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય ’ એવું બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વટોળીઆમાં તેના ગુણવાળી રજનું ભાન થાય છે, તેથી મૂર્ખો રજને વટોળીઆની માને છે, વાસ્તવિક રીતે તો પૃથ્વીની રજ છે. ૩૧

એવી રીતે પ્રપંચ (જગત) માં જડબુદ્ધિ ભૂલભરેલી છે, ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે જીવમાં પણ ભગવદ્બુદ્ધિ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી :—

અતઃ પરં યદવ્યક્તમંબૂદ્ગુણવૃંહિતમ્ ।

અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્સ જીવો યત્પુનર્ભવઃ ॥ ૩૨ ॥

૧ ‘ આ ’ એટલે આ (બ્રહ્માંડ) શરીરવાળા ભગવાન. (પ્ર)

૨ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળોનો આરોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્માના શરીર બ્રહ્માંડમાં જ્ઞેવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. તેથી જેમ વાદળો જ્ઞેનારને આકાશનો ગુણ અવકાશ દેખાતો નથી, તેમ જ્ઞેનારા (મૂર્ખો) પ્રાકૃત હોવાથી (બ્રહ્માંડનું) ચેતન-પણું જ્ઞેતા નથી. (પ્ર)

૩ ‘ આમાં ’ એટલે કહેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમાં. દૃષ્ટાંતમાં અદૃશ્ય (આકાશ) ના ગુણનો દૃશ્ય (વાદળા) માં આરોપ થાય છે, જ્યારે જ્ઞેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તેના દૃશ્ય (બ્રહ્માંડ) ના ગુણનો અદૃશ્ય (પુરુષ) માં આરોપ થાય છે. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન જણાવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. (પ્ર) ‘ આમાં ’ એટલે આ બ્રહ્માંડ સંબંધી પ્રસંગમાં જેમ મોટો આકાશના અથવા બીજા મત પ્રમાણે વાયુના આધારે રહેલા જણાય છે તેમ બ્રહ્માંડ પુરુષના આધારે રહેલું જણાતું નથી. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિષિદ્ધે સ્વસંવિદા ।

અવિદ્યાયાઽઽત્મનિ કૃતે ઇતિ તદ્વ્રક્ષદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

જ્યારે આ બે સત્ અને અસત્ રૂપો, અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે એવા કારણથી પોતાના જ્ઞાનથી ન હોવાનું જણાય ત્યારે જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. ૩૩

વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ લગવાન જ છે, છુવ નથી (અને) જડ પણ નથી. (તે બે) દેખાવાનું અવિદ્યાથી થાય છે. પછી જ્યારે પોતાના જ અધિષ્ઠાન (સ્થાન) માં આ બે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ (છુવ અને જડ) બ્રહ્મના અનુભવને લીધે નથી એમ જો જણાય (તો બ્રહ્મનો અનુભવ થયો જાણવો). ‘ અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે ’ શબ્દોથી ન હોવાનું જણાવાનું કારણ કહેલ છે. બ્રહ્મનો અનુભવ ન હોવાથી આત્મામાં કરેલા, આત્માના સ્થાનમાં તે બે જણાય છે, એવો અર્થ છે. ‘ ઇતિ ’ ‘ એવા કારણથી ’ શબ્દ કારણ દર્શાવનારો છે. તત્ ત્યારે જ વ્રક્ષદર્શન બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે, એવો અર્થ છે. સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ હોવાનું જણાયા કરે છે, જડ અને છુવ જણાતાં બંધ થાય છે, એવો ભાવ છે. ૩૩

‘તેટલાથી શું થાય ? આ (જડ અને છુવ) જણાવાનું ક્યારે બંધ થાય ? ’ (એવા પ્રશ્ન થાય) તેથી તે બે (વિષય) નું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે :—

યદ્યેષોપરતા દેવી માયા વૈશારદી મતિઃ ।

સમ્પન્ન એવેતિ વિદુર્મહિમ્નિ સ્વે મહીયતે ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે આ લગવાનના સંબંધવાળી દેવી માયા (કાર્ય કરતી) બંધ થઈ મતિ થાય છે ત્યારે (છુવ) પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ સ્વારાજ્ય કરે છે એમ જાણે છે. ૩૪

આ માયા નિપુણ લગવાનના સંબંધવાળી દેવી દેવતારૂપ (પોતાની) પહેલાંની (અવિદ્યાવાળા કરવાની) સ્થિતિથી બંધ થાય છે, છતાં પણ તે પોતાની સ્થિતિ રહિત થતી નથી, પરંતુ તે મતિરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિ (કરાવવાના) ગુણવાળી હોય ત્યારે માયા, (અને) નિવૃત્તિ (કરાવવાના) ગુણવાળી હોય ત્યારે મતિ, એવો શેદ છે. ત્યારે આ છુવ પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ એટલે (પોતાના) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થએલો જ મહીયતે સ્વારાજ્ય કરે છે,^૧ એવો અર્થ છે. એવી રીતે ‘ સર્વ હરિ છે ’ એવું જ્ઞાન થાય તે માટે પુરુષનો અવતાર સામગ્રી સાથે કહ્યો. એવી રીતે બીજા (અવતારો) માં પણ (જાણવું). ૩૪.

૧ નાશ પામતી નથી. (પ્ર)

૨ ‘ એમ તત્ત્વજો જાણે છે ’ એટલું અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

આથી જૂદું જે અવ્યક્ત, અપરિણિત ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી જીવ છે, કારણકે પુનર્જન્મ થાય છે. ૩૨

‘આ’ બ્રહ્માંડના દેહથી સૂક્ષ્મ, બધી ઇન્દ્રિયોથી જણાય નહીં તેવું, જેનું બીજું નામ અવ્યક્ત છે તેવું, જેના સ્વાભાવિક કર ચરણ વિગેરે, ગુણો પરિણામ (વિસ્તાર) પામેલા નથી તેવું છે, એવો સંબંધ છે. ‘ત્યારે તે શું છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, તે જીવજ છે (એમ કહે છે), કારણ જડ, જીવ અને ભગવાન વિના એથો પદાર્થ નથી. ‘છતાં પણ તે જીવ કેમ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી’ એમ કહેલ છે. જો તે જડ હોત તો જોવાય તેવું હોત અને જો તે ભગવદ્રૂપ હોત તો વેદ વિગેરેમાં (તેનું) શ્રવણ થએલું હોત. વળી તે વસ્તુ^૧ હોવાથી સસલાનાં શીંગડાં પેઠે (તે) પોતાની સ્થિતિ વિનાનું નથી. તેથી બાકી રહેલ (વસ્તુ) હોવાથી તે જીવજ છે.

કેટલાક^૨ તો તે જીવની ઉપાધિ હોવાનું માને છે, અને પ્રાપ્ત થએલ^૩ અને ન પ્રાપ્ત થએલના વિચાર પ્રમાણે ભગવાનથી જૂદો જીવ ન હોવાથી (તે) કેાની ઉપાધિ (હોય)? તેથી તે જીવજ છે. વળી (તેનો) પુનર્જન્મ^૪ થતો હોવાથી (તે જીવ છે). પુરાણમાં અને લોકમાં એમ જોવામાં આવે છે કે પહેલાં આ દેવ હતો અને મનુષ્ય થયો છે. તેથી પુનર્જન્મ બીજી રીતે થવાનું થટનું ન હોવાથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈક ભગવાનની ઉપાધિરૂપ^૫ સૂક્ષ્મ જીવ છે. ૩૨

‘તેમ (તે જીવ હોય) તેથી શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

- ૧ એજા (ક્રિયા) વિગેરેથી તે વસ્તુ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પ્ર)
- ૨ શ્રાધર વિગેરે જીવની ઉપાધિ લિંગ શરીર મારે પણ ‘જીવ’ શબ્દ યોગ્યતો હોવાથી ‘જીવ’ નો અર્થ લિંગ શરીર કરે છે. (પ્ર)
- ૩ અહીંથી તેઓના મતનો દોષ કહે છે. ભગવાન વિષે પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે પ્રાપ્ત છે, અને જીવનો પ્રસંગ ચાલતો ન હોવાથી તે અપ્રાપ્ત છે. તેમનો વિચાર કરતો આ જીવ છે, લિંગ શરીર નથી એમ માનવું જોઈએ. (પ્ર)
- ૪ ‘તે બહાર જતાં પ્રાણ તેની પાછળ બહાર નીકળે છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે લિંગ શરીર દેહની બહાર (પહેલું) નીકળતું નથી, પણ જીવ નીકળ્યા પછી નીકળે છે. તેથી જીવની પાછળ બહાર નીકળે છે એ ચિહ્નથી પણ અહીં જીવની ઉપાધિ (લિંગ શરીર) કહેલ નથી (પણ જીવજ કહેલ છે). (પ્ર)
- ૫ ભગવાન અંતર્યામી સ્વરૂપથી કેવળ પોતાની પાસે ધીવતે પોષે છે તે (ભગવાનની) ઉપાધિ (જીવ). (પ્ર)

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના જન્મ અને કર્મોત્તું નિરૂપણ તે લગવાન છે એમ જણાવવા જ (કરેલું છે) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।

वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ૩૫ ॥

એવી રીતે જે કર્તા નથી અને જેમને જન્મ નથી તેવા હૃદયના પતિના વેદમાં ગુપ્ત રાખેલા જન્મો અને કર્મોત્તું કવિઓએ વર્ણન કરેલું છે. ૩૫.

‘ઉપદેશ અને અતિદેશથી’ શું ઉત્તમપણું થાય છે ?’ એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે જેમને જન્મ નથી તેમના જન્મો, (અને) જે કર્તા નથી તેમનાં કર્મો (તું વર્ણન કરેલું છે). વિરુદ્ધ ધર્મો (તેમનામાં) રહેલા હોવાથી ‘આનો મહિમા આટલો છે, (આથી પુરુષ મોટા છે),’ એ વાક્ય પ્રમાણે માહાત્મ્ય ઉત્તમ છે; કારણ કે કવિઓ આવીજ રીતે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોવાળા તરીકે (તેમનું) વર્ણન કરે છે. ‘વિરોધ વગરના (તે વિરુદ્ધ ગુણો) કેમ જણાય ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘વેદગુહ્યાનિ’ એમ કહેલું છે. વેદમાં પણ તે ગુપ્ત રાખેલા છે. મૂખાઓને વિરુદ્ધ જેવા જણાય તે માટે (વિરુદ્ધ હોય) તેવું વચન છે, વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ થવાથી શક્તિવાળા બ્રહ્મામાં વિરોધ છેજ નહીં. વળી (તે) ‘હૃદયના પતિ’ છે બધાનાં હૃદયોને પ્રેરણા કરનાર તેજ છે. ત્યાં જેમ, અનેક પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના થાય છે એવો અર્થ છે. ૩૫.

‘કેવી રીતે (કવિઓ) વર્ણન કરે છે ? તેમની લીલા કઈ ? સ્વરૂપ શું ? કેમ જણાય છે ?’ એ જણાવવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી (જણાવે છે). ૩૬ થવા ‘હે સૂત તમો જાણો છો ? ૧. ૧. ૧૨ એ પ્રશ્નનો આ ઉત્તર છે.

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।

भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः पाङ्चवर्गिकं जिघ्रति पङ्चगुणेशः ॥ ૩૬ ॥

૧ પ્રથમ કહેવું તે ઉપદેશ. એક પ્રસિદ્ધ થએલ ગુણ કાર્યને લીધે બીજા સંબંધી કહેવો તે અતિદેશ. પુરુષના અવતાર જન્મ વિગેરે કહ્યા તે ઉપદેશ. આ શ્લોકથી બીજા સંબંધી તેવું કહેવું તે અતિદેશ. (પ્ર)

૨ જગતના રચનાર વિગેરે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. (પ્ર)

૩ ‘જ્યાં અધ્યાના ૩૦ મઃ શ્લોકમાં લીલા કહેલી છે તેથી તે ફરી કહેવાનું પ્રયોજન નથી અને તેથી છ પ્રશ્નના ઉત્તર પૂરા થતા નથી’ એમ જણાવ તેથી આ બીજા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે. (પ્ર)

સદા સફલ લીલાવાળા તે નિશ્ચય આ વિશ્વ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને (તેનું) લક્ષણ કરે છે. આમાં તે આસક્ત થતા નથી, અને ભૂતોમાં છૂપાએલા સ્વતંત્ર રહીને (તે) છ ગુણોના ઈશ છના વર્ગોની ગંધ લે છે (ભોગ કરે છે). ૩૬

કાલ વિગેરે તેમનાથી પ્રેરણા કરાતા હોવાથી તે^૧ વૈ નિશ્ચય પુરુષોત્તમ છે, ' આ વિશ્વ ' શબ્દોથી પ્રપંચનો ભેદ દૂર કરેલો છે. અક્ષર કાલ કર્મ^૨ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ જગત્ રચે છે, એમ જે ઘણા પ્રકારે (રચાએલ હોવાનું) કહેલું છે, તે વાસ્તવિક રીતે ભગવાન જ રચે છે. તેનું કારણ ' સદા સફલ લીલાવાળા ' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર અક્ષર વિગેરે (જગત્) કરતા હોય ત્યારે સ્વતંત્ર ભગવાનની (તે રચવાની) ઈચ્છા ન હોય તો (તેઓની) ક્રિયા વ્યર્થ થાય^૩, કારણ કે તેઓ કાર્ય (કરવા) માં રોકાએલા હોય, અને (તેમને તે રચવાનું) સારી રીતે જણાય નહીં. ભગવાનની તો તે લીલા^૪ છે, કારણ કે જગત્ (તેમને) ભોગ કરવાનો પદાર્થ છે. ' લક્ષણ (કરે છે) ' એમ કહેલ હોવાથી ચોખ્ખાની પેઠે (ભગવાન જગત્) રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને (તેનું) લક્ષણ કરે છે. બીજાઓ કર્મ કરનારા (ચાકરો) હોવાથી (જગત્) રચનારા નથી. જીવો દ્રવ્ય તેવા (ભોગ કરનારા) હોવાથી, ' આસક્ત થતા નથી ' શબ્દોથી (તેમનાથી ભગવાનનો) ભેદ કહે છે. તે (કાર્ય અથવા ભોગ) થી થતા મોહ હર્ષ વિગેરે ગુણ અને દોષ ' સંગ ' છે. તે (ભગવાનમાં) નથી. તે (વિષય) માં પ્રમાણ કહેતો હોય^૫ તેની પેઠે ' આમાં ' શબ્દોથી (તે) દેખાડે છે. ' ભૂતોમાં ' એટલે મહાભૂતોમાં અને પોતાના અંશ જીવોમાં (ભગવાનને) સંગ નથી. જીવોમાં અને જડ (પદાર્થ) માં આસક્તિ ન હોવાનું કહ્યું.

' સર્વ ' સ્થલે કાર્ય અને કારણ જોવામાં આવે છે, અને ભગવાન દેખાતા નથી તેથી અને જણાય તેવું હોય ત્યારે ન જણાય, તેવાની કલ્પના કરવી એ અયોગ્ય હોવાથી ભગવાન કરે છે એમ કેમ (કહો છો) ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ' છૂપાએલા, સ્વતંત્ર ' એમ કહેલ છે. (ભગવાન) છૂપા રહેલા હોવાથી દેખાતા નથી, સ્વતંત્ર હોવાથી દેખાવાનું^૫ સંભવતું નથી, કારણ કે જે દેખાય તે પરતંત્ર હોય છે.

૧ આ શબ્દ પ્રસિદ્ધ અર્થ (ભગવાન) જણાવનારો છે, ચાલતા વિષયને લગતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી ' પુરુષોત્તમ ' એમ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ફલ પ્રાપ્તિ ન થવાથી વ્યર્થ થાય. ભગવાનની પેઠે તે સદા સફલ લીલા કરનાર ન હોવાથી ફલ સિદ્ધિ ન થાય. (પ્ર)

૩ તેથી ભગવાનને સારી રીતે જણાય છે. (પ્ર)

૪ સૂત પોતાનો અનુભવ કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫ ભગવાન ન દેખાય તેનું કારણ તે અંકુશરહિત છે. (પ્ર)

જે સર્વમાં હૂપાએલા અને પાછલથી પ્રવેશ કરેલા (ભગવાન ભોગ) કરતા હોય તે ભોગ (કરવા) માં દોષ (થાય)^૧, કારણ કે જીવોની સાથે ભોગ થાય અથવા (તેઓની) પહેલાં જ જે ભોગ કરે તે ભોગ કરવાના પદાર્થો થઈ રહે^૨ એવી શંકા થાય, તેથી ' છના વર્ગોની ગંધ લે છે ' એમ કહેલું છે. કારણ કે ભોગ ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે તેવો છે. (ભગવાનની) ઇન્દ્રિયો તે (પદાર્થના) ગુણોને જ ગ્રહણ કરે છે, ગુણોવાળા (પદાર્થો) ને ગ્રહણ કરતી નથી. તે (જીવે કરેલ ભોગ) માં એકલાનું ગ્રહણ જીવોથી થઈ શકતું નથી; અને (તેમની) ઇન્દ્રિયોને માત્ર એક ક્ષણ સુધી ગુણના એક ભાગ સાથે સંબંધ (રહે છે). તેથી પાંચ (ઇન્દ્રિયોના) વિષયોનો ભોગ ભગવાનથી જ થઈ શકે તેવો છે. ' ગંધ લે.છે ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગુણોનું જ ગ્રહણ કરે છે. લોકમાં માત્ર ધર્મનું જ^૩ ગ્રહણ સુધવાથી જ થાય છે. તેથી એમ કહેલું છે. છ ઇન્દ્રિયો પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત હોવાથી, દરેક (ઇન્દ્રિય) પાંચ પ્રકારની થતી હોવાથી પાંચ પ્રકારવાળા થવું એ વર્ગ છે. તેથી અઠાવીસ ભેદોવાળાં તત્ત્વો છે, (ભોગ કરનાર) પોતે અને લક્ષિત એવા ત્રીસ ભેદો થયા. તેઓના રસનો^૪ (ભગવાન) પોતે જ અનુભવ કરે છે, એવો અર્થ છે. જ્ઞાન^૫ સાથેના રૂપ વિગેરે જીવને સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સમર્પણ કરતા નથી, પણ થોડા ભાગથી અને કોઈ વાર જ (કરે છે). તેવું ભગવાન પ્રતિ (કરતા) નથી એમ ' છ ગુણોના ઇંદ્રિય ' શબ્દથી કહેલું છે, અને ઇંદ્રિય હોવાથી (તેમને) વશ રાખનાર હોવાનું* કહેલું છે. ૩૬

૧ 'લક્ષણ કરે છે' શબ્દથી ભોગ કહેલો હોવાથી તે જીવ સમાન થાય. (પ્ર)

૨ પદાર્થો થઈ રહે એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ભોગનો પ્રકાર કહે છે. (પ્ર)

૩ એવા કારણથી ' ગંધ લે.છે ' એમ કહેલું છે. માત્ર ધર્મ જ ગ્રહણ કરાય એવું અનુભવથી જણાય છે, તેથી ધર્મનું જ ગ્રહણ થાય એવું જણાવનારો શબ્દ યોગ્ય છે. તેથી અહીં લક્ષણ નથી. ' એવ ' ' જ ' શબ્દથી જીવ વિગેરે ઇન્દ્રિયો માત્ર ધર્મનું ગ્રહણ કરનારી નથી, પણ ધર્મોનું જ ગ્રહણ કરનારી છે એમ જણાવેલ છે. (પ્ર)

૪ ' રસ ' એટલે સાર થએલ અંશ. તેથી ભોગનો પ્રકાર જૂદો હોવાથી ભગવાન જીવની સમાન નથી, અને જેને ભોગ કરવાની વસ્તુઓ જૂદા પ્રકારની હોવાથી, તે વસ્તુઓ થઈ રહેતી નથી. (પ્ર)

૫ જ્ઞાન મુખ્ય રીતે મનથી ગ્રહણ થાય તેવું છે, તેથી રૂપ વિગેરેને અહીં જ્ઞાન સાથેના કહેલાં છે. (પ્ર)

* આ વૃંદાવન પ્રેસની પ્રત પ્રમાણે પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે. બીજી પ્રતમાં ' તદનધીનત્વં ચ ' શબ્દો વધારે છે. તેનો અર્થ ' ભગવાન રસને અધીન છે ' એવો પ્રકાશ કરે છે. ભગવાનને અહીં ' ઇંદ્રિય ' કહેલા હોવાથી તે અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. પાઠ હોય તો પણ ' તદનધીનત્વં ચ ' પાઠ જોઈએ એમ જણાય છે.

એમ ઘણી જ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પદાર્થ (લગવાન) નું નિરૂપણ કર્યું. વાસ્તવિક રીતે તે (તે) સારી રીતે જાણવામાં આવતા જ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

ન चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।

नामानि रूपाणि मनोवचोभिः सन्तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥ ૩૭ ॥

અને કોઈ પણ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જંતુ, નટના આચરણની પેઠે મન અને વાણી સાથે નામો અને રૂપોનો વિસ્તાર કરનારા આ સૃષ્ટિ રચનારની લીલાઓ ઉત્તમ (પ્રમાણ) થી (પણ) જાણતો નથી. ૩૭

આ (નીચે પ્રમાણે) અભિપ્રાય છે. લગવાન સર્વ રસોનો ભોગ કરે છે એમ કહ્યું; અને તે રસો પોતાથી, ૧ આધારને ૨ લીધે અથવા અધિકારીના ૩ જૂદાપણાને લીધે ઉત્તમ અથવા અધમ હોય છે, અને લગવાન તેમનો અનુભવ (ભોગ) કરે છે કે નહીં, એવો સંદેહ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં રસના રૂપથી લગવાને જ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી (તેમના) પોતાના પ્રતિ (તે રસોનું) ઉત્તમપણું અથવા અધમપણું નથી. (લગવાન આધાર અને અધિકારી) સર્વરૂપ હોવાથી બીજો પક્ષ ૪ પણ નથી. ' ચ ' અને ' શબ્દથી બીજાં પ્રમાણ પણ ન હોવાનું (જણાવેલ છે). એવું નિરૂપણ કરતાં ભક્તિથી લગવાન પ્રકટ થવાથી (તેમનાં) દર્શન કરતાં ' આમની ' એમ કહે છે. ' આમની ' એટલે શ્રીકૃષ્ણની (લીલાઓ) કોઈ પણ એટલે બ્રહ્મા પણ ઉત્તમ જ્ઞાન કરાવનાર (પ્રમાણ) થી પણ (જાણતા નથી). ' સૃષ્ટિ રચનાર ' શબ્દથી તેનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે લગવાન (સર્વને) ઉત્પન્ન કરનારને (સર્વનાં) ભૂતમયપણાનું જ્ઞાન છે. (લગવાને) કેને કયા પ્રયોજનથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યો તે બીજો કેમ જાણે ? તે (બીજો) પણ ' જંતુ ' ક્રીડા જેવો, સંશય અને તેનું નિવારણ કરવાની ચતુરાઈ વિનાનો (છે). (વળી) લગવાનની ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક નહીં, પરંતુ લીલાઓ (કેમ જાણે ?) અને ' જ્ઞાતી ' એ અનિયમિત રૂપ (લગવાનની લીલાના) પેટા-ભેદો (કોઈ) જાણતું નથી એમ જણાવવા (યોજેલું છે). મન અને વાણી સાથે, નામો એટલે વેદો અને રૂપો એટલે વિષયોનો ' સન્તન્વતઃ ' વિસ્તાર કરનારા એ વિશેષણથી સંપૂર્ણ પ્રકારે અજ્ઞાન હોવાનું કારણ કહેલું છે.

चतुर्भिश्च महारोगैर्व्याप्ता ऊतीर्न जानते ।

नटवच्चापि करणमन्यथा प्रतिभासनात् ॥ ૧૫ ॥

૧ કેરી વિગેરે અને કાકડી વિગેરે પોતાથી જ ઉત્તમ અને હલકાં છે. (પ્ર)

૨ દુધ વિગેરે જેવા વાસણમાં ભર્યાં હોય તેવાં ઉત્તમ અથવા હલકાં થાય છે. (પ્ર)

૩ ક્રીડાઓની ખરાબ થએલાં થાય છે. (પ્ર)

૪ ' બીજો પક્ષ ' એટલે લગવાન અનુભવ કરતા નથી એવો પક્ષ. લગવાન સર્વરૂપ હોવાથી બીજા રૂપથી અનુભવ કરે છે, પોતાના રૂપથી કરતા નથી. (પ્ર)

અને ચાર મોટા^૧ રોગોથી ઘેરાએલા (ભગવાનની) લીલાઓ જાણુતા નથી. અને (લીલાઓનું) બુદ્ધા પ્રકારે ભાન કરાવવા (ભગવાન) નટની પેઠે (આચરણ) કરે છે. કા. ૧૫

કારણ કે પ્રમાણના બલથી જ્ઞાન થાય. પ્રમાણનો લોપ કરાવવા જ નટના જેવી પ્રવૃત્તિ (ભગવાન) કરે છે એમ ' નટના, આચરણની પેઠે ' શબ્દથી કહેલું છે. અજ્ઞાની જરાએ (ન જાણે), પુષ્ટિમાર્ગને ન જાણનારો એવો (અજ્ઞાનીનો) અર્થ છે. ૩૭

‘ ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ થાય ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

સ વેદ ધાતુઃ પદવીં પરસ્ય દુસ્ત્તવીર્યસ્ય સ્થાજ્ઞપાણેઃ ।

યોઽમાયયા સન્તતયાઽનુવૃત્ત્યા મજેત તત્પાદસરોજગન્ધમ્ ॥ ૩૮ ॥

જે માયારહિત સદ્દાની અનુવૃત્તિથી તે (ભગવાન) ના ચરણ-કમલની ગંધનો આશ્રય કરે છે તે, અનંતવીર્યવાળા, રથનું અંગ જેમના હસ્તમાં છે તેવા પર (સૃષ્ટિ) રચનારના માર્ગને જાણે છે. ૩૮

‘ સૃષ્ટિ રચનારના ’ શબ્દનો અર્થ પહેલા* પ્રમાણે. તે (ભગવાન) તો ન જણાય તેવા સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન થતું જ નથી. (તેમનું) કાર્ય તો લૌકિક^૨ છે. તેમના માર્ગનું^૩ જ્ઞાન થાય ત્યારે સમાગમ થવાનું જાણીને સાથે^૪ રહેવાથી કાર્યોનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે એવા વિચારથી તેમની ગતિનો માર્ગ જાણવો જોઈએ. લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણોથી (તેમનું) જ્ઞાન ન થવાનું કારણ ‘ પર ’ વિશેષણથી કહેલું છે. તે સર્વ પ્રમાણોથી દૂર રહેલા છે, એવો તેનો અર્થ છે.

૧ (૧) ‘ રચનાર ’ શબ્દથી સૂચવેલ જીવોનું અર્વાચીનપણું, (૨) જંતુપણું, (૩) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા હોવાપણું અને (૪) અજ્ઞાનીપણું. (પ્ર) (એ ચાર મોટા રોગ જણાવેલ છે).

* ‘ પહેલાં પ્રમાણે ’ ગયા શ્લો. ૩૭ માં કયો તે પ્રમાણે.

૨ ‘ રચનાર હોવાથી જ્ઞાન ન થાય તો પણ તેમનાં કાર્યરૂપ ચિત્તથી તેમનું જ્ઞાન થશે ’ એમ જણાય તેથી આ કહેલ છે. કાર્ય તો લોકની અંદર થએલું છે, તેથી તેનાથી જેવું તેવું જ્ઞાન થાય, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ તેમના માર્ગનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે કાર્યથી જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. આથી ‘ પદવી ’ શબ્દ મૂકવાનું તાત્પર્ય કહ્યું છે. તેમનો માર્ગ ભક્તિ છે. (પ્ર)

૪ ‘ સાથે રહેવાથી ’ એટલે ગતિ સાથે રહેવાથી ગતિનો આધાર થએલ માર્ગ કાર્યરૂપ થએલ છે, તેથી ગતિનું જ્ઞાન થતાં તેનો આધાર બનેલ કાર્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી -ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તેમ થાય છે. તેથી માર્ગનું જ્ઞાન જરૂરી છે. (પ્ર)

‘કોઈક સમયે’ અશક્તિ થાય ત્યારે (તે) થોડું ચાલે, ત્યારે ત્યાં રહેનારાઓને તે જણાય ‘ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ અનંતવીર્યાવાળા ’ એમ કહેવું છે. દુષ્ટ છે અંત જેમના વીર્યનો (તેવા હોવાથી, તેમનું) પરાક્રમ કોઈ પણ સમયે પૂરું થતું જ નથી.^૨ પૂરું થાય તો પ્રલય જ થાય તેથી તેનો અંત નથી. પ્રલય થયા પછી તો (કોઈ) જાણનાર (રહેતો) જ નથી એવો ભાવ છે.

વળી^૪ કાલની પેઠે (તેમનું) જ્ઞાન થાય, અને તે કાલનું ચક્ર જેમના હસ્તમાં છે તેવા (ભગવાન) છે. કાલને પણ સ્થિર કરીને રહે છે. અથવા બધુંએ જગત્ રથ છે, ચક્ર તેની પણ નીચે હોય છે, તે (ચક્ર) જેમના હસ્તમાં છે (તેવા ભગવાન છે), તેથી હસ્ત ચત્રાવવાથી (જગદ્રૂપ રથ) ચાલે છે અને હસ્તના આધારવાળો છે. તે (રથ) ગાડીમાં^૫ બેઠેલાથી કેમ જણાય ?

તેથી ભગવાનની અનુવૃત્તિ જ (તેમનું) જ્ઞાન થવાનું કારણ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. લાંબા સમય સુધીના આદર અને સદાની સેવાથી માયારહિત થવું તે પણ (ભગવાનના જ્ઞાનનું) અંગ છે, કારણ કે સર્વ લૌકિક અને વૈદિક માયાર્થી ભગવાનનું ભજન કરે છે, કારણ કે ‘ આમ કરવામાં આવશે ત્યારે આ અમને આ આપશે ’ એવી બુદ્ધિથી ભગવાન પાસેથી પદાર્થો લેવા ભગવાનને ઠગવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાન તો તેથી પણ ચતુર છે. તેથી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના ભોગનો વિચાર (કરે છે). માયા તેનું બીજું નામ છે. સન્નતા એટલે સદાની અનુપાછલ વૃત્તિ રહેવું તે, એમ (ભગવાનની) ગતિની પાછલ સ્થિતિ (કરવાનું) કહ્યું, તેથી લાંબા સમય (ની સેવા) અને આદર જણાવેલા^૬ છે. માર્ગનું જ્ઞાન થવામાં ચરણ (પગલાં) નું જ્ઞાન કારણ છે, તે (ચરણ) જ કમલ છે. તેની ગંધ નો આશ્રય કરવો. ભગવાન શયન કરે ત્યારે ચરણ ચાંપતાં, ઉપરો ભાગ જોયો રહેલ હોય તેવા ચરણને સૂઘતાં (તેની) ગંધનો અનુભવ થાય છે. જેઓના હૃદયમાં ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી શયન કરે છે તેમને તેમ (ગંધનો અનુભવ થાય

૧ ‘વૈકુંઠમાં રહેનારાઓએ ભગવાન સંબંધી ઉપદેશ કરવો જોઈએ’ એવી શંકા છે. (પ્ર)

૨ ભગવાનનો ઘણો વેગ હોવાથી, તે સાકાર હોવા છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન થતું નથી, અને આપણો અધિકાર ન હોવાથી કોઈ ઉપદેશ કરતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ જગતને અનુદ્રલ ક્રિયા ન હોવાથી પ્રલય થાય. (પ્ર)

૪ ‘ ગતિ કાલ છે એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ ગતિ હોવાથી, તેની પેઠે બીજી ગતિનું પણ અનુમાન કરવાથી જ્ઞાન થવાનું ’ એવી શંકા થાય, તેથી કાલ પણ જાણી શકાય તેવો નથી, તેથી તેના દૃષ્ટાંતથી બીજી ગતિનું પણ જ્ઞાન થાય તેમ નથી, તેથી ગતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનને ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે. (પ્ર)

૫ ગાડું = જગત્ (પ્ર)

† ‘ યુક્તિ ’ ને બદલે ‘ સુક્તિ ’ પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી વ્રતમાં છે, તે લીધો છે.

‡ ‘ સદાની ’ અને ‘ અનુવૃત્તિ ’ શબ્દોથી જણાવેલા છે. (પ્ર)

છે), અને ગંધથી ખેંચાએલી બહારની ઇંદ્રિયો પણ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને તે ભગવાનનો માર્ગ જાણે છે, એવો જ્ઞાનનો પક્ષ છે.

લક્ષિતાના પક્ષમાં^૧ તો તે (ભગવાન) નું ચરણ લક્ષિતમાર્ગ^૨ છે, અને તે શુદ્ધ સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલું કમલ છે. તેમાંની ગંધ એટલે સંત પુરુષો અથવા પ્રેમ. તેનું ભજન એટલે તેનું સદાનું સેવન. ૩૮

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે (નીકળેલી કથા) કહીને નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી ચાલતો (પ્રસંગ) કહે છે :—

अथैह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।

कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ૩૯ ॥

હવે આ સંસારમાં (તમે) ભગવાનો ધન્ય છો, કારણ કે સર્વ લોકના નાથ વાસુદેવમાં આવી રીતે સંપૂર્ણ આત્મભાવ કરો છો, જેમાં ભયંકર સંસારમાં ફરી આવવાનું રહેતું નથી. ૩૯

(તમારા) પ્રશ્નથી એમ જણાય છે કે તમે ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા છો. આ સંસારમાં ‘ જે જેમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તે તેજ છે ’ (ભ. ગી. ૧૭. ૩) એ વચન પ્રમાણે તમે ભગવાનો છો. ‘ ધન્ય ’ એટલે ‘ ધન ’ ભગવાનની લક્ષિત અથવા જ્ઞાન માટે અર્હન્તિ યોગ્ય હોય તે ધન્ય. ‘ આવી રીતે ’ એટલે હલકાનું^૩ પણ સંબોધન કરીને (શ્રવણનો) અવસર ન હોય તેને પણ અવસર કરીને તેના મુખથી પણ ઘણો આદર કરીને શ્રવણ કરવું એવા પ્રકારે. ‘ વાસુદેવ ’ શબ્દથી બીજા દેવનું ભજન કરતા નથી, એમ જણાવ્યું. ‘ સર્વ લોકના નાથ ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમને સર્વના ઈશ્વર અને વેદાન્તોથી જણાય તેવા બાણીને (તેમનામાં આત્મભાવ કરો છો). એવી રીતે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને ઘણો દૃઢ રત્નેહ (વાસુદેવમાં) છે એમ જણાવવા બે વિશેષણો કહીને, જે કારણથી તમને (કથામાં) રુચિ છે એમ જણાવવા ‘ આત્મન’^૪ શબ્દ યોજીને, (તેમનામાં) માવં દેવ તરીકે પ્રેમ કરો છો તેથી ધન્ય છો, એમ પહેલાના (ધન્ય શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. મોટા વમળરૂપ કાલરૂપી સંસારના

૧ આ પક્ષમાં પરોક્ષવાદ હોવાથી લક્ષણ દોષરૂપ નથી. (પ્ર) જુઓ પૃ. ૪, કા. ૬

૨ ૧૦. ૨. ૩૧ માં કહ્યા પ્રમાણે. (પ્ર)

૩ ‘ હલકાનું ’ એટલે સૂતનું. (પ્ર)

૪ અહીં ‘ સર્વાત્મકે આત્મનિ ’ એવો પાઠ લેવો, કારણ કે ‘ વેદાન્તોથી જણાય તેવા ’ કહેલા છે. સર્વરૂપ હોય તેજ વેદાન્તથી જણાય, કારણ કે ‘ આકાશ ’ વિગેરે શબ્દો વેદાન્તમાં યોજાએલા છે. (પ્ર) આવો પાઠ એક કરવાનું યોગ્ય જણાતું નથી, કારણ કે ‘ વાસુદેવ ’ અને ‘ સર્વ લોકના નાથ ’ એ બે શબ્દો (વિશેષણો) થી માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સુદૃઢ રત્નેહ અનુક્રમે જણાવેલા હોવાનું સુબોધિનીમાં કહેલું છે. સર્વલોકના નાથમાં દૃઢ રત્નેહ થાય.

ચક્રમાં ફરી પડવાનું ન રહે (તે) આનું ફલ છે. ' પુનઃ ' ' ફરીથી ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આ દેહના અંત સુધી જેમ થતું હોય તેમ (થાઓ). (આ સંસારચક્રનો) અનાદર (કરતો) નથી એમ જણાવવા ' ભયંકર ' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૯

' આ ક્યાંથી કાઢ્યું ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ૪૦ ॥

જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે તેવું વેદતુલ્ય આ ભાગવત નામનું પુરાણ ભગવાન ઋષિએ રચેલું છે. ૪૦

ભગવાનના સર્વ સંબંધવાળું (હોય તે) ભાગવત. ' નામ ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહી છે. (તે) પુરાતન (જૂનું) છે, અથવા ' પુરાણ ' એ (તેની) જાતિનો શબ્દ છે. (તે) વેદની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતું આવે છે, ખીજા મતોની પેઠે આમાં વેદનો વિરોધ નથી ' જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે ' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ પુરુષોત્તમની જ કથા છે. ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે જેમાં (તેવું) આ છે. ભગવાન વેદવ્યાસે ઋષિના જ્ઞાન (સમાધિ) થી અનુભવ કરીને (આ) કહેલું છે. ૪૦

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवતાं वरम् ॥ ૪૧ ॥

લોકોના કલ્યાણ માટે ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર કલ્યાણના સ્થાનરૂપ ઉત્તમ (પુરાણ રચ્યું શ્લોક ૪૦). તે આ (પુરાણ) જિતેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ (પોતાના) પુત્રને ભણાવ્યું. ૪૧

સર્વત્ર રહેલ ભકત^૨ લક્ષ્મી શ્રવણ કરતી હોવાથી સર્વની મુક્તિ થાય, (સર્વને) ધનપ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ થાય તે માટે (આ) ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ (થએલી). પોતાથી^૩ ગુણથી અને અર્થથી ઉત્તમ (હોવાનું) ' ઉત્તમ ' વિશેષણથી કહ્યું. (સૂતને) પોતાને જ્ઞાન (કેવી રીતે થયું તે) જણાવવા પરંપરા કહે છે. વ્યાસે

૧ પુરાણપણું જાતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ ' લક્ષ્મી શ્રવણ કરે તેથી કલ્યાણ કેમ થાય ? ' તે જણાવવા ' ભકત ' એમ કહેલ છે. ભકત શ્રવણ કરે તેથી ભકિતથી કલ્યાણ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ ' સાર સાર કાઢેલો છે ' (૧. ૩. ૪૨) એમ કહેલ હોવાથી પોતાથી ઉત્તમ છે, વાસ્તવ વસ્તુ તેનાથી જણાય છે (૧. ૧. ૨.), તેથી ગુણથી ઉત્તમ છે, અર્થ ભગવાન હોવાથી અર્થથી ઉત્તમ છે. (પ્ર)

શકને વેદની પેઠે (તે) ભણાવ્યું. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી ' પુત્રને ' ભણાવ્યું. નિતેન્દ્રિયપણું અને જ્ઞાન આમાં અંગ છે. તે (ગુણ) ઉત્તમ હોય તો ભાગવત ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા અભિપ્રાયથી ' નિતેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ' એમ કહેલું છે. ૪૧

બીજા પ્રમાણ સંબંધી ચિંતા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્ઘૃતમ્ ।

સ ચ સંશ્રાવયામાસ મહારાજં પરીક્ષિતમ્ ।

પ્રાયોપવિષ્ટં ગંગાયાં પરીતં પરમર્ષિભિઃ ॥ ૪૨ ॥

સર્વ વેદો અને ઇતિહાસોનો સાર સાર કાઢેલું (ભણાવ્યું શ્લોક ૪૧), અને તેમણે ગંગાના કાંઠે અન્ન તથા મરવા બેઠેલા, ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા મહારાજ પરીક્ષિતને તે સંભળાવ્યું. ૪૨

ત્રણ વર્ણુવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદ છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો (નો ઉદ્ધાર કરવા) માટે ઇતિહાસ છે. (ભાગવતમાં તે) બંનેનો સાર કાઢેલ હોવાથી (તે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. ' અને તેમણે... ' શબ્દોથી પરંપરા કહે છે. (અર્થ) સ્પષ્ટ છે. ' પ્રાયઃ ' એટલે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ, ' ગંગાકાંઠે ' શબ્દથી દેશનું ઉત્તમપણું (કહેલ છે). ' ઉત્તમ ઋષિઓથી (વીંટાએલા) ' શબ્દથી સત્સંગ કહેલ છે. ૪૨

' ધર્મ કેના શરણે ગયો ? ' એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સદ્ ।

કલૌ નષ્ટદશમેષ પુરાણાર્કોઽધુનોદિતઃ ॥ ૪૩ ॥

ધર્મ જ્ઞાન વિગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિમાં ઢંકાઈ ગએલી દૃષ્ટિવાળાઓ માટે હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. ૪૩

ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયો. (અહીં) રહ્યો હોતો તો (કેના) શરણ (ગયો તે) ની ચિંતા રહે. કલિ અંધકાર સમાન છે. તેનાથી જેઓની દૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગએલી છે. પરંતુ જેઓ આંધળા નથી, (અને) પોતાથી દુષ્ટ નથી, (તેઓને) ફરી ધર્મ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવા હમણાં (આ) પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. (પહેલાં) હતો તો જ લોકમાં પ્રકટ થયો છે, એવો અર્થ છે. ૪૩

પોતાને (ભાગવતની) પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તદ્ કીર્તયતો વિપ્રા વિપ્રર્ષભૂરિતેજસઃ ।

અહં ચાખ્યગમં તદ્ નિવિષ્ટસ્તદનુગ્રહાત્ ।

મોહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ યજ્ઞાગ્નિં યજ્ઞાગ્નિ ॥ ૪૪ ॥

ચક્રમાં ફરી પડવાનું ન રહે (તે) આનું ફલ છે. ' પુનઃ ' ' ફરીથી ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આ દેહના અંત સુધી જેમ થતું હોય તેમ (થાઓ). (આ સંસારચક્રનો) અનાદર (કરતો) નથી એમ જણાવવા ' ભયંકર ' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૯

' આ ક્યાંથી કાઢ્યું ? ' એ જણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ ૪૦ ॥

જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે તેવું વેદતુલ્ય આ ભાગવત નામનું પુરાણ ભગવાન ઋષિએ રચેલું છે. ૪૦

ભગવાનના સર્વ સંબંધવાળું (હોય તે) ભાગવત. ' નામ ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહી છે. (તે) પુરાતન (જૂનું) છે, અથવા ' પુરાણ ' એ (તેની) જાતિનો શબ્દ છે. (તે) વેદની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતું આવે છે, ખીજા મતોની પેઠે આમાં વેદનો વિરોધ નથી ' જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે ' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ પુરુષોત્તમની જ કથા છે. ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે જેમાં (તેવું આ છે). ભગવાન વેદવ્યાસે ઋષિના જ્ઞાન (સમાધિ) થી અનુભવ કરીને (આ) કહેલું છે. ૪૦

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवતાं वरम् ॥ ૪૧ ॥

લોકોના કલ્યાણ માટે ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર કલ્યાણના સ્થાનરૂપ ઉત્તમ (પુરાણ રચ્યું શ્લોક ૪૦). તે આ (પુરાણ) જિતેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ (પોતાના) પુત્રને ભણાવ્યું. ૪૧

સર્વત્ર રહેલ ભકત^૨ લક્ષ્મી શ્રવણ કરતી હોવાથી સર્વની મુક્તિ થાય, (સર્વને) ધનપ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ થાય તે માટે (આ) ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ (થએલી). પોતાથી^૩ ગુણથી અને અર્થથી ઉત્તમ (હોવાનું) ' ઉત્તમ ' વિશેષણથી કહ્યું. (સૂતને) પોતાને જ્ઞાન (કેવી રીતે થયું તે) જણાવવા પરંપરા કહે છે. વ્યાસે

૧ પુરાણપણું જાતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ ' લક્ષ્મી શ્રવણ કરે તેથી કલ્યાણ કેમ થાય ? ' તે જણાવવા ' ભકત ' એમ કહેલ છે. ભકત શ્રવણ કરે તેથી ભકિતથી કલ્યાણ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ ' સાર સાર કાઢેલો છે ' (૧. ૩. ૪૨) એમ કહેલ હોવાથી પોતાથી ઉત્તમ છે, વાસ્તવ વસ્તુ તેનાથી જણાય છે (૧. ૧. ૨.), તેથી ગુણથી ઉત્તમ છે, અર્થ ભગવાન હોવાથી અર્થથી ઉત્તમ છે. (પ્ર)

શકને વેદની પેઠે (તે) ભણાવ્યું. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી ' પુત્રને ' ભણાવ્યું. નિતેન્દ્રિયપણું અને જ્ઞાન આમાં અંગ છે. તે (ગુણ) ઉત્તમ હોય તો ભાગવત ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા અભિપ્રાયથી ' નિતેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ' એમ કહેલું છે. ૪૧

બીજા પ્રમાણ સંબંધી ચિંતા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્ઘૃતમ્ ।

સ ચ સંશ્રાવયામાસ મહારાજં પરીક્ષિતમ્ ।

પ્રાયોપવિષ્ટં ગંગાયાં પરીતં પરમર્ષિભિઃ ॥ ૪૨ ॥

સર્વ વેદો અને ઇતિહાસોનો સાર સાર કાઢેલું (ભણાવ્યું શ્લોક ૪૧), અને તેમણે ગંગાના કાંઠે અન્ન તથા મરવા બેઠેલા, ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા મહારાજ પરીક્ષિતને તે સંભળાવ્યું. ૪૨

ત્રણ વર્ણવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદ છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો (નો ઉદ્ધાર કરવા) માટે ઇતિહાસ છે. (ભાગવતમાં તે) બંનેનો સાર કાઢેલ હોવાથી (તે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. ' અને તેમણે...' શબ્દોથી પરંપરા કહે છે. (અર્થ) સ્પષ્ટ છે. ' પ્રાયઃ ' એટલે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ, ' ગંગાકાંઠે ' શબ્દથી દેશનું ઉત્તમપણું (કહેલ છે). ' ઉત્તમ ઋષિઓથી (વીંટાએલા) ' શબ્દથી સત્સંગ કહેલ છે. ૪૨

' ધર્મ કેના શરણે ગયો ? ' એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સદ્ ।

કલૌ નષ્ટદશમેષ પુરાણાર્કોઽધુનોદિતઃ ॥ ૪૩ ॥

ધર્મ જ્ઞાન વિગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિમાં ઢંકાઈ ગએલી દૃષ્ટિવાળાઓ માટે હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. ૪૩

ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયો. (અહીં) રહ્યો હોતો તો (કેના) શરણ (ગયો તે) ની ચિંતા રહે. કલિ અંધકાર સમાન છે. તેનાથી જેઓની દૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગએલી છે. પરંતુ જેઓ આંધળા નથી, (અને) પોતાથી દુષ્ટ નથી, (તેઓને) ફરી ધર્મ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવા હમણાં (આ) પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. (પહેલાં) હતો તે જ લોકમાં પ્રકટ થયો છે, એવો અર્થ છે. ૪૩

પોતાને (ભાગવતની) પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તદ્ કીર્તયતો વિપ્રા વિપ્રર્ષેર્મૂરિતેજસઃ ।

અહં ચાખ્યગમં તદ્ નિવિષ્ટસ્તદનુપ્રદાત્ ।

મોહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ ચત્તામીનં ચત્તામનિ ॥ ૪૪ ॥

‘ અને હે વિપ્રો ! ત્યાં ઘણા તેજવાળા વિપ્રર્ષિ કહેતા હતા ત્યારે તેમની કૃપાથી ત્યાં બેઠેલો હું (તે) લણ્યો. તે હું જેવું લણ્યો તેવાનું (મારી) બુદ્ધિ પ્રમાણે તમને શ્રવણ કરાવીશ. ૪૪

‘ હે વિપ્રો ! ’ એ સંબોધનથી એમ (જણાવ્યું છે કે) શુક સર્વને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી પ્રથમ (તેમણે) પૂર્ણ કર્યો. અને હવે (તેનું) ફરી સ્મરણ કરાવીને તમે પૂર્ણ કરો છો. (શુક) લૌકિક ન હતા એમ જણાવવા ‘ ઋષિ ’ કહેલ છે, અને ભવિષ્યમાં (તેનો) પ્રકાશ થાય તે માટે સંદેહ વિનાનો અર્થ કહ્યો. તેથી ‘ ઘણા તેજવાળા ’ એમ કહેલું છે. ઘણા હતા ‘ તેજઃ ’ જ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમનો (તેવા હતા), અથવા સર્વજ્ઞ હતા એમ જણાવવા બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે (તેમનું) ઉત્તમ તેજ જણાવવા (‘ ઘણાં તેજવાળા ’ કહેલા છે). પછી ભાગવત સર્વના જાણવામાં આવ્યું એમ ‘ અને (ત્યાં બેઠેલો) હું લણ્યો ’ શબ્દોથી કહેલ છે બધાએ લણ્યા અને હું પણ (લણ્યો). ત્યાં ઉપદેશ (થતો હતો તે) સભામાં પ્રસંગને લીધે મેં શ્રવણ કર્યું ન હતું, પરંતુ શુકની કૃપાથી ત્યાં બેસીને, (તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં બેઠેલાએ (મેં શ્રવણ કર્યું હતું). ઉપદેશથી જેને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તેવો હું તમને અધ્યયનમાં દોષ ન રહે તેવી રીતે તેની અંદર યથામતિ મારી બુદ્ધિ (હશે તે) પ્રમાણે (શ્રવણ કરાવીશ). આ (વાક્યથી સૂતને) ગર્વ ન હોવાનું (જણાવ્યું), (અને) (તેના) કહેલાથી પણ અધિક આનો અર્થ છે એમ જણાવ્યું. ૪૪

ઈતિ શ્રી સદ્ગુણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભત્રીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની
સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अध्याय योथी

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्वाधिकारतः ।

त्रिभिः कृतो द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमत्वतः ॥ १ ॥

मध्यमाधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते ।

नारदस्याऽधिकारित्वाब्धौ तु श्रिन्ताकुलत्वतः ॥ २ ॥

એવી રીતે (સૂતે) પોતાના આધિકાર પ્રમાણે ભાગવતના અર્થને નિર્ણય ત્રણ (અધ્યાયો) થી કર્યો. બીજામાં તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય-પણું સમાન હોવાથી મધ્યમ અધિકારમાં જે શાસ્ત્ર છે તે અહીં નારદ^૨ અધિકારી હોવાથી અને શ્રવણ કરનાર ચિંતાથી આકુલ થએલ હોવાથી અહીં કહેવામાં આવે છે. કા. ૧. ૨.

તત્રાધ્યાયે ચતુથ તુ વ્યાસચિન્તા નિરૂપ્યતે ।

ઉત્તમપ્રક્રિયાયાશ્ચ વક્તુર્હેતુનિરૂપણાત્ ॥ ૩ ॥

તે પૈકી ચોથા અધ્યાયમાં તે વ્યાસની ચિંતા કહી છે, કારણ કે ઉત્તમ પ્રકરણના વક્તા (શુક) હોવાનું કારણ કહેલું (કહેવાનું) છે. કા. ૩

ગયા પ્રકરણમાં પોતાના અધિકારને અનુસરીને (સૂતે) શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો. તેમાં મૂલ તરીકે ભાગવત કહ્યું. જે ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી સૂતને આ શાસ્ત્રાર્થ જાણવામાં આવ્યો, અમારે પણ તેનું જ શ્રવણ કરવું, એવા અભિપ્રાયથી શૌનક સૂતને પ્રશ્ન કરે છે, એમ વ્યાસ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥ વ્યાસ કહે છે :—

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।

वृद्धः कुलपतिः स्रतं बहवृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

૧ ધર્મ ન જણાય તેવી રીતે ઉપકાર કરનારો છે, અને ફલ ચોક્કસ થવું ન હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેવો ધર્મ આ બીજા પ્રકરણમાં પણ તેવો જ છે. (પ્ર)

૨ નારદ નરના સંબંધવાળું જ્ઞાન દેવાતો આવે તે નારદ, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નારદનો જ્ઞાન આપવાનો અધિકાર છે. આ અધ્યાય પૂરો થતાં તે જણાશે. (પ્ર)

૩ ‘કારણ’ વૈરાગ્ય. આ અધ્યાયના ચોથા અને પાંચમાં શ્લોકથી તે જણાશે. (પ્ર)

‘ અને હે વિપ્રો ! ત્યાં ઘણા તેજવાળા વિપ્રર્ષિ કહેતા હતા ત્યારે તેમની કૃપાથી ત્યાં બેઠેલો હું (તે) ભણ્યો. તે હું જેવું ભણ્યો તેવાનું (મારી) બુદ્ધિ પ્રમાણે તમને શ્રવણ કરાવીશ. ૪૪

‘ હે વિપ્રો ! ’ એ સંબોધનથી એમ (જણાવ્યું છે કે) શુક સર્વને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી પ્રથમ (તેમણે) પૂર્ણ કર્યો. અને હવે (તેનું) ફરી સ્મરણ કરાવીને તમે પૂર્ણ કરો છો. (શુક) લૌકિક ન હતા એમ જણાવવા ‘ ઋષિ ’ કહેલ છે, અને ભવિષ્યમાં (તેનો) પ્રકાશ થાય તે માટે સંદેહ વિનાનો અર્થ કહ્યો. તેથી ‘ ઘણા તેજવાળા ’ એમ કહેલું છે. ઘણા હતા ‘ તેજઃ ’ જ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમનો (તેવા હતા), અથવા સર્વજ્ઞ હતા એમ જણાવવા બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે (તેમનું) ઉત્તમ તેજ જણાવવા (‘ ઘણાં તેજવાળા ’ કહેલા છે). પછી ભાગવત સર્વના જાણવામાં આવ્યું એમ ‘ અને (ત્યાં બેઠેલો) હું ભણ્યો ’ શબ્દોથી કહેલ છે બધાએ ભણ્યા અને હું પણ (ભણ્યો). ત્યાં ઉપદેશ (થતો હતો તે) સભામાં પ્રસંગને લીધે મેં શ્રવણ કર્યું ન હતું, પરંતુ શુકની કૃપાથી ત્યાં બેસીને, (તેમની) કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં બેઠેલાએ (મેં શ્રવણ કર્યું હતું). ઉપદેશથી જેને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તેવો હું તમને અધ્યયનમાં દોષ ન રહે તેવી રીતે તેની અંદર યથામતિ મારી બુદ્ધિ (હશે તે) પ્રમાણે (શ્રવણ કરાવીશ). આ (વાક્યથી સૂતને) ગર્વ ન હોવાનું (જણાવ્યું), (અને) (તેના) કહેણથી પણ અધિક આનો અર્થ છે એમ જણાવ્યું. ૪૪

ઈતિ શ્રી સદ્મહાભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભત્રીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની
સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

એ પ્રમાણે બોલતા સૂતની ઘણી સ્તુતિ કરીને, લાંબા સમય સુધીનો સત્ર કરનાર મુનિઓના વૃદ્ધ બહુ ઋચાઓ બાળુનાર કુલપતિ શૌનકે તેને કહ્યું. ૧

બધા સ્થલે વક્તાનું વાક્ય પૂરું થયા પછી શ્રોતા પ્રશ્ન કરે. અહીં તો ઘણી ઉત્કંઠા હોવાથી (વક્તાનું વાક્ય) પૂરું થયા પહેલાં જ પ્રશ્ન કરે છે એમ 'બોલતા' શબ્દથી કહેલું છે. (સૂત શાસ્ત્રાર્થ બાળુતો હશે એવા)* માત્ર સંલવથી પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં, (તેણે) મૂલ સહિત શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો, ત્યારે વક્તામાં ઘણી શ્રદ્ધા (થવા) થી (તેની) ઘણી સ્તુતિ કરી એમ 'ઘણી સ્તુતિ કરીને' શબ્દથી કહેલ છે. (આ) ઘણી સ્તુતિ ગ્રંથની બહાર છે. પહેલાં (શાસ્ત્રાર્થ બાળવાની) ઇચ્છા ઘણી બલવાન હોવાથી બધાઓએ પ્રશ્ન કરેલ. હવે કાંઈક ઉત્તમ છે એમ બાળીને અને મનનથી તેનો નિર્ણય કરીને, અને એક હજાર વર્ષે લગવાનનો 'અવતાર' થશે એવો નિશ્ચય હોવાથી અને તે માટે જ સત્રનો આરંભ કરેલ હોવાથી, કોલાહલ (થશે તો) સારી રીતે શ્રવણ નહીં થાય એવા (વિચારથી) સર્વના સાંભળતાં તે (યજ્ઞ) ના સંબંધવાળા દેવતાનાં સ્વરૂપને બાળુનાર શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો, એવો અર્થ છે. 'વૃદ્ધ' એટલે જ્ઞાનથી વૃદ્ધ. તે કુલનો એટલે ઋષિકુલનો. 'પતિ' એટલે નાયક હતો. જ્ઞાનથી વૃદ્ધ થાય ત્યારે બુદ્ધિનો નિર્ણય થાય. ભવિષ્યમાં પ્રચાર (કરવા) માટે કુલાચાર્યના વચનમાં વિશ્વાસ રહે છે, એમ 'વૃદ્ધ' અને 'કુલપતિ' એ શબ્દોથી જણાવ્યું છે. ૧

(૧) ભાગવત વિષે, (૨) રચનાર વિષે, (૩) વક્તા વિષે અને (૪) શ્રોતા વિષે એવા ચાર પ્રકારનો અહીં પ્રશ્ન છે. તે પૈકી પહેલા (પ્રકાર) નો નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ શૌનક ઉવાચ ॥ શૌનક કહે છે :—

સૂત સૂત મહાભાગ વદ નો વદતાં વર ।

કથાં ભાગવતીં પુણ્યાં યદાહ ભગવાન્શુકઃ ॥ ૨ ॥

હે સૂત! હે સૂત! હે મોટાં ભાગ્યવાળા! હે (કથા) કહેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! ભાગવતની પવિત્ર કથા જે શુકે કહી, તે અમારા માટે કહો. ૨

'હે સૂત! હે સૂત' એમ આદર (દર્શાવવા) માટે બે વાર કહેલું છે. 'હે મોટાં ભાગ્યવાળા!' સંબોધન (એમ જણાવવા કરેલું છે કે) તમારું તો મોટું ભાગ્ય છે કે તમે ભાગવતની કથાનું શ્રવણ કરેલું છે. 'નઃ' અમારા માટે (કહો). અમે માત્ર શ્રવણ કરનારા નથી, પરંતુ અમને ભાગવત આપો, એમ (જણાવવા 'નઃ' શબ્દ) યોગ્ય વિલક્ષિતમાં યોગ્ય છે. (કથા) કહેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ નિર્ણય હોવાથી

* અધ્યાય ૧. શ્લોક ૬, ૭, ૮ થી આવો સંલવ જણાય છે.

† આ ગ્રંથમાં તે સ્તુતિ જણાવી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

(' વદતાં વર ' શબ્દોનો) પાણિનિ. ૨. ૨. ૨૦ પ્રમાણે સમાસ કરેલો નથી. (કથા) કહેનારાઓમાં તમે જ શ્રેષ્ઠ છો. જે કથા શ્રવણ થઈ ત્યારે તમે આવો શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો, તે જ કથા કહો. ' પવિત્ર ' એટલે શાસ્ત્રમાં (શ્રવણ કરવાની) આજ્ઞા હોવાથી (કથા) યજ્ઞની પેઠે ધર્મરૂપ છે. યત્ જે કારણથી ભગવાન શુકે તે કહી, એમ શ્રદ્ધા વધારે હોવાનું કારણ (કહેલું છે). શુક મુક્ત છે અને ' ભગવાન ' હોવાથી પૂર્ણ ગુણવાળા છે. ૨

નીચેના શ્લોકથી બીજો પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે) :—

કસ્મિન્યુગે પ્રવૃત્તયં સ્થાને વા કેન હેતુના ।

કુતઃ સશ્વોદિતઃ કૃષ્ણઃ કૃતવાન્સહિતાં મુનિઃ ॥ ૩ ॥

આ (કથા) કયા યુગમાં, કયા સ્થાનમાં અને કયા પ્રયોજનથી પ્રવૃત્ત થઈ ? શાથી પ્રેરાએલા મુનિ કૃષ્ણે (વ્યાસે) સંહિતા રચી ? ૩

રચનારને સામગ્રીની જરૂર હોવાથી, રચનારના પ્રશ્નમાં સામગ્રીનો પ્રશ્ન પણ (કરેલો છે). કાલ, દેશ અને પ્રયોજન સામગ્રી છે અને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર (સામગ્રી છે). (કાલ, દેશ અને પ્રયોજન એ) ત્રણમાં આ પ્રવૃત્તિ થઈ એવો સંબંધ છે. (૧) આ કયા યુગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ? અને (૨) કયા સ્થાનમાં અને (૩) કયા પ્રયોજનથી પ્રવૃત્તિ થઈ ? અહીં જેમ ચિત્ત વ્યગ્ર રહે છે તેમ ન રહે એ પ્રયોજન છે. અને (૪) કોઈથી (મુનિને) પ્રેરણા થએલી હશે, અને શા પ્રયોજનથી પ્રેરણા કરેલી ? પ્રવૃત્તિ વિષે ત્રણ પ્રશ્નો (કર્યા), અને રચવાના સંબંધી એક (પ્રશ્ન કર્યો). (વ્યાસ) મુનિ હોવાથી મનનની બંધી કરે તેવી સંહિતા કેમ રચી ? ૩

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી ત્રીજો (પ્રશ્ન) કહે છે (કરે) છે :—

તસ્ય પુત્રો મહાયોગી સમદૃઢનિર્વિકલ્પકઃ ।

एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

તેમના પુત્ર મોટા યોગી, સમદૃષ્ટિવાળા, સંદેહરહિત જ્ઞાનવાળા, એકાંતમાં રહેવાની બુદ્ધિવાળા, નિદ્રારહિત, છૂપા રહેનારા, મૂઢ હોય તેવા જણાતા. ૪

(શુક) વક્તા તરીકે ઉત્તમ હોવાથી, (તેમના) ભણનાર હોવાના કારણના સંદેહો અહીં કહ્યા નથી, અને તે આગળ કહેવાના છે. ' મોટા યોગી ' એટલે સમાધિમાં રહેનાર હતા. આરભમાં યોગ દુઃખ આપનારો પણ હોય છે, પરંતુ વૃદ્ધિ પામે સુખ આપનારો થાય છે. તેવા (મોટા યોગી) કયા કહે તે અયોગ્ય છે, એવો

ભાવ છે. વળી (તે) 'સમદષ્ટિવાળા', બ્રહ્મ જાણનાર હતા એવો અર્થ છે, અને (કથા) કહેવાનું જાણી નીચી બુદ્ધિવાળાઓથી થઈ શકે તેવું છે. વળી (તે) સંદેહરહિત જ્ઞાનવાળા, સાંખ્યમાં કહેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા હતા. 'નિર્ગતાઃ' નીકળી ગયા છે વિકલ્પાઃ પ્રાકૃતસંદેહો જેમના (તેવા હતા). વળી 'એકાંતમાં રહેવાની બુદ્ધિવાળા' એકાંતમાં (રહેવાની છે) બુદ્ધિ જેમની, તેવા વૈરાગ્યવાળા હતા. વળી 'ઉન્નિદ્રઃ' જતી રહી છે નિદ્રા જેમની તેવા (હોવાથી), સ્વપ્નમાં જણાતાં દુઃખો જતાં રહે એવી જરૂર વિનાનાં પણ હતા. વળી 'છૂપા રહેનારા' સંગથી બહુ ચિંતા થાય તેવા હતા, અને તેથીજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા ન હતા, પરંતુ મૂઠ્ઠા હોય તેવા રહ્યે જણાતાં. ૪

વળી જેમાં બહારના કોઈ પદાર્થનું ભાન ન રહે, તેવી સમાધિમાં રહેનારા શુદ્ધ) બહારના (પદાર્થો) ના ભાન વિનાના હતા એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં આખ્યાન કહે છે:—

દૃષ્ટાન્નુયાન્તમૃપિમાત્મજમપ્યનયં
દેવ્યો હિયા પરિદધુર્ન સુતસ્ય ચિત્રમ્ ।
તદ્વીક્ષ્ય પૃચ્છતિ મુનો જગદુસ્તવાઽસ્તિ
સ્ત્રીપુમ્મિદા ન તુ સુતસ્ય વિવિક્તદષ્ટેઃ ॥ ૫ ॥

પુત્રની પાછળ જતા ઋષિને નમ્ર ન જોવા છતાં દેવીઓએ લજ્જાથી (વસ્ત્રો) પહેર્યાં. પુત્રની (લજ્જાથી) ન (પહેર્યાં), તે અદ્ભુત (કાર્ય) જોઈને મુનિએ પૂછ્યું ત્યારે (તેઓએ) કહ્યું (કે) તમને સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ (જણાય) છે, પરંતુ વિવિક્ત દષ્ટિવાળા પુત્રને (તેવો ભેદ જણાતો) નથી. ૫

આ વિષયમાં એવી (નીચે પ્રમાણે) કથા છે. કોઈક સમયે સરોવરમાં નમ્ર અખસરાઓ સ્નાન કરતી હતી. ત્યાં નમ્ર પુત્રની પાછળ જતા વ્યાસને જોઈને તેમણે વસ્ત્રો પહેર્યાં, તેથી વ્યાસને સંદેહ થયો (કે) મને નમ્ર નહીં એવા ઘરડાને જોઈને કેમ (આમણે) વસ્ત્રો પહેર્યાં, (અને) જુવાન પુત્રને નમ્ર જોઈને (પહેર્યાં) ન હતાં. એવા સંદેહને લીધે (વ્યાસે) તેઓને પૂછ્યું. તેઓએ ઉત્તર એવો (આપ્યો) કે તમને સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ (જણાય) છે, પણ પુત્રને (જણાતો) નથી. જો કે વ્યાસને સંદેહ વિનાનું (શાસ્ત્રોના) શબ્દોનું જ્ઞાન અને (ભગવાનનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન (હતાં), છતાં પણ અધિકારી હોવાથી તેમને બહારનું ભાન હતું. પુત્ર તો સદા સમાધિ ચલાવી રહતા હોવાથી તેમને બહારનું ભાન ન હતું. 'વિવિક્ત દષ્ટિવાળા' વિશેષણથી તે કહેલું છે. 'વિવિક્ત' એટલે ભગવાન સિવાયના સ્પર્શ વિનાની દષ્ટિ

હતી જેમની તેવા (શુક હતા). એવી રીતે ભગવાનની કથામાં અડચણ કરનારા આઠ* ગુણો (શુકમાં) હોવાથી (તેમણે) કથા કેમ કહી ? એવો (પ્રશ્ન છે). ૫

‘ જો કે (શુક) સંન્યાસીનો ધર્મ આચરતા હોવાથી (સંન્યાસીએ) ક્ષીડાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર ફરવું, એ વચન પ્રમાણે (તે) સમાધિમાંથી ઉઠેલા (હોય ત્યારે) કોઈ તેમને જોઈને આગ્રહથી પ્રાર્થના કરે તો કહે એમ ન માનવું, (કારણ કે) ‘ આ મોટા પુરુષ છે ’ એમ લોકોને ઓળખાવે એવો ગુણ આમનામાં ન હતો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

કથમાલક્ષિતઃ પૌરૈઃ સમ્પ્રાપ્તઃ કુરુજાઙ્ગલાન્ ।

ઉન્મત્તમૂકજડવદ્વિચરન્નાજસાહ્યયે ॥ ૬ ॥

કુરુજાંગલ દેશમાં આવેલા ગજસાહ્યવચમાં ગાંડા મૂંગા અને મૂખની પેઠે ફરતા (શુક) શહેર વાસીઓથી કેમ ઓળખાયા ? ૬

કુરુજાંગલદેશ એટલે હસ્તિનાપુર દેશ. આ સર્વ તરફથી ‘ આ શુક છે ’ એમ શહેરવાસીઓથી (કેમ ઓળખાયા) ? કારણ કે શહેરમાં રહેવાથી બુદ્ધિ વાંધી (બંધી) થાય છે. બહારની સ્થિરતાથી, વચનથી અને સદાચારથી એમ ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન થાય. તે ત્રણ (ગુણો શુકમાં) ન હતા એમ ‘ ગાંડા મૂંગા અને મૂખ પેઠે (ફરતા) ’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘ ગજેન ’ હાથીની સમાન ‘ આહ્યયઃ ’ નામ છે જેનું તે ‘ ગજસાહ્યય ’ (હસ્તિનાપુર) (એ) નગરના નામની વ્યુત્પત્તિથી એમ જણાય છે કે ત્યાં રહેનારા મદવાળા હતા. તેથીજ ઓળખાવાનો ભય ન હોવાથી અને (હસ્તિનાપુર) ઉત્તમ તીર્થ હોવાથી શુક (ત્યાં) ભ્રમતા હતા. ૬

કથં વા પાન્ડવેયસ્ય રાજર્ષેર્મુનિના સહ ।

સંવાદઃ સમભૂતાત તત્રૈષા સાત્વતી શ્રુતિઃ ॥ ૭ ॥

અને પાંડુના સંતાન રાજર્ષિને મુનિ સાથે સંવાદ જેમાં આ સાત્વતી શ્રુતિ (થઈ) તે કેવી રીતે થયો ? ૭

નગરમાં કોઈકે (શુકને) ભલે ઓળખ્યા હોય, છતાં પણ રાજા સાથે સંવાદ થવો અયોગ્ય છે. રાજા રાજર્ષિ હોવાથી (તેને) અનાચારવાળાઓમાં શ્રદ્ધા ન હોય; અને શુક મુનિ હોઈ સર્વ જાણનાર હોવાથી સંવાદ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જાય નહીં; અને તે સંબંધ ઘણા સમય સુધીનો હોવાનું સંભવે છે. ‘ જેમાં આ સાત્વતી શ્રુતિ (થઈ) ’ શબ્દોથી તે કહે છે. (‘ સાત્વતી શ્રુતિ ’ એટલે) વૈષ્ણવોનો વેદ. ૭

* શ્લોક ૪ માં કહેલા સાત વિશેષણોથી જણાવેલા સાત ગુણો, અને વિવિધ દૃષ્ટિનાં હોવું એ આઠ ગુણો, શુકને કથા કહેવાનું પ્રયોજન ન હતું એમ જણાવે છે. છતાં તેમણે કથા કેમ કહી ? એવો પ્રશ્ન છે.

સ ગોદોહનમાત્રં હિ ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

અવેક્ષતે મહાભાગસ્તીર્થીકુર્વસ્તદાશ્રમમ્ ॥ ૮ ॥

કારણ કે તે મહાભાગ્યવાળા ગૃહસ્થાશ્રમવાળાના ઘરોમાં તેમના અશ્રમને તીર્થ કરતા માત્ર ગાય દોહાય તેટલોજ સમય રાહ જૂઓ છે (રોકાય છે). ૮

અથવા (સંવાદ) ભલે થયો હોય, છતાં પણ ગાય દોહાય તેટલા સમયથી વધારે સમય સુધી સંન્યાસીએ ગૃહસ્થના ઘરમાં રહેવું અયોગ્ય છે. તે રહેવાનું પણ આનંદ માટે નહીં, તેમ (આનંદ માટે રહેવાનું) હોય તો આનંદ પૂર્ણ થાય તે માટે લાંબા સમય સુધી રહેવાનું પણ સંભવે, પરંતુ ગૃહસ્થોના આશ્રમને તીર્થ કરતાં (રહેવાનું હોય છે). ઘરમાં મેઘા બુદ્ધિ ઘણી પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અને તેમને જ ભવિષ્યમાં તેવી રીતે સંન્યાસ (લેવાનો હોય છે). તેમ હોવાથી પહેલાંનો દોષ રહેલો હોવાથી અને સંગના^૨ દોષને લીધે (સંન્યાસનો) અધિકાર (થતો નથી). તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ તીર્થ નથી તેને પણ પરમહંસો (સંન્યાસીઓ) તીર્થ કરે છે. પછી જાને^૩ દોષો દૂર થાય છે એમ આ શ્લોકથી કહે છે; કારણ કે જેમ ગાય ધર્મ (કરવા) માટે દોહવામાં આવે તેટલો સમય (દોહનારના) આગ્રહને સહન કરે છે, તેવી રીતે જગતના મિત્રો (સંન્યાસીઓ) એ પણ સહન કરવો જોઈએ એવો ' હિ ' ' કારણ કે ' શબ્દનો અર્થ છે. આ સ્થિતિ ઘણાં ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવવા ' મહાભાગ્યવાળા ' વિશેષણ કહેલું છે. ૮

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી શ્રવણ કરનાર સંબંધી પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે) :—

અભિમન્યુસુતં સૂત પ્રાહુર્ભાગવતોત્તમમ્ ।

તસ્ય જન્મ મહાશ્રયં કર્માણિ ચ ગૃણીહિ નઃ ॥ ૯ ॥

હે સૂત ! અભિમન્યુના પુત્રને ઉત્તમ ભક્ત કહે છે. તેનો ઘણો આશ્રયકારક જન્મ અને (તેનાં) કર્મો અમને કહો. ૯

પિતૃનામ્ના મહત્ત્વં હિ માતૃનામ્ના તુ હીનતા ।

इति सर्वत्र बोद्धव्यं श्रीभागवतेऽपि च ॥ ૧૦ ॥

પિતાના નમથી સરસાઈ, (અને) માતાના નામથી હલકાઈ (કહેવાય છે), એમ સર્વ સ્થલે અને શ્રીભાગવતમાં પણ જાણવું. કા. ૫

૧ આ ભાગ્યથી ગૃહસ્થાશ્રમને તીર્થ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)

૨ ' ઘરોમાં ' શબ્દથી સૂચવેલો સંગદોષ. (પ્ર)

* ઘણી પ્રવૃત્તિ હોવી અને સંગ, એ બે દોષ. (પ્ર)

અમિતઃ સર્વં તરફ મન્યુઃ ક્રોધ છ જેને, (તે અભિમન્યુ), પણ (તેને) અંદર (ક્રોધ) નથી. અને આ (ક્રોધ) ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, અને (તેને) અંદર ક્રોધ ન હોવાથી તે વૈષ્ણવ છે. ‘ હે સૂત ! ’ એ સંબોધનને વૃત્તાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાનું (જણાવવાં કરેલ છે). લોકના આચરણનો ત્યાગ કરીને માત્ર ભગવાનમાં જ ચિત્ત પરોવે તે ‘ ઉત્તમ ભક્ત ’. અથવા ‘ (હરિ) જેનાં હૃદયનો ત્યાગ કરતા નથી ’ ૧૧. ૨. ૫૫ (તે ઉત્તમ ભક્ત). ‘ કહે છે ’ શબ્દથી (તે) સર્વ લોકોમાં (તેવો) પ્રસિદ્ધ (હોવાનું) કહેલ છે. પહેલાં જ તેવા (ઉત્તમ ભક્ત) ની ભાગવતથી જે ઉત્તમતા થઈ તે જાણવા માટે પહેલાનાં ગુણ સંબંધી ઉત્તરાર્ધથી પ્રશ્ન કરે છે. જેમાં ઘણું આશ્ચર્ય છે તેવો (તેનો જન્મ હતો), કારણ કે ગર્ભમાંથી મરેલો પડેલો તે ફરી જીવતો થએલ. ભારત વિગેરેમાં એવી જ કથા છે. (તે જન્મ અને) કલિને વશ કર્યો તે વિગેરે ક્રમોં (કહેા). ૬

વૈષ્ણવને મરણ સુધી અન્ન તજવું યોગ્ય નથી, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

સ સમ્રાટ્ કસ્ય વા હેતોઃ પાણ્ડુનાં માનવર્ધનઃ ।

પ્રાયોપવિષ્ટો ગજ્ઞાયામનાદત્યાધિરાદશ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પાંડવોના માનને વધારનાર તે સમ્રાટ રાજાઓ (ની લક્ષ્મી) થી પણ અધિક લક્ષ્મીનો અનાદર કરીને કયા પ્રયોજનથી ગંગા કાંઠે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેઠો ? ૧૦

પરીક્ષિતમાં લૌકિક ઉત્તમપણું પણ હતું. (તે) ‘ સમ્રાટ ’ ચક્રવર્તી હતો. પાંડવોના માનને પણ વધારનાર હતો. પાંડવોની કીર્તિથી આની થઈ નથી પણ તેથી ઉલટું (આની કીર્તિથી પાંડવોની કીર્તિ વધી હોવાનું) થએલ છે. ગંગાથી જ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, (તેથી) ગંગા કાંઠે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવાથી શું (ફલ) ? (તેનો) પરાજય થવાનું તો સંભવતું જ ન હતું, કારણ કે રાજાઓ (ની લક્ષ્મી) થી પણ અધિક લક્ષ્મી હતી જેની (તેવો તે) તે (લક્ષ્મી) નો પણ અનાદર કરીને (ગંગા કાંઠે બેઠો). એ પ્રમાણે લોકે અને વૈષ્ણવે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવું અયોગ્ય છે. ૧૦

વળી લગ્ન તો સર્વથી મોટી છે, ખાસ કરીને પોતાના (જેવા) ઓમાં. તેથી રાજાઓની મધ્યે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી કેમ બેઠો ? એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

નમન્તિ યત્પાદત્તિપીઠમાત્મનઃ શિવાય હાડ્ડનીય ધનાનિ શત્રવઃ ।

કથં સ વીરઃ શ્રિયમદ્ગ દુસ્ત્યજાં યુવૈષતોત્સન્દુમહો સહાસુભિઃ ॥ ૧૧ ॥

અહો ! શત્રુઓ પોતાનાં કલ્યાણ માટે ધનો લાવીને જેમના ચરણના આસનને નમન કરતા હતા, તે જીવાનવીરે, હે વહાલા ! ન તજી શકાય તેવી લક્ષ્મીનો પ્રાણો સાથે ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કેમ કરી ? ૧૧

ચરણનાં આસન અથવા પાદુકાઓને દેશમાં સર્વ સ્થલે (થી) આના સિંહાસને જઈને પોતાના અપરાધને કાઢી નાખવા માટે ધનો લાવીને શત્રુઓ પણ પોતાનાં કલ્યાણ માટે નમન કરે છે, એવો (અર્થ છે). હ શબ્દ આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે) (શત્રુઓનો) પ્રદેશ તો પહેલાં જ (પરીક્ષિતે) હરી લીધેલો, અને (તેઓ) પોતે સંકટમાં પડેલા (હોવાથી) પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવા ધનો આપે છે, એવો અર્થ છે. આ ધન તેનો પુરુષાર્થ ન હતો એમ ન માનવું, કારણ કે (તેનામાં) વીરરસ હોવાથી તે વીર હતો. વીરને (મરણ સુધી) અન્નનો ત્યાગ કરી મરવું શરમ-જનક છે.

વળી લોકમાં ધન માટે અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તે (એ પ્રમાણે અન્નનો ત્યાગ કરવા) માં સાર્વભૌમ લક્ષ્મીનો ત્યાગ થતો હોવાથી (પરીક્ષિતે) ધન માટે (તે કરેલ) ન હતું, અને ધન માટે (તેમ કયું) હોત, તો લક્ષ્મીનો ત્યાગ કેમ કયો (કરે) ? એવો (અર્થ છે), અને તે પણ પ્રાણ સાથે (ત્યાગ કેમ કરે) ? અને (તેમ કરવાથી મળેલું ધન) કોણ લોગવે ? લોકમાં પ્રાણ કરતાં પણ ધન તજવું કઠણ છે, કારણ કે ચોરો વિગેરેમાં (તેવો) નિર્ણય (થયેલ) છે, તેમાં પણ જીવાનને માત્ર તેની ઇચ્છા થવી પણ દુર્લભ છે, તો પછી તેવું કરે તો કેમજ ? (પરીક્ષિતે તેવું કયું એ) સાચી વાર્તા હોવાથી ' અહો ' શબ્દથી આશ્ચર્ય (દર્શાવેલ છે). ૧૧

પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરેથી પરલોક પ્રાપ્ત કરવા માટે તો વૈષ્ણવો મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરી બેસતા નથી, પરંતુ જીવે છેજ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

શિવાય લોકસ્ય મવાય ભૂતયે ય ઉત્તમશ્લોકપરાયણા જનાઃ ।

જીવન્તિ નાત્માર્થમસૌ પરાશ્રયં મુમોચ નિર્વિદ્ય કુતઃકલેવરમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે ઉત્તમશ્લોકમાં ચિત્ત રાખનારા પુરુષો છે તેઓ લોકનાં કલ્યાણ માટે, સમૃદ્ધિ માટે (અને) સત્તા માટે જીવે છે, પોતાના માટે જીવતા નથી. તેણે નિરાશ થઈને બીજાના આશ્રયરૂપ કલેવરનો શા માટે ત્યાગ કર્યો ? ૧૨.

ગફલતથી મોટાં પાપનો સંજાંધ થયો હોય ત્યારે પણ વૈષ્ણવે દેહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. તેઓ (વૈષ્ણવો) પોતામાં સેવા કરવાની શક્તિ ન હોય તો પણ તેમને પૂછીને લોકો (સેવા) કરે તેવું સંભવે છે. તેથી તેઓ જીવે તેજ સર્વનું કલ્યાણ

કરનારું છે. ' સિવમ્ ' એટલે શાંત સુખ ' મવઃ ' એટલે સમૃદ્ધિ, ' રાજાઓ સદા સફળ વીર્યવાળા છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે લોકમાં પુત્ર પૌત્ર વિગેરેની વૃદ્ધિ ' મૃત્યુ ' એટલે સત્તા માટે. અણિમા વિગેરે આઠ પ્રકારની સત્તાઓ ભગવાનની સેવામાં—' મહા-પુરુષની પૂજનું' (ફલ) ' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રસંગથી (એની મેળે) જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સર્વને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનાર દેહનો ત્યાગ (કરવો) અયોગ્ય છે.

વળી નિરાશાથી દેહ વિગેરેનો ત્યાગ—'ભૂતો (પ્રાણીઓ) ને અભય અભય (થાય તેમ કરવું) ' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રાણીઓના હિત માટે કરાય અને તે વૈષ્ણવોના સંબંધમાં ઉલટું છે એમ ' નિરાશ થઈને બીજાના આશ્રયરૂપ' (કલેવરનો ત્યાગ શા માટે કર્યો) ' એ શબ્દોથી કહેલ છે. નિરાશાનાં કારણો^૨ જ ત્યાગ કરવો, પરંતુ કલેવરનો (ત્યાગ) ન કરવો. કોઈક^૩ (રાજા) નો જ ધર્મ નિરાશા કરાવનારો હોય છે. કલે અસ્પષ્ટ મધુર (રસ) માં વ્રમ (ઉત્તમ), એવી (' કલેવર ' = શરીર) નામની વ્યુત્પત્તિથી (શરીર) અસ્પષ્ટ મધુર રસ પ્રકટ કરનાર છે એમ જણાય છે, અને તે ભક્તિરસ છે; કારણ કે બીજો^{*} રસ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભક્તિરસ પ્રકટ કરનારા શરીરનો ત્યાગ (પરીક્ષિતે) કેમ કર્યો એવો અર્થ છે. ૧૨

એ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ।

मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥

જે કાંઈ આહીં પૂછેલું છે તે સર્વ અમને કહો. વેદ સિવાયની વાણીના વિષયનો તમે પાર પામેલા છો એમ માનું છું. ૧૩

એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછેલ હોવા છતાં પહેલાં પૂછેલા દુર્ગંજ (ઓછા જરૂરી) નથી, તે ' સર્વ' (કહો) ' શબ્દથી કહેલું છે. ' મારો પરિચય તો ભાગવતના અર્થ સાથે છે, બીજા સાથે નથી ' એમ ન કહેશો, એમ ઉત્તરાર્થથી કહેલું છે, પરંતુ ત્રણ

૧ બીજાઓ જેને શરણ આવેલ છે તેવું. (પ્ર)

૨ ' રાજાઓની આજીવિકા કર લેવાથી દંડ કરવાથી અને શુદ્ધ વિગેરેને લીધે ભયંકર છે એવા વિચારથી લાંબા યત્નના બાનાથી ત્યાગ કર્યો ' એ વાક્ય પ્રમાણે નિરાશા (અથવા વૈરાગ્યનાં) કારણોનો જ ત્યાગ કરવો. (પ્ર)

૩ ' રાજાનો ધર્મ પણ રાત્રીઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી નિરાશા થાય જ ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એવો વિચાર થાય, ત્યારે પણ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, પણ દેહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. (પ્ર)

* બીજા રસો લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અસ્પષ્ટ નથી. બહુવચનના અર્થમાં એક વચન યોજેલું જણાય છે.

વર્ણવાળામાં* (તમે) ન હોવાથી વેદનો પરિચય (તમને) નથી, તે 'વેદ સિવાય' શબ્દોથી કહેલ છે. ૧૩

પહેલા પ્રશ્નનો બીજા સ્કંધોમાં ઉત્તર (અપાશે). ત્રીજો અને ચોથા પ્રશ્નોનો ઉત્તમ પ્રકરણમાં (ઉત્તર આપશે). તેથી કારણ બનેલ (રચનાર તથા રચવાના પ્રયોજન) સંબંધી બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

દ્વાપરે સમનુગ્રાપ્તે તૃતીયે યુગપર્યયે ।

જાતઃ પરાશરાદ્યોગી વાસવ્યાં કલયા હરેઃ ॥ ૧૪ ॥

યુગોના ત્રીજા ફેરામાં દ્વાપર સારી રીતે થયો ત્યારે પરાશરથી વાસવીમાં હરિની કલાથી યોગીનો જન્મ થયો. ૧૪

મુખ્ય રીતે ભાગવત^૧ રચવા માટે જ તેમનો (વ્યાસનો) અવતાર થએલો તેથી પ્રથમ (તેમનો) જન્મ કહે છે. બ્રહ્મકલ્પના પહેલા મન્વન્તરના યુગોના ત્રીજા ફેરામાં વ્યાસનો જન્મ થયો. પહેલો યુગોનો ફેરો સાધન સાથે જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) નો સમય હતો. બીજો (ફેરો) કર્મ (કરવાનો સમય હતો). ત્રીજો (ફેરો) તો ભક્તિ (કરવા) નો સમય હતો. છતાં પણ ધર્મો (ભક્તિમાં) અડચણ કરનારા હોવાથી^૨ કૃતયુગ અને ત્રેતાયુગમાં જન્મ ન થયો, પરંતુ (દ્વાપરમાં) ધર્મ બે (વિષય) માં પ્રોત્તિ કરાવતો હોવાથી (તેમાં) સંદેહ થયો ત્યારે (જન્મ થયો). 'સ્મ' 'સારી રીતે' ઉપસર્ગનો અર્થ (એવો છે) કે બધાઓને જ^૩ સંદેહ થયો. પરાશર ભક્ત હતો એ બીજા^૪ પુરણોમાં જ સિદ્ધ થએલું છે, કારણ કે માર્કંડેયના નમસ્કાર કરવાના પ્રસંગે (તેને) વયમાં વૃદ્ધ કહેલ છે. વાસવી ઉપરિચર^૫ વસુની પુત્રી હતી. તે માછલીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થએલી હોવા છતાં પણ બીજના^૬ ગુણવાળી જ હતી.

* શ્વેદ હોવાથી.

૧ 'રચનાર સંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સામગ્રી સાથે રચનાર કહેવા બોધ્યો, પણ તેમનો જન્મ કહેવાની જરૂર નથી' એવી શંકા થાય, તેથી જન્મ કહેવાનું પ્રયોજન આથી કહેલ છે. (પ્ર)

૨ આ બે યુગોમાં ધર્મસંબંધી સંદેહ ન હોવાથી, ધર્મ કરાતો, એટલે ધર્મ ભક્તિ કરવામાં વિઘ્ન કરનારો હતો. (પ્ર)

૩ બધા ઋષિઓને. (પ્ર)

૪ વિષ્ણુપુરાણ વિગેરેમાં. (પ્ર)

૫ વાસવીની માતા ભક્ત હતી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. ઉપરિચર ભક્ત હોવાનું મત્સ્ય પુરાણમાં જ કહેલ છે. (પ્ર)

૬ બીજનો ગુણ વૈષ્ણવપણું. (પ્ર)

‘ યોગી ’ શબ્દથી (વ્યાસના) અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવવાની હતી, અને તે પણ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર હરિની ‘ કલ્યા ’ જ્ઞાન કલાથી (દૂર કરવાની હતી). યોગ તો ભક્તિયોગ (તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવાની હતી). જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ તો (વ્યાસના) અવતારથી જ થઈ, તે (જ્ઞાન) નું કૃણ પણ ભક્તિ (કરવાની તે) પ્રયોજન હતું. એવી રીતે ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવવા જ અવતાર (થયો), એમ કહેવાયું. ૧૪.

તેમનું દેવથી પ્રાપ્ત થએલું^૧ (કાર્ય) નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે :—

સ કદાચિત્સરસ્વત્યા ઉપસ્પૃશ્ય જલં શુચિ ।

વિવિક્તે એક આસીન ઉદિતે રવિમણ્ડલે ॥ ૧૫ ॥

કોઈએક સમયે સૂર્ય મંડલનો ઉદય થયો ત્યારે સરસ્વતીનાં પવિત્ર જલનું આચમન કરીને તે એકલા એકાંતમાં બેઠેલા હતા. ૧૫

‘ તે ’ ભક્તિ માટે જ અવતાર લીધેલા કોઈ એક સમયે ત્રણ માર્ગનો નાશ થયો ત્યારે, પોતાને પણ જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થતું હતું ત્યારે, સરસ્વતીના પવિત્ર જલનું આચમન કરીને, તેનાથી (જેમનું) સર્વજ્ઞપણું જાગૃત થયું તેવા (થયા). ‘ પવિત્ર ’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (તે જલ) પાપથી આક્રમણ થયું હોય* તેવું ન હતું. આથી^૨ (એમ જણાવ્યું કે) જ્ઞાનની કલામાં ધર્મનો† અંશ જ પ્રકટ થયો. પછી પોતાના અવતારનું પ્રયોજન વિચારતાં સર્વના હિત માટે તેમણે ધર્મને જોયો એમ ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કૃપાથી મુનિએ રચ્યું, (પચીસમા શ્લોક) સુધીથી કહે છે. વિવિક્તે એટલે એકાંતે (બેઠેલા). આ મનનું સ્થિરપણું (જણાવવા કહેલ છે). તે સમયે એકલા બેઠેલાં હતા. ભૌતિક, વૈદિક અને પોતાનો (એવા) ત્રણ દોષ ન હતા એમ કહ્યું. ‘ સૂર્ય મંડલનો ઉદય થયો ત્યારે ’, શબ્દોથી જરૂરી કર્મનો (કરવા) નો સમય ન હોવાનું કહેલું છે, અથવા પવિત્ર નક્ષત્ર અને કાલના ગુણો જણાવનાર^૩ (એ વચન છે). ૧૫

પરાવરજ્ઞઃ સ ઋષિઃ કાલેનાવ્યક્તરંહસા ।

યુગધર્મવ્યતિકરં પ્રાપ્તં મુચિ યુગે યુગે ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમ અને અધમને જાણનાર તે ઋષિએ ન જણાય તેવી ગતિવાળા કાલથી ભૂતલ ઉપર યુગે યુગે યુગના ધર્મોની લેખસેખ થએલાં (જોઈને) શ્લોક. ૧૬. ૧૬

અવતારનું કાર્ય. (પ્ર.)

* ‘ શુદ્ધિતિ ’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૨ ‘ આથી ’ એટલે પાપથી આક્રમણ થયા વિનાના સરસ્વતી જલનાં આચમનથી. (પ્ર)

† કારણ કે સરસ્વતી ધર્મ કરાવનારી છે. જૂઓ ૩. ૬. ૨૧ ઉપરનાં સુબોધિની

કાલ વિગેરે ઉત્તમ (છે), આપણે વિગેરે અધમ (છીએ). (તેમણે) કરવાનાં કાર્યમાં કાલ વિગેરે વિદ્ય કરનારા નથી, અને પ્રાણીઓનું (તે કાર્ય થઈ શકે) તેવું અદૃષ્ટ છે એમ (તેમણે) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. આ (જાણ્યા) પછી તે ઋષિ થયા; કારણ કે ધર્મનો અંશજ (તેમનામાં) પ્રકટ થયો હતો. કાલ લગવાનનો મોટો અધિકારી છે, સર્વ કરનાર અને સર્વનું નિમિત્ત (કારણ) છે. આમ હોવાથી જીજ્ઞાસુ પ્રયાસ નકામો હોવાથી કાલને વશ રાખનાર લગવાનનો (વ્યાસ) અવતાર છે એમ જણાવવા પ્રથમ ' ન જણાય તેવી ગતિવાળા કાલથી...' શબ્દોથી કાલે કરેલ ઉપદ્રવ કહે છે. ' અવ્યક્તેન ' અક્ષરથી રંહ: વેગ છે જેનો, અથવા ' અવ્યક્તેન ' પ્રકૃતિમાં રંહ: વેગ છે જેનો તેવો (કાલ) છે. પ્રકૃતિ વિગેરે કાલને. અધીન હોવાનું કહ્યું; અથવા અક્ષરની (કાલનાં કાર્યમાં) સંમતિ (જણાવી). અથવા ન જણાય તેવો વેગ છે જેનો, એમ (કાલનો) વિરોધ ન કરવાનું કારણ કહ્યું. આટલાથી એમ જણાવ્યું કે લગવાન સિવાયના (બધા) તે (કાલ) ને અધીન છે, અથવા તેને અનુકૂળ છે. (જે) પરિણામ થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તપ, યજ્ઞ, વેદનો અભ્યાસ, દાન વિગેરે ચાર યુગોના ધર્મો છે. તેમનો ' વ્યતિકર: ' નાશ (થયો) અથવા અધિકાર વિનાનાઓમાં પ્રવૃત્તિ થઈ, અને તે વ્યકિતર અકસ્માતથી થયેલો નહીં, પરંતુ નિશ્ચિત છે, ભૂતલ ઉપર જ (થયેલ) છે, સ્વર્ગમાં (થયેલ) નથી. અકસ્માતથી થયેલ નથી, પરંતુ યુગે યુગે થયેલ છે. ૧૬

કાલથી ધર્મનો નાશ થયાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પદાર્થનો નાશ થયાનું પણ કહે છે :—

ભૌતિકાનાં તુ ભાવાનાં શક્તિહાસં ચ તત્કૃતમ્ ।

અશ્રદ્ધધાનાન્નિઃસત્ત્વાન્દુર્મેધાન્ હસિતાયુષઃ ॥ ૧૭ ॥

દુર્ભગાંશ્ચ જનાન્વીક્ષ્ય મુનિર્દિવ્યેન ચક્ષુષા ।

સર્વવર્ણાશ્રમાણાં યદ્ધ્યૌ હિતમમોઘદક્ ॥ ૧૮ ॥

અને તેણે કરેલ ભૌતિક પદાર્થોની શક્તિનો ઘટાડો, (તથા) શ્રદ્ધાવિનાના, સત્ત્વવિનાના, યુદ્ધિવિનાના, દૂંડા થયેલ આયુષ્યવાળા, અને દુર્ભાગી મનુષ્યોને જોઈને, સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા મુનિએ દિવ્ય ચક્ષુથી સર્વ વર્ણો અને આશ્રમોને જે હિતકારિ હતું તેનું ધ્યાન ધર્યું. ૧૭, ૧૮

ભૌતિકો આપણે વિગેરે, (અને) ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી (જણાવેલ) પ્રાણીઓની વેદના અભ્યાસ વિગેરેની અથવા ખેતી વરસાદ વિગેરેની (શક્તિનો

ઘટાડો) 'તત્કૃતમ્' કાલે કરેલ જોયો. ઉત્તરાર્ધથી આરંભી (ધર્મ) કરનારાઓના દોષો કહે છે. (તેઓ) સર્વત્ર શ્રદ્ધા વિનાના સત્ત્વ એટલે બલ અથવા વિવેક (વગરના), (અને) 'દુર્મેધાન્ બુદ્ધિ' વિનાના છે. (એમ) ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મનનો નાશ કહ્યો. (તેમના) અતઃકરણોમાં અહંકાર જ પોષાએલો છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ આયુષ્ય પણ ઘટેલ છે એમ 'દૂંકા થએલ આયુષ્યવાળા' વિશેષણથી કહેલ છે. ૧૭

કર્મથી ભાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે (કર્મ) કાલ વિગેરેની શુદ્ધિના ભેદથી મોટું ભાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વાપરના આરંભમાં તો છ દુષ્ટ હોવાથી ભાગ્ય દુષ્ટ (નળળું) થાય છે. આ બધું વ્યાસે અનુમાનથી જાણેલું નથી પણ ઋષિનાં જ્ઞાનથી જાણેલું છે. તેમ થાય ત્યારે ઉપાયોનું જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. પાપંડ ધર્મો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવાના, તેથી તે ન થાય તે માટે 'સર્વ' વર્ણોને અને આશ્રમોને... એમ કહેલું છે. 'ચ' અને 'શબ્દથી' ગૌણ દેશ વિગેરેના ધર્મો કહેલા છે. આથી એમ જણાવેલ છે કે વર્ણ, આશ્રમ અને દેશ સિવાયના ધર્મો પાપંડ છે. તે પાપંડ વિનાના (ધર્મો) સંબંધી આ ધ્યાન ધ્યુ. (વ્યાસ) સત્યસંકલ્પવાળા x હોવાથી હિતકારિ (હોય તે તેમને) સ્કુરે છે, તેથી 'સદા સક્લ દષ્ટિવાળા' એમ કહેલ છે. ૧૮

યજ્ઞ જ સર્વ વર્ણો અને આશ્રમોનું હિત કરનારો છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।

व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ ૧૯ ॥

પ્રજાઓનું ચારહોતાવાળું શુદ્ધ વૈદિક કર્મ જોઈને, યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય તે માટે એક વેદને ચાર પ્રકારવાળો કર્યો. ૧૯

ઋષિનું જ્ઞાન હોવાથી (તેમાં) યુક્તિની જરૂર નથી. મુક્તિ તો (એવી છે કે) 'આ તે વિષ્ણુ નામનો અધિયજ્ઞ છે' વાક્ય પ્રમાણે આધિદૈવિક કાલ અથવા કાલને વશ રાખનાર વિષ્ણુ ભૌતિક કાલે કરેલા દોષો દૂર કરવાની શક્તિવાળા છે, કારણ કે યજ્ઞ તે બંનેના સ્વરૂપવાળો છે, અને વૈદિક તે (યજ્ઞ) વિષ્ણુ છે, અને

† ઉત્તરાર્ધમાં 'યત્' ને બદલે 'ચ' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલ હોય તેમ જણાય છે.

x 'સત્યસંકલ્પવાળા' એટલે જે તેમના મનમાં વિચારે તે થાય તેવા.

૧ 'કાલે કરેલ દોષને લીધે, કાલને અધીન યજ્ઞ સર્વનું હિત કરનારો કર્મ થાય ?'

એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આમાં યુક્તિ (તર્ક) ની જરૂર નથી. (પ્ર)

૨ છતાં મંદબુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવા યુક્તિ કહે છે. (પ્ર)

૩ 'આ વિષ્ણુ નામનો અધિયજ્ઞ છે. તે ગણતરી કરનારાઓમાં ઉત્તમ કાલ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે યજ્ઞ આ બે સ્વરૂપવાળો છે. (પ્ર)

૪ 'યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે. (પ્ર)

ખીન્ન^૧ પ્રમાણો કરતાં વેદ સર્વથી ખલવાન છે, 'ચાર હોતાવાળું' શબ્દથી સર્વ વેદ એક અર્થવાળો હોવાનું કહેવા તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. અધ્વર્યુ^૨ વિગેરે તે સમૂહના નાયકો 'હોતા' શબ્દથી કહેવાય (ઓળખાય) છે.

અથવા દશહોતા, ચારહોતા, પાંચહોતા, છહોતા, સાતહોતા એવા ચાર હોમ કરનારા^૩ છે, અને તેઓ અગ્નિહોત્ર વિગેરેનું મૂલ છે. એવું ચાર હોતાવાળું અગ્નિહોત્ર વિગેરે પાંચ પ્રકારનું* જે કર્મ-કર્મ એવું (તેનું) નામ^૪ છે-તે સાધનો સાથે નિત્ય હોવાથી કાલનો સ્પર્શ (તેને) ન થવાથી શુદ્ધ છે. 'પ્રકર્ષણ' ઉત્તમ પ્રકારે 'જાતાનાં' જન્મેલાઓનું (તે કર્મ છે). તેમાં વેદ પ્રમાણ છે એમ 'વૈદિક' શબ્દથી કહેલું છે. તે યજ્ઞોનો વિસ્તાર થાય તે માટે વેદને ચાર પ્રકારનો કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ખીચડો ન થાય તેવી રીતે દર્શાવેલ હોવાથી બુદ્ધિના પ્રયાસ વિના યજ્ઞનો વિસ્તાર થયો, અથવા જૂદા ન હતા તેવા (યજ્ઞ) માં અંશના ભેદની વ્યવસ્થાથી (એક વેદને ચાર પ્રકારે કર્યો). ૧૯

નીચેના શ્લોકમાં તે (વેદ) ના ભેદો કહે છે :—

ઋગ્યજુઃ સામાથર્વાણ્યા વેદાશ્ચત્વાર ઉદ્ધૃતાઃ ।

इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ ૨૦ ॥

ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ નામના ચાર વેદો જૂદા કર્યા, અને પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે. ૨૦

ઋગ્વેદથી હોતા (યજ્ઞ) કરે છે, યજુર્વેદથી અધ્વર્યુ, સામવેદથી ઉદ્ગાતા અને ચોથા (અથર્વવેદ) થી બ્રહ્મા (યજ્ઞ કરે છે). તે જૂદાં જૂદાં કર્મ જણાવનાર મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના ભાગો જૂદા કર્યા, તેઓ 'વેદ' શબ્દથી^૪ ઓળખાવા લાગ્યા.

૧ અધ્વર્યુ, હોતા, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા. (પ્ર)

૨ આ પાંચે પ્રકારના યજ્ઞોના મંત્રો યજ્ઞનાં કારણરૂપ છે અને ચારહોતા (ચાતુર્હોત્ર) શબ્દથી ઓળખાય છે, એવું બ્રાહ્મણ (વિભાગ) માં દર્શાવેલું છે. (પ્ર)

* પાંચ પ્રકારનું કર્મ નિબંધ ૨. ૨ માં ગણાવેલ છે. અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય અને સોમ.

૩ નામ કર્મ છે, પણ તેનું સ્વરૂપ જૂદા પ્રકારનું હોવાથી લૌકિક કર્મ પેઠે અનિત્ય નથી; પણ 'નિત્ય' સદા રહેનારું છે. (પ્ર)

૪ છંદવાળું વાક્ય ઋક્ છે. તેવાં ઋગ્વેદમાં ઘણાં છે. છંદ વિનાનું વાક્ય યજુઃ છે. છંદ અથવા વગર છંદનું ગાન થાય તેવું વાક્ય સામ છે. એ ત્રણ વેદોથી જૂદો અથર્વવેદ છે. તે આ ત્રણમાંથી જ નીકળેલ હોવાથી તેનું જૂદું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ નથી. (પ્ર)

તેઓ (હોતા વિગેરે) ને આવશ્યક ધર્મ જણાવનાર ‘ ઇતિહાસપુરાણ ’ નામનો પાંચમો વેદ (કર્યો). ૨૦

જૂદા જૂદા (ઋષિઓ) માં (વેદના) ભાગોનું સ્થાપન કરવા માટે નીચેના શ્લોક કહે છે :—

તત્રર્ગ્વેદધરઃ પૈલઃ સામગો જૈમિનિઃ કવિઃ ।

વૈશમ્પાયન એવૈકો નિષ્ણાતો યજુષામુત ॥ ૨૧ ॥

અથર્વાજ્ઞિરસામાસીત્સુમન્તુર્દારુણો મુનિઃ ।

ઇતિહાસપુરાણાનાં પિતા મે રોમહર્ષણઃ ॥ ૨૨ ॥

તેમાં ઋગ્વેદને ધારણ કરનાર પૈલ, સામનું ગાન કરનાર કવિ જૈમિનિ, અને યજુર્વેદના મંત્રોમા પ્રવીણ એકલા વૈશમ્પાયન જ થયા. આંગિરસોમાંના દારુણ મુનિ સુમન્તુ અથર્વવેદને, (અને) મારાં પિતા રોમહર્ષણ ઇતિહાસ અને પુરાણોને (જાણનાર થયા). ૨૧, ૨૨

અહીં તો મંત્રોનો ક્રમ (કહેલો છે), તેથી વિરોધ નથી. પૈલ વિગેરે ઋષિઓ હતા. (અથર્વવેદમાં) મારણ (કરવા) ના મંત્રો બહુ હોવાથી સુમન્તુને દારુણ કહેલ છે એમ કેટલાક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સ્વભાવથી દુષ્ટ હોવાથી (દારુણ કહેલ છે), કારણ કે ભવિષ્યમાં યજ્ઞોમાં તેનો પ્રવેશ થતો ન હતો. છતાં પણ (વેદ) ભણાવવાનું કારણ ‘ મુનિ ’ શબ્દથી કહેલું છે. ઇતિહાસ અને પુરાણોના સર્વ અધિકાર જણાવવા ‘ રોમહર્ષણ ’ કહેલ છે. ૨૧, ૨૨

તે પાંચેએ પોતાના ભાગના ઘણા વિભાગ કરી (તે) જૂદા જૂદા કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

ત એનમૃષયો વેદં સ્વં સ્વં વ્યસ્યન્નનેકથા ।

શિષ્યૈઃ પ્રશિષ્યૈસ્તચ્છિષ્યૈર્વેદાસ્તે શાખિનોઽભવન્ ॥ ૨૩ ॥

તે ઋષિઓએ પોતપોતાના આ વેદના અનેક પ્રકારે વિભાગો કર્યા. તે વેદો શિષ્યોથી, તેમના શિષ્યોથી, અને તેમના શિષ્યોથી શાખાવાળા થયા. ૨૩

તેઓ ઋષિ હોવાથી વિભાગ કરી વિસ્તાર કરે તેમાં દોષ નથી. (તેમના શિષ્યો જૂદી જૂદી) શાખાઓના શાખાવાળા થયા ૨૩

૧ વિભાગ કરતાં ઋક્, યજુષ અને સામ કહ્યા, અહીં ઋક્, સામ અને યજુષ એમ જૂદો ક્રમ કહ્યો, તેમાં વિરોધ નથી, કારણ કે અહીં મંત્રોના ક્રમ પ્રમાણે કહેલ છે. (પ્ર)

ધણા પ્રકારે વિભાગ થવા છતાં પણ એક શાખા (પણ) યાદ રાખવી અશક્ય થઈ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

ત एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

एवं चकार भगवान्व्यासः कृष्णवत्सलः ॥ ૨૪ ॥

બુદ્ધિ વિનાના પુરુષો પણ તેજ વેદો ખરાખર યાદ રાખી શકે એવી રીતે ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર ભગવાન વ્યાસે (વિભાગ) કર્યા. ૨૪

‘દુર્મેધૈઃ’ બુદ્ધિ વિનાનાઓ પણ, અર્થાત્ જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ યથા ખરાખર, સમાન વિગેરે લક્ષણોથી લાંબા સમય સુધીના અભ્યાસથી કોઈ પણ પ્રકારે યાદ રાખે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી (આ) ગૌણ (વિષય) નો ઉપસંહાર કરે છે. મૂર્ખો યાદ રાખે ત્યાં સુધી એમ (વિભાગ) કર્યા, તેનું કારણ (તે) ‘ભગવાન’ હતા. ભગવાનની તેવી જ ઇચ્છા કે મૂર્ખ સુધી ફક્ત પ્રાપ્ત થાય.

‘ત્યારે વ્રત ન આચરનારા અને અર્થ ન જાણનારા (વેદને) યાદ રાખે તે વેદો વીર્યાવનાના થવાનો પ્રસંગ આવે, તેથી એવું ન કરવું જોઈએ’ એવો વિચાર થાય, તેથી ‘વ્યાસ’ એમ કહેલું છે. વ્યાસ હોવાથી (તેમણે એમ) કયું, એવો અર્થ છે. ‘છતાં પણ ઉત્તમ અધિકારીએ પણ ખોટું કરવું યોગ્ય નથી’ એવો વિચાર થાય, તેથી ‘ગરીબડા ઉપર પ્રેમ રાખનાર’ વિશેષણ કહેલું છે. વેદનો અભ્યાસ પણ પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી, માત્ર તેટલાથી પણ કૃતાર્થતા થશે એવા (વિચારથી) પ્રજા ઉપરની દયાને લીધે (એમ) કયું, એવો અર્થ છે. ૨૪

નીચેના શ્લોકથી ખીજાઓ* માટેનો ઉપાય કહે છે :—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रतिगोचरः ।

कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને દ્વિજબંધુઓથી વેદનું શ્રવણ થાય નહીં. (તેથી) કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવા કલ્યાણમાં મૂઢાનું આ (વિષય) માં કલ્યાણ આ પ્રકારે થશે એમ વિચારીને મુનિએ કૃપાથી ભારતનું આખ્યાન કયું. ૨૫

૧ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથોમાં કહેલા સમાન વિગેરથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ વિભાગ કરવા માટેના અધિકારી હોવાથી. (પ્ર)

* ‘ખીજાઓ’ એટલે. વેદનું શ્રવણ કરવાના અધિકાર વિનાનાઓ.

વેદમાં સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ યજ્ઞદ્વારા થાય. વીરવિનાની^૧ સ્ત્રીઓથી તો તે થતો ન હોવાથી ત્રણ વર્ણવાળાની સ્ત્રીઓને પણ વેદનું શ્રવણ કરવાની મના છે. સ્વતંત્ર શૂદ્રોને (પણ મના છે), પરંતુ (જે શૂદ્રો) સેવકો હોય તેમને મના નથી, કારણ કે ત્રણ વર્ણવાળા યજ્ઞ કરનારાઓના સેવકો તેમનું અન્ન ખાઈને વેદના કાર્યમાં ઉપયોગી થતા હોય તેઓને ઉપર ઉપરથી વેદનું શ્રવણ થવાનું જરૂરી છે. ‘ દ્વિજખંધુઓ ’ એટલે કુંડો,† ગોલકો અને સંસ્કાર વિનાના (દ્વિજો) તેઓને પણ વેદનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર નથી. ‘ ગોચર ’ શબ્દ સદા નરજાતિનો છે. કેટલાક વૈદિક (પ્રયોગ) હોવાથી ‘ ગોચરા ’ એવો પાઠ લે છે. ‘ કર્મશ્રેયસિ ’ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં પુત્ર, સ્વર્ગ વિગેરે (રૂપ) કલ્યાણમાં ‘ મૂઢો ’ સાધનના જ્ઞાન વિનાનાઓનું (કલ્યાણ), ‘ આ પ્રકારે ’ (એટલે) મનમાં વિચારેલા પ્રકારથી ‘ હ્રહ ’ આજ વિષયમાં^૨ થશે (એમ વિચાર્યું). જો^૩ કે અલૌકિક પ્રકારે વેદથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ફલ પણ અલૌકિક છે, છતાં પણ બીજાં (સાધન) થી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તો પણ પુરાણમાં પણ ભદ્રો^૪ માને છે તેમ અર્ધ અલૌકિક ધોરણથી અથવા અલૌકિક ધોરણથી ભારત વિગેરેથી કાર્ય સિદ્ધ થશે એવો ભાવ છે. એવો અભિપ્રાય ખાંધીને (વ્યાસે) જે કયું^૫ તે ‘ ભારતનું ’ (આખ્યાન કયું) ‘ શબ્દોથી કહેલ છે. ભારતના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા (રાજાઓ) ના સંબંધવાળું ‘ ભારત. ’ ‘ આખ્યાન ’ એમ કહેલું હોવાથી તે માત્ર ગ્રંથનું નામ નથી, પરંતુ બીજાં માટે (કરેલું છે). તેથી ભારતનું શ્રવણ કરવાથી માયા અને મોહ રહેતા ન હોવાથી, ધર્મ વિગેરેના તત્ત્વનું જ્ઞાન રહેલાઈથી થાય તેવું છે એમ મનન (કરવા) થી જાણીને, બીજાઓનાં દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી રચ્યું, એવો અર્થ છે. ૨૫

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।

सर्वात्मकेनाऽपि यदा नाऽतुष्यद्दृढयं ततः ॥ २६ ॥

नातिप्रसीदद्दृढयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।

वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥

૧ ‘ વીરવિનાની ’ એટલે પતિ અને પુત્ર ન હોય તેવી. (પ્ર)

† જાર કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાઓ.

૨ ‘ આજ વિષયમાં ’ એટલે મનમાં વિચારેલા વિષયમાં. (પ્ર)

૩ આ ભાગથી વ્યાસે મનમાં વિચારેલો વિષય કહેલ છે. (પ્ર)

૪ ભદ્રોના મત પ્રમાણે લૌકિક ક્રિયારૂપ યજ્ઞ અલૌકિક અપૂર્વરૂપ ક્રિયાવાળો હોવાથી અર્ધ અલૌકિક છે, તેમ પુરાણો અને ભારતના સર્વ અધિકારીઓ હોવાથી અને તે વેદના વ્યાખ્યાનરૂપ હોવાથી અર્ધ અલૌકિક રીતે તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (પ્ર)

૫ ‘ બીજા માટે ’ એટલે કહેવા માટે. (પ્ર). વેદનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર વિનાના લોકો માટે એવો અર્થ જણાય છે. આભાસથી પણ આ અર્થ ઘટે છે.

હે દ્વિજો ! એવી રીતે પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે સદા સર્વાત્મકથી પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં જ્યારે (તેમના) હૃદયમાં સંતોષ ન થયો ત્યારે તેનાથી જેમનું હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થએલ નથી તેવા ધર્મ જાણનારાએ સરસ્વતીના પવિત્ર તટ ઉપર એકાંતમાં રહીને વિચાર કરતાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૬, ૨૭

એવી રીતે વ્યાસનો પરોપકાર શુભવાળો ધર્મ વેદના ભાગ^૧ કરવામાં પૂર્ણ થયો, અને ધર્મનું ફલ અંતઃકરણમાં સંતોષ છે. તે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય, તો ધર્મ શ્રમજ છે એમ પહેલાં* કહેલું છે. અહીં (ધર્મ) દુઃખનું કારણ થયો એમ કહેવા, પહેલાં કહેલાંનું સ્મરણ કરાવવા ' હે દ્વિજો ! ' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે ભણેલાનું સ્મરણ કરવું એ દ્વિજોનો ધર્મ છે. વળી એકલો ધર્મ ફલ પ્રાપ્ત ન પણ કરાવે, જ્ઞાન સાથેનાથી તેવું ન થાય. અહીં તો તેવો (જ્ઞાન સાથેનો ધર્મ) પણ અંતઃકરણને સુખ કરનારો ન થયો એમ ' સર્વાત્મકથી પણ ' શબ્દોથી કહેલ છે. સર્વ સર્વ સ્થળે છે આત્મા આત્મા જેનાથી, તે ' સર્વાત્મક ' એટલે જ્ઞાન. અથવા સર્વ પ્રકારના ધર્મથી પણ દયાની પેઠે બીજા બધા પ્રકારો કર્યા, એવો અર્થ છે.

અધિકારી^૩ હોવાથી ફલ (પ્રાપ્ત) થયું નહીં એમ ' તેનાથી જેમનું હૃદય ઘણું પ્રસન્ન થએલ નથી તેવા ' શબ્દોથી કહેલ છે. ધર્મથી પોતાને પણ ફલ પ્રાપ્ત ન થયું ત્યારે બીજાને કેમ (પ્રાપ્ત) થશે, એમ સર્વનાશ થવાથી અસંતોષ (થયો). ભગવાનની ઈચ્છા કાંઈક જુદા પ્રકારની છે એમ જ્ઞાનના અવતાર હોવાથી જાણીને કાંઈક પ્રસન્ન હૃદયવાળો થયા, પણ ઘણા પ્રસન્ન હૃદયવાળા ન થયા. પહેલાંની પેઠે જ્ઞાનનો ઉદય થશે એવા વિચારથી ' સરસ્વતીના તટ ઉપર (વિચાર કરતાં) ' એમ કહેલ છે. ' પવિત્ર ' શબ્દથી (તે તટને) પાપનો સંબંધ ન હોવાનું કહેલ છે. એવી રીતે શુદ્ધ દેશમાં પોતાનાં કાર્ય વિષે ચિંતન કરતાં તર્કથી કાંઈક નિશ્ચય થયો, એમ ' વિચાર કરતાં ' શબ્દથી કહેલ છે. મોટા અધિકારી હોવાથી ' વિવિક્તસ્ય : ' એકાંતમાં^૪ રહ્યા. ' આ ' એટલે નીચે કહેવાશે તે. ' ધર્મ જાણનારા ' નો એવો અર્થ છે કે ધર્મનું ફલ થયા વગર રહે જ નહીં તેવું સાધન જાણતા હતા. ૨૬, ૨૭

૧ ' વેદવ્યાસે ' એટલે ભારતરૂપ વેદનું વ્યાખ્યાન કયું તેમાં. (પ્ર)

* જૂઓ પાછલ. ૧. ૨. ૮

૨ આ શ્રીધરનું વ્યાખ્યાન લીધું છે. સર્વ પ્રકારે દયા જેમ કરી. તેમ અહીં ન કહેલા ધર્મના પ્રકારો પણ કર્યા, એવી રીતે ધર્મ જ સર્વાત્મક છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૩ જે જે વિષયમાં અધિકારી હોય, તેને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે સંતોષ થાય. તે પૂર્ણ થયેલ ન હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત થએલ નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ એકાંતમાં ન રહે તો ધર્મ વિગેરે સંબંધી પ્રશ્ન કરનારા ઘણા આવે અને તેથી

તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી એ શ્લોકથી ધર્મ (આચર્યાનું) કહે છે :—

શ્રુતવ્રતેન હિ મયા છન્દાંસિ ગુરવોઽગ્રયઃ ।

માનિતા નિર્વ્યલીકેન ગૃહીતં ચાનુશાસનમ્ ॥ ૨૮ ॥

વ્રત ધારણ કરેલાએ મેં વેદો, ગુરુઓ અને અગ્નિઓનું નિષ્કપટ તાથી સન્માન કરેલું છે, અને અધ્યાપન કરાવ્યું છે. ૨૮

બ્રહ્મચર્યનાં વ્રતો અને વેદનાં વ્રતો ધારણ કરેલાં છે જેણે (તેવા મેં) છન્દાંસિ વેદો તેઓનું સન્માન એટલે તેમાં કહેલા અર્થને જાણીને તે પ્રમાણે આચરણ (કર્યું) છે. ગુરુઓને પણ પ્રસન્ન કર્યાં છે. અગ્નિઓમાં સારી રીતે હોમ કરેલ છે. આજ (તેઓનું) સન્માન છે. ‘વ્યલીકં’ એટલે ઈશ્વરની પેઠે લોકની પ્રવૃત્તિ કરાવવા અથવા પાખંડીની પેઠે (તેમને) ઠગવા (કરેલું) કપટ. ‘અનુશાસનમ્’ એટલે અધ્યાપન (ભણાવવાનું કાર્ય). ૨૮

ભારત રચ્યું તે પણ ધર્મ માટે જ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

ભારતવ્યપદેશેન હ્યામ્નાયાર્થશ્ચ દર્શિતઃ ।

દશ્યતે યત્ર ધર્માદિઃ સ્ત્રીશૂદ્રાદિભિરપ્યુત ॥ ૨૯ ॥

અને ભારત જેમાં સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો વિગેરેથી પણ ધર્મ પણ જાણવામાં આવે છે, તેના બાનાથી વેદનો અર્થ જણાવ્યો. ૨૯

વાસ્તવિક રીતે તો કલ્પસૂત્રની પેઠે ભારત વેદનો અર્થ જણાવનાર જ (ગ્રંથ) છે. (તેને માટે) ઇતિહાસ જણાવનાર શબ્દ કર્યો (લખ્યો) તે તો માત્ર બાનું છે. ‘ભારત એવું માત્ર બાનું છે’ એમ તે કહેલું છે. તેમ (બાનું) ન કહે તો શૂદ્ર વિગેરેનો અધિકાર ન હોય એવો ‘હિ’ શબ્દનો અર્થ છે. ‘રણમાં પરજ જેવા તમે છો’, એ વિગેરેની પેઠે વેદમાં દૃષ્ટાંત માટે કહેલો લૌકિક ધર્મ અહીં (ભારતમાં) મૂકેલો (કહેલો) છે, પરંતુ યજ્ઞ વિગેરે (કહેલ) નથી. તેથી જ વેદમાં જણાવેલ ધર્મ શૂદ્ર વિગેરેથી જાણી શકાય તેવો નથી. અહીં (ભારતમાં કહેલો) તો જાણી શકાય તેવો છે, એમ ઉત્તરાધી કહેલ છે. ઉપદેશ વિના પણ જાણી શકાય છે એવો અર્થ છે. ૨૯

એ પ્રમાણે (વ્યાસે કર્યા તે) ધર્મો કહીને, તેમનાથી ફલ પ્રાપ્ત ન થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અથાપિ વ્રત મે દૈહ્યો હ્યાત્મા ચૈવાત્મના વિભુઃ ।

અસમ્પન્ન હવામાતિ બ્રહ્મવર્ચસ્વ્યસત્તમઃ ॥ ૩૦ ॥

૧ કલ્પસૂત્રની પેઠે મુખ્ય વેદનો અર્થ ભારતમાં જણાવ્યો હોત, તો શૂદ્ર વિગેરેથી તે જાણવામાં ન આવતે, બીજો (વેદ સિવાયનો) ધર્મ જણાવ્યો હોત, તો તે વેદનો અર્થ જણાવનાર ગ્રંથ ન હોત. બંને અનુકૂળ થાય તે માટે ભારતમાં જેવો ધર્મ

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अध्याय पांचमो

चतुर्थे सर्वधर्माणां सन्देहो विनिरूपितः ।

निरूप्यते भक्तिमार्गे पञ्चमे तस्य निर्णयः ॥ १ ॥

એથા (અધ્યાય) માં સર્વધર્મો સંબંધી સંદેહ^૧ કહ્યો, પાંચમા (અધ્યાય) માં ભક્તિમાર્ગમાં (ચતો) તેનો નિર્ણય^૨ કહેશે. કા. ૧

उद्धृक्कनं मध्यमत्वादृष्टान्तस्य प्रदर्शनम् ।

आदावन्ते निर्णयार्थं हेतुत्वादुत्तरस्य हि ॥ २ ॥

મધ્યમ^૩ અધિકારી હોવાથી આરંભમાં (વ્યાસના ખેદનો) ઉદ્દેશ કર્યો અને અંતમાં (નારદે) પોતાનું દૃષ્ટાંત કહ્યું, તે નિર્ણય થાય તે માટે ઉત્તરના કારણરૂપ છે. કા. ૨

ગયા અધ્યાયમાં નારદની પૂજા કરી એમ કહેલું છે તે પ્રસંગે સાચું પૂજન વિગેરે કર્યા વિના નારદ પ્રશ્ન કરે છે (એમ) જૂના આરંભથી (સૂત કહે છે) :—

॥ सूत उवाच ॥ सूत कहे छे :—

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः ।

देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

પછી ઘણી કીર્તિવાળા હાથમાં વીણાવાળા સુખપૂર્વક બેઠેલા દેવર્ષિએ હસતાં હોય તેમ પાસે બેઠેલા તે વિપ્રર્ષિને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧

‘તં’ ‘તે’ એટલે પહેલાં કહેલા ગુણવાળા (વ્યાસ) ને ઉત્તરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી ભયરહિત સુખપૂર્વક બેઠેલા (દેવર્ષિએ પૂછ્યું). ઉત્તર માટે પ્રશ્ન કરવા પાસે બેઠેલા (વિપ્રર્ષિ) ને (પૂછ્યું). મોટા પુરુષની હલકાઈ જણાવનારો

૧ ધર્મથી ફલ પ્રાપ્ત ન થયું તેથી તે હલકો, અને જે કહેલ રીતે કરવાથી તે ઉત્તમ થાય તેવો સ્વરૂપ સંબંધી સંદેહ. (પ્ર)

૨ (વ્યાસે કરેલ ધર્મ) હલકા હોવાનો નિર્ણય. (પ્ર)

૩ વ્યાસ મધ્યમ અધિકારી હોવાથી આરંભમાં તેમના ખેદનો ૨ થી ૪ શ્લોકોથી ઉદ્દેશ કર્યો અને ૨૩માં શ્લોકથી આરંભી પોતાનું દૃષ્ટાંત કહ્યું, તે નારદનો ઉત્તર નિર્ણય કરાવનારો થાય તે માટે કહેલ છે.

પ્રશ્ન સાધારણ માણસે કરવો યોગ્ય નથી, તેથી ' ઘણી કીર્તિવાળા ' એ (પૂછ્યું) એમ કહેલું છે. (નારદ) ઘણી કીર્તિવાળા હોનાથી અથવા (નારદે) કહેલામાં (વ્યાસને) વિશ્વાસ રહેશે એમ જણાવવા (એ વિશેષણ યોગ્ય છે). ' દેવર્ષિ ' એટલે દેવોને પણ દેવ બનાવનાર મંત્રોના જ્ઞેનાર (નારદ હતા). તે અલૌકિક જ હોય. ' વિપ્રર્ષિ ' એટલે પશ્ચિમ બુદ્ધિવાળા (વિપ્રો) ને ઉપાય કહેનાર અથવા સર્વને પૂર્ણ કરનાર (વિપ્રો) ને પૂર્ણ કરનાર. ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મોત્તુ ઉત્તમપણું જણાવતા હોય તેમ હાથમાં વીણા રાખી, પોતાનો સમય પ્રાપ્ત કરીને પ્રભાવવાળા વિકસતા મુખવાળા (નારદ) હસતા હોય તેમ લોકોએ જોયા. ૧

મોટો પુરુષ પણ મોડ પામે છે, એટલે વૃદ્ધિની ઈચ્છા કરતાં મૂલનો પણ નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં સ્વાભાવિક કુશલ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે :—

॥ નારદ ઉવાચ ॥ નારદ કહે છે :—

પારાશર્ય મહાભાગ ભવતઃ કચિદાત્મના ।

પરિતુષ્યતિ શરીર આત્મા માનસ એવ વા ॥ ૨ ॥

હે મહાભાગ્યવાળા ! હે પારાશર્ય ! તમારો શારીર અથવા માનસજ આત્મા કોઈ સ્થલે તમારા પોતાથી સંતોષ પામેલો છે ? ૨

પરાશર તો મોટા વૈષ્ણવ હતા. તેમના પુત્રને ભગવાનના માર્ગમાં સંદેહ કેમ થાય ? એમ પિતાના નામથી સંબોધન કરી (તેમનામાં) તે પિતા વૈષ્ણવ હોવાની જાગૃતિ કરી, કારણકે શકિતવાળો^૧ યોગ્ય હોય ત્યારે (તેને) ભગવાનના માર્ગનો યોગ્ય થવાનો સંભવ છે. ' હે મહાભાગ્યવાળા ' સંબોધનથી (વ્યાસે) તેમનું કાર્ય કરેલ હોવાનું કહેલું છે. ' કોઈ સ્થળે ' શબ્દથી કોમળ પ્રશ્ન કરે છે. ' શારીર આત્મા ' આત્મા તમારાથી, અથવા તો^૨ તમારા પોતાનાથી (સંતોષ પામેલો છે ?) એમ ભેગું લેવું. વિષય પ્રાપ્ત થયા ન હોય તો તો પોતાથી જ અસંતોષ રહે. તમારે ભગવાનથી તો (સંતોષ થવો જોઈએ). આથી^૩ લૌકિક અને અલૌકિક (સંતોષ ન થવાનું) કારણ પૂછાયું. એવી રીતે માનસ (આત્મા સંતોષ પામેલો છે ?). ' એવ ' ' જ ' શબ્દથી પહેલા પ્રકાર (શારીર આત્મા) ની ગૌણતા સૂચવેલી છે. ૨

૧ ' માત્ર સંબોધનથી જાગૃતિ કેમ થાય ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. (પ્ર)

૨ વ્યાસે ચિંતા કરેલી તેમાં ' મારો દેહ સંબંધી (આત્મા) ' એમ કહેલું, તેમાં ' મારા ' શબ્દથી સંઘાત જણાવેલ તેમ અહીં ' ભવતઃ ' ' તમારા ' શબ્દથી સંઘાત જણાવેલ છે. આ પદ્યમાં ' તુ ' ' તો ' શબ્દ યોજ્યો, તેથી પછીના (માનસ આત્મા) માં વિષયની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે સંતોષ થતો નથી એમ જણાવેલ છે. (પ્ર)

અરેરે! અને (તેમ) છતાં પણ મારો દેહના સંબંધવાળો આત્મા પોતાથી સર્વશક્તિવાળો, બ્રહ્મના તેજવાળો હોવા છતાં સારરહિત હોઈ (ફલ) પ્રાપ્ત ન કરેલ હોય તેવા જેવો જણાય છે. ૩૦

ધર્મ કરવામાં થએલા પ્રયત્નનું સ્મરણ થવાથી 'અરેરે' એમ (કહેલું છે). આત્માઓની ઉપાધિના ભેદથી જુદાઈ માને છે. બ્રાહ્મણના દેહમાં રહેલ હોય તે આત્માની જ 'હું બ્રાહ્મણ છું' એવી બુદ્ધિ (થાય છે), બીજા દેહમાં રહેલાને થતી નથી. મનમાં રહેલો^૧ (આત્મા) યોગી થાય છે. મન^૩ અન્નમય હોવાથી અથવા નૈયાયિકો પેઠે મન જુદાં (હોય છે) (તેથી), અથવા (મનના) અધ્યાસથી અથવા અગ્નિની પેઠે મનમાં પ્રવેશ^૪ કરવાથી જુદાઈ જણાય છે. તે કહે છે (કે) આત્મા દેહના સંબંધવાળો છે. તેથી જ દેહના અભિમાનવાળાથી તેની પ્રસન્નતા થતી નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (તે) મનમાં રહેલો હોવાનું (જણાવેલ છે). જેમ દેહના અભિમાનવાળો દેહના સંબંધવાળા વિષયો પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે, તેમ અતઃકરણના અભિમાનવાળો તેના વિષયો (પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે). તે (સંબંધ) માં વિષયો નથી એવું નથી, એમ 'સર્વશક્તિવાળો' વિશેષણથી કહેલ છે. આ આત્મામાં બધી શક્તિઓ છે. '(ફલ) પ્રાપ્ત ન કરેલ હોય તેના જેવો' એટલે સર્વ વિષયો પ્રાપ્ત કરીને પણ ફલ પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનો છે. કોઈ કોઈ વાર તેવું (ફલ) સ્કુરે છે તેથી '(તેના) જેવો' એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્મના તેજવાળો સારરહિત' શબ્દોથી પોતાની અંદર વિરુદ્ધ ધર્મોનો આભાસ (થતો) હોવાનું કહે છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મનાં તેજવાળો છે, દેખાય છે સાર વિનાનો, 'એવો (અર્થ) છે'. બીજો* પાઠ

૧ અહીંથી ફલ પ્રાપ્ત ન થએલ હોવાનું જણાવે છે. 'દેહમાં રહેલા' વિગેરે શબ્દોથી સર્વાત્મભાવ તિરોહિત થયાનું જણાવે છે, તેને લીધે ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી. (પ્ર)

૨ 'મનમાં સારો' તે માનસઃ. વ્યાસ યોગી હતા, અને યોગીના આત્મા માનસ હોય છે, પણ યોગીઓના મતમાં પણ પુરુષો જૂદા જૂદા હોવાનો સ્વીકાર થએલ હોવાથી, તેનાથી પણ સર્વાત્મભાવ થતો નથી. (પ્ર)

૩ યોગીઓના મતમાં પુરુષ વ્યાપક હોવાથી ભેદ રહેતો નથી, તેથી આ કહે છે. વેદ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મન અન્નમય હોવાથી અને અન્નના અંશો જૂદા જૂદા હોવાથી, નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે સર્વના મન જૂદાં જૂદાં હોવાથી તે ઉપાધિઓથી આત્મા જુદા જુદા જણાય છે. (પ્ર)

૪ 'અગ્નિની પેઠે પ્રવેશ' એટલે ચિદ્રૂપ આત્મા જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરે. યતાં વૃત્તિઓના ભેદને લીધે તેમાં પ્રવેશ કરેલ આત્મામાં પણ ભેદ જણાય. (પ્ર)

* 'બ્રહ્મવર્ચસ્યસત્તમઃ' એવો પાઠ લેતાં.

લેતાં તો ‘બ્રહ્મનાં તેજથી’ સારવાળો’ છે; કારણ કે બ્રહ્મનું તેજ જ બ્રહ્મણીનું ફલ છે. તે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં પણ ફલરહિત જ છે એવી રીતે વિરોધ થાય છે. ૩૦

કાર્ય થાય ત્યારે તેનું કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ, તેથી (ફલ પ્રાપ્ત ન થવાનું કારણ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણથી સૂઝેલું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः ।

प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ૩૧ ॥

અથવા શું ‘પરમહંસોને પ્રિય લગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો ઘણા પ્રકારે કહેલા નથી ? તેઓજ નિશ્ચય અચ્યુતને પ્રિય છે. ૩૧

‘ભાગવતાઃ’ એટલે પ્રમાણથી, સાધનથી અને ફલથી લગવાનના સંબંધવાળા (ધર્મો), તેમને આચર્યા, પરંતુ કહેલા નથી. (મારો) અધિકાર નિરૂપણ કરવાનો છે. બધાના બધા ધર્મોનું નિરૂપણ કયું, પરંતુ પરમહંસોના (પ્રિય ધર્મો) નું નિરૂપણ નથી કયું. જો કે ચોથા આશ્રમના ધર્મો અને અવધૂતના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલ છે, છતાં પણ તે ધર્મો તેઓને પ્રિય નથી, કારણ કે (તે ધર્મોમાં) ઘણું દુઃખ અને સાર થોડો છે.

‘(ભારતના) આનુશાસનિક (પર્વ) માં તેઓનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે’ (એમ જણાય), તેથી ‘ઘણા પ્રકારે’ શબ્દ યોજેલ છે. લગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો તો સ્વતંત્ર છે. તેઓને બીજાના પેટા-ધર્મ તરીકે કહેલા હોય તે ન કહેલાજ છે, કારણ કે આનુશાસનિક (પર્વ) માં તેઓનું કાલ વિગેરેના પેટા (ધર્મ) તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. પરમના (લગવાનના) હંસો, તે પરમહંસો અથવા ‘પરમ (ઉત્તમ) અને તે હંસો, એવા આ (સંમાસ) પ્રમાણે પણ (તેમનું) ઉત્તમપણું લગવદીયપણાંને લીધેજ છે. બીજા ધર્મો પરમહંસપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, પરંતુ પરમહંસપણું પ્રાપ્ત થયા પછી લગવાનના સંબંધવાળાજ ધર્મો પ્રિય (થાય છે), કારણ કે લગવાન પરમાત્મા છે, જેમ ગંગાનું દર્શન થયા પછી ગંગા દેવતાનું દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તેમ આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. તે (ઈચ્છા લગવાનના સંબંધવાળા) ધર્મોથીજ પૂર્ણ થાય છે.

‘છતાં આ ઘણું આશ્ચર્ય શા માટે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘તેઓ જ અચ્યુતને પ્રિય છે’ એમ કહેલું છે. ‘તેઓ જ’ એટલે ‘તે ધર્મો જ (અચ્યુતને પ્રિય છે),

૧ વેદનો અભ્યાસ અને તે લણાવવાનું વિગેરે નાં ઉત્તમ પણાથી ઉત્પન્ન થએલ ચેતનની માંતિ તે બ્રહ્મનું તેજ. તેના સંયોગથી (સારવાળો). (પ્ર)

૨ આથી (ભાગવત) ધર્મો જ કહેલા છે, પણ આ શબ્દ પાસે જ ‘પરમહંસો’ શબ્દ હોવા છતાં, આથી પરમહંસો કહેલા નથી, કારણકે પરમહંસો અક્ષરમાં બ્રહ્મવાળા હોવાથી તેમનું પ્રિયપણું ગૌણ છે, મુખ્ય નથી. (પ્ર)

કારણકે તેઓ લગવાન સુધી પહોંચાડે છે. જો તેઓ પરમહંસો હોય, તો પણ પરંપરાથી (લગવાનને પ્રિય) થતા હોવાથી (તેમની પ્રિયતા) ગૌણ છે. (લગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો) લગવાનને અને લગવદીયોને પ્રિય છે, એવો અર્થ છે. ૩૧.

तस्यैव खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।

कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

તે કૃષ્ણ એવી રીતે પોતાને ન્યૂન માનતા ખેદ કરતા હતા ત્યારે પહેલાં કહેલા આશ્રમે નારદ આવ્યા. ૩૨

પાખંડ નથી એમ, અને મુખ્ય (લાગવત ધર્મો) માં દૃઢ વિશ્વાસ છે એમ જણાવવા ' આશ્રમ ' શબ્દ યોજેલ છે. આવા વિષયમાં નારદનો અધિકાર હોવાથી તે પ્રથમ આવ્યા એમ આ શ્લોકથી કહેલ છે. ' ક્ષિલમ્ ' એટલે ન્યૂન (ઉણપવાળા). (વ્યાસ) પોતે જ લગવદ્ધર્મોનું નિરૂપણ કરે તો તો પહેલાં કહેલા ભારત વિગેરેમાં અને આ (નિરૂપણ) માં વિરોધ થવાથી, (પરસ્પર) વિરુદ્ધ (વચનો) કહેનાર તરીકે તે ખોટા કરે. તેથી ખેદ કરતા હતા; પરંતુ નારદના વચનથી તેવું (લગવદ્ધર્મનું) નિરૂપણ કરે તો વિરોધ ન થાય. ' કૃષ્ણ ' એવા જેમના ધર્મો કહેવાના છે તેમનાં નામથી (વ્યાસ) ઉત્તમ વક્તા હોવાનું જણાવેલ છે. અથવા કૃષ્ણના (સેવક) નારદ એવો (સંબંધ લેવો). ' પહેલાં કહેલા ' એટલે સરસ્વતીના તટ ઉપરના (આશ્રમે આવ્યા). ૩૨

(ખેદ દૂર કરવાની) જાણાસાવાળા (વ્યાસ) નું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ।

पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

મુનિએ તેમને ઓળખીને એકદમ ઉભા થઈને (ત્યાં) આવેલા દેવોએ પૂજેલા નારદનું વિધિપ્રમાણે પૂજન કર્યું. ૩૩

(તેમને આ) નારદ છે અથવા પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર છે* એમ ઓળખીને

૧ ' આવા ' એટલે યોગ્ય જ્ઞાન આપવાના (પ્ર). પ્રકાશમાં ' યોગ્યાજ્ઞાનદાનરૂપે ' બદલે ' યોગ્યજ્ઞાનદાનરૂપે ' હોવું જોઈએ એમ જણાય છે.

૨ પાછળથી જ્ઞાન થતાં આ લગવદ્ધર્મો કહેલ હોવાથી વિરોધ ન થાય. (પ્ર)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. પ્રકાશમાં નિર્ણયસાગરવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે અને તે ઘટાવ્યો પણ છે.

ઉત્તર આપવા માટે તેમણે (વ્યાસે) કરેલ (કાર્ય) નું પૂર્વપક્ષના પ્રકારથી અસિનંદન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

જિજ્ઞાસિતં સુસમ્પન્નમપિ તે મહદ્દ્ભુતમ્ ।

કૃતવાન્ ભારતં યસ્ત્વં સર્વાર્થપરિવૃંહિતમ્ ॥ ૩ ॥

અહો ! તમે જેમણે સર્વ પુરુષાર્થોના સંબંધવાળું ભારત રચ્યું (તે) તમારું વિચારાએલું સારી રીતે થયું તે બહુ અદ્ભુત છે. ૩

(તમારું) વિચારેલું સર્વ લોકનાં હિત માટેનું આચરણ સારી રીતે થયું; કારણકે એક કાર્યથી જ કલ્પ સુધીનું સાધન થયું. ‘અપિ’ ‘અહો !’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. ભગવાનને પણ દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર રહે છે, તમારે તો તે પણ નથી એમ ‘હિત’^૧ શબ્દથી કહે છે. તમારું બહુ અદ્ભુત કાર્ય થયું એમ કહ્યું. ‘હિત’ શબ્દ સમાપ્તિના અર્થમાં યોજેલો છે. અદ્ભુત જ બહુ થયું. ઉત્તરાર્ધથી સારી રીતે થયેલું (કાર્ય) જ કહેલ છે, કારણકે એક શાસ્ત્ર એક પુરુષાર્થ જણાવનારું હોય. ભારત તો ધર્મ* વિગેરે ચાર (પુરુષાર્થ) જણાવનારું છે. બધા ધર્મ વિગેરે સાધન સાથેના પુરુષાર્થોના સર્વ તરફથી વૃંહિત સંબંધવાળું છે, એવો અર્થ છે. ૩

સ્વાભાવિક ધર્મમાં પણ (વ્યાસની) સરસાઈ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

જિજ્ઞાસિતમધીતં ચ બ્રહ્મ યત્તત્સનાતનમ્ ।

તથાપિ શોચસ્યાત્માનમકૃતાર્થ ઇવ પ્રમો ॥ ૪ ॥

અતિ પ્રસિદ્ધ સનાતન બ્રહ્મનો તમે વિચાર કર્યો અને અભ્યાસ કર્યો, છતાં પણ હે શક્તિવાળા ! પોતે અકૃતાર્થ હો તેમ તમે શોક કરો છો. ૪

‘બ્રહ્મ’ એટલે (૧) પરબ્રહ્મ અને (૨) વેદ તે પૈકી એક (પહેલા) નો વિચાર કર્યો અને (૨) બીજાનો અભ્યાસ કર્યો. ‘ચ’ અને શબ્દથી (વેદ) બણાવ્યાનું અને ધર્મ (કહેલ છે), કારણ કે જૈમિનિએ પણ તેમણે કહેલા અર્થનું નિર્માણ કરેલું છે અથવા પહેલો વિચાર બ્રહ્મના વિષયનો (અને બીજો વેદના^૨ (વિષયનો). ‘યત્તત્’ એટલે અતિ પ્રસિદ્ધ, સનાતન એટલે વિકાર વિનાનું ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી માહાત્મ્યજ કહેલું^૩ છે. ઉત્તરાર્ધથી ફક્ત ન પ્રાપ્ત થવા રૂપ દોષ કહે છે. ‘આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને ‘ચેષ્ટા’^૪ ન થવાથી મોહ

૧ ‘હિત તે મહદ્દ્ભુતમ્’ એવો બીજો પાઠ લીધો છે. (પ્ર)

* ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ જણાવનારું છે.

૨ આથી એમ જણાય છે કે વ્યાસે પૂર્વમીમાંસાનાં સૂત્રો પણ રચેલાં (પ્ર)

૩ ‘સનાતન’ વિશેષણ નકામું નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૪ ધર્મ પ્રકટ કરે તેની ચેષ્ટા. (પ્ર)

પામેલો શોક કરે છે ' એ (શ્રુતિ) પ્રમાણે જ્ઞાન અને ધર્મ પ્રાપ્ત થયા હોય ત્યારે શોક ન રહે એવું શ્રુતિથી સિદ્ધ થયેલું છે, અને તે અનુભવથી ખોટું ઠરે છે. વળી આ શોક લૌકિક નથી, એમ ' અકૃતાર્થ' હો તેમ ' શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ (બ્રહ્મ-સંબંધી) બ્રહ્મવિચારો ન થવાથી પુરુષાર્થ જેને પ્રાપ્ત થયેલો નથી તેવો (પુરુષ) શોક કરે, તે પ્રમાણે (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત થયેલાની સ્થિતિમાં પણ (શોક કરો છો) એવો (અર્થ છે). આ (વિષય) માં ઉત્તર કહેવાની શક્તિ તમારી છે એમ ' હે શક્તિ-વાળા ' સંબોધનથી કહેલ છે. ૪.

પ્રમાણનાં બળથી વિચાર કરનારાઓને આનો ઉત્તર સૂઝતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી (વ્યાસ) કહે છે :—

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥ વ્યાસ કહે છે :—

अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यति मे ।

तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ॥ ૫ ॥

તમે આ કહ્યું તે સર્વ મારું (કાર્ય) છે જ, છતાં પણ મારા આત્માને સંતોષ થતો નથી. તેનું અપ્રકટ મૂલ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલાના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા અગાધ જ્ઞાનવાળાને તમને પૂછું છું. ૫

સાધનથી ફલ પ્રાપ્ત ન થવાનું જે મૂલ (કારણ) તે ' અવ્યક્તમ્ ' પ્રકટ નથી, કારણકે લોકમાં અને વેદમાં (તેવું) થયેલ નથી. તેથી અગાધ જ્ઞાનવાળાને તમને પૂછું છું. ' અગાધ ' એટલે પ્રમાણથી ન જણાય તેવું. તેનું પણ પ્રમેયના બળથી જ્ઞાન (થાય). તે ' આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલાના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ' શબ્દથી કહેલ. આત્મા નારાયણ, તેમનાથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તે (બ્રહ્મા) ના આત્મનઃ દેહથી જન્મેલા (નારદ) ને (પૂછું છું), અથવા ' આત્મભવ ' એ સંબોધન લેવું હે ભગવાનના અવતાર ! ' બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આત્માને જાણનાર (નારદ) આત્મા (ભગવાન) જ થયા; અથવા સાધન વિના ફલને સંબંધર થયાનું અથવા ' વિષ્ણુના પ્રાણીઓ દેવોએ પૂજેલા છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના સેવક હોવાનું સૂચવેલું છે. ૫

તે (નારદ) નું પ્રમેય બળ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।

परावरेणो मनसत्र विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ૬ ॥

* પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાના વિચારો.

નારદજી ભગવાનના પૌત્ર હોવાથી, ભગવાનની નિકટ હોવાથી, ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં બળથી તેમને જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ સાધન ન હોવા છતાં ભગવાન સાથે એકતાની પ્રાપ્તિ થયાનું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તે તમો સર્વ છૂપું નિશ્ચય જાણો છો, કારણ કે મનથી જ વિશ્વને રચે છે, (તેનું) રક્ષણ કરે છે અને લય કરે છે તે, ગુણોના સંગ વિનાના, ઉત્તમ અને હલકા સર્વના ઈશ્વર પુરાણ પુરુષની તમે ઉપાસના કરેલી છે. ૬

(સર્વ છૂપું તમો જાણો છો) અથવા વેદોનું સર્વ છૂપું તમો છો. બંનેનું કારણકે ' (તમે પુરાણ પુરુષની) ઉપાસના કરી છે', ઉત્તમપણું જણાવવા પુરાણપણું (કહેલું છે), તેથી કાલ વિગેરેની દરકાર ન રાખનાર^૧ પુરુષોત્તમની (તમે) સેવા કરી છે (એમ કહેવાયું). જેમની સેવા કરી તેમનાં સામર્થ્યથી સેવા કરનારમાં સામર્થ્ય (આવે છે એમ) કહેવા ઉત્તરાર્ધથી ભગવાનના ગુણો કહે છે. (તે) સર્વના ઈશ્વર, સર્વ કરનાર, દોષરહિત અને માત્ર ચિંતનથી જ (કાર્ય) કરનારા છે, એવા ગુણો છે. ૬

નારદમાં પોતાથી^૨ પણ એવી શક્તિ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

ત્વં પર્યટન્નક इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ।

परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

તમે સૂર્યની પેઠે ત્રણ લોકમાં ફરતા રહો છો, વાયુની પેઠે (દેહમાં) ફરનારા અંતઃકરણના સાક્ષી છો. પરબ્રહ્મ અને અવરબ્રહ્મમાં ધર્મથી અને વ્રતોથી નિષ્ણાત થએલાની મારી ન્યૂનતાનો પૂરો વિચાર કરો. ૭

બહારના અને અંદરના સર્વનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા (સૂર્ય અને વાયુના) બે દૃષ્ટાંતો, અને (તે માટે) જરૂરી પ્રકાર^૩ કહેલો છે. ક્રિયાથી સર્વ લોકમાં જવાનું થાય છે, યોગથી (સર્વની) અંદર પ્રવેશ, અને જ્ઞાનથી સર્વના સાક્ષી (થવાય છે). એવી રીતે દોઢ* શ્લોકથી ભક્તિ વિગેરેથી સર્વ શક્તિ (પ્રાપ્ત થએલી) હોવાનું જણાવી, પોતાના સંદેહ સંબંધી ઉત્તરાર્ધથી પ્રશ્ન કરે છે. વેદાન્તમાં જાણાવેલું પરબ્રહ્મ, (અને) વેદ અવરબ્રહ્મ છે. તેમાં અનુક્રમ પ્રમાણે જ યજ્ઞ વિગેરે કરવાથી ધર્મથી પરબ્રહ્મમાં વિષ્ણાત થએલા અને વેદમાં કહેલા વ્રતો વિગેરેથી વેદમાં નિષ્ણાત

૧ આ વેદનું છૂપું જણાવનાર (ગુણ) છે. (પ્ર)

૨ ભગવાનના અવતાર હોવાથી (પ્ર). નારદ ભગવાનના અવતાર નથી, પણ આવેશી છે.

૩ વ્યાસને પોતાને ખેદ દૂર કરવા જેવું જ્ઞાન નારદમાં હોવાની જરૂર હોય, તેના પ્રકારનું જ્ઞાન નારદમાં છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* છટ્ટો શ્લોક અને આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ મળી દોઢ શ્લોક.

‘તે માધવ બધા પ્રાણીઓના, પિતા અને માતા છે. હે ઉત્તમ કૌરવો! શરણ કરવા યોગ્ય તેમને જ શરણે જાઓ. હે અન્યુત! હે અન્યુત! હે શત્રુઓનું શોષણ કરનાર! એમ ન કહો, ન કહો. આપ પાંડવોના નાથ છો અને અમે આપનો આશ્રય કરી રહેલા છીએ’. ‘આપના વચન પ્રમાણે કરીશ’ (ભ. ગી. ૧૮. ૭૩) એવા હજારો શ્લોકોથી સ્વતન્ત્ર પ્રકારે ભગવાનનો યશ કહેલો હોવાથી, ‘લગભગ ન કહ્યા જેવો (કહેલો) કેમ કહો છો? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

યથા ધર્માદયશ્ચાર્થા મુનિવર્યાનુકીર્તિતાઃ ।

ન તથા વાસુદેવસ્ય મહિમા હ્યનુવર્ણિતઃ ॥ ૯ ॥

હે ઉત્તમ મુનિ! જેમ ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરેલું છે, તેવી રીતે વાસુદેવના મહિમાનું વર્ણન કરેલું નથી. ૯

સાચું (યથા) જણાવેલો છે, છતાં પણ તેનું પ્રકરણ ન હોવાથી, ‘શાસ્ત્રનાં વચનોનો પ્રકરણથી નિર્ણય થાય છે’ એ ન્યાય પ્રમાણે તે વાક્યોમાં કહેલા (યથાનાં) વચનો તે (પ્રકરણ) નાં અંગ છે. આનુશાસનિક (પર્વ) માં પણ ભગવાનના ગુણો ધર્મ (પુરુષાર્થ) તરીકે કહેલા છે, પણ યથા તરીકે કહેલા નથી તે (આ શ્લોકથી) કહે છે. જેમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જૂદાજૂદા પ્રકરણથી જણાવેલા છે તેવી રીતે ભગવાનનો મહિમા જૂદા પ્રકરણથી કહેલો નથી, એવો અર્થ છે. ૯

‘(યથા) જણાવનારાં (વચનો) ફલ કેમ પ્રાપ્ત ન કરાવે? ’ એનો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

ન યદ્વચશ્ચિત્રપદં હરેર્યશો જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કર્હિંચિત્ ।

તદ્વાયસં તીર્થમુશન્તિ માનસા ન યત્ર હંસા નિરમન્ત્યુશિક્ષયાઃ ॥ ૧૦ ॥

જે રમ્ય શબ્દોવાળું વચન કોઈપણ સ્થળે જગતને પવિત્ર કરનારો હરિનો યથા કહેતું ન હોય તેને કાગડાનું તીર્થ કહે છે. તેથી સુંદર રહેઠાણમાં વસનારા માનસ હંસો આનંદ પામતા નથી. ૧૦

અહીં કેવું ફલ શોધો છો? ‘કૃતાર્થપણું, અંતઃકરણની પ્રસન્નતા અને પરમાનંદ’ એમ જો કહેતા હો, તો આ (ભારત) તેનું તીર્થ નથી, પરંતુ કાવ્યની પેઠે શૃંગાર વિગેરે રસોમાં જેમનું ચિત્ત ચેટેલું છે તેવા કામી (પુરુષો) ને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે. કાગડાઓને હોય છે તેના જેવો એકાંતો ખાડો છે. પ્રમાણનું^૨ બળ દુર્બલ છે એમ કહેવા રમ્ય શબ્દોવાળું વિશેષણ (યોજેલું છે). અર્થ ઉત્તમ ન

૧ બીજાનાં અંગ તરીકે યથા જણાવનારાં. (પ્ર)

૨ ‘ભારતમાં વેદનો અર્થ હોવાથી ભારત તેનું (કાવ્ય જેવું) નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

યાય ત્યારે શબ્દોત્તુ રમ્યપણું 'શબ્દોત્તુ રમ્યપણું અને અર્થોત્તુ રમ્યપણું' વ્યંગ્ય (અર્થ) નાનું તો હલકું મનાએલું છે. ' (કાવ્યપ્રકાશ ૧. ૫) એ વાક્ય પ્રમાણે હલકાઈ જણાવનાર છે, અને ઝેરી પતરાળામાં (કરેલાં) ભોજનની પેઠે તેમાં (કહેલું) મેય^૨ હરિરૂપ નથી, પણ ઉત્તમ પ્રકારે કહેલું છે. તે (અર્થ) ' હરિનો યશ^૩ કહેતું ન હોય) ' શબ્દોત્તી કહેલા છે. ' જગતનેય પવિત્ર કરનારો ' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે) ભારત સાધારણ (પુરુષો) ને પવિત્ર કરે છે, પરંતુ પતિતોને ને શુક વિગેરે સરખા (પુરુષો) ને પવિત્ર કરતું નથી, તેથી (તે) સર્વની ઈચ્છાણું કરનાર નથી. આ (ભગવાનનો યશ) તો જગતને જ પવિત્ર કરનારો છે. વચન ' શબ્દોત્તી તે માત્ર શબ્દ હોવાનું કહેલ છે. તેથી સામ ને (તેના) રાગ^૪ ગેરે પણ નથી (એમ કહેલું છે), ' કાઈ પણ સ્થળે ' શબ્દોત્તી એમ સૂચવેલું છે કે ખ્ય^૫, ગૌણી લક્ષણા, પ્રકરણ વિગેરે પ્રકારો પૈકી એક વિભાગમાં પણ ભગવાનને જણાવનાર હોય તો દોષ નથી. તે (ભારત) તો કાવ્યની પેઠે પદાર્થને જણાવનાર ' વાયસં તીર્થમ્ ' કાગડાઓનું તીર્થ, એવો અર્થ છે. ' વાયસાઃ ' એટલે વૃદ્ધ^૬ ગડાઓ; અને લોકમાં ચતુર (પુરુષો); તેવા રાજના પુત્રો વિગેરે કામી પુરુષો ભારતમાં શ્રદ્ધાવાળા હોય છે, પરંતુ પરમહંસો (તેવા) હોતા નથી. ' તીર્થ ' એટલે પ્રવેશ કરવા) નો માર્ગ અથવા દોષ ફીટાડનાર. તેઓમાં એંઠવાડના ખાડા વિગેરે ગડાઓની ભૂખ ફીટાડનાર છે, પણ ખીજની (ફીટાડતા) નથી, અને કાગડાઓને

૧ આવાં ભોજનથી તૃપ્તિ થાય, પણ ભવિષ્યમાં અનિષ્ટ થાય, તેમ ખીજના અંગ તરીકે (ભગવાનનાં) યશનું શ્રવણ કરવાથી માત્ર શ્રવણ કર્યાનું અભિમાન થાય, પણ ભવિષ્યમાં કૃતાર્થતા ન થાય, માત્ર ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થ જ થાય. (પ્ર)

૨ ' ભારતમાં ઉત્તમ અર્થ કહેલો કેમ નથી ? ' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ ભારતમાં હરિનો યશ કહેલ નથી, પણ વાણીને ધેતુ કહે તેમ હરિના યશ તરીકે જણાવેલ છે. (પ્ર)

૪ સામ ભગવાનને પ્રિય છે, તેના રાગ મોક્ષના માર્ગરૂપ છે, તેવું પણ ભારતમાં નથી, તેથી તે માત્ર શબ્દ જ છે. (પ્ર)

૫ ભરત વંશના રાજાઓને જણાવનાર ' ભારત ' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ભગવાનને જણાવનાર ન હોવાથી, અને (ભગવાન) તેનો શાસ્ત્રાર્થ ન હોવાથી તે મુખ્ય પ્રકારે ભગવાનને જણાવનાર નથી. તેમાંનું પ્રમેય ભગવાનના પ્રકારનું અથવા તેમના સમાન રૂપવાળું નથી, તેમજ એક સ્થળે મુખ્ય પ્રકારથી જણાવેલ હોય તેની પ્રશંસા કરવા લખાએલ પણ નથી અને તેવા શબ્દોત્તી કૃતાર્થ થવાય તે માટે ભગવાન જણાવેલ નથી, તેથી ગૌણી લક્ષણાથી કે લક્ષણાથી પણ તે જણાવેલ નથી. શૂદ્ધ પ્રકરણ કરેલ ન હોવાથી પ્રકરણથી પણ જણાવેલ નથી. ' વિગેરે ' શબ્દોત્તી સૂચવેલ વ્યંજના તથા તાત્પર્યથી પણ જણાવેલ નથી. (પ્ર)

૬ વયસઃ વયના રૂપે આ છે એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અને રુદિ પ્રમાણે આ અર્થ થાય છે. (પ્ર)

તેથી વધારે દોષ ક્ષીટાકવાની ઇચ્છા હોતી નથી, અને તેવા ખાડા બનાવનારાની ભૂખ પણ તેથી મટતી નથી, કારણકે તે હંસ છે. 'ઉશન્તિ' એટલે કહે છે. 'માનસાઃ' 'માનસ' એટલે મનમાં જ રહેનારા, દેહ વિગેરેમાં ન રહેનારા; અને ભારત દેહનું હિત કરનાર છે. 'હું તે (બ્રહ્મ) છું' એવી બ્રહ્માત્મબુદ્ધિ છે. તે (વી બુદ્ધિ) વાળા પરોક્ષ (છૂપા કથન) માં 'હંસો' કહેવાય છે, અને (તે) દૂધ અને જલનો ભેદ જાણનારાઓ કુદરતથી થએલાં મિશ્રણને પણ છૂટું પાડે છે, પરંતુ 'ખરેખર, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું...' એવાક્ય પ્રમાણે મિશ્રણ ઉત્પન્ન કરનારમાં આનંદ પામતા નથી. ભગવાનનું ચરિત્ર તેવું છે. ઉશક્ સુંદર છે ક્ષમ: રહેઠાણ જેઓનું (તેવા હંસો છે). જેમ જેમ સ્વરૂપથી અને જ્ઞાનથી સુંદરતા થતી જાય, તેમ તેમ હંસનું રહેઠાણ (થાય). અને તેથી સુકિતથી અને દૃષ્ટાંતથી ભારત વિગેરે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં નથી. ૧૦

જો કે હું વિગેરે તેવા વક્તા નથી, અને (અમારામાં) શબ્દનું રમ્યપણું નથી. ઉલટું કીર્તન (કરવા) માટે શબ્દોનો ખોટો પ્રયોગ હોય છે, છતાં પણ (અમો) વિગેરેનું વચન ભગવાનના સંબંધવાળું હોવાથી ઉપર કહેલા પ્રકારનું છે. એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તદ્વાગ્વિસર્ગો જનતાઘવિપ્લવો યસ્મિન્પ્રતિશ્લોકમવદ્વત્યપિ ।

નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽઙ્કિતાનિ યચ્છૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ સાધવઃ ॥૧૧॥

જેની અંદર દરેક શ્લોકમાં વ્યાકરણના નિયમો પળાએલા ન હોવા છતાં, જેનું સત્પુરુષો શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે અને ઉચ્ચાર કરે છે તેવાં અનંતના યશના ચિહ્નવાળા (તેમનાં) નામો છે. તે વાણીની ઉજવણતા જનતાનાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. ૧૧

'તદ્વાગ્વિસર્ગઃ' તે અને તે વાણીની ઉજવણતા. 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભકતોએ કરેલ ભાષાનાં ગીતો, ગીતગોવિંદ વિગેરે પણ જનતાનાં એટલે પ્રાણિ-માત્રનાં પાપનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. 'જેની અંદર (દરેક શ્લોકમાં....)' શબ્દોથી એમ કહેલ છે કે શબ્દોનું બલ ઉત્તેજક નથી. 'જેની અંદર' એટલે જે વાણીની ઉજવણતામાં. ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથોના શ્લોકોમાં વ્યાકરણના (નિયમોથી) વિરુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ તે 'અવદ્' અને તાન માટે અથવા મૂર્ખના હૃદયમાં તેનો સ્વીકાર થવાથી અબદ્ધનો પ્રયોગ કરાય છે. તેનું કારણ 'અનંતનાં નામો...' થી કહેલ છે. એકજ અર્થમાં ઘણાં નામોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, જેમકે ત્રિભુવન, આત્મભુવન વિગેરે. (ભગવાન) સર્વ તરફથી અનંત (હોવાથી તેમનાં) નામો અનંતજ છે. તે માત્ર નામ જણાવનારાંજ નથી, પરંતુ યશના

ચિહ્નવાળાં છે (તે) શ્રવણ (કરવા) નું કારણ છે. યત્ એટલે જે નામો, અથવા જે કારણથી વક્તા મળે ત્યારે (લોક) શ્રવણ કરે છે, શ્રવણ કરનાર હોય ત્યારે જ્ઞાન કરે છે, તેમ ન હોય ત્યારે ઉચ્ચાર કરે છે, અને આ ઉપર કહેલા હંસો વિગેરેનું કૃત્ય છે. 'ભગવાનના સંબંધવાળા ગુણો ભગવાનથી જુદા ન હોવાથી, જેમ ગમે તે સ્થલે અવતાર લીધેલા ભગવાનની સેવા કરવામાં આવે છે, તેમ હરકોઈ સ્થલે રહેલાં (ભગવાનનાં) નામોનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે, એમ અર્થબલ જણાવ્યું. એવી રીતે શબ્દોમાં 'ભગવાનના શબ્દોજ ઉત્તમ છે, બીજા (ઉત્તમ) નથી એમ જણાવ્યું. ૧૧

હવે ૩ અર્થસંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં જ્ઞાન સ્વરૂપથી અને ફલથી ઉત્તમ છે. તેવી રીતે યજ્ઞો વિગેરે, તેવીજ રીતે આચાર અને બીજા ધર્મો વિગેરે છે. આ સ્વરૂપથી અને ફલથી ભગવાનની અથવા ભગવદ્દીયોની સાથે હોય તો ફલકારી છે કે (એકલા હોય તો) નથી, એવો વિચાર થાય છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં પ્રથમ જ્ઞાનની નિંદા કરે છે :—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।

कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

કપટ રહિત જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવા છતાં પણ અચ્યુત ઉપરના પ્રેમ વિનાનું હોય તે પૂરું શોભતું નથી તો પછી સદા અકલ્યાણકારિ, અને જે ઇશ્વરને અર્પણ કરેલું ન હોય તે, અને જે કામના વિનાનું હોય તે પણ કેમજ શોભે ? ૧૨.

લક્ષિત સાથે જ્ઞાન વિગેરે હોય ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સંદેહ થાય છે કે લક્ષિતનું ફલ છે કે જ્ઞાનનું ? તે (દૂર કરવા) માટે એકલા સંબંધી નિર્ણય કહેવામાં આવે છે અચ્યુતની લક્ષિત વિનાનું સાંખ્ય અથવા વૈદિક જ્ઞાન લક્ષિતથી શોભાવેલું ન હોવાથી શોભતું નથી. જ્ઞાનની શોભાથી જ્ઞાનીની શોભા થાય છે, અને દીવાની^૪ પેટે (જ્ઞાન) અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સોનાની^૫ પૂતળી પણ અલંકાર કર્યા

૧ આ શ્લોકથી સાબિત થએલ વિષય આ ભાગથી કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ' ભગવાનના શબ્દો ' એટલે મુખ્ય રીતે ભગવાન જણાવનારા શબ્દો. (પ્ર)

૩ ઉત્તમ શબ્દો ઉત્તમ અર્થને આધીન હોવાથી, અર્થના બલની ચકાસણી કર્યા પછી. (પ્ર)

૪ દીવો ઘરની શોભા કરાવે છે, તેમ જ્ઞાનવાળાને મનની પ્રસન્નતા થતી ન હોવાથી તેની શોભા થતી નથી, તેથી જ્ઞાનની પણ શોભા ન હોવાનું જણાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫ ' વ્યાસ ભગવાનના અવતાર હોવાથી, લક્ષિત ન હોય તો પણ તેમની શોભા કેમ ન થાય ? ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

વિનાની શોભતી નથી. જો કે નિરીશ્વર સાંખ્ય મતમાં ઈશ્વર ન હોવાથી જ ભક્તિ નથી, અને જણાવેલ વિષયમાં^૧ માત્ર શ્રદ્ધા રાખવાની છે. ઈશ્વરવાળા^૨ (સાંખ્યમત) માં પણ ઈશ્વર ગુણવાળા જ છે. વૈદિક (મત) માં પણ યજ્ઞમાન વિગેરેમાં દેવતાનો આવેશ ન થાય ત્યારે (તે) લૌકિક જ હોવાથી અને સર્વની જરૂર હોવાનું કહેલ હોવાથી, અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય તે માટે ભક્તિની જરૂર છે; અને^૩ તે (ભક્તિ) ભગવાનનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણેની જ (હોવી જોઈએ). (જ્ઞાન પણ) ‘ નિરજ્ઞનમ્ ’ નીકળી ગએલું છે કપટ જેમાંથી તેવું, અવિદ્યાનો નાશ કરનારું અને કપટ વિનાનું (હોવા છતાં શોભતું નથી). વધારે કહેવાથી શું ? બધાં શાસ્ત્રોમાં જે જ્ઞાન કહેલું છે તેના સ્વરૂપ અને ફલ ઉપર ઉપકાર કરનારી ભક્તિ છે, તેથી ભક્તિ ન હોય તો તેનું સ્વરૂપ અથવા ફલ સિદ્ધ થાય નહીં, એવો અર્થ છે.

ઉત્તરાધર્મી કર્મને પણ ભક્તિની જરૂર રહે છે એમ કહે^૪ છે. તે (સંબંધ) માં કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) કામનાથી કરાતું. (૨) જ્ઞાનનાં અંગરૂપ અને (૩) ઈશ્વરની આરાધનારૂપ. તે પૈકી (૧) પહેલામાં ભક્તિની જરૂર આવશ્યક છે, તે ‘ સદા અકલ્યાણુકારિ ’ શબ્દોથી કહે છે. (કર્મ) સાધન (કરવા) સમયે અને ફલ (આપવાના) સમયે દુઃખરૂપ હોવાથી ભક્તિ ન હોય તો પુરુષાર્થરૂપ થતું^૫ નથી. (૨) બીજામાં ભગવાનને સમર્પણ કર્યા વિના જ્ઞાનનું અંગપણું જ (થતું)^૬ નથી. સમર્પણ જ ભક્તિ છે, અથવા ભક્તિથી થઈ શકે તેવું છે. તે ‘ (જે) કર્મ (ઈશ્વરને) અર્પણ કરેલું ન હોય ’ શબ્દોથી કહેલ છે. અને તે (બીજા પ્રકારનું) ભગવાનને અર્પણ કરેલું કર્મ થતું નથી એવો અર્થ છે. ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દોથી ઈશ્વર માટે કરેલો કર્મ (નો સમાવેશ કરે છે). વળી (૩) જે કામના વિનાનું (હોય) તે પણ (ભક્તિ વિના શોભતું નથી.) (આ કર્મ) લૌકિક કર્મની પેઠે સંસારનું કારણ થતું નથી, તેથી પંચરાત્રમાં કહેલું છે. તેથી સર્વ કાર્યોમાં ભક્તિ (ફલ માટે) સહકાર કરનારી છે. ૧૨.

૧. ‘ જણાવેલ વિષય ’ એટલે ‘ કાર્ય ઈશ્વર. ’ (પ્ર)

૨. સેશ્વર સાંખ્યમાં ઈશ્વરને સદા સાત્ત્વિક દેહ હોવાનું મનાય છે, તેથી તે ‘ અચ્યુત ’ નથી, એટલે ધ્યાનરૂપ તેમની ભક્તિ પણ અચ્યુતની ભક્તિ નથી. તેથી તેની પણ શોભા નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. ઉપાસનારૂપ ભક્તિ કહેલી છે તે સ્નેહરૂપ નહીં હોવાથી ભક્તિ નથી. (પ્ર)

૪. કૈમુતિક ન્યાયથી કહે છે (જ્યારે જ્ઞાન શોભતું નથી તો પછી કર્મની શોભા તો ક્યાંથી જ હોય). (પ્ર)

૫. કારણકે ભવિષ્યમાં સંસારને ઉત્પન્ન કરાવે છે. (પ્ર)

૬. ‘ જે કાંઈ તું કર (તે મને અર્પણ કર) ’ એ ભગવદ્ગીતાવાક્યમાં એમ કહેલું છે કે ભગવાનને કર્મ અર્પણ કરવાથી જ તેનાં બંધનથી છટાવે છે તેથી. (પ્ર)

કારણ કે ભક્તિ વિના જ્ઞાન અથવા ધર્મ ફલ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી, તેથી જરૂરી હોવાથી અને સંક્ષેપ થાય તે માટે મુખ્ય પ્રકારે ભક્તિનો જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ અને તે (ભક્તિ) શ્રવણરૂપ છે, અથવા પ્રથમ શ્રવણની જરૂરવાળી છે. તેથી શ્રવણ કરવાના વિષય તરીકે ભગવાનનાં ચરિત્રનું ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેના યોગથી થતા ગુણથી સ્મરણ કરીને, (તે ચરિત્ર) કહો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અથો મહાભાગ ભવાનમોઘદક્ શુચિશ્રવાઃ સત્યરતો ધૃતવ્રતઃ ।

ઉરુક્રમસ્યાશ્વિલબ્ધમુક્તયે સમાધિનાડ્નુસ્મર તદ્વિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

તેથી હે મોટા ભાગ્યવાળા ! સદા સફળ દૃષ્ટિવાળા, પવિત્ર કીર્તિ-વાળા, સત્યમાં આનંદ કરનાર, વ્રત ધારણ કરેલા તમે સર્વનાં બંધનો છૂટે તે માટે મોટાં ડગ ભરનારનું જે ચરિત્ર છે તેનું સમાધિથી અનુ-સ્મરણ કરો. ૧૩

જો કે હું (ચરિત્ર) જાણું છું, છતાં પણ (મને) અધિકાર ન હોવાથી હું કહી શકતો નથી. તમારો તો આવા વિષયમાં અધિકાર છે, તેથી ‘ હે મહાભાગ્ય-વાળા ! ’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). મનથી વિચારેલ વિષય કોઈક વાર ખોટો થાય એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ‘ તમે સદા સફળ દૃષ્ટિવાળા ’ છો. સદા સફળ છે દૃષ્ટિ જેમની તેવા છો. વળી તમારું કહેલું બીજાઓ સ્વીકારશે નહીં એવી પણ શંકા ન કરવી, એવા અભિપ્રાયથી ‘ પવિત્ર કીર્તિવાળા ’ વિશેષણ કહેલું છે. શુચિ પવિત્ર છે શ્રવ કીર્તિ જેમની તેવા છો. લોકમાં આદર કરવા યોગ્ય ગુણ આજ છે. વળી તમને પણ આજ ઘણું પસંદ છે એમ ‘ સત્યમાં આનંદ કરનારા ’ વિશેષણથી કહેલ છે. સત્યમાં આનંદ કરનાર (તમે છો), કારણકે ભગવાનના ધર્મ સિવાય બીજાઓ અસત્ય છે. વળી જેમ વ્રતનું આચરણ ધર્મ કરાવનારું છે, તેવી રીતે ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ પણ (ધર્મ કરનારું છે) એવા અભિપ્રાયથી ‘ વ્રત ધારણ કરેલા ’ એમ કહેલું છે. વેદનો અભ્યાસ વિગેરે વ્રતો ધારણ કરેલા છે જેમણે તેવા (તમે છો), અથવા (આ વિશેષણથી) ભગવાનના ધર્મો સૂઝવાનું કારણ કહેલું છે. તેવા ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ ન માનવું, કારણકે આ (ભગવાન) મોટાં ડગ ભરનાર છે. ઉરુ અધિક છે ક્રમઃ ચરણનું ચાલન જેમનું (તેવા છે). વામને ક્ષણમાં એક ચરણથી સર્વ લોકનું આક્રમણ કર્યું એમ આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. બધા જીવો સ્વભાવથી કાલના બંધનથી બંધાએલા છે. તેઓનાં બંધનનો નાશ કરવો એ મોટો ઉપકાર છે, અને તે કાલને વશ રાખનાર ભગવાનનાં ચરિત્રનો આવેશ થવાથી જ થાય છે, એમ ‘ સર્વનાં બંધનો છૂટે તે માટે ’ શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાનનું ચરિત્ર) લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, ‘ સમાધિથી ’ શબ્દથી (તે

તેથી
કેશ
ળી
ના
થી

ભણવાનો) જુદો ઉપાય કહે છે. સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન પોતેજ (સમાધિમાં) પ્રકટ થશે. મનુ પછી તમારે પણ સ્મરણ કરવું. (ભગવાનનું) ઉત્તમ ચરિત ભક્તિ કરાવનારું છે, પણ મોહ કરાવનારું નથી. તે પણ મોહ કરાવનારું છે એમ ભણવામાં આવે ત્યારે પણ તે ઉત્તમ^૧ ચરિત જ છે. ૧૩

(તેથી) ઉલટું^૨ કરવામાં અડચણ (થાય) તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તતોડન્યથા કિચ્ચન યદ્વિવક્ષતઃ પૃથગ્દશસ્તત્કૃતરૂપનામભિઃ ।

ન કર્હિચિત્કાપિ ચ દુઃસ્થિતા મતિર્લભેત વાતાહતનૌરિવાસ્પદમ્ ॥ ૧૪ ॥

તેનાથી જુદા પ્રકારનું (નિરૂપણ) નમાલું છે, જે કહેવા ઇચ્છનાર જુદા (પદાર્થ) ભેનારની મતિ તેણે કરેલાં રૂપ અને નામથી દુષ્ટ પ્રકારે રહેલી હોઈ, વાયુથી ઘુમરી ખવરાવેલી નૌકાની પેઠે કોઈપણ સમયે કોઈપણ સ્થળે પ્રતિષ્ઠા પામતી નથી. ૧૪

સર્વ વસ્તુઓમાં ઝાંઝવાના જલ પેઠે સ્થિરતા ન હોવાથી (તેમનાં) નામથી (તેમનો) નિર્ણય થતો નથી. ભગવાનના ગુણો અનંત હોવા છતાં સ્થિરતાવાળા છે. તેથી (ભગવાનનાં ચરિતનાં નિરૂપણનું) કાર્ય પૂરું નહીં થાય, એવી શંકાથી પ્રથમથી જ બીજાં (કાર્યનો) આરંભ ન કરવો. વળી (બીજા પદાર્થો) વિચાર (કરવા) ની દશામાં પણ દુઃખરૂપ હોવાથી તેમનો વિચાર કરનારી બુદ્ધિ પણ દુઃખી થાય છે. તે ‘ (તેનાથી) જુદા પ્રકારનું (નિરૂપણ) ’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘ તેનાથી ’ એટલે ભગવાનનાં ચરિતથી. જે કે બધુંએ ભગવાનનું ચરિત જ છે, છતાં પણ ભગવાનનાં ચરિત તરીકે વર્ણવેલું ન હોવાથી, તેવું હોવા છતાં પણ તેવું હોતું નથી એમ ‘ જુદા પ્રકારનું ’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘ કિચ્ચન ’ એ અન્યથાનો સમૂહ છે. ‘ નમાલું ’ એવો (તેનો) અર્થ છે. તે આદર કરવા યોગ્ય નથી, એમ વાક્ય પૂરું થાય છે. તે

૧ ‘ સમાધિમાં ભગવાન પ્રકટ થશે ત્યારે તે વ્યામોહ કરાવનારા છે તે પણ જણાશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એવા જણાશે ત્યારે પણ તે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવશે એવો ભાવ છે. એવી રીતે વ્યાસનો ઉપર જણાવેલ એક દૂર થાય તે માટે ભગવાનના ગુણોનાં સ્મરણરૂપ સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. (પ્ર)

૨ બીજાં સાધનનો ઉપદેશ કરતાં, ભગવાનનાં ચરિતથી જુદું સાધન કહેવામાં. (પ્ર)

૩ બુદ્ધિએ કંપેલું હોવાથી સ્થિરતાને હોવાથી. (પ્ર)

૪ ‘ ભગવાનના ગુણો પણ અનંત હોવાનું તમે કહેલ હોવાથી તેમાં પણ એ દોષ છે ’ શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનના ગુણો અનંત હોવા છતાં બુદ્ધિએ કંપેલા નથી, તેથી સ્થિર હોવાથી તેમનું સારી રીતે વર્ણન થઈ શકે છે. (પ્ર)

૫ ‘ જુદા પ્રકારનું ’ એટલે આનંદરૂપ ભગવાનના ચરિતથી જુદા પ્રકારનું. (પ્ર)

‘કહીને’ જે કહેવા ઈચ્છનાર...’ થી તેનો દોષ કહેલ છે, (જુદા પ્રકારનાં નિરૂપણનાં) વચન પછી અથવા (વચનની) મધ્યમાં દુઃખ થશે, એમાં તો કહેવું જ શું ? તે કહેવાની ઈચ્છા કરતાં જ (દુઃખ) થાય છે. તેનું કારણ ‘જુદા (પદાર્થ) જોનારની’ શબ્દથી (કહેલ છે). ભગવાન તરીકે સ્તોત્ર કરવામાં આવે ત્યારે (તે) તે (ભગવાનપણાં) માં પરિણમતું ન હોવાથી, (તેનું) જુદા (પદાર્થ) તરીકે નિરૂપણ કરવું જરૂરી છે, અને તેથી ભગવાનના ધર્મો પ્રકટ થતા ન હોવાથી, અને બીજા (પદાર્થ) માં ઉત્તમપણું ન હોવાથી, જે નથી તે કહેવાની ઈચ્છા થતાં બુદ્ધિ દુઃખી થાય છે. વળી ‘તેણે કરેલાં’ એટલે જુદા પદાર્થનાં દર્શને કરેલાં રૂપો અને નામો ભગવાને કરેલાં નથી, અને તેથી ફલ આપનારાં ન હોવાથી, એવોતે કરીને પોતે વર્ણવતાં પોતામાં જ પરિણમતાં હોવાથી કહિંચિદપિ કોઈપણ સમયે અને કોઈપણ દેશમાં બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠા પામે નહીં, કારણકે બધુંએ બુદ્ધિએ જ કરેલું છે. બીજું બીજાની પ્રતિષ્ઠા થતું નથી, અને બ્રહ્મ ન હોવાથી (તેને) પોતાનો આધાર નથી. ‘દુઃસ્થિતા’ એટલે દુઃખથી રહેલી અથવા દુષ્ટપણાંમાંથી રહેલી. તે દોષ સર્વ તારનારી નૌકાને (તારવા ન દેતાં) વાયુની પેઠે બુદ્ધિને ઈચ્છેલા સ્થળે પહોંચાડતો (પહોંચવા દેતો) નથી એમ ‘વાયુથી ધૂમરી ખવરાવેલી’ શબ્દ કહેલ છે. આહતા એટલે ધૂમરી ખવરાવેલી ૧૪

એવી રીતે (જુદા પ્રકારનું નિરૂપણ ફલમાં) પરિણમતું ન હોવાથી અને બુદ્ધિને દુઃખ દેનાર હોવાથી, (ભગવાનનાં ચરિત વિના) બીજું ન કહેવું, એમ કહ્યું. હવે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે બીજું કહેવું તે છેતરનારાં શાસ્ત્રની પેઠે પાપ કરાવનારું છે :—

જુગુપ્સિતં ધર્મકૃતેઽનુશાસતઃ સ્વભાવરક્તસ્ય મહાન્ વ્યતિક્રમઃ ।

યદ્વાક્યતો ધર્મ ઇતીતરઃ સ્થિતો ન મન્યતે તસ્ય નિવારણં જનઃ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ માટે નિંદિત (કર્મ) નો ઉપદેશ કરનારથી સ્વભાવથી (તેમાં) આનંદ માનનારનો ઘણો ભ્રંશ થાય છે, (કારણકે) તેના વાક્યથી (આ) ધર્મ છે એમ માની (તેનું) પાલન કરી રહેલો બીજો જન તેના પ્રતિષેધને ગણકારતો નથી. ૧૫

જેમ ન પીવા યોગ્યનું પાન વિગેરે કરવું તે ધર્મ છે એવો બોધ કરનાર નરકમાં પડે છે, તેમ દેહ વિગેરેને આત્મા જાણી તેમનો નિર્વાહ કરવા પ્રયત્ન કરવો

૧ જુદા પ્રકારે કહેલું આદર કરવા યોગ્ય નથી એમ કહીને. (પ્ર)

૨ શબ્દની શક્તિનો પ્રવાહમાં આદર કરી તેને નિત્ય માન્યો, પરંતુ પદાર્થો અનિત્ય છે તેથી તે રૂપો અને નામો ફલ આપનારાં નથી. (પ્ર)

૩ અહીં બધે ‘પોતે’ શબ્દ બુદ્ધિ માટે યોગ્યએલ જાણવો. (પ્ર)

જોઈએ એમ કહેનાર નરકમાં પડે છે. ' (તે કાર્ય) દુષ્ટ હોવાથી લોક પોતેજ તેમાં પ્રવૃત્તિ નહીં કરે, કહેવાથી શું અનિષ્ટ થાય? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' સ્વભાવથી (તેમાં) આનંદ માનનાર... ' એમ કહેલું છે. ' જેમ અણુગમાવાળો દૂધણો કહે તેમ પ્રેમવાળો ગુણો કહે ' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રેમ હોય ત્યારે દોષ જણાતો નથી; અને તે (કાર્ય) સ્વભાવથી* વિરુદ્ધ છે એમ જાણે તો કદાચ (તેમાં) પ્રવૃત્તિ ન પણ કરે, (પણ) ધર્મ હોવાનું પણ જાણે તો કોઈ પણ સમયે (તે કરતાં) અટકે નહીં, એમ ભગવાનની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ, અથવા આંધળાને કૂવામાં પાડવાની પેઠે (ઘણા બ્રંશ થાય). ' બીજે તેને (તે કરતાં) સહે અટકાવે, અને તેથી ફલ* પ્રાપ્ત થવાથી બ્રંશ નહીં થાય ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ* કહેલો છે. બીજે (પુરુષ) પોતે વિચાર (કરવા) ની શક્તિવિનાનો પ્રભુના ઉપદેશ કરનાર ઉપરના વિશ્વાસને લીધે ' આ ધર્મ છે ' એવો નિશ્ચય કરેલી બુદ્ધિને લીધે હું વિગેરે બીજાથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવે તેને ગણકારતો નથી, કારણ કે તે જન્મ લેવાના ધર્મવાળો, જન્મ થવામાંજ આનંદ માનનારો છે. ઘણા પ્રકારે શ્રવણ કરીને પણ (સ્ત્રીસંગનો) નિષેધ સદા બ્રહ્મચારી રહેનારની પ્રશંસા છે ' ' વેદના અધિકાર વિનાના સંબંધમાં કહેલ છે ' એમ સરખાં પ્રમાણ હોય ત્યારે પણ વિકલ્પ (ઈચ્છા પ્રમાણે કરવાનું હોય તેમ) માને છે, પણ પ્રતિબિંબ હોવાનું (માનતો) નથી, અને તેમ આપસ્તંબે ' સદા બ્રહ્મચારી રહેનારની પ્રશંસા છે ' એમ કહેલું છે અને ભદ્રોએ પણ કહેલું છે કે:— ' જે આંધળા લંગડા વિગેરે મનુષ્યો ગૃહસ્થાશ્રમ (કરવા) યોગ્ય નથી, તેઓ સંન્યાસ વિગેરેના અધિકારીઓ છે, ' અથવા બંને ગ્રાહણમાં કહેલા હોય તેની પેઠે* વિકલ્પ છે. ૧૫

' છતાં પણ બે મીમાંસાથી બંને માર્ગો નક્કી થઈ ગયેલા હોવાથી આ ત્રીજા (માર્ગ) નું શું પ્રયોજન ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

વિચક્ષણોઽસ્યાર્હતિ વેદિતું વિમોરનન્તપારસ્ય નિવૃત્તિતઃ સુખમ્ ।

પ્રવર્તમાનસ્ય ગુણૈરનાત્મનસ્તતો ભવાન્દર્શય ચેષ્ટિતં વિમોઃ ॥ ૧૬ ॥

(કોઈકજ) ચતુર (પુરુષ) આ અંતરહિત પારવાળા પ્રભુનું સુખ નિવૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય હોય છે. તેથી જડના ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનારના (સંબંધી) તમો પ્રભુનું ચરિત જણાવો. ૧૬

આત્માનું સુખ અનિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રકટ થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મનું સુખ

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧ જે આંધળા, લંગડા વિગેરે મનુષ્યો ગૃહસ્થપણું કરી ન શકે તેમને મારે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે તેઓએ સદાનું બ્રહ્મચર્ય અથવા સંન્યાસ અવશ્ય ગ્રહણ કરવા જોઈએ, એવો વિકલ્પ બીજાનો મત ટાંકતાં ભદ્રોએ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ત્રીજા માર્ગનું પ્રયોજન કહે છે. (પ્ર)

૩ નિષ્કામ કર્મ કરવું એવા માર્ગમાં. (પ્ર)

શુકની પેઠે જેણે સર્વનો ત્યાગ કરેલ હોય તેને મળે છે. અને અત્યારના (પુરુષો) થી વૈરાગ્ય (થવાનું) સંભવતું નથી. તે (વૈરાગ્ય) માટે નવો પ્રયત્ન કરતાં, ' તેનાથી શું ? તેના મૂળ માટે જ (પ્રયત્ન) ભલે થાય ' એ ન્યાય પ્રમાણે આ સ્વતંત્ર માર્ગ જ ભલે થાય, એવા અભિપ્રાયથી આ (શ્લોક) કહે છે.

જેના દેહની સર્વ એટલા બંધ થઈ ગએલ છે તેવો કોઈક જ ચતુર (પુરુષ) અનંત પારવાળા એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાના આ ભગવાનના સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે. તેટલાથી^૧ પણ કાર્ય પતતું નથી એમ ' પ્રભુનું^૨ ' શબ્દથી કહેલ છે. દેહ વિગેરે જડ (પદાર્થો) ના ગુણો એટલે વિષયોથી પ્રવૃત્તિ કરનારને તે સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ પહેલાંની^૩ સાથે સંબંધ છે. ' ન ' ' નથી ' શબ્દ અધ્યાહાર છે.

અથવા^૪ (દેહ વિગેરે જડ ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનાર), તેની નિવૃત્તિથી એટલે તેનો સંગ ન રાખવાથી (સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે), પરંતુ તેઓને પણ કૃતાર્થ કરવા શક્તિમાન થતો નથી.

અથવા (દેહ વિગેરે જડના ગુણોથી), પ્રવૃત્તિ કરનાર માટે, અથવા તેના માટે (તમે) પ્રયત્ન કરતા હોવાથી તેના સંબંધવાળા તમોએ તેના ઉદ્ધાર માટે ભગવાનના ગુણો કહેવા જોઈએ, એવો અર્થ છે. ' પ્રભુ ' શબ્દથી (તે કાર્ય) પૂરું કરાવનાર કહેલા છે. ૧૬

એવી રીતે (૧૩ થી ૧૬ સુધીના) ચાર શ્લોકથી પ્રારંભ અને ઉપસંહારથી (ભગવાનનું) ચરિત કહેવાનો પ્રકાર કહ્યો. તે સંબંધી વિચાર નીચેના બે શ્લોકોમાં કહે છે :—

ત્યક્ત્વાડસ્વધર્મં ચરણામ્બુજં હરેર્મજન્નપક્વોડય પતેત્તતો યદિ ।

યત્ર ક્વ વા મદ્રમભૂદમુષ્ય કિં કો વાડય આત્મોડમજતાં સ્વધર્મતઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્યૈવ હેતોઃ પ્રયતેત કોવિદો ન વિદ્યતે યદ્બ્રમતામુપર્યધઃ ।

તલ્લભ્યતે દુઃસ્વદન્યતઃ સુલ્લ કાલેન સર્વત્ર ગમીરંહસા ॥ ૧૮ ॥

પોતાનો ધર્મ ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને હરિના ચરણકમલને ભજતાં જો પરિપૂર્ણ ન હોય તે પછી જો તેનાથી પડે, તો હરકોઈ

૧ ' તેટલાથી ' એટલે તેવા સુખના જ્ઞાનથી (પ્ર) તેટલા સુખથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ પ્રભુ સ્વતંત્ર છે તેથી સુખ જાણવામાં આવે છતાં પણ તેમની ઇચ્છા તે દેવાની ન હોય તો સુખ મળે નહીં, અને તેથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. (પ્ર)

૩ ' પહેલાંની ' એટલે પૂર્વધર્મમાં કહેલા ' સુખ ' શબ્દની. (પ્ર)

૪ ' ન ' અધ્યાહાર રાખવો ન પડે તે માટે ખીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

શુકની પેઠે જેણે સર્વનો ત્યાગ કરેલ હોય તેને મળે છે. અને અત્યારના (પુરુષો) થી વૈરાગ્ય (થવાનું) સંભવતું નથી. તે (વૈરાગ્ય) માટે નવો પ્રયત્ન કરતાં, ' તેનાથી શું ? ' તેના મૂળ માટે જ (પ્રયત્ન) ભલે થાય ' એ ન્યાય પ્રમાણે આ સ્વતંત્ર માર્ગ જ ભલે થાય, એવા અભિપ્રાયથી આ (શ્લોક) કહે છે.

જેના દેહની સર્વ એકા બંધ થઈ ગયેલ છે તેવો કોઈક જ ચતુર (પુરુષ) અનંત પારવાળા એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાના આ ભગવાનના સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે. તેટલાથી^૧ પણ કાર્ય પતતું નથી એમ ' પ્રભુનું^૨ ' શબ્દથી કહેલ છે. દેહ વિગેરે જડ (પદાર્થો) ના ગુણો એટલે વિષયોથી પ્રવૃત્તિ કરનારને તે સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ પહેલાંની^૩ સાથે સંબંધ છે. ' ન ' ' નથી ' શબ્દ અધ્યાહાર છે.

અથવા^૪ (દેહ વિગેરે જડ ગુણોથી પ્રવૃત્તિ કરનાર), તેની નિવૃત્તિથી એટલે તેનો સંગ ન રાખવાથી (સુખનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થાય છે), પરંતુ તેઓને પણ કૃતાર્થ કરવા શક્તિમાન થતો નથી.

અથવા (દેહ વિગેરે જડના ગુણોથી), પ્રવૃત્તિ કરનાર માટે, અથવા તેના માટે (તમે) પ્રયત્ન કરતા હોવાથી તેના સંબંધવાળા તમોએ તેના ઉદ્ધાર માટે ભગવાનના ગુણો કહેવા જોઈએ, એવો અર્થ છે. ' પ્રભુ ' શબ્દથી (તે કાર્ય) પૂરું કરાવનાર કહેલા છે. ૧૬

એવી રીતે (૧૩ થી ૧૬ સુધીના) ચાર શ્લોકથી પ્રારંભ અને ઉપસંહારથી (ભગવાનનું) ચરિત કહેવાનો પ્રકાર કહ્યો. તે સંબંધી વિચાર નીચેના બે શ્લોકોમાં કહે છે :—

ત્યક્ત્વાડ્સ્વધર્મં ચરણામ્બુજં હરેર્મજન્નપક્વોડય પતેત્તતો યદિ ।

યત્ર ક્વ વા મદ્રમભૂદમુષ્ય કિં કો વાડય આત્મોડ્મજતાં સ્વધર્મતઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્યૈવ હેતોઃ પ્રયતેત કોવિદો ન વિદ્યતે યદ્બ્રમતામુપર્યધઃ ।

તલ્લભ્યતે દુઃસ્વદન્યતઃ સુલ્લ કાલેન સર્વત્ર ગમીરંહસા ॥ ૧૮ ॥

પોતાનો ધર્મ ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને હરિના ચરણકમલને ભજતાં જો પરિપૂર્ણ ન હોય તે પછી જો તેનાથી પડે, તો હરકોઈ

૧ ' તેટલાથી ' એટલે તેવા સુખના જ્ઞાનથી (પ્ર) તેટલા સુખથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ પ્રભુ સ્વતંત્ર છે તેથી સુખ જાણવામાં આવે છતાં પણ તેમની ઇચ્છા તે દેવાની ન હોય તો સુખ મળે નહીં, અને તેથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. (પ્ર)

૩ ' પહેલાંની ' એટલે પૂર્વધર્મમાં કહેલા ' સુખ ' શબ્દની. (પ્ર)

૪ ' ન ' અધ્યાહાર રાખવો ન પડે તે માટે ખીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

(સાધન) થી આનું શું ભલું થાત ? અને ભજન ન કરનારાઓએ પોતાના ધર્મથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો ? જે ઉપર અને નીચે ભક્તતા પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનેજ માટે ચતુર (પુરુષ) પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સર્વત્ર ન જાણી શકાય તેવા વેગવાળા કાલથી દુઃખની પેઠે તે સુખ બીજાઓ- દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭. ૧૮.

“ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કેણું કરવું ? ધર્મ કરનારાઓએ, લૌકિક (પુરુષોએ) અથવા અધર્મ કરનારાઓએ ? તે પૈકી પહેલાને (શ્રવણ કરવા માટે) નવરાશ નથી. બીજો લૌકિક કાર્યમાં પડેલો હોવાથી (તેની) પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ત્રીજાએ (શ્રવણ કરવાનું હોય તો તેનો) અધિકાર દુષ્ટ હોવાથી તે દોષવાળું શાસ્ત્ર ગણાય. સર્વ (શ્રવણ કરવાના) અધિકારીઓ હોય, તો તે (ભગવાનની કથા) નિવૃત્તિ માર્ગમાં રહેલી ન ગણાય,^૧ અને તેમ હોય તો તે કહેવી ન જોઈએ ” એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં કહીએ છીએ કે “ હજારો જન્મોમાં... ” એર ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે ધર્મ કરનારાઓએ જ (કથાનું) શ્રવણ કરવું, પણ ધર્મનો ત્યાગ કરીને (કરવું). જેમ નિવૃત્તિમાર્ગમાં ધર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે તેમ આ^૩ માં પણ ‘ ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં... ’ (૧૧. ૨૦. ૬) એ ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે (ભક્તિમાં) વિદ્ય કરનારાં અને લાંબા સમયે થઈ શકે તેવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને તેથી ‘ (કર્મો) તજીને ’ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ‘ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞાઓમાં ધર્મનો ત્યાગ કરવાનાં વચનથી ’ એ સ્થળે જે અર્થો કહેલા છે તેનું અનુસંધાન કરવું. તેનું કારણ કે તે ‘ પોતાનો ધર્મ નથી. ’ (પરંતુ) દેહ વિગેરેનો ધર્મ છે અથવા તે (દેહ વિગેરેના) અધિકારથી પ્રવૃત્ત થયેલ છે. જીવ તો પોતે ભગવાનનો દાસ હોવાથી (તેનો) ધર્મ તો ભગવાનની સેવાજ છે. કેટલાક ‘ માછી- મારો બ્રહ્મ છે. ઠગારા બ્રહ્મ છે ’ એમ માછીમારો અને ઠગારા પણ (બ્રહ્મ હોવાનું) જણાવે છે. આ અમે ‘ (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ છે, જુદી જુદી સંજ્ઞાને લીધે ’ એ (બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૩. ૪૩) સ્થળે વિસ્તારથી કહેલ છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે હરિ પરબ્રહ્મ ભગવાનના ચરણની સેવા જીવોનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. (જીવ) અંશ હોવાથી પણ (તેને) અંશીની સેવા મુખ્ય છે. જેઓને આ (અંશપણ) વાસ્તવિક નથી, તેઓને પણ દેહના ધર્મ કરતાં ઘણી પ્રિય છે.

આ વિષયમાં ‘ જે પરિપૂર્ણ ન હોય.... ’ થી ‘ પછી જે પડે... ’ થી જૂદો મત

૧ તેમ હોવાથી હલકી ગણાય તેથી કહેવી ન જોઈએ. (પ્ર)

૨ આ વાક્યમાં ભક્તિ પાપનો નાશ થાય ત્યારે થાય છે એમ કહેવું હોવાથી, અને લૌકિક અધર્મીઓના પાપનો નાશ થયેલ ન હોવાથી, આ વાક્યના અર્થ પ્રમાણે સત્કર્મ કરનારને જ ભક્તિ કરવાનો અધિકાર થાય છે. (પ્ર)

૩ ‘ આ ’ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલ ભક્તિમાર્ગ. (પ્ર)

૪ વિદ્ય કરનારાં કાન્ય કર્મો અને સત્ર તીર્થ વિગેરે લાંબા સમયે થઈ શકે તેવાં. (પ્ર)

કહી તેના દોષ કહે છે. જીવ દાસ હોવાથી (ભગવાનની સેવા) (તેનો) પોતાનો ધર્મ હોવાથી અને ભગવાનના સાયુજ્યનું સાધન હોવાથી તેને પડવાની શંકા જ નથી. 'આજ' તેનું પરિપૂર્ણપણું છે, કારણકે તે ફલમાં પરિણમે છે, પરંતુ જો જીવપણું ઉપાધિવાળું હોય, તો અસ્વાભાવિક અધિકારથી કરેલ હોવાથી પરિપૂર્ણપણું ન થાય; છતાં પણ પડવાની શંકા રહેતી નથી, કારણકે ઉપાધિ (પરમ) ઉત્તમ છે. 'અથ' 'પછી' શબ્દથી જુદા આરંભથી વિચાર કરવામાં આવે છે કે જેને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તેનો આ (ભગવાનની સેવા) ધર્મ નથી. તેમ હોય (સેવા ધર્મ ન હોય) તો પડે, ફરી જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, અને તે પણ ભજન કરવાથી, બીજાથી નહિ, એમ 'તતઃ' 'તેનાથી' શબ્દથી કહેલ છે. એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ ન હોવાથી પડવાનો અને બ્રહ્મભાવથી પડવાનો મત કહીને, સત્તરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તેના દોષ કહે છે.

સાક્ષાત્ ભગવાનનું સાયુજ્ય કરાવનાર ભગવાનની સેવા કરવામાં આવે ત્યારે પણ જો પતન થાય, તો કયા બીજા સાધનથી તેનું ભલું થશે? કારણ કે સાધન (બ્રહ્મભાવ થયા) પહેલાંની સ્થિતિમાં જ થઈ શકે, 'વા' શબ્દ અનાદર જણાવે છે. કોઈપણ સાધનથી તેનું ભલું નહીં થાય, એવો અર્થ છે. જ્યારે સ્વાભાવિક ભજન જ્ઞાન વિગેરે પુરુષાર્થમાં પરિણમતા નથી, તો પછી બીજા ધર્મોથી તો તેમ થવાનો સંભવ જ નથી એમ 'ભજન ન કરનારાઓએ પોતાના ધર્મથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો?' શબ્દોથી કહેલ છે. ભજન ન કરનારા, (ભગવાનના) સેવક ન હોય, માત્ર દેહ વિગેરેને આત્મા માનીને પ્રવૃત્તિ કરનારા લૌકિક (પુરુષોના) અને બ્રાહ્મણપણું વિગેરેના અધિકારથી પ્રવૃત્ત થએલા વૈદિક (પુરુષો) ના જે ધર્મો છે, તે વાસ્તવિક રીતે સત્પુરુષોના પરધર્મો છે, તેથી બીજાના ધર્મોથી શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેમણે પણ શું લાભ પ્રાપ્ત કર્યો એમ 'સ્વ' પોતાના શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે ભજન ન કરનારને બ્રહ્માંડની અંદર સ્થાન પ્રાપ્ત થવાનું ફલ (મળે છે). તે (બ્રહ્માંડ) નો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માંડમાં ભળે છે. સ્પર્ધા અદેખાઈ વિગેરે સદા રહે છે. 'વિધર્મ', પરધર્મ અને આભાસ, ઉપમા છલ, આ પાંચ અધર્મની શાખાઓનો ધર્મ જાણનારાએ અધર્મની પેઠે ત્યાગ કરવો જોઈએ' (૭-૧૫-૧૨) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનથી વિમુખ હોય તેઓનો ધર્મ પરધર્મ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્યજ

૧ 'આજ' એટલે ભજન કરવાનો ધર્મ, અથવા સાયુજ્ય કરાવનારો ધર્મ. (પ્ર)

૨ 'પરઃ' સમુજ્જ્વલ મીયતે જણાય છે જેનાથી તે 'પરમ' એટલે ઉત્તમ (પ્ર)

૩ ભજન ન કરનારાને તેમના ધર્મોથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ જણાવવા 'સ્વ'

'પોતાના' શબ્દથી લૌકિક અને વૈદિક ધર્મ કહેલા છે. (પ્ર)

૪ દેહ વિગેરેના અધિકારથી કહેલો ધર્મ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલ હોય. તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ થવાનું સંભવે એવી શંકા થાય, તેથી (અધિકારી તેના જુદા છે અને) અધિકારી જુદા હોવાથી તેના ત્યાગથી દોષ થતો નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. આ ધર્મો તથા તેમનાં લક્ષણ સાતમા સ્કંધમાં કહેલાં છે. (પ્ર)

છે ‘ પછી પડે ’ એમ (જે કહ્યું), તેમાં પણ કોઈ સાધન કરવાથી પડતું નથી, કારણ કે ખોદી ખોદીને થાંભલો કરવાના ધારણથી દઢતા થાય છે. તેથી ભગવાનનું ભજન કરવામાં કોઈનો વિરોધ થતો નથી.

વળી પ્રમાણબલના વિચારથી સાધનની મુખ્યતાથી આ કહ્યું. હવે પ્રમેય બલના વિચારથી ફલની મુખ્યતાથી કહેવામાં આવે છે. તેમાં પદાર્થો આ પ્રમાણે છે. સર્વથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે. તેમની પછી તેમનું જ બુદ્ધ રૂપ અક્ષર સર્વ કાર્ય કરનાર છે. તે (અક્ષર) તું પણ બુદ્ધ રૂપ સર્વના અધિકારવાળો કાલ છે. કર્મ અને સ્વભાવ કાલના અંશ થએલા છે. વળી અક્ષરનું બીજું રૂપ યજ્ઞો છે. વળી અક્ષરમાંથી રૂપનો ભેદ થતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ (થયા). તેમાંથી તત્ત્વો (થયાં). તેમાંથી બ્રહ્માંડ (થયું). તેમાં આપણે વિગેરે પુરુષના અંશો (છીએ). તેઓ પ્રયત્ન ન કરે તો પણ પ્રલય થાય ત્યારે ‘ પુરુષ ’ (થવાના) વચલા સમયમાં કાલને અધીન રહી શીષ અને પરપોટા પેઠે બુદ્ધી બુદ્ધી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સંબંધમાં દેવોના પ્રિય (મૂર્ખ) તમે વિચાર કરો કે ફલ શું છે ? તેથી અક્ષર સુધી (ના પદાર્થો) અનિત્ય હોવાથી તુચ્છ હોઈ, કાલથી (સમય જતાં) પણ પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી તેમને માટે પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. ભગવાનનું ભજન તો કાલથી (સમય જતાં) પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી, અને પુરુષોત્તમ સુધી પહોંચાડનાર છે; કારણકે પુરુષોત્તમને ઘણા પ્રિય (સેવકો) જે સેવા કરે છે તે બહારના અધિકારીઓથી પ્રેરાયેલી હોતી નથી, કારણકે કાલથી (ત્યાં) પહોંચાતું નથી, અને ભગવન્માર્ગમાં સર્વ સ્થળે ભગવાનને જ સાધન તરીકે કહેલા છે. વળી લોકમાં મહારાજના અતિ પ્રિય સેવકો અધિકારીને અધીન નથી એમ જોવામાં આવે છે.

‘ કાળના પ્રવાહમાં રહેલા દેહ ઈંદ્રિયો (પુરુષોત્તમના વહાલા સેવકોએ) ધારણ કરેલાં હોવાથી તેઓ કાલને અધીન કેમ નહીં ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તો કહીએ છીએ કે પુરુષોત્તમે પોતાના કરેલ હોવાથી. તેથી ‘ તસ્યૈવ હેતોઃ ’ તેનેજ માટે, ભગવાન પોતાના કરે તે માટે જ ચતુર (પુરુષ) પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મૂર્ખોને જોઈને હરકોઈ (ફલ) માટે પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. ‘ આ વિષયમાં વિધિ (આજ્ઞા) કેમ કહો છો ? કારણકે લોક અને વેદમાં ઈશ્વરનું ભજન કરવાનું કહેલ હોવાથી, ન પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવો કોઈ ભાગ (આમાં) નથી ’, એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ જે ઉપર અને નીચે ભમતાં પ્રાપ્ત થતું નથી ’ એમ કહેલું છે. ઉપર બ્રહ્મા સુધી, નીચે સ્થાવર (પદાર્થ) સુધી ભમતા જીવોના બુદ્ધાં બુદ્ધાં શરીરથી અથવા બુદ્ધાં બુદ્ધાં શરીરના ગુણથી જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણકે તે

૧ અધિકાર જૂદા જૂદા હોવાથી કોઈનો વિરોધ નથી. (પ્ર)

૨ ‘ તેમાં ’ એટલે પ્રમેયબલના વિચારમાં. (પ્ર)

૩ ‘ પ્રયતેત ’ ‘ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ’ શબ્દથી કહેલ વિધિ. (પ્ર)

શાસ્ત્રમાં કહેલ (વિધિ^૧) છે. પ્રયત્ન^૨ તો ઉપર કહેલી (ભગવાનની) સેવા-ધર્મરૂપ^૩ સેવા લોક અને વેદમાં કહેલી હોવા છતાં પણ ભક્તિસેવા^૪ ત્યાં કહેલી નથી. જો કે જ્ઞાન માટે પણ આવો પ્રયત્ન થાય છે, છતાંપણ તે અક્ષર સુધો પહોંચતું હોવાથી, (તેનાથી) પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ‘અવ્યક્તમાં આસક્ત થએલાં ચિત્તવાળા’ (ભ. ગી. ૧૨. ૫) એ વાક્ય પ્રમાણે અવ્યક્ત સ્વરૂપ ભગવદ્સ્વરૂપ અક્ષરની પ્રાપ્તિ જ (તેનું) ફલ છે.

‘અદૃષ્ટથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કેમ ન થાય? કારણકે ઉત્પત્તિવાળા સર્વ^૫ (પદાર્થ^૬) નું તે નિમિત્ત કારણ છે’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં કહીએ છીએ કે કાલથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવામાંજ કર્મ^૭ અને અભાવની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કાળથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવામાં થતી થતી નથી. વળી અદૃષ્ટ એટલે પહેલાના જન્મમાં કરેલ કર્મની થયેલી ક્રિયારૂપ ધર્મ^૮ અથવા અધર્મનું ચિહ્ન. તે કયા કર્મનું? ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરેલાનું અથવા નહીં કરેલાનું? પહેલું તો અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરતું નથી; કારણ કે જણાય તેવ (સાધન) થોજ ભગવાનની પ્રીતિ થાય છે. (કોઈવાર) ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તે વિરુદ્ધ^૯ નથી. (ભગવાનની) પ્રીતિ માટે ન કરેલા (કર્મ) નું (અદૃષ્ટ થતું નથી), તે ફલરહિત^{૧૦} હોવાથી તેને માટે ક્રિયા (અદૃષ્ટ) ઉત્પન્ન કરવાનું સંભવતું નથી. વળી કર્મોનો સ્વભાવ માત્ર વધ્યા કરવાનો જ હોવાથી, (તેનાથી) છેવટનો^{૧૧} જન્મ પ્રાપ્ત કરાવવાનું થઈ શકે નહીં, અને છેવટના જન્મમાં ભગવાનની

૧ ફલ અપૂર્વ છે અને તેનાં સાધન પ્રાપ્ત થએલ નથી, તેથી તેનાં સાધન કરવાં એ વિધિ. (પ્ર)

અહીં ધાતુનો અર્થ સંક્રાંતિને વિધિનું સ્વરૂપ કહ્યું. (પ્ર)

૩ ‘તેમનું ભજન કરવું’ વિગેરે શ્રુતિનો આ માત્ર અનુવાદ નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૪ ‘ભક્તિસેવા’ એટલે ભક્તિ માટે (કરેલી) સેવા, અથવા ઉપાધિવિનાના પ્રેમથી કરેલ સેવા. (પ્ર)

૫ ઇચ્છેજ ન હોય તેવા અદૃષ્ટનો અંગીકાર તો બીજા જન્મમાં ફલ આપવા કરાય છે. ચાલુ પ્રસંગમાં તો ભગવાનને અર્પણ કરેલું ફલ ભગવાનની પ્રીતિ કરનાર છે. તેમ કરવાથી ભગવાન જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણકે ભગવાને તેમ કર્મ અર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. તે આજ્ઞા ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી નિત્ય છે. આમ હોવાથી બીજા જન્મમાં તેનાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું. તેથી અદૃષ્ટ થવાનું. આ બધું પ્રામાણિક નથી અને ગૌરવવાળું છે. તેથી (આ જન્મમાં) ફલ પ્રાપ્ત ન થવાથી વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

૬ ભક્તિ તેનું ફલ નથી. તેથી ભક્તિ માટે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. (પ્ર)

૭ ‘તે’ એટલે કર્મથી થએલ અદૃષ્ટ. આ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

લકિત થાય છે, કારણકે “ હે સત્પુરુષ ! આ તે છેલ્લો જન્મ છે ”, (૩, ૪, ૧૨) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની પ્રસન્નતાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવી છે. જાતકમાં પણ શુભ ગ્રહોથી ધર્મરૂપ સેવાનું જ ફલ જાણવામાં આવે છે. તેથી બીજા કોઈ (સાધન) થી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી ન હોવાથી ભગવાનની લકિત માટેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને લૌકિક સુખ માટે અથવા દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, કારણ કે દુઃખની પેઠે તે કાલથી જ સિદ્ધ થવાનું. તેથી દેહની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ તેને ભોગ સિદ્ધ થએલ હોવાથી (સુખોમાટે અથવા દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયાસ) દળેલાંને દળવારૂપ છે, એમ અઢારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. ‘ બીજાઓ દ્વારા ’ એટલે પિતા પુત્ર પત્ની વિગેરે દ્વારા. તેઓને પણ પ્રેરણા કરનાર કાલ છે, અને તે કાલ (આપણી) કૃતિથી વશ થાય તેવો નથી. વળી દેશ સ્વતંત્ર પ્રકારે સાધન થતો નથી, કારણ કે તે પણ કાલને અધીન છે. (જાને) સમાન હોય તો પણ સદા સાથે રહેનારા છે. તે ‘ સર્વત્ર ’ શબ્દથી કહેલ છે. સાચો ઉપાય ન કરવા માટે ‘ ન જાણી શકાય તેવા વેગવાળા ’ વિશેષણ કહેલું છે. તેથી ભગવાનનાં ભજન માટે પ્રયત્ન કરવો. ૧૮

નીચેના શ્લોકમાં તે વિષયનો સ્તક કહે છે :—

न वै जनो जातु कथञ्चनात्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् ।

स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युપगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ ૧૯ ॥

અહો ! મુકુંદની સેવા કરનાર મનુષ્ય બીજાની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારે નિશ્ચય સંસારમાં આવતો નથી. મુકુંદના ચરણનાં આલિંગનનું સ્મરણ કરતાં, ફરી તે (તેને) તજવાની ઈચ્છા કરતો નથી, કારણ કે રસથી વશ થએલો છે. ૧૯

‘ વૈકુંઠમાં ગએલા જય અને વિજય પણ ફરી આવેલા એવું શ્રવણ (થતું) હોવાથી, લકિત સદા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી નથી. વળી ભગવાન પણ અવતાર લે છે, અને તેમની સાથે અવતાર થવાનો સંભવ છે, અને પરાધીન^૩ થવાથી અપરાધ થવાનો સંભવ છે. તેથી ધર્મની પેઠે લકિત પણ ઉત્તમ ફલ આપનારી નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહેલ છે. (અપરાધ થવાનું) સ્વીકારીને ‘ પણ (તેનું) નિવારણ (કરે છે). વાસ્તવિક રીતે તો જય અને વિજયને ધર્મમાર્ગ પ્રમાણે કૃત્રિમ

૧ ‘ તેથી ’ એટલે કાલ અદૃષ્ટ વિગેરેથી લકિત ઉત્પન્ન કરાવી શકાય તેમ ન હોવાથી. (પ્ર)

૨ વિદ્યન દૂર કરનારો તક. (પ્ર)

૩ કાલ વિગેરેને અધીન થવાથી. (પ્ર)

૪ દુર્જન અલે પ્રસન્ન થાય એ ધોરણે સ્વીકારીને (પ્ર)

વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થએલી. તેથીજ તેજ સ્થળે વર્ણન કરતાં ‘ જેઓ નિષ્કામ ધર્મથી હરિનું આરાધન કરે છે. ’ (૩. ૧૫. ૧૪) ‘ જેમણે વૈકુંઠ કલ્પેલો છે ’ (૮. ૫. ૫) એમ કહેલું છે. ભગવાનની સાથે આવવાનું તો પરમાનંદરૂપ હોઈ ફલ જ છે. ભગવાનના સેવકો સાધારણ ભક્ત હોય જેવા કે ભરત^૧ વિગેરે તેમનાં પણ દ્વષણનો સ્વીકાર કરીને પણ (તેનું) નિવારણ કહે છે, કારણકે તે મુકુંદની સેવા કરનાર, સર્વને મોક્ષ આપનારના સેવક છે. ‘ બીજાની પેઠે ’ સેવક ન હોય-; જેવા કે સત્ય બોલનાર બ્રાહ્મણ^૨ - તેની પેઠે (સંસારમાં આવતો નથી), તેનું કારણ ‘ (મુકુંદના ચરણનાં આલિંગનનું) સ્મરણ કરતાં ’ શબ્દથી કહેલ છે. વાણી અને શરીરથી થઈ શકે ’ તેવી ભક્તિ (કરેલી) ન હોવા છતાં-જેમ કામી (પુરુષ) કામિનીનું સ્મરણ કરે તેની પેઠે-પહેલાના જન્મમાં પરમાનંદરૂપ (ભગવાનનાં) ચરણનું આલિંગન થએલ, તેનું હુમણું સ્મરણ કરતાં, તે ચરણનો ત્યાગ થાય તેવું સાધન, જેમ હરણ થએલા ભરતે પોતાની માતા વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો પણ ભગવાનના માર્ગનો (ત્યાગ) ન કર્યો, (અને તેનો ત્યાગ કરવાની) ઇચ્છા પણ ન કરી-ન કરે; કારણકે તે રસથી વશ થએલ છે. રસે વશ કરેલો છે જેને તેવો તેને કહેલો છે. ભગવાનની કૃપા થઈ ન હોય તોપણ માર્ગનું જ સર્વથી બલવાનપણું છે, તે ‘ યતઃ ’ ‘ કારણકે ’ શબ્દથી *કહેલું છે. ૧૯

૧ ‘ ભરતના જન્મ જેમ થયા, તેમ પતન થાય ’ એવી શંકા થાય તેનું નિવારણ કરે છે. (પ્ર)

૨ ઉદ્યોગપર્વમાં તેની કથા છે. કૌશિક સત્યવાદી બ્રાહ્મણને ચોરોએ પૂછ્યું કે વેપારીઓનો સંઘ ક્યાં છૂપાયો છે. તેણે તે દેખાડ્યું ત્યારે ચોરોએ તેમને લૂંટ્યા અને મારી નાખ્યા. તેથી એ પ્રમાણે સત્ય બોલવાથી તે નરકમાં પડ્યો એમ ભગવાને અર્જુનને કહેલ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનો સેવક પણ ભગવાનનો અપરાધ થવાથી ભરતની પેઠે જન્મ લે. ભક્તિ સદા ફલ આપનારી હોત તો ભરતને જન્મ લેવો ન પડત. આ શંકાનું નિવારણ કરનારો તર્ક એવો છે કે ભગવાનનો સેવક જો સંસારમાં આવે તો બીજાઓની પેઠે સંસાર તજવાની ઇચ્છા ન કરે, પણ તે સંસાર તજવાની ઇચ્છા કરે છે તેથી બીજાઓ પેઠે તે સંસારમાં આવતો નથી, અને તેથી ભક્તિ સદા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. (પ્ર) શંકાનું નિવારણ સુબોધિનીમાં કરેલું છે કે પૂર્વ જન્મમાં ભગવાનનાં ચરણનું આલિંગન કરેલ તનું સ્મરણ થવાથી અને તે રસને વશ થએલ હોવાથી તે સંસારમાં આવતો નથી.

* ભગવાનનો માર્ગ એવો છે કે તેના રસથી જીવ વશ થાય છે, અને તેથી તેને તજવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. તેવી રીતે માર્ગ સર્વથી બલવાન હોવાનું જણાવેલ છે.

એવી રીતે તર્ક સાથે ભગવાનના માર્ગનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરીને, ભગવાન દુર્લભ હોય, ત્યારે તેમનું ચરિત્ર ઘણું હોવાનું અને તે કહેવાનું અશક્ય હોવાથી, 'ભગવાન કોણ ?' એ જાણવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, અને 'આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે' એ શાસ્ત્રાર્થ^૨ (સિદ્ધ થાય તે) નીચેના શ્લોકથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે :—

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।

तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ ૨૦ ॥

આ વિશ્વ નિશ્ચય ભગવાન (છે), ભગવાન જેવું (છે), ભગવાન (વિશ્વથી) જુદા છે, તેમનામાંથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તમો, પોતે નિશ્ચય જાણો છો, છતાં પણ તમને માત્ર ઉત્તમ ઉપદેશ જણાવેલ છે. ૨૦

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ચરિત્ર જણાવવાનાં છે. તે બે જુદા હોય તેમ ન જણાવવા. તેમ (જુદા જણાવ્યાં) હોય તો ચરિત્ર જડ હોવાથી તેનું ચિંતન કરતાં સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય. તેથી ખંનેનું ભેદ વિના નિરૂપણ કરે છે. આ વિશ્વ ભગવાન છે. વિશ્વ કહીને (તે) ભગવાન હોવાનું કહે છે, તેમ હોવાથી સર્વમાં જો ભગવાન હોવાની દૃષ્ટિ થાય, તો કૃતાર્થ થાય, તેથી ઉકાર્ય (વિશ્વ) ને ભગવાન તરીકે જણાવેલું છે. 'હિ' 'નિશ્ચય' શબ્દથી 'આ સર્વ ખરેખર પ્રજ્ઞ છે, કારણ કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ, તેમાં સ્થિતિ કરનાર અને લય પામનાર છે' એ શ્રુતિ સૂચવેલી છે. ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ અધિકારીઓના ભેદથી આ (વિષય) માં ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તે પૈકી ઉત્તમ (અધિકારવાળા) સંબંધનું નિરૂપણ કર્યું. મધ્યમ (અધિકારવાળા) માં તો 'આ વિશ્વ ભગવાન જેવું છે, ભગવાન નથી' એવું (નિરૂપણ કરેલું છે). તેથી આ વિશ્વનું સન્માન વિગેરે કરવું, આસક્તિ ન (રાખવી) એમ (કહ્યું). અધમ (અધિકાર) માં તો 'આ વિશ્વ (છે). ભગવાન જીજ્ઞાસ, આથી જુદા છે' અને તેથી પ્રપંચમાં દૃષ્ટિ રાખનાર બહિર્મુખ બ્રહ્મ થાય છે, એમ (કહ્યું). એવી રીતે સર્વ સ્થળે ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરવાનું છે.

'એક જગતનાં ત્રણ રૂપ કેમ હોય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી, 'તેમનામાંથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે,' એમ કહેલું છે. તેથી જગતની સ્થિતિ

૧ કાલ વિગેરેને લીધે બ્રમણ કરતા (પુરુષો) ને પ્રાપ્ત ન થતા હોય ત્યારે. (પ્ર)

૨ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન શાસ્ત્રાર્થ સિદ્ધ થાય તે મારે. (પ્ર)

૩ ભગવાનના અગત્યના અંગનામાંથી (પ્ર)

ભગવાનમાં જ હોવાથી, ભગવાન જ જગતમાં છે તેથી, ભગવાન પોતાના આધારવાળા હોવાથી, ભગવાન જ જગત છે. મધ્યમ (અધિકાર)માં તો ભગવાનમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી કાર્ય અને કારણ એકજ હોવાથી, કાર્યના રૂપથી ભેદ અને કારણના રૂપથી અભેદ એમ, ‘ભેદને સહન કરે તેવો અભેદ એકપણું છે’ એ વચન પ્રમાણે જગત ભગવાનના જેવું છે. મૂઠ (અધમ અધિકારવાળા) ને તો ભગવાન પ્રલય કરનારા હોવાથી જગત નાશવાળું છે, અને ભગવાન નિત્ય હોવાથી (તેથી) જુદા છે.

વળી ‘इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः’ શબ્દોથી પહેલાં ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું. હવે ‘તેમનામાંથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે’ શબ્દોથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે. ‘આના જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી છે’ (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૧. ૨.) એ લક્ષણ કહેવાયું. એ પ્રમાણે જુદા અર્થ અને જુદા અધિકારીનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરીને, આ છૂપી (કથા) નું વિવરણ ન કરવું એમ ‘તે તમે પોતે નિશ્ચય જાણો છો’ શબ્દોથી કહેલા છે. ‘તે’ ઉપર કહેલું તમે પોતે જ જાણો છો, ગુરુની (તમારે) જરૂર નથી. અથવા તે જગત ‘સ્વયમ્’ તમે છો, એવો અર્થ છે. તેથીજ તમે જાણો છો.

‘ત્યારે’ બ્રહ્મનો ઉપદેશ (કરવો) નકામો છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘છતાં પણ માત્ર ઉત્તમ ઉપદેશ જણાવેલ છે’ એમ કહેલ છે. છતાં પણ (તમે) બ્રહ્મ હોવા છતાં પણ પ્રમાણનાં બલને લીધે ‘વૈ’ નિશ્ચય ગુરુના ઉપદેશની જરૂર રહે છે. તે (વિષય) માં જેમ લૌકિક માપમાં વેંત દેખાડવામાં આવે ત્યારે તેથી બમણું વિગેરે માપનાં હાથ વિગેરે જાણે છે, તેવી રીતે જ્યારે (ભગવાન) જગતના કર્તા છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે સર્વના ઈશ્વરપણું વિગેરે (તેમના ગુણો) જાણવામાં આવે છે. અથવા પ્રકર્ષેણ ઉત્તમ પ્રકારે આદેશ: ઉપદેશ, તેટલો જ શાસ્ત્રાર્થ ગૂઢ રીતે કહેલ, તમારા માટે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવેલ છે. આથી એવો ઉપદેશ થયો કે (આ) ગૂઢ (ઉપદેશને) જ સ્પષ્ટ હોય તેવો (કરી) જણાવવો. ૨૦

વળી (તમારા) પોતાના અવતારનું પ્રયોજન જાણો. તમે શા માટે અવતાર લીધો છો? ભગવાને પોતે અવતાર લઈને સર્વ લકતોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાના સ્વરૂપને જણાવવા, પોતાના જ્ઞાનકલારૂપ અંશ તમારો અવતાર કરાવ્યો. તેથી (ભગવાનનું) ચરિત્ર ન કહો તો તમારો અવતાર નકામો થાય, તેથી ભગવાનની ઈચ્છાથી તમારા અંતઃકરણમાં શોક (થયેલ છે). તેથી ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરો; અને પોતાના જન્મને સફલ (કરો) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।

अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥

સદા સફલ દૃષ્ટિવાળા તમે પોતાથી પોતાને પર પુરુષ પરમાત્મની કલા, (અને) જન્મરહિત, જગતનાં શાંત સુખ માટે જન્મેલાં જાણો. તેથી મોટા પ્રભાવવાળાનું ચરિત્ર માત્ર સંક્ષેપથી કહો. ૨૧

તમે પોતાને પર પુરુષની કલા જાણો. આ ઉપદેશ જીવ પ્રજા હોવાના ઉપદેશ જેવો નથી, એમ જણાવવા 'કલા' કહેલ છે, અને (તે જ્ઞાનનું) સાધન તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ છે. સ્વરૂપ (તમને) તેમ જણાવશે, એવો અર્થ છે. તે (તું જ્ઞાન થવા) થી શક્તિ 'સદા સફળ દૃષ્ટિવાળા' વિશેષણથી 'કહેલી છે. 'જઘા જીવો ભગવાનના અંશ અને કલા છે. મારામાં આ શું ઉત્તમપણું છે?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે ' (તમે) પરપુરુષ પુરુષોત્તમની (કલા છે). બીજાઓ તો અક્ષરની અથવા પુરુષની (કલા છે). 'અક્ષર અને પુરુષ પણ ભગવાન હોવાથી, (મારામાં) શું ઉત્તમપણું છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પરમાત્માની' એમ કહેલું છે. પરમ: ઉત્તમ અને તે આત્મા (તે પરમાત્મા). ગંગાનું જલ અને ગંગાદેવતા ના જેવો આત્માના અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ છે, એવો ભાવ છે. 'ત્યારે મારી ઉત્પત્તિ કેમ થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે :- (તમે) જન્મરહિત જન્મેલા' છો. ઉત્પન્ન થયા વિના જ માત્ર આનંદના જ કરો ચરણ સુખ ઉદર વિગેરેવાળા તમે વ્યાસરૂપથી અવતરેલા^૩ છો, તેથી 'જઘાએ જગતને શાંત સુખ^૪ થાય તે માટે મોટા પ્રભાવવાળા ભગવાનનું 'અમ્યુદય: ' ચરિત્ર અધિક ગણા એટલે માત્ર સંક્ષેપથી કહો. આ ભગવાનનું ચરિત્ર ભકતોના સંબંધવાળાઓમાં પણ ઘણું પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી (ભગવાન) ઘણા પ્રભાવવાળા છે. તેમનો અમ્યુદય (ચરિત્ર) મોટાં ઉત્સવરૂપ છે. તે જ્ઞાન વિગેરેથી અધિક થાય છે. (તે) વાણી અને મનથી જણાય તેવું ન હોવાથી 'આ આવું છે' એમ (તેનું) વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી. તેથી માત્ર સંક્ષેપથી કહેલું, એવો અર્થ છે. ૨૧

'ધર્મ સાથે (ભગવાનનાં) ચરિત્રનો ઉપદેશ કરવો કે એકલાંનો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

इदं हि पुंसस्तमसः श्रुतस्य स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥૨૨॥

૧ 'તેમ' એટલે કલારૂપ: (પ્ર)

૨ તેવું જ્ઞાન થશે ત્યારે જેમ ધર્મ વિગેરે પોતાની મેજે જણાયા, તેમ આ પણ જણાશે. (પ્ર)

૩ અહીં વ્યાપિવૈકુઠમાંથી જગતમાં આવવારૂપ અવતાર જાણવો. (પ્ર)

૪ આ શ્લોકમાંના 'તત્' શબ્દનો અર્થ છે

૫ આ શ્લોકમાંના 'શિવ' પદનો અર્થ છે. (પ્ર)

આ જે ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનું વર્ણન છે તે પુરુષના તપનું શ્રવણનું સારા યજ્ઞનું અધ્યયનનું અને બુદ્ધિ તથા દાનનું ચલિત ન થાય તેવું ફલ કવિઓએ કહેલું છે. ૨૨

આ ચરિત્ર તપ વિગેરેની સમાન છે, કારણકે ફલથી સ્વરૂપથી અને સાધનથી (તે) ભગવદ્વરૂપ છે કેમકે સર્વનાં પણ તે ભગવાન છે. તેમાં ઉત્તમ ધર્મ વર્ણોના આશ્રમોમાં રહેલો છે. તે પૈકી તપ વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓમાં (રહેલું છે). 'શ્રુતમ્' એટલે વેદાંતોનું શ્રવણ. તે સંન્યાસીઓમાં (રહેલું છે). સારા યજ્ઞો ગૃહસ્થમાં, 'સૂક્તમ્' અધ્યયન બ્રહ્મચારીઓમાં અને બુદ્ધિ અને દાન ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાં (રહેલાં છે). એ પ્રમાણે (એ) બધા ધર્મોથી જે (પ્રાપ્ત) થાય અને તેઓ^૧ ચલિત ન થાય તેવું ફલ છે. 'ન' નથી (વિચ્યુત: ચલિત થએલું અર્થ: ફલજેનાથી તેવા છે. 'શાસ્ત્રમાં તેમ સિદ્ધ થએલ હોય, તે પણ લોકમાં સિદ્ધ થએલું નહીં હોય' એવી શંકા થાય તેથી 'કવિઓએ (કહેલું છે)' એમ કહેલ છે. ('નિરૂપિતમ્' માંના 'જિ' શબ્દથી) 'નિતરામ્' એટલે ચુકિત સાથે (કહેલું છે). ઉત્તમ શ્લોકના ગુણોનું વર્ણન કહીને તે ચલિત ન થાય તેવું ફલ હોવાનું સાબિત કરેલું છે. તેથી એક (ચરિત્રનાં શ્રવણ) થી જ સર્વ (ફલ) પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, તે બુદ્ધિ બુદ્ધિ (કર્મો) કરવાનાં નથી, તેમ ન કરવાનાં પણ નથી એવો સિદ્ધાંત છે. શાસ્ત્રમાં કરવાની મના કરેલ (કર્મ) તો ન કરવું. ૨૨

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ઉપદેશ કહીને (કરીને), પ્રથમ સાધનથી આરંભી ફલ (પ્રાપ્ત થતાં) સુધી પદાર્થોનો અનુક્રમ કહેવા, છટાંતથી પોતાનું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્તર શ્લોકોથી કહે છે :—

અહં પુરાડ્તીતમવેડમવં મુને દાસ્યાસ્તુ કસ્યાશ્વન વેદવાદિનામ્ ।

નિરૂપિતો બાલક એવ યોગિનાં શુશ્રૂષણે પ્રાવૃષિ નિર્વિવિક્ષતામ્ ॥૨૩॥

હે મુનિ ! પહેલાં ગયા ભવમાં હું વેદવાદીઓની કોઈ એક દાસીથી જન્મેલો બાલક (હતો ત્યારે) જ એમાસામાં રહેવા ઇચ્છનારા યોગીઓની સેવામાં યોગ્યએલો. ૨૩

ઘણા હલકાને ઘણા ઉંચા સ્થાનની પ્રાપ્તિ આ માર્ગમાં જ (થાય છે), બીજા માર્ગમાં (થતી) નથી. એમ (જણાવવા), શાપથી શૂદ્ર થએલો દેવર્ષિ થયાનું કહેવામાં આવે છે. 'અતીતમવે' એટલે ગયા ભવમાં. (એમ) નિકટની (વાત) હોવાનો ભ્રમ દૂર કરવા કહેલું છે. આ જન્મ જરા અને મૃત્યુ રહિત અમર છે એમ જણાવવા 'પહેલાં' એમ (કહેલું છે). સંમતિથી^૨ કહેલામાં વિશ્વાસ રહે તે માટે

૧ 'તેઓ' એટલે સ્વરૂપ સાધન અને ફલ. (પ્ર)

૨ મનનથી જાણેલ મારો જન્મ વાક્ય સાથે મળતો આવે એટલે કહેલાં (વાક્ય) માં

‘ મુનિ ? ’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). પિતાનું નામ તે સમયે^૧ જાણેલું ન હતું, અને પિતાની હલકાઈ જણાય તે માટે કહેલું નથી. વાસ્તવિક રીતે તો (પિતા) પ્રાહ્મણ (હતો). તેમ ન હોય તો (યોગીઓએ) અનુમોદન* વિગેરે કર્યાં તે સંભવે નહીં. ‘ કોઈએક ’ એટલે અપ્રસિદ્ધ (દાસીથી જન્મેલો). તેમ ન હોત તો આદર થવાનું સંભવત, (અને) તેનાથી બંધન થાત-આથી એમ (જણાવ્યું) છે કે આ માર્ગમાં જેમ જેમ આદર રહિત (રહીએ), તેમ તેમ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ‘ વેદવાદીઓ ’ એટલે વેદમાં પ્રવીણ-આથી (તેમને) ભગવન્-માર્ગનું જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. આશ્રમવાળા સંન્યાસીઓનો આ ધર્મ છે કે આઠ માસ ક્રીડાની પેઠે પર્યાટન કરીને આવાઢી (એકાદશી) માં જ્યાં જાય ત્યાં પ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ થયેલાં એકાંત સ્થાનમાં રહે. તેવી રીતે દૈવ યોગથી નારદ રહેલ તે ઘરમાં પ્રાહ્મણની પ્રાર્થનાથી અને પરવાનગીથી ભવિષ્યમાં સનક વિગેરે થનારા ચાર પરમહંસો રહ્યા. (તેઓના) ધર્મ અને સ્વભાવ જુદા ન હોવાથી ચારે સાથે રહ્યા; અને (તેઓ) યોગ આચરનારા હતા, તેથી (તેમને) સેવા (કરનાર) ની જરૂર હતી. તેઓની સેવા કરવા પ્રાહ્મણોએજ મને યોજ્યો. તું આમની જ સેવા કર, ખીનું કાંઈ કરીશ નહીં. ’ એવી યોજના કરી. મારું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના પણ (મને) બાલકને જ યોગીઓની સેવા કરવા યોજ્યો. ‘ અમે ચાર મહિના રહીશું ’ એ વાક્ય પ્રમાણે ચાર માસ સુધી એકજ સ્થળે સંપૂર્ણ પ્રકારે રહેવા તેઓ ઇચ્છતા હતા. એ પ્રમાણે એક (શ્લોક) થી સત્પુરુષનો સંબંધ કહ્યો. સેવા માટે ‘ સત્સંગ ’ એ પહેલું સાધન (થયું). ૨૩.

પછી (તેઓની મારા ઉપર) કૃપા (થઈ) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તે મય્યપેતાશિલચાપલેર્ધર્મકે દાન્તેઽધૃતક્રીડનકેઽનુવર્તિનિ ।

ચક્રુઃ કૃપાં યદ્યપિ તુલ્યદર્શનાઃ શુશ્રૂષમાણે મુનયોઽલ્પમાષિણિ ॥ ૨૪ ॥

તે મુનિઓ જોડે સમદૃષ્ટિવાળા હતા, તો પણ તેઓએ સર્વ ચપળતારહિત, ઈંદ્રિયો વશ કરેલા, રમકડાં ન રાખેલા, આજ્ઞાંકિત, સેવા કરનારા અને થોડું બોલા બાળક મારા ઉપર કૃપા કરી. ૨૪

સત્પુરુષો અને સેવકના ગુણો અને દોષના અભાવ અહીં કહેવામાં આવે છે. કૃપાળુપણું, વિદ્યા અને મનન એવા ત્રણ સત્પુરુષોના ગુણો છે. (એ ગુણોથી) ધર્મ,

૧ ‘ તે સમયે ’ એટલે તે જન્મમાં, અથવા યોગીઓની સેવા કરવા માંડ્યા પહેલાં. (પ્ર)

* જુઓ શ્લોક. ૨૫.

૨. વાગ્વાદે શબ્દને ઉચિત્ત્વ આપવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. (પ્ર)

જ્ઞાન અને સાધન (અનુક્રમે) કહેલાં છે. જ્ઞાન ચાલુ રહેલ હોવાનું જણાવવા આગળ સાધન કહેલ છે. સેવકમાં ચાર દોષના અભાવ (અને) ત્રણ ગુણો (કહેલા છે). ચપળતા દોષ છે. તેના (બાળકના) દેહ ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણના પ્રયત્ન દૃઢ ન હોવાથી ચપળતા દોષ કુદરતી છે. આરંભમાં દૃઢ પ્રયત્નથી તે કાઢી નાખવો જોઈએ. જતી રહેલી છે સર્વ ચપળતાઓ જેનામાંથી, એમ રતે કહે છે. બાળકપણું દીનપણું જણાવનારો ગુણ છે. ‘ ઈંદ્રિયો વશ કરેલા, રમકડાં ન રાખેલા ’ વિશેષણોથી ત્યારપછી બે દોષના અભાવ કહેલા છે. ઈંદ્રિયોને વિષયોની આકાંક્ષા રહિત કરવી તે વશ કરવી. નથી રાખેલાં રમકડાં જેણે (તેવો હું હતો). વિષયોનો સંબંધ અને રમતનાં સાધનોનો સ્વીકાર એ બે ઈંદ્રિયો અને કાલે કરેલા સદાના દોષો (બાળકનાં) હોય છે. તે દૂર થતાં સર્વ દોષો દૂર થાય છે. પછી ‘ આસાંકિત ’ વિશેષણથી આવશ્યક ગુણ કહેલ છે. એ રીતે પાંચ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતાં, તે (યોગી)ઓને બીજાના (મારાં) દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા થઈ, કારણકે પારકાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થએલા દયાળુ (પુરુષ) ને તે (દુઃખ) નાં કારણનો નાશ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે.

‘ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનું આ (બીજાઓના દુઃખનો નાશ કરવાનું કૃત્ય) અયોગ્ય છે ’ એમ જણાય તે (સંબંધ) માં ‘ જો કે સમર્પણવાળા (હતા) ’ એમ કહેલું છે, કારણકે દોષરહિત સમ બ્રહ્મનું ‘ તુલ્ય ’ શબ્દથી નિરૂપણ થાય છે. અથવા બ્રહ્મજ્ઞાને કરેલું પોતાનાં અને બીજાનાં સુખ અને દુઃખ સમાન હોવાનું જ્ઞાન ‘ તુલ્ય ’ છે, તેનું દર્શન થએલ હતું જેમને તેવા (તેઓ હતા). બીજાનું દુઃખ જોઈને તેનો નાશ કરવાની જ ઇચ્છા થઈ. * જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયો નહીં, એવો અર્થ છે, કારણકે ઇચ્છાનું મૂળ બનેલ જ્ઞાન દુર્બલ હતું. ‘ કૃપા કાર્ય કરવા શક્તિવાળી થઈ નહીં ’ હોય, કારણકે (કૃપા કરવામાં) વિરોધ કરનારું જ્ઞાન હતું. † એવી શંકા થાય, તેથી ‘ સેવા કરનારા ’ એમ કહેલું છે. પોતાની ઇચ્છા હોય તેવી સેવાથી જેની સેવા કરાય તે વશ થાય એ પ્રસિદ્ધ છે. ‘ ન જરૂર હોય તેવી (સેવા) વશ કરનારી કેમ થાય ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ મુનિઓ ’ એમ કહેલું છે. મનન કરવામાં (થતાં) વિદ્ધોનો નાશ કરનારી સેવાની જરૂર હતી જ. બહુ બોલવું અથવા ન બોલવું એ સેવાની સાથે રહેલો દોષ છે. તે બંને (દોષ) ને દૂર કરનારો ગુણ થોડું બોલવા-રૂપ છે; આથી એમ (જણાવ્યું) કે દોષરહિત સેવા બીજું ‡ સાધન છે. ૨૪

૧ (બગવાનના) ગુણોનું ગાનરૂપ સાધન (પ્ર) શ્લોક ૨૬માં કહેલ છે.

૨ ‘ તે ’ એટલે તેની મેળે ચપળતા જતી રહેવાનું કહે છે. (પ્ર)

* તુલ્ય દર્શનમાં, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં

† નારદના દુઃખનું જ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાનથી દુર્બળ હતું.

‡ તુલ્યદર્શનજ્ઞાન (પ્ર)

૪ દોષરહિત આસાંકિત રહેલું એ પહેલું સાધન, અને આ બીજું સાધન (પ્ર). ગયા શ્લોકમાં કહેલ સત્સંગ પહેલું સાધન. અને આ બીજું સાધન

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે. :—

उच्छिष्टलेपाद्यनुमोदितो द्विजैः सकृत्सम भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिर्व्यजायत ॥ ૨૫ ॥

દ્વિજોની સંમતિ પામેલાએ મેં ઉચ્છિષ્ટ અને લેપ એકવાર ખાધાં. તેનાથી (મારાં) પાપનો નાશ થયો. એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાનાં (મારા) મનની રુચિ તેઓના ધર્મમાં જ થઈ. ૨૫

પાપનો નાશ અને તે (યોગી) ઓના ધર્મમાં રુચિ તેનાથી પણ અંતરંગ સાધન છે. ‘ ઉચ્છિષ્ટ ’ એટલે ભોજન કરતાં વધેલું. ‘ લેપ ’ એટલે પતરાળામાં ચોંટી રહેલું. ચાર (યોગીઓ) ના તે (એકું અને લેપ) ભેગાં કરીને એકવાર ખાધું (તે) પાપના નાશનું સાધન (થયું). “ શૂદ્રને મતિ ન આપવી, ઉચ્છિષ્ટ ન (આપવું), હોમ કરેલું ન (આપવું) ” (મનુસ્મૃતિ. ૪. ૮૦) વિગેરે મનુનાં વાક્યો હોવાથી (યોગીઓએ) ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે કેમ આપ્યાં ? ” એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ‘ સંમતિ પામેલાએ ’ એમ કહેલું છે. તે (નારદ) નેજા એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે ઘણાં પવિત્ર મહાપુરુષના ઉચ્છિષ્ટરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વવાળાં અન્નથી હું મને પાવન કરીશ. પછી ઉચ્છિષ્ટ આપી (દ્વિજોને) આનંદ થયો. તે (સંબંધ) માં (મેં) પ્રાર્થના કરતાં (તેમણે) માત્ર સંમતિ આપી, પરંતુ પોતે ઉદ્યમ કરીને (મને ઉચ્છિષ્ટ) ન આપ્યું. વળી આ (નારદ) બ્રાહ્મણનું બીજા હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે શૂદ્ર ન હતો. આ^૧ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે, (અને) તે પણ સાધારણ^૨ (શૂદ્રો) પ્રતિ. વળી પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા સ્નેહ સાથે (કરાય છે), અને આ* કૃપાનું ફલ^૩ હતું. જેમ ઔષધથી અણર્ણ મટે છે, તેમ ઉચ્છિષ્ટ અન્નથી પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી અન્નમય દેહના દોષના સંતાનનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. ‘ તેનાથી (મારાં) પાપનો નાશ થયો ’ શબ્દથી તે કહેલ છે. ઉચ્છિષ્ટ ભોજન (ખાવાના) એકલા નિયમથી પણ દોષનો નાશ થવાનું લોકમાં સિદ્ધ થયેલું છે એમ ‘ સ્મ ’ શબ્દથી કહેલું છે.

રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્યથી અરુચિનો નાશ થાય છે, તેમ સત્પુરુષોના ધર્મમાંની રુચિને અટકાવનાર દોષ દૂર થતાં, રુચિ પોતાની મેળે જ થઈ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘ પ્રવૃત્તિ કરનાર ’ વિશેષણથી સદા (ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે ખાવાનું) કહેલ છે. (તે)

૧ ‘ આ ’ એટલે શૂદ્રોને મતિ ન આપવી તે. (પ્ર)

૨ ‘ સાધારણ ’ એટલે સેવક ન હોય તેના. (પ્ર)

* ઉચ્છિષ્ટ વિગેરે લેવાની સંમતિ આપી તે.

૩ આગતિઃ ભેદથી પણ આમાં તેમ ન હોય. (પ્ર)

(નિયમથી ચિત્ત શુદ્ધ થયું) એમ ‘વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. મિલકત ન રાખવી, સંગ ન કરવો (અને) લગવાનનું ચિંતન વિગેરે કરવાં, (એવો) તે (યોગી) એનો ધર્મ હતો. તેમાં (તેઓની) પ્રેરણા વિનાજ (મારાં) મનની જ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તે વધી એવો અર્થ છે. આ નિયમ પ્રમાણે થયેલું છે એમ કહેવા (‘વ્યજાયત’ શબ્દમાં) હ્યસ્તન ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરેલો છે. ૨૫

એવી રીતે અંદરના દોષ ન હોવાનું અને ગુણ હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકથી બહારનો ગુણ (હોવાનું) કહે છે :—

તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રગાયતામનુગ્રહેણાશ્રુણવં મનોરમાઃ ।

તાઃ શ્રદ્ધયા મેઽનુપદં વિશ્રુણ્વતઃ પ્રિયશ્રવસ્યજ્ઞ મમાઽભવદ્રુચિઃ ॥ ૨૬ ॥

ત્યાં દરરોજ મનને આનંદ આપનારી શ્રીકૃષ્ણની કથાનું ઉત્તમ ગાન કરનારાઓની કૃપાથી હું (તે) સાંભળતો. હે વહાલા! તે કથાઓનાં પદેપદનું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરતાં પ્રિયકીર્તિવાળામાં મારી રુચિ થઈ. ૨૬

‘દરરોજ’ શબ્દનો ‘હું’ સાંભળતો’ શબ્દ સાથે સંબંધ છે, અથવા પરમ-હંસોનો આ સદાનો ધર્મ હતો એમ જણાવવા (‘દરરોજ’ એમ કહેલું છે) ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ પરમહંસો પણ ભકતો હતા. (તેઓ) ઘણાં પ્રેમને લીધે ગાન કરતા. ઉત્તમ ગાન તે (લગવાન ઉપરના) પ્રેમથી (કરતા). ‘કૃપાથી’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે હું તેઓની) આજ્ઞાથી શ્રવણ કરતો, પરંતુ પ્રસંગને લીધે જ કરતો ન હતો. ‘કથા’ અને ‘મનોરમ’ એ બે શબ્દોથી એમ જણાય છે કે તેઓ અર્થ અને અભિપ્રાય મને સમજાવતા (તેઓના) આગ્રહથી શ્રવણ કરતો ન હતો (એમ જણાવવા) ‘મનને આનંદ આપનારી’ કહેલું છે. મનને આનંદ હતો જેઓમાં, (તેવી કથાઓ હતી). એવી રીતે એક શ્રવણ ભક્તિ (મને) પ્રાપ્ત થઈ. તેવું ફલ નારદ થવા સુધીનું (થયું). ત્યાર પછી ‘કીર્તન’ ભક્તિ (છે), તેથી હાલ તો કીર્તન (કરું છું). એવી રીતે ભવિષ્યમાં સ્મરણ વિગેરે વધતાં તેટલા (નવ) કલ્પોથી નવ પ્રકારની સાધન ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, પ્રેમ (ભક્તિ) થી લગવાનનું સાયુજ્ય થશે, એવો શાસ્ત્રાર્થ છે. તે પૈકી શ્રવણનું ફલ ઉત્તરાધી કહેલું છે. શ્રવણ વિગેરે અદૃષ્ટ દ્વારા ફલ પ્રાપ્ત કરાવતા નથી, પરંતુ (પોતાનાં) સ્વરૂપથી જ (પ્રાપ્ત કરાવે છે), અને લગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન (તેનું) ફલ છે. (તેવું જ્ઞાન થાય) ત્યારે જ કીર્તન (કરવા) નો અધિકાર

૧ ‘દરરોજ’ નો સંબંધ ‘ઉત્તમ ગાન કરનારા’ સાથે લેવાનો, એવો આનો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ શ્રવણનું પ્રાથમિક ફલ. (પ્ર)

થાય છે, કારણકે પાછળનીના આરંભથી પહેલાની પૂરી થાય છે. તેથી શ્રવણ સદા કરવું જોઈએ. તે કહે છે (કે) તે કથાઓનું ઘણું આદરથી ' અનુપદમ્ ' એટલે શબ્દોના અર્થ અને અક્ષરોના અર્થ સાથેના વાક્યથી (હું) શ્રવણ (કરતો). તેનાથી ભગવાનમાં રુચિ થઈ, પણ શ્રવણ દ્વારા થઈ. તે ' પ્રિયશ્રવણિ ' શબ્દથી કહેલ છે. પ્રિય છે શ્રવણ શ્રવણ અથવા કીર્તિ જેમને (તેવા ભગવાન છે). (હું) છેતરતો નથી એમ જણાવવા ' હે વહાલા ! ' એવું કોમળ સંબોધન કરેલું છે. પ્રમાણના બળનો ત્યાગ કરીને ઇંદ્રિયોના સ્વાભાવિક વિષયનો સ્વીકાર (તે) રુચિ. ૨૬

તેથી શું (થયું ?) એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

તસ્મિંસ્તદા લબ્ધરુચેર્મહામુને પ્રિયશ્રવણસ્પ્રસ્થલિતા મતિર્મમ ।

યયાઽહમેતત્સદસત્સ્વમાયયા પश्यે મયિ બ્રહ્મણિ કલ્પિતં પરે ॥ ૨૭ ॥

હે મોટા મુનિ ! તેમનામાં જેને તે સમયે રુચિ પ્રાપ્ત થએલી એવાની મારી પ્રિય કીર્તિવાળામાં અચલ મતિ થઈ, જેનાથી હું આ સત્ અને અસત્ પોતાની માયાથી પરબ્રહ્મ મારી અંદર કદ્યેલું જોઉં છું. ૨૭

રુચિથી ભગવાનના અનુભવ માટે પ્રયત્ન કરવાનું લોકમાં સાબિત થએલું છે, અને તે પ્રયત્ન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે કહે છે. રુચિનું ફલ અમુક સમય પછી થયું ન હતું એમ ' તે સમયે ' શબ્દથી કહેલ છે. રુચિ દઢ હતી એમ જણાવવા ' પ્રાપ્ત થએલી ' કહેલી છે. રુચિ અને મતિનો નિયમ જણાવવા ' હે મોટા મુનિ ! ' એવું સંબોધન કરેલું છે. જેનો પતિ પરદેશ ગએલ હોય તેવી સ્ત્રી (તેનું ધ્યાન ધરે તે) ના જેવાં તેમનાં (ભગવાનનાં) ધ્યાનને અહીં મતિ કહેલી છે. અથવા શાસ્ત્રથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય (તે મતિ). બીજા વિષયનું ભાન થાય, અથવા (તેમાં) સંદેહ (રહે) તે તેમાંથી ચળવું. તે * બળે ન હતાં, તેથી (મતિ) અચલ (હતી). તેમાં પણ શ્રવણનાં મુખ્યપણાથી (તે) થએલી, એમ ' પ્રિય કીર્તિવાળામાં ' શબ્દથી કહેલ છે ' જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તેજ છે ' (ભ. ગી. ૧૭. ૩) એ વાક્ય પ્રમાણે સફળ રુચિરૂપ ઘણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય તેવા થવાનું આવશ્યક છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પ્રથમ અધિકાર હોવાનું જણાવવા કહે છે (કે), જે મતિથી હુંજ બ્રહ્મ (છું), મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થએલું છે, પરંતુ માયાથી કલ્પાએલું છે. ' આ ' એટલે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર, અથવા જગત્. પહેલાં કહેલી^૩ માયાથી (કલ્પાએલું છે).

૧ ' નિયમ ' એટલે સદાની કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ (પ્ર). કારણ અને કાર્યની સ્થિતિ અનુક્રમે થાય. રુચિ કારણ છે, મતિ તેનું કાર્ય છે.

* બીજા વિષયનું ભાન અને સંદેહ

૨ ' તેવા થવાનું ' (જેમાં શ્રદ્ધા હોય) તદ્રૂપ થવાનું. (પ્ર)

૩ પાછળ ૧. ૨. ૩૦ માં કહેલી. (પ્ર)

આ^૧ જગત્ દેખાય છે તે બધાનું સ્થાન હું બ્રહ્મ છું, અને માયા (તેને બનાવવાનું) સાધન છે, એમ મેં જાણ્યું એવો અર્થ છે. પ્રપંચથી જુદા તરીકે બ્રહ્મ અને આત્માનો અનુભવ થયો, એવો અર્થ થાય. ૨૭

એવી રીતે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલાનાં (મારાં) સદા ચાલુ શ્રવણથી જ્ઞાન અને ભક્તિથી (મારો) ભગવાનમાં ઘણો પ્રેમ થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत् हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।

संकीर्त्यमानं मुनिर्महાત્મभिर्मक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मारजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

આવી રીતે શરદ્ અને વર્ષા ઋતુઓમાં મહાત્મા મુનિઓથી ગવાતા હરિના શુદ્ધ યશનું હું દરેક સમયે ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરતો હતો ત્યારે અંતઃકરણના રજો અને તમોગુણનો નાશ કરનારી ભક્તિ શરૂ થઈ. ૨૮

શ્રવણના બીજા પ્રકારો છે તેમનો નિષેધ કરવા ‘ આવી રીતે ’ એમ (કહેલું છે). શરદ્ અને વર્ષા ઋતુ એટલે ચાર અથવા પાંચ માસ. દેહ વિગેરેને પીડાનું ભાન થયું ન હતું, એમ જણાવવા ‘ હરિના ’ કહેલ છે. ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ (કરતો હતો) એટલે શ્રવણને અનુસરીને (રહેતો હતો), ગમે તેની પાસેથી શ્રવણ કરતો ન હતો, કારણ કે તેમ થાય, તો (શ્રવણ) અંગરહિત થવાથી ફલ પ્રાપ્ત ન કરાવે, તેથી ‘ મહાત્મા મુનિઓથી ગવાતા ’ એમ કહેલું છે. ‘ મુનિઓથી ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે) કે પોતાને ફલ પ્રાપ્ત થવામાં શ્રવણની પેઠે મનન પણ જ્ઞાનનું સાધન^૨ થયેલ (કીર્તનનું) ગાન ચાલુ રહે તે માટે ‘ મહાત્માઓથી ગવાતા ’ એમ (કહેલું છે). ‘ હે અર્જુન ! મહાત્માઓ તો મને (ભજે છે) ’ (ભ. ગી. ૯. ૧૩, ૧૪) એ જો શ્લોકોના અર્થનું અહીં અનુસંધાન કરવું. ‘ અંતઃકરણના રજો અને તમોગુણનો નાશ કરનારા ’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે ભક્તિ સ્વર્થભણિરૂપ થઈ, (મારું) અંતઃકરણ વસુદેવરૂપ થયું, એવો અર્થ છે. ૨૮.

આ વિષયમાં ભગવાનના આવેશ વિના (ભગવાન) પ્રકટ થશે નહીં એમ (જાણી) તેઓની કૃપાથી તે (આવેશ) થયો, એમ નીચેના જો શ્લોકોથી કહે છે :—

૧ આ ભાગથી પાછળ ૧. પ. ૨૦ માં કહેલ વાણુ અધિકારમાંનો પહેલો અધિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે. (પ્ર)

તસ્યૈવં મેઽનુરક્તસ્ય પ્રશ્રિતસ્ય હૃતૈનસઃ ।

શ્રદ્ધાનસ્ય બાલસ્ય દાન્તસ્યાનુચરસ્ય ચ ॥ ૨૯ ॥

જ્ઞાનં ગુહ્યતમં યત્તત્સાક્ષાઙ્ગવતોદિતમ્ ।

અન્વોચન્ગમિષ્યન્તઃ કૃપયા દીનવત્સલાઃ ॥ ૩૦ ॥

એવી રીતે પ્રેમ રાખનાર, વિનયવાળા, પાપરહિત, શ્રદ્ધાવાળા અને જીતેન્દ્રિય તે બાલ સેવક મને, જે સર્વથી છૂપું રાખવા યોગ્ય જ્ઞાન સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલું તે દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારાઓએ જતી વખતે કૃપાથી મને કહ્યું. ૨૯. ૩૦

પહેલાં થએલાં સાધનો વાસુદેવ (ની પ્રાપ્તિ) સુધી ચાલુ રાખવાં જોઈએ, તેથી તે ' પ્રેમ રાખનારા ' શબ્દથી (આરંભી) ફરી કહે છે. (સેવક શબ્દથી) સેવા સુધીનાં (સાધનો) નો સંગ્રહ કરેલો છે. સેવાના ચિહ્નવાળો વિનય જુદા ક્રમવાળો હોવાથી જુદો કહેલ છે. તેવી રીતે પાપનો નાશ (પણ જુદો કહેલ છે). દીનતા * ધણો ઉપકાર કરનારી હોવાથી જુદી કહેલ છે. ન કહેલાં બધાં (સાધનો) નો સરવાળો જણાવવા ' અને ' શબ્દ (કહેલ છે). ફરી કહેવામાં અનુક્રમની જરૂર ન હોવાથી, (અનુક્રમથી) વિરુદ્ધપણાંથી કહેવામાં દોષ નથી. સર્વ વેદાંતો અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલું ' આનંદ બ્રહ્મ (છે), આકાશ બ્રહ્મ (છે) ' એ ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે તેવું-કાંઈક જ્ઞાન છે, ગુરુના ઉપદેશથી પ્રકટ થાય છે. તે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય ત્યારે પુરુષ બ્રહ્મ જાણનાર, સર્વજ્ઞ અને તેજસ્વી થાય છે. મહોપનિષદમાં જણાવેલું (જ્ઞાન) દેવોથી છૂપું રાખવા યોગ્ય હોઈ તેથી પણ વધારે છૂપું રાખવા યોગ્ય છે. પુરુષોત્તમે જણાવેલું ' ભક્તિથી મને જાણે છે ' એવા પ્રકારનું તેથી પણ વધારે (છૂપું રાખવા યોગ્ય છે). જેનું અનુસંધાન થાય ત્યારે ભગવાનનો આર્વભાવ થાયજ, તે સર્વથી છૂપું રાખવા યોગ્ય છે. (તેવું જ્ઞાન) સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું. ' જે તે ' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) પ્રકટ રીતે કહેવા યોગ્ય નથી. તે (યોગી) ઓનાં હૃદયમાં પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી (નારદને) ઉપદેશ કરવા આવેલું. અનુ પછી તેઓએ (તે) કહ્યું. આ (જ્ઞાન) છેવટની હદવાળું હતું એમ જણાવવા ' જતી વખતે (કહ્યું) ' એમ કહેલું છે, આ કહેવામાં ખીજો કોઈ પ્રશ્ન કે ખીજું કાંઈ સાધન ન હતાં, એમ ' કૃપાથી ' શબ્દથી (જણાવેલ છે). તે (કૃપા થવા) નું કારણ પણ ' દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારા ' શબ્દથી (કહેલું છે).

૧ ' બાળક ' શબ્દથી જુદો કહેલ છે. (૩) ' વિનયવાળો ' શબ્દથી જુદો કહેલ છે, એમ જણાય છે.

* ' દીન ઉપર પ્રેમ રાખનારા ' શબ્દમાંનો ' દીન ' શબ્દ નારદ માટે યોજાયેલ છે.

વત્સં વત્સનો લાતિ સ્વીકાર કરે તે 'વત્સલ', એવો સ્વીકાર કરનાર પ્રેમ, અથવા પ્રેમવાળા. જેમ પિતા પુત્ર ઉપર (પ્રેમ રાખે) તેમ તેઓ દીન ઉપર (પ્રેમ રાખનારા હતા), એવો અર્થ છે. ૨૬. ૩૦

‘ તેનાથી તમને શું (ફલ પ્રાપ્ત) થયું ? તે કહો. ’ એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।

मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ૩૧ ॥

અહો ! જે (જ્ઞાન) થી જ જગત્ રચનાર ભગવાન વાસુદેવની માયાનો પ્રભાવ મેં જાણ્યો, જેનાથી લોકો તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧

‘ ભગવાન વાસુદેવને ’ એટલે હૃદયમાં (રહેલા) છે તેમની જ (માયાનો પ્રભાવ મેં જાણ્યો). ‘ અહો ’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (હૃદયમાં) રહેલા પ્રકાશતા હોવા છતાં જણાતા નથી, એવો માયાનો પ્રભાવ છે. જાણવાની અવસ્થાનું અનુસંધાન કરવું. ‘ જેનાથી તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ’ માત્ર રૂઝમના સાધનથી જ (જાણે છે), પરંતુ તે વિષયમાં કાંઈ પણ ક્રિયા માટે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, એવો અર્થ છે. ૩૧

એવી રીતે ભગવાનનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ સુધીના પદાર્થો કહ્યા. તેમાં એવો સંદેહ રહે છે કે ‘ તેઓએ સર્વ ચપળતા રહિત બાળક મારા (ઉપર કૃપા કરી) ’ વિગેરે સાધન કેમ થઈ શકે ? કારણકે કર્મ કાળ વિગેરે વિઘ્ન કરનારા હોય છે. તે પૈકી કાળ વિઘ્ન કરનાર ન થાય તેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

एतत्संस्मृतं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ૩૨ ॥

હે બ્રહ્મનુ ! આ જે બ્રહ્મ ઈશ્વર ભગવાનને કર્મનું સમર્પણ કરવું તે ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનું ઔષધ સારી રીતે સૂચવેલું છે. ૩૨

કયામાં પ્રેમ ન હોય ત્યારે ભોજન વિગેરે વિઘ્ન કરનારા જણાય છે, અને કર્મ અદૃષ્ટદ્વારા (વિઘ્ન કરે છે). તે (અદૃષ્ટ) દ્વારા (વિઘ્ન કરવાનું) કારણ કાળ છે. તેમાં પ્રથમ, જણાય તેવી રીતે (વિઘ્ન કરનાર) ને દૂર કરવો જોઈએ, અને તે ‘ આનાથી ઉપદ્રવ પામેલો.... ’ (૪. ૨૬. ૪૧) વચન પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના દુઃખરૂપ છે. તેમાં

૧ જેમ હૃદયમાં રહી વાક્યો પ્રકાશતાં હોય છતાં પણ ચિત્તવિક્ષેપને લીધે તે જણાતાં નથી તેવું અહીં પણ છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૨ માયાનું જ્ઞાન જે કર્મથી થાય છે તે કર્મથી જ જાણે છે. (પ્ર)

પણ જોકે સત્સંગ સાથે કથા સાધન તરીકે કહેલી છે, છતાં પણ, (કથામાં) ઘણાં સાધનોની જરૂર હોવાથી તેજ થાય તેવી નહીં હોવાથી, એક સ્વતંત્ર સાધન આ શ્લોકથી કહે છે. આ (શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે તે, સારી રીતે સૂચવેલું (સાધન છે), સ્પષ્ટતાથી કહેલું નથી, (અને) સંદેહવાળું પણ નથી. તેનું જ્ઞાન તમને (વ્યાસને) થશે એવા અભિપ્રાયથી 'બ્રહ્મન્ !' એમ કહેલ છે. (આ) ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ કરવા માટેનું ઔષધ છે. જેમ જેર સર્વનો નાશ કરનાર હોવા છતાં બીજા દ્રવ્યોની ભાવના (આપવા) થી સર્વ રોગનો નાશ કરનાર ઔષધ થાય છે, તેમ સર્વ દોષ દૂર કરવા માટે સર્વનો નાશ કરનાર કર્મ પણ ભગવત્-સ્વરૂપથી દુઃખ મટાડનાર થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. છ ગુણોનાં અશ્વર્યાવાળા, ઉત્તમ પદાર્થોથી સુંદર, પાંખડરહિત વેદાંતોથી જણાય તેવા બ્રહ્મમાં ભાવિતં યોજેલું અથવા ભગવાનને અર્પણ કરેલું કર્મ (દુઃખ મટાડનાર થાય છે), એવો અર્થ છે. ૩૨

તે (સંબંધ) માંજ ખાસ ગુણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

આમયો યશ્ચ ભૂતાનાં જયતે યેન સુવ્રત ।

તદેવ હ્યામયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

હે સુંદર વ્રતવાળા ! જેનાથી પ્રાણીઓનો જે રોગ થાય છે, ભાવના આપેલું તેજ રોગ (કરનાર) દ્રવ્ય રહેતું નથી, (પણ) તે પુરુષને પવિત્ર કરે છે. ૩૩

જે કર્મથી જ નાશનો ભય થતો હોય તેજ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવું એમ (કહે છે). કફ પિત્ત વિગેરે રોગ અડદ વિગેરે જેનાથી થતો હોય (તેને ભાવના આપવી). 'હે સુંદર વ્રતવાળા !' સંબોધનથી એવી પ્રશંસા કરી છે કે તમારે તો (તેવું કાંઈ) નથી, એવું તમારું મોટું ભાગ્ય છે. ભાવના આપેલું તેજ રોગ કરનાર દ્રવ્ય (રહેતું) નથી, પરંતુ બીજું પહેલાં લક્ષણ કરેલ જુદાં દ્રવ્યને પણ પવિત્ર કરે છે. તેથી જે કર્મથી બંધ થાય છે, ભગવાનને અર્પણ કરેલું તેજ કર્મ પુરુષને પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૩

વિદ્ય કરનારાં કર્મો પહેલાં કરેલાં હોવાથી, (અને) તેમનાથી ત્રણ (પ્રકારનાં) દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, લવિષ્યનું કર્મ અર્પણ કરવાથી શું (વળે) ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे ससृतिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ૩૪ ॥

એવી રીતે મનુષ્યોના બધા ક્રિયાયોગો સંસાર કરાવનારા છે. પર (ભગવાન) ને સમર્પણ કરેલા તેજ પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે. ૩૪

જેમ ભગવાનના સંબંધમાં આવેલા કર્મથી ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ થાય છે, તેમજ પહેલાંના કર્મો પણ ભગવાનને સમર્પણ કરવાથી તેમનાં સ્વરૂપનો નાશ થતાં (તે) દુઃખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરતા નથી. 'મનુષ્યોનાં' શબ્દથી કર્મ (કરવા) નો અધિકાર જણાવેલો છે. બધાં (કર્મો) પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં પણ સંસાર કરાવનારાં છે. તેજ બધા (કર્મ) યોગો ભગવાનને 'કલ્પિતાઃ' સમર્પણ કરેલા, બંધતા અગ્નિમાં (પડેલા) ઘાસ વિગેરે પેકે, પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે, પછી તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર કેમ થાય એવો અર્થ છે. એવી રીતે સંસાર કરાવનારાં સ્વાભાવિક લૌકિક કર્મો કરેલાં અને કરાતાં હોય તેમની વ્યવસ્થા કહી. ૩૪.

હવે શાસ્ત્રમાં કરવાના કહેલાં ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરાતાં (કર્મો) નું ફલ શું ? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

યદત્ર ક્રિયતે કર્મ ભગવત્પરિતોષણમ્ ।

જ્ઞાનં યત્તદધાનં હિ ભક્તિયોગસમન્વિતમ્ । ૩૫ ॥

ભક્તિ યોગ સાથેનું જે જ્ઞાન છે તે અહીં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તેને નિશ્ચય અધીન છે. ૩૫.

“જે અમોએ સાડું અધ્યન કર્યું (અને) ગુરુઓને પ્રસન્ન કર્યા...” (૪. ૩૦. ૩૬, ૪૦) એ શ્લોકમાં તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનાર થાઓ એવી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી અને (કર્મ) તેનાં મુકરર કરેલ ફળ આપનાર હોવાથી, 'એક દ્રવ્ય જે રૂપવાળું હોય ત્યારે સંયોગથી જુદાપણું (હોય છે)' એ નિયમ પ્રમાણે દહીં વિગેરે પેઠે (તે કર્મ) બંને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય. તેમ થાય ત્યારે (તે કર્મથી) સંસાર થાય, કારણ કે ઉપર કહેલ બંને રૂપવાળું (કાંઈ ફળ) નથી ” (એવી શંકા થાય), તે (વિષય) માં (આ શ્લોક થી) કહે છે કે આ (વિષય) ના નિર્ણયમાં જે નિર્ણયમાં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્મથી ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી 'જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને (બાળી નાખે છે)' (ભ. ગી. ૪. ૩૭) એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે (કે) 'જે' પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન છે, તે ભક્તિયોગ સાથેનું, તેને આધીન (એટલે) તે

* આ નિયમ પૂર્વમીમાંસાસુત્ર ૪. ૩. ૫ માં જણાવેલો છે. દહીં નિત્ય કર્મમાં વપરાય છે, અને કામ્ય કર્મમાં પણ વપરાય છે. બંને કર્મનાં વાક્યો જુદાં છે. તેથી આ બે વાક્યોને લીધે એક જ દહીં નિત્ય અને કામ્ય થઈ શકે છે. એમાં વિરોધ નથી.

એવી રીતે મનુષ્યોના બધા ક્રિયાયોગો સંસાર કરાવનારા છે. પર (ભગવાન) ને સમર્પણ કરેલા તેજ પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે. ૩૪

જેમ ભગવાનના સંબંધમાં આવેલા કર્મથી ત્રણ (પ્રકારના) દુઃખનો નાશ થાય છે, તેમજ પહેલાંના કર્મો પણ ભગવાનને સમર્પણ કરવાથી તેમનાં સ્વરૂપનો નાશ થતાં (તે) દુઃખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરતા નથી. 'મનુષ્યોનાં' શબ્દથી કર્મ (કરવા) નો અધિકાર જણાવેલો છે. બધાં (કર્મો) પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં પણ સંસાર કરાવનારાં છે. તેજ બધા (કર્મ) યોગો ભગવાનને 'કલ્પિતાઃ' સમર્પણ કરેલા, બંધતા અગ્નિમાં (પડેલા) ઘાસ વિગેરે પેકે, પોતાનો નાશ કરનારા થાય છે, પછી તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર કેમ થાય એવો અર્થ છે. એવી રીતે સંસાર કરાવનારાં સ્વાભાવિક લૌકિક કર્મો કરેલાં અને કરાતાં હોય તેમની વ્યવસ્થા કહી. ૩૪.

હવે શાસ્ત્રમાં કરવાના કહેલાં ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરાતાં (કર્મો) નું ફલ શું ? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

યદત્ર ક્રિયતે કર્મ ભગવત્પરિતોષણમ્ ।

જ્ઞાનં યત્તદધાનં હિ ભક્તિયોગસમન્વિતમ્ । ૩૫ ॥

ભક્તિ યોગ સાથેનું જે જ્ઞાન છે તે અહીં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તેને નિશ્ચય અધીન છે. ૩૫.

“જે અમોએ સાડું અધ્યન કર્યું (અને) ગુરુઓને પ્રસન્ન કર્યા...” (૪. ૩૦. ૩૬, ૪૦) એ શ્લોકમાં તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનાર થાઓ એવી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી અને (કર્મ) તેનાં મુકરર કરેલ ફળ આપનાર હોવાથી, 'એક દ્રવ્ય જે રૂપવાળું હોય ત્યારે સંયોગથી જુદાપણું (હોય છે)' એ નિયમ પ્રમાણે દહીં વિગેરે પેઠે (તે કર્મ) બંને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય. તેમ થાય ત્યારે (તે કર્મથી) સંસાર થાય, કારણ કે ઉપર કહેલ બંને રૂપવાળું (કાંઈ ફળ) નથી ” (એવી શંકા થાય), તે (વિષય) માં (આ શ્લોક થી) કહે છે કે આ (વિષય) ના નિર્ણયમાં જે નિર્ણયમાં જે કર્મ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્મથી ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી 'જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને (બાળી નાખે છે)' (ભ. ગી. ૪. ૩૭) એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે (કે) 'જે' પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન છે, તે ભક્તિયોગ સાથેનું, તેને આધીન (એટલે) તે

* આ નિયમ પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર ૪. ૩. ૫ માં જણાવેલો છે. દહીં નિત્ય કર્મમાં વપરાય છે, અને કામ્ય કર્મમાં પણ વપરાય છે. બંને કર્મનાં વાક્યો જુદાં છે. તેથી આ બે વાક્યોને લીધે એક જ દહીં નિત્ય અને કામ્ય થઈ શકે છે. એમાં વિરોધ નથી.

કર્મને અધીન છે. 'હિ' 'નિશ્ચય' શબ્દથી 'યજ્ઞ' વિગેરેની શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વની જરૂર છે, અશ્વની પેઠે' (બ્રહ્મસૂત્ર. ૩. ૪. ૨૫) એ ન્યાય^૧ સૂચવેલો^૨ છે. ૩૫

‘પંચરાત્રમાં કહેલાં કર્મો અને ભગવાનની આજ્ઞાથી અનુન વિગેરેએ કરેલાં યુદ્ધ વિગેરે કર્મોનું શું ફલ ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

કુર્વાણા યત્ર કર્માણિ ભગવચ્છિક્ષયાઽસકૃત્ ।

ગૃણન્તિ ગુણનામાનિ કૃષ્ણસ્યાનુસ્મરન્તિ ચ ॥ ૩૬ ॥

જેમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી કર્મો કરતાં, વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ગુણો અને નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે અને પછી (શ્રીકૃષ્ણનું) સ્મરણ કરે છે. ૩૬

‘જેમાં’ જે કર્મના નિર્ણયમાં અથવા (કર્મના) વિષયમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી કર્મ કરતા હોય છે, તે કર્મ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું થાય છે એમ (આ શ્લોકથી) કહે છે. ત્યારે (આજ્ઞાથી કર્મ કરતા સમયે) તે પુરુષો ‘અસકૃત્’ વારંવાર, શ્રીકૃષ્ણના પાંડવરક્ષક, દ્રૌપદીલજ્જનનિવારક, ગોવર્ધનોદ્ધારણ વિગેરે - ગુણો અને નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે, અને ‘અનુ’ પછી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરે છે. તેથી તે કર્મ તેઓને કીર્તન અને સ્મરણ ભક્તિ કરાવનારું હોવાથી સર્વથી ઉત્તમ જ છે તેનાથી સંસાર થવાની શંકાપણ (રહેતી) નથી એવો અર્થ છે. ૩૬

વળી જે પંચરાત્રમાં મંત્રથી આરાધન કરવાના પ્રકારથી આરંભની ક્રિયા વિગેરેરૂપ કર્મો (કહેલાં છે), તેઓનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી એ (શ્લોકો) થી કહે છે :—

૧. પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થવામાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ બધાંની જરૂર છે, વેદ બ્રહ્માએ પુરુષાર્થમાં પરિણમનારો છે અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ એજ પુરુષાર્થ છે. તે જો જ્ઞાનથી જ થતી હોય તો વેદમાં યજ્ઞ વિગેરે કરવાનું કહેલ છે તે નિરર્થક થાય. તેવું ન થાય તે માટે કર્મ પણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાનું માનવું જોઈએ. તેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારું હોવાનું માનવું જોઈએ. તે પણ કર્તા નિષ્કામ હોય ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારું છે, કારણ કે સકામ કર્મ કરનારને સંસારમાં ફરી આવવું પડે છે. તેનું દૃષ્ટાંત ‘અશ્વપેઠે’ શબ્દથી કહેલ છે. પોતાને જ્યાં જવું હોય તે જોટલે દૂર હોય તે પ્રદેશ અશ્વ ઉપર બેસી જવાય છે. તેટલા પૂરતો અશ્વ સાધન છે, પણ ત્યાં જઈ જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવામાં અશ્વ સાધન નથી તે પ્રમાણે અધિકારવાળાનાં વિધ્નો દૂર કરવામાં જ કર્મ સાધન થાય છે, પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સાધન થતું નથી. (પ્ર)

૨. વ્યાસે પોતે એ ન્યાય કહેલ તેનું સ્મરણ કરાવવા સૂચવેલો છે. (પ્ર)

નમો ભગવતે તુભ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પ્રથુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સંકર્ષણાય ચ ॥ ૩૭ ॥

આપ ભગવાન વાસુદેવને નમસ્કાર. (આપનું) ધ્યાન ધરીએ છીએ. પ્રથુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણને નમસ્કાર. ૩૭

‘ આ નારદે ઉપાસના કરવાની ભગવાનની ગાયત્રી છે. આમાં ચાર મૂર્તિઓનાં નામ છે. ‘ ધીમહિ ’ એટલે ચાર મૂર્તિવાળાનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. તે (ધ્યાન) નું ફલ ચાર મૂર્તિવાળા (ની પ્રાપ્તિ) છે; તે પણ ભોગ માટે નહીં, પરંતુ નમન કરવા માટે (પ્રાપ્તિ થાય છે), તે પણ પરોક્ષ પ્રકારે નહીં, પરંતુ પ્રત્યક્ષતાથી. ચારે સ્વપણાનાં ચારેરૂપ પણ ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી હયગ્રીવ વિગેરે બીજાં સ્વરૂપોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. ૩૭

નીચેના શ્લોકમાં આ ગાયત્રીનો ઉપયોગ કહે છે :—

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तकम् ।

यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ૩૮ ॥

એવા મૂર્તિના મંત્રથી મંત્રરૂપ મૂર્તિવાળા (બીજા પ્રકારની) મૂર્તિ વિનાના યજ્ઞના પતિનું જે પૂજન કરે છે તે પુરુષ સારી રીતે દર્શન કરનારો છે. ૩૮

એવા પ્રકારના ‘ મૂર્ત્યભિધાનેન ’ મૂર્તિ જણાવનાર મંત્રરૂપ સાધનથી, ‘ મન્ત્રમૂર્તિઃ ’ મંત્ર જ છે ‘ મૂર્તિઃ ’ શરીર જેમનું તેવા મંત્રના અર્થરૂપ, ‘ અમૂર્તકં ’ મંત્રમાં કહેલાથી જૂદી પ્રાકૃત મૂર્તિવિનાના ‘ યજ્ઞપુરુષ ’ યજ્ઞના પુરુષ એટલે પતિ, અથવા યજ્ઞરૂપ પુરુષનું જે જપ, પૂજા, હોમ વિગેરેથી પૂજન કરે છે, તે સારી રીતે દર્શન કરનારો થાય છે, ભગવાનને સાક્ષાત્કાર કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૮

(વ્યાસને) સંદેહ ન રહે તે માટે, આનાં ફલનો મેં જ અનુભવ કર્યો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नेत्य मदनुष्ठितम् ।

अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्मावं च केशवः ॥ ૩૯ ॥

હું બ્રહ્મનું ! આ પોતાની આજ્ઞા મેં પાળેલી બોધને કેશવે મને જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને પોતા વિષે પ્રેમ આપ્યાં. ૩૯

પોતાનો ‘ નિગમઃ ’ વેદ, એટલે આજ્ઞા એવો અર્થ છે. તે આજ્ઞા મેં (નારદે) પાળી. પંચરાત્રમાં કહેલા માર્ગનું પહેલાના કટપમાંજ આચરણ કર્યું. ત્યારે (ભગવાને)

મને જ્ઞાન આપ્યું, અને પ્રહાને અને શંકરને આપેલા તેમ ઐશ્વર્ય અને ભક્તિ આપ્યાં. તે 'કેશવ' શબ્દથી કહેલ છે. ક પ્રહા અને રૂશ શંકરનું 'વમ્' સુખ થએલ જેમનાથી તે (કેશવ). ૩૯

એવી રીતે સર્વ કમોનો નિર્ણય કહ્યો. એમ સર્વસિદ્ધ કરીને નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરતાં નિર્ણય કરેલો ઉપદેશ કહે છે :-

ત્વમપ્યદમશ્રુત વિશ્રુતં વિમોઃ સમાપ્યતે યેન વિદામ્બુદ્ધુત્તિતમ્ ।

આખ્યાહિ દુઃસ્વૈર્મુહુરદિતાત્મનાં સંક્લેશનિર્વાણમુશન્તિ નાન્યથા ॥ ૪૦ ॥

હે ઘણું શ્રવણ કરેલા ! સમર્થનું ચરિત્ર જેનાથી જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનની ઇચ્છા સમાપ્ત થાય છે તે તમે પણ કહો. (તે) દુઃખથી વારંવાર પીડાએલ જીવોના દુઃખનું નિવારણ (હોવાનું) કહે છે. બીજા પ્રકારે (તેનું નિવારણ) થતું નથી. ૪૦

જેમ મેં તેમની (ભગવાનની) આજ્ઞા પાળી, તેમ તમે પણ પાળો. 'હે ઘણું શ્રવણ કરેલા' એ સંબોધનથી એમ કહેલ છે કે આજ્ઞાનું પાલન કરવાની શક્તિ (તમને) પ્રાપ્ત થએલીજ છે. (અદમ્) ઘણું વેદ વિગેરેનું શ્રવણ છે જેમનું (તેવા તમે છો), સમર્થ (ભગવાન) નું વિશ્રુતં કીર્તિ એટલે ચરિત્ર (કહો). વચમાં* ચરિત્રનું માહાત્મ્ય કહે છે (કે) જે ચરિત્રથી 'વિદ્વાન્' જ્ઞાનીઓની 'બુદ્ધુત્તિતમ્' ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનની ઇચ્છા, અથવા 'હું જે જેવો અને જેટલો છું' (ભ. ગી. ૧૮. ૫૫) એવું જાણવાની ઇચ્છા સમાપ્ત થાય છે, કારણ કે (ચરિત્ર) ઉત્તમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને તે (ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તમે તે (ચરિત્ર) કહો. વળી સર્વેએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે દુઃખથી પીડાએલાઓથી થઈ શકે તેવો નથી, તેથી (તેઓનું) દુઃખ દૂર થાય તે માટે (ચરિત્ર) કહો. સર્વ પ્રમાણ જાણનારાઓ કહે છે (કે ભગવાનનું ચરિત્ર) કહેવાથી જ દુઃખથી વારંવાર પીડાએલાના દુઃખનું નિવારણ (થાય છે) અને આ (વિષય) માં દુઃખીઓનાં દુઃખનો નાશ કરનારો બીજો ઉપાય નથી, એમ 'બીજા પ્રકારે થતું નથી' શબ્દથી કહેલ છે. ૪૦

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ ભાગવતની

સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

* વિશ્રુતં ચરિત્ર અને 'આખ્યાહિ' કહેા એ બે શબ્દોની વચમાં.

આવતું હોવાથી, ભગવાનની કૃપાથી આટલું (ફેલ પ્રાપ્ત) થયું એમ કહેલ હોવા છતાં ફરી પ્રશ્ન (કર્યો). બહુ પ્રયોજન ન હોય તેવું (વ્યાસ) મૂંછતા હોવાથી 'સત્યવતીના પુત્ર' એમ કહેલ છે. ૧.

નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે :-

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥ વ્યાસ કહે છે :-

મિધુભિર્વિપ્રવસિતે વિજ્ઞાનાદેષ્ટમિસ્તવ ।

વર્તમાનો વયસ્યાયે તતઃ કિમકરોજ્જ્વાન ॥ ૨ ॥

સ્વાયંભુવ કયા વૃત્ત્યા વર્તિતં તે પરં વયઃ ।

કથશ્ચેદમુદસ્રાક્ષીઃ કાલે પ્રાપ્તે કલેવરમ્ ॥ ૩ ॥

પ્રાક્કલ્પવિષયામેતાં સ્મૃતિં તે સુરસત્તમ ।

ન હ્યેવ વ્યવથાત્કાલ એપ સર્વનિરાકૃતિઃ ॥ ૪ ॥

તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સંન્યાસીઓ ગયા પછી પ્રાથમિક વયમાં રહેલા તમે શું કયું ? હે બ્રહ્માના પુત્ર ! તમારું પાછળનું વય કઈ વૃત્તિથી નભ્યું ? અને સમય થતાં આ શરીરનો તમે કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો ? હું ઉત્તમોત્તમ દેવ ! પહેલાના કલ્પના સંબંધવાળાં આ તમારાં સ્મરણને કાલે નિશ્ચય નથી જ હોયું. આ સર્વને લોપનારો છે. ૨-૩-૪

(૧) કૃતિ (૨) શરીરનો ત્યાગ અને (૩) જ્ઞાનનો નાશ ન થવો તે, પૂછેલા છે, કારણકે (૧) બ્રહ્મ જાણનારને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી (૨) યોગથી જ શરીરનો ત્યાગ (કરવો તે) મોક્ષ છે અને (૩) કાલ ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવો નથી. 'હે બ્રહ્માના પુત્ર !' એ હાલ (ના જન્મ) નું સંબોધન છે. 'વૃત્તિ' એટલે શરીરનો નિર્વાહ કરનારી આજીવિકા. 'કેવી રીતે ?' શબ્દથી યોગ વિગેરે પ્રકારો (પૂછેલા છે). 'અને' શબ્દ (શરીર ત્યાગના) પ્રકારનો ભેદ જણાવવા (યોજેલ છે). તેનો અર્થ 'તેમ છતાં' એવો છે. સમય થયો ત્યારે કે થયા પહેલાં (શરીરનો ત્યાગ કર્યો) ? એવો પ્રશ્ન છે. 'આ' શબ્દથી શરીર બુદ્ધિથી પાસે રહેલું (જણાવેલું છે). 'વા' 'અથવા'

* પાછળની વયમાં જીવન માટે આજીવિકા પ્રાપ્ત થવા છતાં શરીર કેમ તન્યું ? એવો અર્થ જણાય છે.

† ગયા કલ્પનું શરીર અત્યારે વિદ્યમાન ન હોવા છતાં વ્યાસની બુદ્ધિથી પાસે રહેલું જોઈ, તે 'આ' શબ્દથી દેખાડે છે એવો અર્થ જણાય છે.

પાઠ હોય ત્યારે તે અનાદરX (દર્શાવવા યોગ્ય નહીં); અથવા કાલથી ઉત્પન્ન થએલું (શરીર) કાલ ચડેલું કરે છે એમ ' સમય યતાં ' શબ્દોથી કહેલ છે. આ (તમારાં) સ્મરણને પહેલાના કલ્પના સંબંધવાળાથી સંસ્કારનો નાશ કરીને (કાલે) જૂઠું કેમ પાડ્યું નથી ? ત્યારે આ સ્મરણનો શબ્દથી ઉદ્ભવ થાય, અત્યારે તો પ્રત્યક્ષથી ઉદ્ભવ થાય છે (એવો) અર્થ છે. ઉત્તમ દેવો અને જકતોનાં સ્મરણનો પણ કાલ નાશ કરે છે, તમારાં (સ્મરણ) નો તો નાશ નથી કર્યો, એવા વિચારથી (હે ઉત્તમોત્તમ દેવ ! એવું) સંબોધન આશ્ચર્યથી કરેલ છે, જરા પણ (સ્મરણનો નાશ) નથી કર્યો એમ જણાવવા ' એવ ' ' જ ' શબ્દ યોગ્ય છે. (સ્મરણનું) કાર્યનું દર્શન થતું હોવાથી તે યોગ્ય છે એવો ' હિ ' ' નિશ્ચય ' શબ્દનો અર્થ છે. અને કાલનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષથી સાબિત થએલું છે. કાલ લગવાન હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને, અથવા શાસ્ત્રાર્થ દઢ કરવા ' આ ' એમ કહેલું છે. ૨-૩-૪.

પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આરંભી ૨૭ માં સુધીના શ્લોકોથી કહે છે :—

॥ નારદ ઉવાચ ॥ નારદ કહે છે :—

મિશ્રુભિર્વિપ્રવસિતે વિજ્ઞાનાદેષ્ટૃર્મિર્મમ ।

વર્તમાનો વયસ્યાઘે તત્ એતદકારપમ્ ॥ ૫ ॥

મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સંન્યાસીઓ ગયા ત્યારે પ્રાથમિક વયમાં રહેલાએ મેં આ કયું. ૫

૨૭-જાણનારાએ પણ લગવાન (ની પ્રાપ્તિ) માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને લગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એવો (અર્થ છે). (જ્ઞાન આપનાર સંન્યાસીઓ ગયા ત્યારે પ્રાથમિક વયમાં રહેલા, એ શબ્દોનો) અનુવાદ (વ્યાસે) સર્વનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી તેમના ઉપરની પ્રીતિ જણાવવા (કરેલો છે). ' આ ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે. ૫

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (૬ થી ૮) શ્લોકો વિદ્ય હોવાપણું અને એક (૯ માં) શ્લોકથી (તેનો) નાશ કહે છે, કારણકે લગવાન જો અનુકુળ હોય તો આગળની અવસ્થા^૩ પ્રાપ્ત કરવી, તેમ ન હોય, તો ન કરવી.

X ' કયં વેદમુદક્ષાક્ષીઃ ' એવો પાઠ હોય ત્યારે

૧ ' ત્યારે ' એટલે સંસ્કારનો નાશ થયો ત્યારે ? (પ્ર). ' ત્યારે ' એટલે ગયા કલ્પમાં એવો અર્થ જણાય છે. સંસ્કારનો નાશ થયાનું કહેલ નથી, અને તેનો નાશ થાય તો સ્મરણજ ન થાય.

૨ આ ભાગથી ૫ થી ૨૭ સુધીના ૨૩ શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૩ ' આગળની અવસ્થા ' એટલે લગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે કરવાના પ્રયત્નની અવસ્થા (પ્ર).

અન્યાસક્તિસ્તુ યત્રૈવ તત્સ્વાર્થ નૈવ ડ્યોજયેત્ ।

ભગવાન્વા પ્રતીક્ષ્યોઽયત્નં વા તાદૃશં ભજેત્ ॥ ૩ ॥

જેનામાં બીજાની આસક્તિ હોય જ, તેનો પોતાનાં કાર્ય માટે ઉપયોગ ન જ કરવો. આ વિષયમાં ભગવાનની (સાહાય્યની) રાહ જોવી, અથવા તેવો^૨ યત્ન કરવો. કા. ૩

નારદ તો ભગવાનની રાહ જોધને રહ્યા એમ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે :-

एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी ।

मय्यात्मजेऽनन्यगतो चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥ ૬ ॥

એક પુત્રવાળી મારી મા સ્ત્રીઓમાં મૂઢ અને નોકરડી હતી. બીજા આશ્રય વિનાના પુત્ર મારા ઉપરના સ્નેહથી બંધાએલી રહેતી. ૬.

એકજ હતો પુત્ર જેનો તેવી (મારી મા હતી). ' મારી મા ' શબ્દથી (તેની) મારામાં ઘણી આસક્તિ હોવાનું કારણ (કહેલું છે). પહેલાંની સ્થિતિનું સ્મરણ કરીને ' જન્મ આપનારી ' (કહેલી છે). સ્ત્રીઓમાં પણ તે મૂઢ હતી. ઉપદેશ (મને) કરે તેવી ન હતી એમ જણાવવા (તે કહેલ છે). ' નોકરડી ' શબ્દથી તેને ઉપદેશ કરવાનો સમય ન હોવાનું સૂચવેલું છે. ' પુત્ર ' અને ' બીજા આશ્રય વિનાના ' શબ્દોથી ' સ્નેહ (હોવા) નાં સ્વાભાવિક અને ઉપાધવાળાં કારણો કહેલાં છે. સ્નેહથી ' અનુ ' પછી ' આત્મનઃ^૩ ' પોતાનું બંધન તે સ્નેહાનુબન્ધનમ્. (સ્નેહથી બંધાએલા રહેવું). ૬

તે (વિષય) માં (માતાને) સ્નેહનું બંધનજ થયું, પરંતુ તેનું કાર્ય ન થયું. તેમ (કાર્ય) થયું હોત તો વિષયોથી મારો પણ બંધ થાત, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छती ।

ईशस्य हि वशे लाको योषा दारुमयी यथा ॥ ૭ ॥

તે સ્વતંત્ર ન હતી, મારો યોગ અને ક્ષેમને ઇચ્છતી (તે કરવા) શક્તિવાળી ન હતી, કારણ કે કાષ્ટની બનાવેલી સ્ત્રીની પેઠે લોક ઈશ્વરને વશ છે. ૭.

૧ ભગવાન અનુકૂલ હોવામાં સંદેહ હોય તો શું કરવું તે આ કારિકાથી કહે છે. (પ્ર)

૨ ' તેવો ' એટલે ભગવાન અનુકૂલ થાય તેવો. (પ્ર).

૩ ' પોતાનું ' એટલે મારું (નારદનું) (પ્ર) માતાનું પોતાનું એવો અર્થ જણાય છે.

તે (મારી) મા તેનાં શેઠને અધીન હતી, સ્વતાંત્ર નહતી. તેથીજ ન કલ્પા મારાં યોગ દ્વેષ વિગેરે કરવા શક્તિવાળી નહતી. (પાણીનું) પાત્ર આપવું વિગેરે યોગ,^૧ અને જે મળેલ હોય તેને સાચવવું તે દ્વેષ. 'બ્રહ્મ જાણનાર સર્વ દેવોની સન્નિધિમાં (રહેતો) હોવાથી તેને યોગ અને દ્વેષ પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'કારણ કે લોક ઇશ્વરને વશ છે' એમ કહે છે. 'મારામાંથીજ જૂદા જૂદા (પદાર્થો) થાય છે' એ પ્રમાણ 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દથી સૂચવેલું છે. 'ઇશ્વર' એટલે ભગવાન અથવા કાલદેવ સ્ત્રીની પ્રતિમા મદારીની ઇચ્છાથી નૃત્ય કરે છે, તેમ સર્વ લોક (ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે) ક્રિયા કરે છે, એવી ભગવાનનાં જ્ઞાનવાળાની બુદ્ધિ હોય છે. કાલ (ઇશ્વર છે તે) મત પ્રમાણે પણ તેમ (છે), કમંથી થએલા દુષ્ટ પ્રાણીઓ (રાક્ષસો) નો મત તો જૂદોજ છે, તે આગળ કહીશું. જેમ સ્ત્રી પુતળીને મદારી પણ સ્વતાંત્રતા વિગેરે ગુણવાળી કરતો નથી, તેમ ભગવાન પણ જીવોને (તેવા ગુણવાળા કરતા નથી). તે (અર્થ) કાઢની બનાવેલી 'સ્ત્રી' શબ્દથી કહેલો છે. ૭.

અહં ચ તદ્બ્રહ્મકુલે ઋષિવાંસ્તદપેક્ષયા ।

દિગ્દેશકાલાવ્યુત્પન્નો વાલકઃ પશ્ચહાયનઃ ॥ ૮ ॥

અને દિશા, દેશ અને કાલને ન જાણનારો પાંચવર્ષનો બાલક હું તેની રાહ જોઈને તે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં રહેતો હતો. ૮.

'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જેમ માતા ઇશ્વરને અધીન હતી, તેમ હું પણ (ઇશ્વરને અધીન હતો). (હું) વિશેષ પ્રકારે તેમને (ઇશ્વરને) અધીન હોવાથી (આ) જૂદું કહેલ છે. 'તે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં' એટલે (માના) શેઠ બ્રાહ્મણોના ઘરમાં. આથી (મારામાં) અન્ન વિગેરેનો દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. 'તેની રાહ જોઈને' એટલે માતાથી થએલ વિદ્વં ન રહે તેની રાહ જોઈને. પૂર્વ વિગેરે દિશાઓ, પોતાનો દેશ વિગેરે દેશો, દિવસ રાત્રિ વિગેરે કાલને (હું) જાણતો નહતો. તેથી ક્યાં રહેવું, ક્યારે નીકળી જવું એવા જ્ઞાન વિનાનો (હું હતો). આથી લૌકિક (વિષય) નું જ્ઞાન ન હોવાનું (કહ્યું). તેથી તે (લૌકિકના જ્ઞાન) થી પણ બંધ અને ભગવાનનું વિસ્મરણ (થયાં નહીં). 'બાલક' હતો, તેથી વિષયોના સંબંધ વિનાનો હતો, અને પાંચ વર્ષનો હોવાથી બીજા (બ્રાહ્મણ શેઠ) નું પરાધીનપણું નહતું. ૮

ભગવાને પણ (મને) કાંઈક જ્ઞાન થાય તે માટે તેટલા સમય સુધી વિદ્વં રાખ્યું. જ્ઞાન થયું, ત્યારે તો તેને દૂર કયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

एकदा निर्गतां गेहाद्दुहन्तीं निशि गां पथि ।

सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥

૧ 'યોગ' એટલે ન પ્રાપ્ત થએલાની પ્રાપ્તિ. (૩) આ યોગની વ્યાખ્યા બરાબર છે. સુબોધિનીમાં 'કુણ્ડલાદૌ' શબ્દ છે. 'કુંડ' એટલે પાત્ર વાસણ, 'લા' એટલે આપવું. તારવતી મા તેમને પાણીનું પાત્ર આપવાની પણ શક્તિવાળી નહતી, એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

એક સમયે ઘરમાંથી બહાર ગએલી, રાત્રે માર્ગમાં ગાયને દોહતી (તે) બાપડીને કાલે પ્રેરણા કરેલો, પગથી સ્પર્શ કરેલો સર્પ ડસ્યો. ૯

‘એક સમયે’ ત્યારે બધાએ ગૃહસ્થો પોતપોતાના કામમાં રોકાએલા હતા ત્યારે ઘરમાંથી બહાર ગએલી (મારી મા) ને (સર્પ ડસ્યો). ‘ઘરમાંથી બહાર ગએલી’ હોવાથી ઘરમાંથી સ્થાન લઈ જવાનો કલેશ પણ રહેલ નહીં, અને ગાયને સ્પર્શ થતાં (તેની) શુદ્ધિ થએલી. ‘(ગાયને) દોહતી’ શબ્દથી તે ઉત્તમ કાર્યમાં રોકાએલી હોવાનું (કહ્યું). માર્ગમાં રહેલો સર્પ ભગવાનની પ્રેરણાથી (તેની પાસે) આગ્યો. ભગવાને (આ) કરેલું તેમ જણાવવા ‘પગથી સ્પર્શ કરેલો’ શબ્દથી તેનો અપરાધ કહ્યો. વાસ્તવિક રીતે તો તેનો પણ દોષ ન હતો અને તે (સર્પ) નો પણ દોષ ન હતો, એમ ‘કાલે પ્રેરણા કરેલો’ શબ્દથી કહેલ છે. કાલ વિગેરે ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરનારા છે. ૯

મેં પણ તે ભગવાનનો ઉપકાર છે એમ જાણીને તેમજ કયું,* એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તદા તદહમીશસ્ય ભક્તાનાં શમમીપ્સતઃ ।

અનુગ્રહં મન્યમાનઃ પ્રાતિષ્ઠં દિશમુત્તરામ્ ॥ ૧૦ ॥

ત્યારે ભકતોનું કલ્યાણ ઇચ્છતા ઈશ્વરની તે કૃપા હોવાનું જાણતો હું ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો. ૧૦.

કારણકે ભગવાન સદા ભકતોનું કલ્યાણજ ઇચ્છે છે, છતાં પણ વિધ્નો પણ પોતારૂપ (ભગવદ્રૂપ) હોવાથી કોઈ વાર (તેમને) દૂર કરતા નથી. જો તે (વિધ્નો દૂર કરવાનું) પણ કરે, ત્યારે આ ઘણી કૃપા છે એમ જાણીને, કરવા ઇચ્છેલા (કાર્ય) માં વિલંબ ન કરવો, એવા અભિપ્રાયથી ‘કૃપા હોવાનું જાણતો’ એમ કહેલ છે. ‘આ નિશ્ચય દેવો અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ‘ઉત્તર (દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો).’ ૧૦

ભગવાને કરેલ હોય તેમાં વિધ્ન થતાં નથી એમ જણાવવા ભૂમિ, જલ અને વૃક્ષો (હું) ઓળંગી ગયો એમ નીચેના અઢી શ્લોકથી કહે છે :—

સ્ફીતાઞ્જનપદાંસ્તત્ર પુરગ્રામવ્રજાકરાન્ ।

ચેટસ્વર્વટવાટીશ્ચ વનાન્યુપવ્રનાનિ ચ ॥ ૧૧ ॥

ચિત્રધાતુવિચિત્રાદ્રીનિમમગ્નમુજદ્ગમાન્ ।

જલાશયાન્ શિવજલાન્નલિનીઃ સુસેવિતાઃ ।

ચિત્રસ્વનૈઃ પત્રરથેર્વિભ્રમદ્ધમરશ્રિયઃ ॥ ૧૨ ॥

* ‘તેમજ કયું’ એટલે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

ત્યાં સમૃદ્ધ દેશો, શહેરો, ગામો, નેસડાઓ, ખાણો, ખેટો, ખર્વટો અને વાડીઓ, વનો અને બગીચાઓ, હાથીઓએ ભાંગી નાખેલ ડાળીઓવાળાં વૃક્ષોવાળાં જુદી જુદી ધાતુઓથી વિચિત્ર (દેખાતા) પર્વતો, શિવ જલવાળાં જલાશયો, જુદા જુદા સ્વરવાળાં પક્ષીઓ સાથે ઘણું ભમતા ભમરાઓથી શોભતાં અને દેવોના નિવાસવાળી તલાવડીઓ (હું) ઓળંગી ગયો. શ્લોક. ૧૩). ૧૧-૧૨.

તે પૈકી એક શ્લોકથી ભૂમિના પ્રકારો કહે છે. ‘ સમૃદ્ધ ’ એટલે ધાન્ય વિગેરે વાળાં માલવા વિગેરે દેશો, નગરથી મોટાં શહેરો, નાના ઘરવાળાં ગામો, ગાયનાં સ્થાન નેસડાઓ, મીઠાં વિગેરેની ખાણો, ‘ ખેટો ’ એટલે ખેડુતોનાં ગામો, ‘ ખર્વટો ’ એટલે અગ્નિહોત્ર કરનારના જેની એક તરફ નદી અને બીજી તરફ પર્વતો હોય તેવાં (ગામો). ‘ વાડીઓ ’ એટલે પુષ્પ વિગેરે વાળી વાડીઓ, વચલા સ્થાનમાં કુદરતી વનો, વાવેલાં વૃક્ષોના બગીચાઓ, ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી (જણાવેલ) ખલવાડો વિગેરે. ૧૧

હવે વૃક્ષો સાથેના પર્વતોનું ઉલ્લંઘન (કર્યાનું) કહે છે. જુદી જુદી ધાતુઓથી વિચિત્ર (દેખાતા) પર્વતો, ‘ હાથીઓએ ભાંગેલી છે ડાળીઓ જેઓની, તેવાં વૃક્ષો હતાં જેમના (ઉપર) ’ એ તે (પર્વતો) નું જ વિશેષણ છે. રાગ અને ભયનાં* કારણ કહ્યાં. (હવે) વિશ્રામનાં પ્રયોજનવાળાં જલ કહે છે. ‘ જલાશયો ’ એટલે મોટા કમલવાળા (જલ ભરેલા) ખાડાઓ. ‘ શિવ જલવાળાં ’ તેમનું જ વિશેષણ છે. ‘ શિવ (જલ) ’ એટલે શીતલ રાગ વિગેરે ઉત્પન્ન ન કરે તેવું જલ. કમલ-વિગેરેવાળી દેવોએ ખોદેલી તલાવડીઓ. ‘ દેવોના નિવાસવાળી ’ એટલે દેવાલય વિગેરેવાળી. આશ્ચર્ય રસ ઉપજાવવા કહે છે (કે), જુદા જુદા સ્વરો છે જેમના તેવા પક્ષીઓ સાથે ઘણું ભમતા ભમરાઓની શોભા હતી જેઓમાં તેવી (તલાવડીઓ હતી). ૧૨

એ પ્રમાણે કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે ઓળંગ્યાનું કહે છે :—

નલવેણુશસ્ત્રમ્બકુશકીચકગહ્વરમ્ ।

एक एवाति यातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।

घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १३ ॥

ઓળંગેલા એકલાએ મેં ખરૂં, વાંસ અને શ્વેતખરૂંના જથ્થા અને કુશ તથા કીચકથી ગહન, ઘોર, ભયને ભય ઉપજાવે તેવા દેખાવવાળું સર્પ, ઘૂડ અને શિયાળોના આંગણારૂપ મોટું વન જોયું. ૧૩.

* ધાતુઓથી વિચિત્ર દેખાતા પર્વતો રાગ (આનંદ) ઉપજાવે તેવા, અને હાથીઓએ ભાંગેલી ડાળો વાળાં વૃક્ષો ભય ઉપજાવે તેવાં હતાં, તેથી અનુક્રમે રાગ અને ભયનાં કારણ હતાં.

ગર, વાંસ અને શ્વેત બરના જથ્થા, કુથ અને 'કીચકાઃ' પોલાણવાળા બડા વાંસો, તેઓથી ગહન મોટું વન હું એકલો ઓળંગી ગયો. (અહીં વનના) કેટલાક પ્રદેશ ઓળંગ્યાનું કહેવા ઇચ્છેલું છે, અથવા ઉપર કહેલા (સ્થળો) ને હું ઓળંગી ગયો. પહેલાં જૂઠા જૂઠા સ્થળે બીજા સુસાક્રો પણ હતો; પરંતુ ઘોર મોટું વન તો મેં એકલાએ જ જોયું. તે લય ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવા છતાં પણ મને લય થયો નહીં એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે, વાઘે ફાડી ખાધેલા (જનાવરો) ના માંસ વિગેરેને લીધે (તે) ઘોર (હતું). લયને પણ સામો લય કરે તેવો દેખાવ હતો જેનો તેવું (હતું). વાઘ વિગેરે પણ તેનાથી લય પામતા, એવો અર્થ છે. ' સૂર્ય, ધૂડ અને શિયાળોના આંગણારુપ ' શબ્દથી એમ કહે છે કે, વચમાં વૃક્ષ વિનાનો પ્રદેશ પણ લયાનક હતો. ' વ્યાલાઃ ' સર્પો; ' ઝલ્લકાઃ ' ધૂવડો, ' શિવાઃ ' શિયાળો, તેઓનું આંગણ હોવાથી તેઓએ ખાધેલ માંસ વિગેરે વાળું (હતું). ૧૩.

परिश्रान्तेन्द्रियात्माऽहं तृप्परीतो बुभुक्षितः ।

स्नात्वा पीत्वा हृદે नद्या उपस्पृष्टो गतव्यथः ॥ १४ ॥

ઘણું થાકેલ ઇન્દ્રિયો અને દેહવાળો, તરસથી અભિભવ પામેલો, ભૂખ્યો થયેલ હું નદીના ધરામાં સ્નાન કરી (જલ) પાન કરી આચમન કરી દુઃખરહિત (થયો). ૧૪

પહેલાં ભગવાનનું ચિંતન કરીને ગએલ હોવા છતાં પણ ઘણું લયાનક (વન) જોઈને બહિર્મુખ થતાં ' પરિશ્રાન્તેન્દ્રિયાત્મા ' સર્વ તરફથી (ઘણું) થાકેલ ઇન્દ્રિયો અને આત્મા દેહ હતો જેનો (તેવો થયો), તેમજ તરસથી અભિભવ પામેલો અને ભૂખ્યો થયો. કોઈ એક નદી પાર્વતીનો કુંડ થયેલ ધરો (હતો). તે વૃક્ષ વિગેરેથી શીતલ હતો. ત્યાં સ્નાન કરી અને (જલ) પાન કરીને ફરીથી આત્માનું ચિંતન કરવા ' ઉપસ્પૃષ્ટઃ ' આચમન કર્યું. માત્ર ચિંતન કરવાથીજ અંતઃકરણનું દુઃખ દૂર (થાય), અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનું (દુઃખ) સ્નાન અને (જલ) પાન વિગેરેથી દૂર થયું. ૧૪

तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः ।

आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ १५ ॥

તે મનુષ્ય રહિત વનમાં પીપળાની છાયાનો આશ્રય કરેલાએ મેં જેવું શ્રવણ કરેલું તે પ્રમાણે આત્માથી આત્મામાં રહેલા આત્માનું ચિંતન કર્યું. ૧૫

એવી રીતે સાવધાન થઈને મનુષ્યનો સંબંધ જરા પણ ન હોવાથી કોલાહલ પાપ વિગેરેના સંબંધ વિનાના ઉત્તમ પ્રદેશ વનમાં, અને તેમાં પણ પીપળાની

* કારણ કે આ વનમાં જ તેણે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્મનું કહેલ છે. જૂઓ શ્લો. ૧૫. ૧૬.

છાંયાનો (મેં) આશ્રય કર્યો, એટલે પાછલા ભાગથી વૃક્ષનો સ્પર્શ કરી રહેલાએ (મેં) આત્માનું ચિંતન કર્યું કે, ' હું કેાણુ (હું) ' ? અને તેવી રીતે તે (હું) ને આત્મા તરીકે જાણવામા આવતાં, ' હું કેાનાથી આવેા પ્રકાશું છું ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, પોતાથીજ એટલે પોતાના પ્રકાશવાળા આત્માથીજ (હું આવેા પ્રકાશું છું એમ જાણ્યું). એવી રીતે પોતાના પ્રકાશવાળા આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી, ફરીથી ગૂઢ ઉપદેશના સ્મરણથી, ' જેનું હું આત્મા આસન થયેલો છું તે આ કેાણુ ? ' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, આત્મામાંજ પ્રકાશતા (ભગવાનનાં) મને દર્શન થયાં, તે તો ' જેનું શ્રવણ કરેલું ' તે પ્રમાણે ' શબ્દોથી ચિંતન (કરવા) થી (જણાએલી ભગવાનની) માનસી મૂર્તિ હતી. ૧૫

ધ્યાયતશ્વરણામ્ભોજં ભાવનિર્જિતચેતસા ।

ઔત્કળ્યાશ્રુકલાક્ષસ્ય હૃદ્યાસીન્મે શનૈર્હરિઃ ॥ ૧૬ ॥

લકિતએ વશ કરેલા ચિત્તથી ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં ચિંતાથી થોડાં આંસુ આવેલ આંખવાળાના મારા હૃદયમાં ધીરે ધીરે ભગવાન પ્રકટ થયા. ૧૬

તે પ્રાપ્ત કરીને વિચારનો આરંભ કર્યો ત્યારે લકિત ઉત્પન્ન થઈ. તે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે (ભગવાનના) ચરણકમલના ધ્યાનનો આરંભ કર્યો. પછી લકિતએ વશ કરેલા ચિત્તથી ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં લકિતનો આનંદ પૂર્ણ થયો. તેથી પ્રેમને લીધે (ભગવાનનાં ' દર્શન ' માટેની) ચિંતાથી આનંદનાં આંસુ વિગેરે થયાં. પછી ચિંતાથી થોડાં આંસુ આવેલ આંખવાળાના (મારા) હૃદયમાં ખડાર (ભગવાનનાં) દર્શન ન થતાં હોય ત્યારે ચિંતન ચાલુ રહે તે માટે ભગવાન ધીરે ધીરે પ્રકટ થયા.

મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિના અંદરના ભાગમાંથી ભગવાન પ્રકટ થયા, ત્યારે માનસી (મૂર્તિ) અને પ્રકટ થયેલ (ભગવાન) મળી જતાં જે થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

પ્રેમાતિભરનિર્મિત્તપુલકાક્ષોઽતિનિર્વૃતઃ ।

આનન્દસમ્પ્લવે લીનો નાપશ્યમુમયં મુને ॥ ૧૭ ॥

પ્રેમના ઘણા પૂરથી રોમાંચ ખડાર નીકળેલ અંગવાળા, ઘણા સુખી થયેલ આનંદના પૂરમાં ડુબેલાએ મેં, હે મુનિ ! ખને જોયા નહીં. ૧૭

આ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (થયો). એજ પ્રમાણે બ્રહ્માનો સાક્ષાત્કાર પણ (થયો). જેમ ગંગાના જલમાં દેવતારૂપ ગંગાનું ધ્યાન કરવામાં આવે, ત્યારે જો

* ' તત્ત્વઘ્ના ચિંતાધામારબ્ધાયામ્ ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

સાક્ષાત્ ભગવત્પદી (ગંગાદેવી) પ્રકટ થાય, તેવી રીતે સર્વ આત્માઓનાં આત્મા થએલા (અને) આત્મામાં રહેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે જો સાક્ષાત્ ભગવાન પોતાની મેળે પ્રકટ થાય, ત્યારે તે સ્થિર થએલ (ભગવાન) માં પ્રવેશ (થાય તે) સાયુજ્ય. જેમ જલ દેવતામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે નદી સૂકાઈ જાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રકટ થએલા ભગવાનની સન્નિધિથી ઘણાજ આનંદ થયો. તે આનંદનું ' અતિમરઃ ' ઘણું પૂર થયું. સન્નિધિના ચિહ્નનો એક પછી એક ઘણાં ઉત્તમ ધર્મોથી તે પૂરથી બહાર નીકળેલ છે પુલકાઃ રોમાંચો જેના (તેવો હું થયો). (આનંદ) રૂંવાડાંના છિદ્રોદ્વારા બહાર નીકળ્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે બધા અંગો આનંદથી ભરપૂર થયાં ત્યારે (હું) ઘણો સુખી થયો. થાંત આનંદથી ભરપૂર થયો, એવો અર્થ છે. અને તે* ફરી આનંદના પૂરમાં-ગંગામાં-થીજ બહાર કાઢેલ (એક) લોંટો જલ પાછું ગંગામાં નાખવામાં આવેલું ગંગાજ થાય છે તેમ-આનંદના પૂરમાં ડૂબ્યો. ત્યારે મેં (મને) પોતાને અને ભગવાનને બંનેને જોયા નહીં. ' હે મુનિ ! ' એવું સંબોધન (વ્યાસની) સંમતિ મેળવવા (કરેલું છે), કારણકે કોઈક સમયે મુનિઓને એ પ્રમાણે થાય છે. આનંદમાં પ્રવેશ કરેલ ચૈતન્ય પદાર્થ ચૈતન્ય તરીકે જણાતો નથી, એવો અર્થ છે. ૧૭

રૂપ ભગવતો યત્તન્મનઃકાન્તં શુચાપહમ્ ।

અપશ્યન્ સહસોત્તસ્થે વૈઠ્ઠવ્યાદુર્મના ઇવ ॥ ૧૮ ॥

ભગવાનનું જે રૂપ મનનું સ્વામી અને શોકનો નાશ કરનારું હતું, તેને ન જોતાં પીડાએલ મનવાળાની પેઠે વિકલતાથી હું એકાએક ઉભો થયો. ૧૮

પછી ભગવાનની ઈચ્છાથી ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે (મારો) પોતાનો આનંદ પણ તિરોહિત થતાં, (ભગવાનની) માનસી મૂર્તિ પણ તિરોહિત થઈ, કારણકે ભગવાનથી (તેમનો) પરાભવ થયો. ત્યારે મનના સ્વામી તરીકે પ્રકાશનું, સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારું ભગવાનનું રૂપ ન જોતાં ' અહીંથી (ભગવાન) ક્યાં પધારી ગયા ? ' એવી બુદ્ધિથી હું એકાએક ઉત્તસ્થે ઉભો થયો. ' અંદર રહેલો પદાર્થ બહાર જવાનું કેમ સંભવે ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' વિકલતાથી ' એમ કહેલું છે. વિકલતાને લીધે (મને તે) સૂઝ્યું નહીં, એવો અર્થ છે, કારણકે વિકલતા સર્વાનું વિસ્મરણ કરાવનારી છે. વળી હું પીડાએલ મનવાળા જેવો થયો. દુર્ગત પીડાએલ છે મનઃ મન જેનું તેવો (થયો). જેમ (પોતાના) સર્વસ્વનો નાશ થાય, ત્યારે સર્વમાં ચોંટી રહેલું ચિત્ત નાશ પામેલ હોય તેવું થાય છે, તેમ ભગવાનની મૂર્તિ (તિરોહિત થતાં) તેનું (નારદનું) ચિત્ત થયું, એમ (તે) દુષ્ટ થયું. ૧૮

* ' તે ' શબ્દ નારદ માટે જ લેવાયેલ છે, ' હું ' એવો અર્થ છે, અથવા નારદનો ' આત્મા ' એ શબ્દથી જાણવો.

ફરી કેટલાક સમય સુધી સમાધિ કરવાથી (મેં) જાણ્યું કે, લગવાન પ્રકટ થએલા હોવાથી તેમનાથી આ સર્વ (આનંદ) થએલ-તેથી સાવધાન થઈને ફરીથી લગવાનનાં દર્શન (કરવા) માટે ધ્યાન (કરવા) નો આરંભ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

દિદ્ધુસ્તદહં ભૂયઃ પ્રણિધાય મનો હૃદિ ।

વીક્ષમાણોઽપિ નાપશ્યમવિતૃપ્ત ઇવાતુરઃ ॥ ૧૯ ॥

તેનાં ફરીથી દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ મેં મનને હૃદયમાં લગાડીને જોવા છતાં-રોગી તૃપ્તિ વિનાનો રહે તેમ-દર્શન થયાં નહીં. ૧૯

‘તેના પ્રકટ થએલાં લગવાનનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ મેં તે (કાર્ય) માં લગવાનનું ધ્યાન જ સાધન છે એમ જાણીને, ફરીથી મનને લગવાનની મૂર્તિ જેમાં રહેલી તે હૃદયમાં સ્થિર કર્યું. તેનાથી માનસી મૂર્તિને જોવા છતાં મને લગવાનનાં દર્શન થયાં નહીં. તે ‘જોવા છતાં દર્શન થયાં નહીં’ શબ્દોથી કહેલ છે. ત્યારે મને દુઃખ થયું એમ ‘રોગી તૃપ્તિ વિનાનો રહે તેમ’ શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ તાવ વિગેરે રોગવાળો માંદો, કોઈવાર દ્રાક્ષ વિગેરે આપવામાં આવે તેથી તૃપ્ત ન થતાં ફરી (તે) માગે ત્યારે (તેને) તે મળે નહીં, અને તેથી (તેના) રસમાં આસક્ત થએલો ઘણું દુઃખ પામે છે, કારણ કે તાવવાળાને ઘણી દ્રાક્ષ સુખકારક નથી, પરંતુ (થોડી) રુચિ કરાવનારી છે. (મારા અનુભવને) માર્ગ મળતો આવેલ હોવાથી તે સાચો હોવાના જ્ઞાનથી અને લગવાન પ્રકટ થએલ હોવાથી ખાધેલું એકેલાની પેઠે કાંઈક તૃપ્તિ તો થઈ જ, છતાં પણ સારી રીતે તૃપ્તિ ન થઈ. ૧૯

છતાં પણ મેં પ્રયત્ન તજ્યો નહીં, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

एवं यत्नतं विजने मामाहाऽगोचरो गिराम् ।

गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ ૨૦ ॥

એ પ્રમાણે નિર્જન (વન) માં પ્રયત્ન કરતા મને વાણીથી વર્ણન ન થઈ શકે તેવાએ શોકનું શમન કરતા હોય તેમ ગંભીર અને કોમલ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૦

‘નિર્જન’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે તે) બીજા મનુષ્યની વાણી હોવાનો સંભવ ન હતો. ‘આ તે (કહેનાર) કોણ હતા?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી ‘વાણીથી વર્ણન ન થઈ શકે તેવા એ’ એમ કહેલું છે. ‘જ્યાંથી વાણી (મનની સાથે પહોંચ્યા વિના) પાછી ફરે છે’ એ કૃતિ પ્રમાણે તે (કહેનાર) લગવાનના શાસ્ત્રથી જણાય તેનું સાકાર ગ્રહ હતું એવો (અર્થ છે). ‘ગંભીર અને કોમલ વાણીથી’ શબ્દોથી, તેમનું વાક્ય કહેલ. (વાણી) ગંભીર હોવાથી

પડવો પડતો ન હોતો, (અને) કોમલ હોવાથી (તે) આકાશ પુરુષની વાણી ન હતી. તે (નારદ) નો શોક આ (આવો) હતો કે, શું મેં ભ્રમથી અથવા સ્વપ્નમાં કાંઈક અનુભવેલું ? તેમ હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણ ન (ગણાય), તેથી અને (ભગવાનનાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ઘણું દુઃખ થયેલું. એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારનો શોક (થયેલ). તેનું શમન કરતા હોય તેમ (કહ્યું). (શોક) હતો તેથી શમન (કયું) અને ભવિષ્યમાં તે ઉત્પન્ન થશે, અને અત્યારે (રહ્યો) નથી. તેથી ' શમન કરતા હોય તેમ ' એમ કહેલું છે. ૨૦

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) ભગવાનનું વચન કહે છે :—

હન્તાઽસ્મિન્મનિ ભવાન્ મા માં દ્રઙ્દુમિહાર્હતિ ।

અવિપક્વકપાયાણાં દુર્દર્શોઽહં કુયોગિનામ્ ॥ ૨૧ ॥

અરે ! આ જન્મમાં તું અહીં મારાં દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. જેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકેલી ન હોય તેવા કાચા યોગીઓને મારાં દર્શન દુર્લભ છે. ૨૧

‘ અરે ! એ દુઃખી થયેલાનું સ્નેહથી કરેલું સંબોધન છે. આ જન્મમાં તું મારાં દર્શન કરવા યોગ્ય, અને આ સ્થળે (દર્શન કરવા યોગ્ય નથી). તેમ (કહ્યું) ન હોત તો (નારદ) મરણ સુધી આ સ્થળે જ રહેત. તેથી વૈકુંઠમાં અથવા ણીજ સ્થલે ણીજ જન્મમાં દર્શન થશે. ઉત્તરાર્ધથી આ સ્થલે દર્શન ન થવાનું કારણ કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારે રાગ વિગેરે (ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ) પાકેલ નથી જેના તેવો (તું છે). અત્યારે ભક્તિ, જ્ઞાન વગેરે ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી (રાગ વિગેરે) પરાભવ પામી તિરોહિત થઈ રહેલા છે, પરંતુ સમય જતાં ણીજનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને ભગવત થશે, તેથી તેઓને પકવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ (કહ્યું). ‘ કર્મો ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવનારાં છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમને) પકાવનારાં કર્મો કરવાં જોઈએ, એવો અર્થ છે. ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકેલી ન હોય ત્યારે પણ જો સાધનોમાં ઘણો આશ્રય હોય તો કોઈક સમયે દુઃખથી મારાં દર્શન થઈ પણ શકે, તે (મારાં) દર્શન દુર્લભ છે ’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘ કાચા યોગીઓ ’ એટલે વિઘ્નેથી (યોગ કરતાં) અટકી ગયેલા તેથી (નારદની) ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પહેલાં પાકેલી ન હતી. ૨૧

એક વાર તો પ્રમેયના બલથી દર્શન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સકૃદ્દર્શિતં રૂપમેતત્કામાય તેઽનઘ ।

મત્કામઃ શનકૈઃ સાધુઃ સર્વાન્મુશ્વતિ હૃચ્છયાન્ ॥ ૨૨ ॥

૧ ‘ અહીં ’ દર્શન કરવા યોગ્ય નથી, એમ દેશ દર્શાવેલ ન હોત તો. (પ્ર)

હે પાપરહિત ! એક વાર જે (મારાં) સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું તે આની કામના થાય તે માટે (કરાવ્યું). મારી કામના કરનાર સત્પુરુષ ધીરે ધીરે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. ૨૨

આ સ્વરૂપનાં જે એક વારદર્શન કરાવ્યાં, તે તારામાં (તેની) કામના ઉત્પન્ન થાય તે માટે, તે (સ્વરૂપ) ના સંબંધી* ખાસ ઇચ્છા થાય તે માટે (કરાવ્યાં), જે કામનાથી અહીં (સંસારમાં) રહી ન શકે (થકાય). ‘(તેની) કામના થવાથી શું થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલ છે. મારામાં કામ (મારી કામના થાય). ‘ધીરે ધીરે’ શબ્દથી એમ (કહેલું છે) કે (મારા વિષેના) કામદ્વારા જેમ જેમ હૃદયમાં મારો પ્રવેશ થાય, તેમ તેમ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. વળી બારંભમાં સત્પુરુષ થાય છે, કારણ કે સત્પુરુષથી જ (હું) પ્રાપ્ત થાઉં તેવો હું, અને (સંસારમાં) રાગ વિગેરેથી સત્પુરુષપણું નષ્ટ થતું હોવાથી (સત્પુરુષ થયા) ઇથી બધી રાગ વિગેરે કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. ૨૨

‘ત્યારે શું સાધન કરવું?’ એ બાણુવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

સત્સેવયાઽદીર્ઘયાઽપિ જાતા મયિ દૃઢા રતિઃ ।

હિત્વાઽવ્યમિમં લોકં ગન્તા મજ્જનતામસિ ॥ ૨૩ ॥

દૂંકા સમયની પણ સત્પુરુષોની સેવાથી મારામાં દૃઢ પ્રેમ (તને) થયો છે. દોષવાળા આ લોકને તજીને તું મારા સેવકપણું પ્રાપ્ત કરીશ. ૨૩

સાધન તો તારું થયેલ છે, કારણ કે દૂંકા સમયની પણ સત્પુરુષોની સેવાથી મારામાં દૃઢ પ્રેમ થયો છે. ‘ત્યારે શું ન્યૂનતા છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં દોષવાળા (આ લોકને) તજીને’ એમ કહેલ છે. દેહકં તો દુષ્ટ છે, તે પડશે ત્યારે મારા સેવકપણું થશે. ‘આ વંધતો હોવાથી† લવિષ્યનો દેહ પણ તેવો થશે’ એવી ાંકા થાય, તે સંબંધમાં કહે છે કે, ‘મજ્જનઃ’ મારો સેવક, તત્તા તે પણું એટલે મારા સેવકપણું (પ્રાપ્ત કરીશ). સેવક ન હોવા છતાં પણ સેવકપણું પ્રાપ્ત કરીશ. ૨૩

‘જ્ઞાન વિગેરે સાધન બીજા દેહમાં ન હોવાથી ત્યારે આપનાં દર્શન કેમ થશે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

મતિર્મયિ નિવદ્વેયં ન ત્રિપદ્યેત કર્હિચિત્ ।

પ્રજાસર્ગનિરોધેઽપિ સ્મૃતિશ્ચ મદનુગ્રહાત્ ॥ ૨૪ ॥

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

† શ્વર હોવાથી.

‡ દેહ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને કર્મનો સ્વભાવ વધ્યા કરવાનો છે તેથી, એવો અર્થ જણાય છે.

મારા સંબંધવાળી આ મંત્રિ અને સ્મરણ મારા અનુગ્રહને લીધે કોઈ પણ સમયે પ્રજ્ઞની સૃષ્ટિ અને પ્રલય સમયે પણ નાશ નહીં પામે. ૨૪

આજ જ્ઞાન ત્યારે (જીજ્ઞાસુમાં) પણ ચાલુ રહેશે. (તેનો) નાશ થવાનો ભય નથીજ, કારણ કે તેને મારો ઘણો સંબંધ થયેલો છે. જેમ માઈ સાયુજ્ય થાય ત્યારે છવેનો અવિદ્યાથી તિરોભાવ થતો નથી, તેમ જ્ઞાન વિગેરેનો પણ (તિરોભાવ થતો નથી). મારાં જ્ઞાનની પ્રેરે તે પણ થશે (રહેશે) એવો (મારો) અનુગ્રહ છે. તે ' કોઈપણ સમયે ' શબ્દથી કહેલ છે. પ્રજ્ઞની સૃષ્ટિ અને પ્રલય સમયે પણ ' શબ્દોથી (જ્ઞાનનો) નાશ કરનાર જે સમયો કહીને, (તે જ્ઞાનનો નાશ) ન થવાનું કહેલ છે. ' અને સ્મરણ ' શબ્દોથી જીજ્ઞાસુ વરદાન કહેલ છે. વળી પહેલાં અનુભવ કરેલા સર્વ પદાર્થોના સ્મરણનો પણ નાશ નહીં થાય, એવો અર્થ છે આથી ૧ સદા સાંવધાન રહે એમ (કહેલું હોવાનું) અહીં સિદ્ધ થાય છે. ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવી જોઈએ, અને વિદ્વેષથી અટકવું નહીં જોઈએ, જીજ્ઞાસુ તો મેં (ભગવાને) જ કરેલું છે. મારામાં કામના (કરવી), વિષયોમાં કામના (રાખવી). આ દેહ પડશે તેજ સમયે મારા સેવકના શરીરની પ્રાપ્તિ થશે. જ્ઞાનનો નાશ નહીં થાય, અને સર્વ પદાર્થોનું સ્મરણ (રહેશે). * તેમાં ૨ એમ સિદ્ધ થયું કે નિર્વિઘ્નપણે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનો ઉપાય તારે તરતજ કરવો જોઈએ. ૨૪

एतावदुक्तोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।

अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २५ ॥

આટલું (કહીને) તે મહત્ થયેલું, આકાશહેતુવાળું હેતુરહિત ઈશ્વર શાંત રહ્યું, અને દયાકરાએલાએ મેં તે મોટાઓના મોટાને-મસ્તકથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ૨૫

' આટલું (કહીને) ' ભવિષ્યમાં (કરવાનો) ઉપાય દયાથીજ પોતાની મેળે જણાશે તેથી (તે) કહ્યા વિનાજ, ઉપર કહ્યું તેટલું જ કહીને શાંત રહ્યું. (કહેલું) પ્રમાણ છે એમ જણાવવાં કહેનારનું વર્ણન કરે છે. સારી રીતે જણાએલ ન હોવાથી નપુંસક શબ્દોનો

* ' મારાં ' એટલે ભગવાનનાં જેમ ભગવાનના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી, તેમ તારા (નારદના) જ્ઞાનનો પણ નાશ નહીં થાય એવો ભાવ છે.

૧ ' આથી ' એટલે ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થયેલ પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી. (પ્ર)

+ આ ભાગથી નારદનું કર્તવ્ય જણાવેલ છે.

* આ ભાગથી ભગવાને તેને માટે જે અનુગ્રહથી કરેલ છે તે કહેલ છે.

૨ ' તેમાં ' એટલે ભગવાનના વાક્યમાં. (પ્ર)

પ્રયોગ કરેલો છે. 'તે' શબ્દથી સામાન્ય રીતે કહેલ છે. 'મહત્ થયેલું' શબ્દથી એમ (કહેલ છે) કે:- ' આ મોટા થયેલાનો નિઃશ્વાસ (વેદ) છે '. વાક્ય પ્રમાણે વેદની ઉત્પત્તિનું મૂલ થયેલું, (વેદ) પ્રમાણ થાય તે માટેજ મહત્ થયેલું. ' આકાશ હેતુ-વાળું ' શબ્દથી આકાશ પુરુષ ન હોવાનું જણાવેલ છે. આકાશ તો ભગવાનનું અનુમાન કરવાનારું છે, કારણ કે (તે) ભગવાનનું પહેલું કાર્ય છે, અથવા તેવા પ્રકારે^૧ કહેવાનું કારણ છે, કારણ કે તે કાર્ય પણ તેવા પ્રકારે કહે છે. ' હેતુ વિનાનું ' છે, કારણ કે ભગવાનનું અનુમાનથી જ્ઞાન થતું નથી, કેમ કે (તે) આત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ છે. જુદા^૨ રૂપનું હોય તો પણ વ્યાપ્તિ વિગેરે ભગવાનનું લક્ષણ જણાવી શકતા નથી. તે ' ઈશ્વર ' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાનમાં) કરેલું ફેરવી નાખવાની શક્તિ હોવાથી (ધૂમ વિગેરે) હેતુથી જેમ અગ્નિ વિગેરે સાબિત થાય છે, તેમ ભગવાન સાબિત થતા નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વ પ્રમાણથી પર અને સર્વમાં પ્રમાણ છે એમ કહ્યું. મેં પણ તેમણે કહેલ તે કયું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, તે પૈકી વિદ્યન થાય તે માટે તે ભગવાનનેજ નમસ્કાર કરે છે. પહેલાંનો પરિચય હોવાથી ' તે ' એમ કહેલું છે. ઈશ્વર ફલનું દાન કરે છે એ મત પ્રમાણે પણ જે (પ્રમાણે) (જે કરવાથી) ફલ આપે તે માટે (નમન) કર્યાનું કહેલ છે. ' માત્ર નમસ્કાર કરવાથી તે (ફલ દાન) કેમ કરે ? એવી થંકા થાય, તેથી ' મોટાઓના મોટાને ' એમ કહેલું છે. બહુ મોટા હોય તેમના પ્રતિ તેટલું (નમન) જ કરવું જોઈએ. (ભગવાનના) શબ્દો બહાર સાંભળેલા, તેથી ભગવાન બહાર રહેલા છે એવા (વિચારથી) બહાર મસ્તકથી ઝવનામાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો, અને આ યોગ્યજ હતું, કારણકે ભગવાને ઘણી દયા કરેલી તે ' દયા કરાએલાએ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન હું કરું છું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

નામાન્યનન્તસ્ય હતત્રપઃ પઠન્ ગુહ્યાનિ મદ્રાણિ કૃતાનિ ચ સ્મરન્ ।

ગાં પર્યટંસ્તુષ્ઠમના ગતસ્પૃહઃ કાલં પ્રતીક્ષન્વિમદો વિમત્સરઃ ॥ ૨૬ ॥

નષ્ટલજ્જવાળો (થઈ) અનંતના નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં અને (તેમનાં) છૂપાં રાખવા યોગ્ય કલ્યાણકારક કર્મોનું સ્મરણ કરતાં પૃથ્વી ઉપર ફરતાં સંતુષ્ટ મનવાળો, ઈચ્છા વિનાનો, અહંકાર રહિત (અને) ઈર્ષ્યારહિત (થઈ હું) કાલની રાહ જોતો રહ્યો. ૨૬.

ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે. રાગ વિગેરે વસ્તુતઃ તામસ છે. તેઓના પણ વાસનાના પ્રકારો રાજસ છે. અવિદ્યાના પ્રકારો તેઓનાં પણ મૂલ થયેલાં છે

૧ ' તેવા પ્રકારે ' એટલે અદ્રશ્ય સ્વરૂપથી. (પ્ર)

૨ (ભગવાનનું) આત્માથી જુદું રૂપ અનુમાનની જણાય તેવું નથી. (પ્ર)

પ્રયોગ કરેલો છે. 'તે' શબ્દથી સામાન્ય રીતે કહેલ છે. 'મહત્ થયેલું' શબ્દથી એમ (કહેલ છે) કે:- ' આ મોટા થયેલાનો નિઃશ્વાસ (વેદ) છે '. વાક્ય પ્રમાણે વેદની ઉત્પત્તિનું મૂલ થયેલું, (વેદ) પ્રમાણ થાય તે માટેજ મહત્ થયેલું. ' આકાશ હેતુ-વાળું' શબ્દથી આકાશ પુરુષ ન હોવાનું જણાવેલ છે. આકાશ તો ભગવાનનું અનુમાન કરવાનારું છે, કારણ કે (તે) ભગવાનનું પહેલું કાર્ય છે, અથવા તેવા પ્રકારે^૧ કહેવાનું કારણ છે, કારણ કે તે કાર્ય પણ તેવા પ્રકારે કહે છે. ' હેતુ વિનાનું ' છે, કારણ કે ભગવાનનું અનુમાનથી જ્ઞાન થતું નથી, કેમ કે (તે) આત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ છે. જુદા^૨ રૂપનું હોય તો પણ વ્યાપ્તિ વિગેરે ભગવાનનું લક્ષણ જણાવી શકતા નથી. તે ' ઈશ્વર ' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાનમાં) કરેલું ફેરવી નાખવાની શક્તિ હોવાથી (ધૂમ વિગેરે) હેતુથી જેમ અગ્નિ વિગેરે સાબિત થાય છે, તેમ ભગવાન સાબિત થતા નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વ પ્રમાણથી પર અને સર્વમાં પ્રમાણ છે એમ કહ્યું. મેં પણ તેમણે કહેલ તે કયું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, તે પૈકી વિદ્યન થાય તે માટે તે ભગવાનનેજ નમસ્કાર કરે છે. પહેલાંનો પરિચય હોવાથી ' તે ' એમ કહેલું છે. ઈશ્વર ફલનું દાન કરે છે એ મત પ્રમાણે પણ જે (પ્રમાણે) (જે કરવાથી) ફલ આપે તે માટે (નમન) કર્યાનું કહેલ છે. ' માત્ર નમસ્કાર કરવાથી તે (ફલ દાન) કેમ કરે ? એવી થંકા થાય, તેથી ' મોટાઓના મોટાને ' એમ કહેલું છે. બહુ મોટા હોય તેમના પ્રતિ તેટલું (નમન) જ કરવું જોઈએ. (ભગવાનના) શબ્દો બહાર સાંભળેલા, તેથી ભગવાન બહાર રહેલા છે એવા (વિચારથી) બહાર મસ્તકથી ઝવનામાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો, અને આ યોગ્યજ હતું, કારણકે ભગવાને ઘણી દયા કરેલી તે ' દયા કરાએલાએ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન હું કરું છું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

નામાન્યનન્તસ્ય હતત્રપઃ પઠન્ ગુહ્યાનિ મદ્રાણિ કૃતાનિ ચ સ્મરન્ ।

ગાં પર્યટંસ્તુષ્ઠમના ગતસ્પૃહઃ કાલં પ્રતીક્ષન્વિમદો વિમત્સરઃ ॥ ૨૬ ॥

નષ્ટલજ્જવાળો (થઈ) અનંતના નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં અને (તેમનાં) છૂપાં રાખવા યોગ્ય કલ્યાણકારક કર્મોનું સ્મરણ કરતાં પૃથ્વી ઉપર ફરતાં સંતુષ્ટ મનવાળો, ઈચ્છા વિનાનો, અહંકાર રહિત (અને) ઈર્ષ્યારહિત (થઈ હું) કાલની રાહ જોતો રહ્યો. ૨૬.

ઈંદ્રિયોની વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની છે. રાગ વિગેરે વસ્તુતઃ તામસ છે. તેઓના પણ વાસનાના પ્રકારો રાજસ છે. અવિદ્યાના પ્રકારો તેઓનાં પણ મૂલ થયેલાં છે

૧ ' તેવા પ્રકારે ' એટલે અદ્રશ્ય સ્વરૂપથી. (પ્ર)

૨ (ભગવાનનું) આત્માથી જુદું રૂપ અનુમાનની જણાય તેવું નથી. (પ્ર)

અને તેઓનો અનુક્રમે કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, અને તેઓમાં^૧ પણ અધિકારો જુદા જુદા છે, તેથી એક (પુરૂષ) થી એક સમયે (તે) થઈ શકતા નથી. તેથી આ ત્રણેનો એક પ્રતિનિધિ કરવો જોઈએ. ભગવાનની કૃપાથી તે આ (નારદ) ને જે સૂઝ્યો તે તેણે કયો. ' ચક્રના ચિન્હવાળાનાં નામોનું સદા સર્વ સ્થળે કીર્તન કરવું ' એ વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાનના) નામ (લેવા) માં (અમુક) દેશ અથવા કાલની જરૂર નથી, છતાં એક નામ વારંવાર ન લીધા કરવું, કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારે બધાંએ સ્વરૂપોથી ભગવાનની સેવા કરવાનું શ્રુતિમાં સિદ્ધ થયેલું છે. એક નામ વારંવાર લેવામાં આવે ત્યારે તે અમુક સ્વરૂપનું હોવાથી, બધાં સ્વરૂપો સર્વ સ્થલે રક્ષણ ન કરે; અને (નામ) લેનારની અને શ્રવણ કરનારની^૨ (ભગવાન) હૃદવાળા હોવાની બુદ્ધિ થાય અને પાખંડપણું હોવાની શંકા પણ થાય. તેનું^૩ પ્રયોજન ' અનંતના ' શબ્દથી કહેલું છે. (' અનંતના ' એટલે) અનંત સ્વરૂપવાળાના તેમ થાય. (અનંતના નામો લેવાય) ત્યારે નામોનાં ભગવાનના અનંતગુણોનું સ્મરણ થાય. લોકમાં અલૌકિક કરનાર (તે) છંપું કરે છે. લોકો મશ્કરી કરે એવા લયથી, અને દેહ કુલ અને અંતઃકરણના ગુણોને લીધે લજ્જા થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલ કર્મ (કરવા) માં પણ લોક મશ્કરી કરે છે. તેમ હોવાથી લોકથી રક્ષણ કરવાની* બુદ્ધિથી, ભગવાનમાં શુદ્ધ ભાવ થતો નથી. તેથી (ભગવાન) તેઓનો^૪ ત્યાગ કરાવે છે. ' નષ્ટ લજ્જાવાળો ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે લજ્જાનો) નાશ થયેલ હોવાથી તે ફરી થવાની નથી. ક્રિયા અને કર્મની વચ્ચે અધિકારી નો શબ્દ આવેલ હોવાથી† નામનો ઉચ્ચાર કરવાના સંબંધમાંજ નષ્ટ લજ્જાવાળો હતો^૫. ઉચ્ચાર કરવો એટલે પોતે અભ્યાસ કરેલ હોય તે (નામો) ના અર્થનાં જ્ઞાન સાથે મોટેથી બોલવાં તે. વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યયથી તે સદા (કરતો હોવા) નું કહેલ છે. ચિત્ત ચંચલ હોવાથી તેનો જુદા પ્રકારનો X આશ્રય ' છૂપો રાખવા ચોગ્ય ' શબ્દથી

૧ ' તેઓમાં ' એટલે કર્મ વિગેરેમાં. (પ્ર)

૨ ' તે થઈને આમનું રક્ષણ કરે છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપાસ્ય સ્વરૂપજ રક્ષણ કરે છે. (પ્ર)

૩ ' આ સર્વત્ર બ્રહ્મ જાણતો નથી ' એવી શ્રવણ કરનારની બુદ્ધિ થાય છે, અને સર્વત્ર બ્રહ્મ જાણતો ન હોવાથી તે પાખંડી હોવાની શંકા થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ ' તેનું ' એટલે નામો અનંત હોવાનું. (પ્ર)

* લોક મશ્કરી ન કરે તેમ કરવું એ તેમનાથી રક્ષણ કરવું.

૫ ' તેઓનો ' એટલે લોકોનો. (પ્ર)

† ઉચ્ચાર કરવો તે ક્રિયા (પઠન) અને નામો (નામાનિ) કર્મ તેમની વચ્ચે અધિકારી નષ્ટ લજ્જાવાળો (હતવ્રતઃ), શબ્દ છે તેથી.

૬ પરંતુ વસ્ત્રનો ત્યાગ વિગેરેમાં લજ્જા નષ્ટ થયેલ નહતી. (પ્ર)

X મોટેથી ઉચ્ચાર કરવાનું નહીં; પરંતુ મનથી સ્મરણ કરવાનું.

કહેલ છે. જે ચરિત્રો છૂપાં રાખવા યોગ્ય એટલે લોકમાં સ્પષ્ટ પ્રકારે કહેવા યોગ્ય ન હોય તેવાં દ્રોષદી અનુન વિગેરે પ્રતિશયન અને સ્થાન વિગેરેમાં પુષ્ટિથી કૃપાથી કરેલા શયન સ્થાન વિગેરે 'કલ્યાણ કારક' મનને હરે તેવાં અને પોતાને નડે નહિ તેવાં^૧ 'કૃતાનિ' સ્પષ્ટ રીતે કરેલાં કર્મો અથવા કરેલાં અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં કર્મો (તું સ્મરણ કરતાં કાલની રાહ જોતો રહ્યો). ભગવાનની કૃપાથી તે (ભવિષ્યમાં કરવાનાં કર્મો) જણાયાં. 'પૃથ્વી ઉપર કરતાં' શબ્દથી શરીરનું કાર્ય કહેલું છે. ગાઢ સંયોગ (પૃથ્વી સાથેનો હોવાથી તેની) બીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'જો' શબ્દ યોજેલ હોવાથી ગાયની સેવાની પેઠે (આ કાર્ય) ધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર (જણાવેલ છે). 'પરંતુ' એટલે સર્વ તરફથી ફરવું તે. આથી (એમ કહેલ છે કે) સીધી રીતે એક માર્ગથી દેશ ઉપર ફરતો નહતો. સાધનના સાધન તરીકે^૨ એક અંગ કહીને 'સંતુષ્ટ મનવાળો' વિગેરે પાંચ અંગો ફલના સાધન તરીકે કહે છે. (૧) જે ભૂમિ ઉપર ફરવાનું બીજાં પ્રયોજનથી થાય, તો માત્ર તેટલાથી મનનો સંતોષ ન થાય, તેથી સંતુષ્ટ મનવાળા થવું જોઈએ, ફરવાનેજ ફળ તરીકે જાણવું જોઈએ. (૨) જે કે તે પ્રમાણે ફરવાથી લૌકિક અને અલૌકિક ફલો^૩ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તેઓની ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ તે ઈચ્છા વિનાનો 'શબ્દથી કહેલ છે. (૩) 'હઠ વિનાના કર્મો કરી શકાય તેવાં નથી. તેથીજ^૪ જોન્ટ અધ્યાયમાં કર્મના પ્રકાર કહેલ છે. તેમને જુદાં પાડનાર દેશ અને કાલ છે, અને (કર્મને) જુદા પાડનાર દેશ અને કાલનો સંબંધ હોય^૫ ત્યારે કયું (કર્મ) કરે? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કાલની રાહ જોતો' એમ કહેલ છે. વર્તમાન કુંદતનો પ્રત્યય યોજેલ હોવાથી શરુઆતથી આરંભી કાલની રાહ જોવી જોઈએ. તે (મ કરવા) થી શરીરનાં રક્ષણનાં સાધનો ન હોય ત્યારે અને સંતાપકારક (કાર્ય) હોય ત્યારે અતકરણમાં દુઃખ થતું નથી. (૪) દૈવની ગતિથી સન્માન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ અહંકાર ન કરવો જોઈએ, કારણ પૂજન થવાથી તેની ઉત્તમતા થતી નથી, ઉલટું તે 'મનુષ્ય ને માનિતા થએલા યોગીને યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે વિઘ્નકારક છે. (૫) વળી વિષયો પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે ઈર્ષ્યા કરવી નહીં. ઉલટું (તે) કાલ (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તેઓનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. વળી વિઘ્ન ન કરે તેવા

૧ ચિત્તમાં વિક્ષેપ ન કરે તેવાં (પ્ર)

૨ ચરિત્રમાં સ્મરણરૂપ અંગ નામનો ઉચ્ચાર કરવાનાં સાધન તરીકે કહીને (પ્ર)
ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવી એ ભગવાનનાં દર્શનનું સાધન છે. તે સાધનનાં સાધન તરીકે ભગવાનનાં નામોનો ઉચ્ચાર અને છૂપાં રાખવા યોગ્ય નામોનું સ્મરણ કરીને, એવો અર્થ જણાય છે.

૩ સન્માન, આશ્ચર્યકારક પદાર્થોનું અવલોકન, પવિત્ર દેશોનો અનુભવ વિગેરે. (પ્ર)

૪ 'તેથીજ' એટલે જાહેરી સુધી અધિકાર પ્રમાણે કર્મ ન થઈ શકવાથીજ. (પ્ર)

૫ 'પ્રયાગમાં મૂંઝાવણ' તુલા મકર અને મેષમાં પ્રાતઃ કાલે સ્નાન કરવું વિગેરે વાક્યોમાં જણાવેલ દેશ અને કાલના સંબંધ હોય ત્યારે.

વિષયો પ્રાપ્ત કરાવનારાં ભગવાનની આજ્ઞા પળાવનાર હોવાથી તેઓ વિષે ઈર્ષ્યાથી ઉલટું (પ્રેમ) ન કરવું. શાસ્ત્રમાં મના કરેલ વિષયો પ્રાપ્ત કરાવનારા વિષે તો વિઘ્ન કરનારાઓ પેઠે સહન કરવું ૨૬

એવી રીતે છ અંગો સહિત (ભગવાનના) નામોનો ઉચ્ચાર કરતાં ભૂમિ ઉપર ફરવાનું ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને પકાવવાનું સાધન (હતું). તે કેમ જાણી શકાય તેવી અથવા ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓનું પકાવવાનું સાધન હતું, તે જાણવાની ઇચ્છાથાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે.

एव कृष्णमतेर्ब्रह्मन्सक्तस्यऽमलात्मनः ।

કાલઃ પ્રાદુરભૂતકાલે તદિત્સૌદામની યથા ॥ ૨૭ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! શ્રી કૃષ્ણમાં મતિવાળા, આસક્તિ વિનાના, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાનો મારો કાલ-જેમ સોદામની વિજળી વર્ષાકાલમાં થાય તેમ-સમય થતાં દેખાયો. ૨૭

એ પ્રમાણે ફરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં મતિ થાય છે. તેજ સમયે વિષયોમાંથી આસક્તિ જતી રહે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ રુચે કે તરત જ વિષયોગમતા નથી. ' હે બ્રહ્મન્ ! ' એવું સંબોધન પણ (વ્યાસની) સંમતિ માટે (કરેલું છે). શ્રીકૃષ્ણમાંની મતિથી વિષયોમાંથી આસક્તિ જતી રહી કે તરત જ અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું. તેજ સમયે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પાકી ગઈ એવો અર્થ છે. (તેમને) પકવવાજ શરીરનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી અને (તે) ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ પાકી ત્યારે શરીરનું બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી, તેનું ગ્રહણ કરવા કાલ જણાયો. ' સમય થતાં ' એટલે શરીરનો આરંભ કરાવનાર અદૃષ્ટ સંમાપ્ત થયું ત્યારે, અથવા (મારો) શાપ^૧ સંમાપ્ત થયો ત્યારે. અથવા (' કાલે ' શબ્દનો) પાછળના સાથે સંબંધ (લેવો). ' સમય થતાં ' એટલે વર્ષાકાળમાં, કેટલાકર ' તદિત્ ' એટલે ' તરત ' કહે છે; અને સૌદામની એટલે સુદામ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી. અથવા ' તદિત્સૌદામની ' એ એક શબ્દ લેવો. ' વિજળીના જેવા પીળા ' * વિગેરેમાં એકરથલ માટે પ્રયોગ કરેલ છે. જેમ ગર્જનાવાળી વૃષ્ટિ

† અત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવી જીવન ચાલુ રહેવાથી પર્વતનું કરવામાં સાહચ્ય કરનારા ઉપર પ્રેમ કરવાથી તેમનામાં મન ચોરે તે પણ યોગ્ય નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં બ્રહ્માએ નારદને કહેલ છે કે તું શુદ્ધસ્થાત્રમ કર; જતાં નારદે તેમ ન કર્યું બ્રહ્માએ તેને શાપ આપ્યો કે ' તું ' સ્ત્રીની કામના કરનારો અને દાસીનો પુત્ર થઈશ. તેથી નારદ પહેલાં ઉપબર્હણ ગંધર્વ (સ્ત્રીની કામના કરનારો થયો), અને પછી દાસીનો પુત્ર થયો, તે શાપની સંમાપ્તિ થતાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ વિજયધ્વજ વિગેરે. (પ્ર)

* ' વિજળી જેવા પીળા ' એ ગીતગોવિંદમાં ' તદિદિવ પીતે ' ભગવાનના ઉરઃસ્થલના સંબંધમાં કહેલ છે.

પહેલાંથીજ વિજળી થાય છે, તેમ શરીરનો નાશ કરનાર રોગ વિગેરે કરતાં હવને લઈ જનારો કાળ પહેલાંજ દેખાયો, એવો અર્થ છે. ૨૭

પછી શુ થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

પ્રયુજ્યમાને મયિ તાં શુદ્ધાં ભાગવતીં તનુમ્ ।

આરબ્ધકર્મનિર્વાણો ન્યપતત્પાશ્વમૌતિકઃ ॥ ૨૮ ॥

તે શુદ્ધ ભાગવત દેહનો મને સંબંધ થતો હતો ત્યારે આરબ્ધ કર્મ જેનાં સમાપ્ત થયેલ તે પાંચમહાભૂતોનો બનેલ (દેહ) પડ્યો. ૨૮

દેહના વિયોગથી થતું દુઃખ જણાયુંજ નહીં. પહેલાંજ ભગવાનના સંબંધવાળો શુદ્ધ સત્ત્વનાં કાર્યરૂપ દેહ સમીપ આવ્યો, અને કાલ મને તરતજ ત્યાં લઈ ગયો. તે (દેહ) માં મને લઈ જવામાં આવતો હતો ત્યારે કેટલાક અંતર સુધી વિમાન તરફ મુખ રાખી શરીર પણ આવ્યું, પરંતુ મહાભૂતોનું બનેલું હોઈ ભારે હોવાથી પાંચ મહાભૂતોનાં (ભારે હોવામા) કર્મથી અને વૈકુંઠ જવાનું હોવાથી પડ્યું.* 'યોગમાં પ્રવ્રણ થાય છે, ત્યારે પણ શરીર રહે છે, આ કેમ પડ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આરબ્ધ કર્મ જેનાં સમાપ્ત થયેલ તે' એમ કહેલું છે. જે કર્મને લીધે આ શરીરનો આરંભ થયેલો તેની 'નિર્વાણ' સમાપ્તિ થઈ. જે (કર્મ) ની 'સમાપ્તિ' થઈ કહ્યો, તેથી કર્મ પણ મુક્ત (છૂટું) થયું; કારણ કે (તે હવે) પરંપરા ઉત્પન્ન કરનાર ન રહ્યું. વર^૧ વિગેરેનો આરંભ કરનાર કર્મરૂપ છે, અને તેની સમાપ્તિ તો માત્ર (ભાગવત) દેહ ગ્રહણ કરવાથીજ થઈ. (તે) દેહ તો બ્રહ્માંડરૂપ હતો. તે પડ્યો નહતો એમ જણાવવા 'મહાભૂતોનો બનેલ' એમ કહેલું છે. ૨૮

'ત્યારે બ્રહ્માંમાંથી (તમારી) ઉત્પત્તિ કેમ થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં નીચેના બે શ્લોકો કહે છે :-

કલ્પાન્ત ઇદમાદાય શ્યાનેઽમ્ભસ્યુદન્વતઃ ।

શિશયિષોરનુપ્રાણં વિવિશેઽન્તરહં વિભોઃ ॥ ૨૯ ॥

સહસ્રયુગપર્યન્તમુત્યાયેદં સિદ્ધક્ષતઃ ।

મરીચિમિશ્રા ક્ષયઃ પ્રાણેભ્યોઽહં ચ જજિરે ॥ ૩૦ ॥

* ભારે મહાભૂત પહેલાં પડ્યું, પછી તેનાથી હલકું એમ પાંચે પડ્યાં, કારણકે તે ભારે છે, અને વૈકુંઠ સુધી જઈ શકે નહીં, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ આરબ્ધ કર્મ પૂરાં થતાં, 'મારું શેવકપણુ પ્રાપ્ત કરીશ' એવું ભગવાને વરદાન આપેલું. છતાં આ ભાગવત શરીર કેમ આવ્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે.

૨ 'બ્રહ્માંડપર્યવહાયો' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ. (પ્ર)

કલ્પના અંતે આ (જગત) ને લઈને સસુંદ્રના જલમાં શયન કરનારમાં એક હજાર યુગ સુધી શયન કરવા ઇચ્છતા શક્તિવાળાની અંદર પ્રાણુની સાથે મેં પ્રવેશ કર્યો. (પછી) ઉઠીને આ (જગત) રચવા ઇચ્છનારના પ્રાણોમાંથી માનનીય મરીચિ (વિગેરે) ઋષિઓ અને હું ઉત્પન્ન થયા. ૨૬-૩૦

જ્યારે કલ્પ (બ્રહ્માના દિવસ) નો અંત થાય છે, ત્યારે પોતે રચેલ બધું ઉદરમાં રાખી નારાયણ શયન કરે છે, બ્રહ્મા પણ (તેમની) નાભિદ્વારા (તેમનાં) ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી નારાયણ સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરીને એક હજાર યુગ સુધી શયન કરે છે. માટે શરીર નિત્ય હોવાથી તે સમયે હું પણ શયન કરવા બ્રહ્માના નાકના નસ્કેરામાં જતા વાયુની સાથે (તેમના દેહની) અંદર ગયો. વાયુજ (અંદર) જાય અને (બહાર) આવે. હું તો ત્યાંજ રહ્યો. 'શક્તિવાળા' શબ્દથી (બ્રહ્માની તેમની અંદર) પ્રવેશ કરેલાઓને (અંદર) રાખવાની શક્તિ કહેલી છે. અંદર રહ્યાનો સમય એક હજાર યુગ સુધીનો હતો. તે સમયે રાજકલ્પમાં લગવાન તિરોહિત થયા. બ્રહ્મા તો બહાર નીકળ્યા. (બહાર) નીકળીને શયનમાંથી ઉઠી આ જગતને પહેલાંની પેઠે રચવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. ત્યારે રચવાની ઇચ્છા કરનાર તેમના અવયવોમાંથી મરીચિ જેઓમાં મુખ્ય હતા તેવા ઋષિઓ અને હું ઉત્પન્ન થયા. તે પૈકી ' જોળામાંથી નારદ ઉત્પન્ન થયા ' એ વચન પ્રમાણે હું લગવાનનો લકત હોવાથી (મને બ્રહ્માએ) જોળામાં રાખેલ-પછી પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) ની અંદર પ્રવેશ કરેલા હોવાથી, બ્રહ્માના પ્રાણરૂપ જુદા જુદા સ્થાને રહેલા લગવાનના અંશોમાંથી (મરીચિ વિગેરે) ઉત્પન્ન થયા, એવો અર્થ છે. ૨૬-૩૦

તે કૃપા થઈ તે (મારો) જન્મ થયેલ હોવા છતાં પણ તેવીજ ચાહુ છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

અન્તર્ગદિશ્ચ લોકાંસ્ત્રીન્યર્યેસ્યસ્કન્દિતવ્રતઃ ।

અનુગ્રહાન્મહાવિષ્ણોરવિઘાતગતિઃ ક્વચિત્ ॥ ૩૧ ॥

મહાવિષ્ણુની કૃપાથી કોઈ સ્થલે રોકાયા વિનાની ગતિવાળો (અને) વ્રતનો ભંગ થયા વિનાનો હું ત્રણ લોકની અંદર અને બહાર ફરું છું. ૩૧

જેમ બાલક પુત્ર ઘરની અંદર અને બહાર પણ ફર્યા કરે, તેમ હું બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર અથવા ત્રણ લોકની અંદર અને બહાર (ફરું) અથવા સાધારણ નિયમ પ્રમાણે બહાર ફરવાનું સંભવે, (તેથી) ' અંદર ' એમ કહેલ છે. (ત્રિલોકીમ્) શબ્દ તો ઘણાજ સંયોગ ને લીધે ખીણ વિભક્તિમાં (યોજેલ છે) ' આટલાથી શું (લાભ) ?, કારણ કે વાયુ વિગેરે પણ તેવા (ફરનારા) છે ' એવો પ્રશ્ન થાય; તેથી

‘મતનો ભંગ થયા વિનાનો’ એમ કહેલું છે. નથી ભંગ થયેલો ભગવાનનાં દર્શન (કરવા) રૂપ મતનો જેમાં’ તેવો (હું છું). ભગવાન સર્વ સ્થલે હોવાથી અમુક દેશની ઇચ્છા રાખ્યા વિના ભક્તોએ સર્વ સ્થલે (તેમના) દર્શન કરવાં જોઈએ; અને તેથી જે કોઈ સ્થલેજ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય, ત્યાંજ મતની હાનિ થાય, એવો અર્થ છે. ‘મચ્છર વિગેરેના હૃદયમાં પણ ભગવાન રહેતા હોવાથી, તેવા (સ્થલ) માં તમારી ગતિ કેમ થાય (થઈ શકે)?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘મહાવિષ્ણુની કૃપાથી’ એમ કહેલું છે. સર્વ સ્થલે રહેનાર તો દેશ અને કાલની હદ વિનાના હોય છે, મહાવિષ્ણુ તો વસ્તુની પણ હદ વિનાના છે. તેમની કૃપા પણ તેવીજ છે. તેથી નથી નથી થતું રોકાણ જેનું, તેવી ગતિ છે જેની (તેવો હું કહું) : કોઈ સ્થલે ‘શબ્દ કોઈપણ સ્થલે’ ના અર્થવાળો છે. ૩૧

એવી રીતે સંસંગથી આરંભીને સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં દર્શન થવા સુધીની એક શ્રવણ ભક્તિ કહી ગીલ (ભક્તિ) નો તો ભગવાનની કૃપાથી આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

દેવદત્તામિમાં વીणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ।

मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ૩૨ ॥

દેવોએ આપેલી, સ્વર બ્રહ્મથી શોભાવેલી આ વીણાને સ્વરમાધુર્ય-વાળી કરી, હરિની કથાનું ગાન કરતો હું ફર્યા કરું છું. ૩૨

‘ભક્તિમાર્ગમાં કોઈક સમયે દેવોએ કરેલ વિદ્ન થવાનું સંભવે એવી શંકા દૂર કરવા કીર્તનનાં અંગભૂત વિણા (દેવોએ) આપી, તેથી (તે) ‘દેવોએ આપેલી’ છે; તે નિશ્ચય નાદને પૂર્ણ કરનારી છે. ‘સ્વર બ્રહ્મથી (શોભાવેલી)’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેના ઉપર આંગળીઓ ફેરવવાનો શ્રમ પણ કરવો પડતો નથી. પણ* વિગેરે સ્વરો છે. નાદ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેજ બ્રહ્મ છે, તેનાથી ઉત્તમ પ્રકારે શોભાવેલી (વીણા) છે. તેવીને ‘મૂર્છયિત્વા’ (એટલે) સ્વરોનો માધુરી સંગીત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રાપ્ત કરાવીને તેમ કરવાથી રસ પ્રકટ થતો હોવાથી અટક્યા વિના કીર્તન થતું હોવાથી તેમ કરીને હરિની કથાનું ગાન કરતો ફરું છું. સર્વ તરફ ફરવાનું કીર્તનનું પણ અંગ છે. ૩૨

પહેલાનાં કરતાં શું ઉત્તમતા થઈ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :-

प्रगायतः स्ववार्पाणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।

आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ૩૩ ॥

* સારીગમ વિગેરે સાત સ્વરો નાક, કંઠ, ઉર, તાલુ જીભ અને દાંત એ છતાં સ્પર્શથી તે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી ‘પડંજ’ કહેવાય છે.

સંતો જેમના ચરણમાં છે (અને) કીર્તિ જેમને પ્રિય છે તે પોતાનાં (તેમનાં) વીર્યોનું ગાન કરનારના મારા ચિત્તમાં બોલાવ્યા હોય તેમ તરત દર્શન આપે છે. ૩૩

પહેલાં જેમનાં દર્શન માટે ઘણો પ્રયત્ન કરેલો, તે હવે પોતાની મેળેજ (પ્રકટ) થાય છે. તેનું કારણ ' (પોતાનાં વીર્યોનું) ગાન કરનારના ' શબ્દથી (કહેલું છે). જે પોતાનાં વીર્યોનું ઉત્તમ પ્રકારે ગાન કરે છે, તેને ભવિષ્યમાં વીર્ય ન જણાય તેવું ન થાય, તે માટે (અને) તે (વીર્ય) જણાય, અને બીજા વિષય (ચિત્તમાં) ન આવે તે માટે (ભગવાન) પોતેજ તરત (તેનાં) ચિત્તમાં આવે છે. ' શ્રવણ કરનાર ન હોવાથી (તે) અંગ વિનાનાં કીર્તનથી ક્ષેમ કેમ થાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' સંતો જેમના ચરણમાં છે ' એમ કહેલું છે. ' તીર્થાંત્રિ ' એટલે સંતો પાદે ચરણમાં છે જેમના તેવા (ભગવાન છે), કારણ કે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલા સર્વ સંતો ભગવાનના ચરણમાં રહે છે, અને ભક્તિને લીધે બીજાઓ પણ (રહે છે), કારણ કે ભક્તિનો શુણ્ણ તેવો છે; અને (નારદ ભગવાનનાં) ચરણને હૃદયમાં પધરાવીને ગાન કરે છે, તેથી શ્રવણ કરનાર સંતો હોવાથી કીર્તન અંગરહિત હોતું નથી. ' ભગવાન એવી રીતે બધી સામગ્રી કેમ પ્રાપ્ત કરાવે છે ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' કીર્તિ જેમને પ્રિય છે ' એમ કહેલું છે. પ્રિય પ્રિય છે શ્રવણ કીર્તિ જેમને તેવા (ભગવાન છે). તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે બધું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો ભાવ છે. ભવિષ્યમાં વીર્ય ન સ્કુરે ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ (તમને) બોલાવ્યા હોય તેવું થાય છે, અને (હું ભગવાનને) પ્રિય હોવાથી બોલાવતાં (તે) પધારે છે. ૩૩

એ પ્રમાણે સામગ્રીસહિત કીર્તનનું નિરૂપણ કરીને, ' લોકમાં સર્વત્ર તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તે માટે તમારે (વ્યાસે) તે વિષયનું વર્ણન કરવું જોઈએ ' એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં ફરી કહી કીર્તનને દૃઢ કરે છે :—

एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।

भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ૩૪ ॥

વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છાથી પીડાતા ચિત્તવાળાઓનું આ વારંવાર હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન નિશ્ચય ભવસાગર (તરવા) નું નાવ હોવાનું અનુભવેલું છે. ૩૪

વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છાથી પીડાતા ચિત્તવાળાઓનું હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણનજ ભવસાગર (તરવા) નું નાવ (હોવાનું) અનુભવેલું છે. ' આ ' એટલે (નારદ) પોતે કરે છે તેના સરણ. ' હિ ' નિશ્ચય શબ્દથી ઉપર કહેલાં હેતુઓ કહેલા છે. મોં માયાનું ત્રાયન્તે રક્ષણ કરે તે માત્રા વિષયો તેઓનો પણ માત્ર સ્પર્શજ

(ચિત્તને પીડનારો છે). ('સ્પર્શ') શબ્દના સૂચવેલા અર્થથી* તે મોટું પાપ હોવાનું સૂચવેલ છે. હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તેમનું (વિષયોનું) શ્રવણ થવાનું નહીં. તેમ (ચરિત્રનું) શ્રવણ કરવાનું ન થાય તો મોટો રોગ થયેલ હોવાથી પરલોકનું સાધન કરવાની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, (અને) પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે (વિષયોનો સ્પર્શ) રોગ ઉત્પન્ન કરનાર (થશે). (ચરિત્રનું) શ્રવણ તો તાવમાં હિતકારક ખોરકની પેઠે વિષયો પ્રાપ્ત કરાવતું નથી; અને 'વારંવાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે, વિષય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ (તેમના માટેની) ઇચ્છા રહેલી નહીં હોવાથી (તે રોગ કરતા નથી). આ (ચરિત્રનું વર્ણન) તો સુખપૂર્વકજ સંસારને તરાવનાર હોવાનો મેંજ અનુભવ કરેલો છે. (તે) સાધન હોવાનું કહીને 'હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન' શબ્દથી (તેનું) સ્વરૂપ કહેલું છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકમાં તે (હરિનાં ચરિત્રનું વર્ણન) જણાય તેવી રીતે ઉપાય હોવાનું કહેતાં, ખીન્ન સાધનો તેવાં (ઉપાય) નથી એમ કહે છે :-

यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ।

मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाऽऽत्माऽद्धा न शाम्यति ॥ ૩૫ ॥

વારંવાર કામ અને લોભથી હણાયેલું અંતઃકરણ મુકુંદની સેવાથી જેવી રીતે સાક્ષાત્ શાંત થાય છે, તેવી રીતે યમ વિગેરે યોગના માર્ગોથી (શાંત થતું) નથી. ૩૫

'ચિત્તની વૃત્તિઓને વશ રાખવી તે યોગ' એ સૂત્ર પ્રમાણે ચિત્તને સુધારવા માટેજ યોગની પ્રવૃત્તિ (થએલી) છે, છતાં પણ ચિત્ત સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે (યોગ) થાય છે. પ્રાણીઓનું અંતઃકરણ તો મરેલું હોય છે, (કારણ કે પ્રાણી) કામથી બળેલો અને લોભથી ડૂબેલો (હોય છે). તેનું જીવન તો મરેલાંને સજીવન કરવાની વિદ્યાથી થાય; વળી યમ વિગેરે યોગના માર્ગો છે. તે (માર્ગો) માં જે ચાલી શકે તેને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય, (અને) આ (પ્રાણી) વારંવાર હણાયેલ હોવાથી કામ અને લોભને પરવશ (થએલો) છે. (કામ અને લોભ) બંનેનું મૂલ અંદર છે, ક્રોધ વિગેરેનું (મૂલ) બહાર છે, તેથી તે બે કહેલા છે. મુકુંદ સંસારમાં ડૂબેલાઓને મોક્ષ આપનારા હોવાથી મરેલાંને સજીવન કરનારા છે. સેવા તો રોગ મટાડનારી છે, અને શ્રવણ (કરવા) થી ભગવાન (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં ચિત્ત સેવા ગમાડે છે. તેથી શ્રવણના પ્રકરણમાં પણ સેવા કહેલી છે. જો કે ભગવાનના આશ્રયવાળો યોગ પણ ધીરે ધીરે તેમ કરે છે, પરંતુ સેવા તો અદ્વા સાક્ષાત્ (ખારોબર તેમ કરે છે), કારણ કે યોગની સેવા કરતાં પણ યોગેશની સેવા

* 'સ્પર્શ' તો સૂચવેલ અર્થ સ્ત્રીસંબોધ હોવાથી.

ઉત્તમ છે. પોતાની જાતના હોય તે તરત શાંતિ કરાવનાર હોવાથી અંતઃકરણ માટે 'આત્મા' * શબ્દ ચોજેલ છે. ૩૫

આથી પણ કાંઈક રહસ્ય હશે, એવો સંશય રહે, તેથી નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्ठोऽहं त्वयाऽनघ ।
जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३६ ॥

હે નિબંધાપ ! મારા જન્મ અને કર્મોનું રહસ્ય (અને) તમારા આત્માને સંતોષ કરનાર તમે મને જે પૂછ્યું તે સર્વ આ (મેં તમને) કહ્યું. ૩૬

નારદ પોતાથી જ ઉત્તમ છે એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે, પરંતુ મેં આટલાં દુઃખનો અનુભવ કરેલો છે એવું રહસ્ય છે. તમારા ચિત્તમાં પણ ઉદ્વેગ થયાનું કારણ, 'સર્વનું' કારણ ભગવાન છે' એમ (મેં) કહ્યું. કહેવાનું પ્રયોજન 'આત્મતોષણમ્' ભગવાનની પ્રીતિ કરાવવાનું અથવા (તમને) અંદરનું સુખ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. ૩૬

નારદ હજી સુધી પણ સાધન કરવામાં રોકાયેલ છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોક કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ सूत कहे छै :—

एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।
आमन्त्र्य वीणां रणयन्त्ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥ ३७ ॥

એ પ્રમાણે વાસવીના પુત્રને કહીને સ્વતંત્ર મુનિ ભગવાન નારદ (તેમની) રણ લઈને વીણાને વગાડતા ગયા. ૩૭

(નારદને વ્યાસ) સામે ઉપકાર કરે તેની જરૂર ન હતી એમ (જણાવવા તેમને) 'ભગવાન' (કહેલ છે). (વ્યાસે) વળાવવા જવાનું વિગેરે ન કર્યું તેથી (તેમને) 'વાસવીના પુત્ર' કહેલ છે. ઉપર કહેલું સંભાષણના અંત તરીકે કહીને, 'આમન્ત્ર્ય' 'હું જાઉં છું' એમ કહીને, ભક્તિમાર્ગ જ (ઉત્તમ) માર્ગ છે એમ

* આત્મા (ભગવાન) આત્મા (અંતઃકરણ) ની તરત શાંતિ કરાવે એમ જણાવવા અંતઃકરણ માટે 'આત્મા' શબ્દ શ્લોકમાં ચૂકેલ છે.

જણાવવા વીણાને વગાડતા ગયા. 'સ્વતંત્ર' શબ્દથી તે ફરી આવવાનો સંજવ ન હોવાનું (કહેલ છે). (તે) 'સુનિ' હોવાથી સર્વ કાર્ય કરીને ગયા. ૩૭

તે (નારદ) ગયા ત્યારે આપના (વ્યાસના) હૃદયમાં પણ ભક્તિમાર્ગ આવ્યો, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી નારદનું વર્ણન કહે છે (કરે છે) :—

અહો દેવર્ષિર્ધન્યોઽયં યત્કીર્તિં શાર્ઙ્ગધન્વનઃ ।

ગાયન્માદ્યન્ ગિરા તન્ન્યા રમયત્યાતુરં જગત્ ॥ ૩૮ ॥

અહો ! આ દેવર્ષિ ધન્ય છે, કારણ કે શાર્ઙ્ગ ધનુષ્યવાળાની કીર્તિનું વાણીથી ગાન કરતાં વીણાથી આનંદ પામતાં દુઃખી જગતને આનંદ કરાવે છે. ૩૮

(નારદને) જણાય તેવા પ્રકારે ફલ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી 'દેવર્ષિ' શબ્દથી કહેલ છે. 'ગાન કરતાં, આનંદ પામતાં' શબ્દથી સ્વતંત્ર ભક્તિ (જણાવેલી છે). આજ પરોપકાર છે એમ તેમણે જણ્યું, તે (અર્થ) 'આનંદ કરાવે છે' શબ્દથી કહેલ છે. ૩૮

કર્તિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુખોદિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

अध्याय सातमे

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात् ।

नारदव्याससंवादं निरूप्याथोत्तमाऽभिधा ॥ १ ॥

त्रयोदशभिरध्यायैः

એવી રીતે ત્રણ (અધ્યાયો) થી સ્વતંત્રતાથી મધ્યમ (અધિકારનું) નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી નારદ અને વ્યાસનો સંવાદ કહીને, હવે ઉત્તમ (અધિકાર) તેર અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

સાધકોઽયં પ્રજાપતિઃ ।

સ્વતન્ત્ર ઉત્તમસ્યૈવ સાધકોઽયં નિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥

આ પ્રજાપતિ (ભગવાન અધિકાર) પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. આ સ્વતંત્ર હોઈ ઉત્તમ અધિકાર જ પ્રાપ્ત કરાવનારા જણાવાશે. કા. ૨

દ્વાદશાઙ્ગૈશ્ચ સહિતો હ્યધિકારો નિરૂપ્યતે ।

हेतुः पट्भिर्विरक्तिश्च तथा स्वातन्त्र्यमन्तिमे ॥ ३ ॥

બાર અંગો સાથેનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે. છ (અધ્યાયો) થી (અધિકારનું) પ્રયોજન અને તે પ્રમાણે (છ અધ્યાયોથી) વૈરાગ્ય અને છેલ્લા (અધ્યાય) માં સ્વતંત્રપણું (કહેવાશે). કા. ૩

हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सामान्यः स त्रिधा मतः ।

विशेषः पञ्चधा प्रोक्तः सप्तमे त्रितयं जगौ ॥ ४ ॥

૧ અહીં વર્ણન કરવામાં આવશે તે ભગવાન દીનતાને કીધે સાધારણ અને સ્ત્રી પ્રજાનું પાલન કરનાર હોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. (પ્ર)

૨ સાતમા અધ્યાયમાં, અથવા સાતમાથી આરંભી છ (૭ થી ૧૨ સુધીના) અધ્યાયોમાં. (પ્ર)

૩ ત્યારે અહીં તેર અધ્યાયો કેમ છે, તે આ કારિકાથી જણાવે છે, અને પેટા-પ્રકરણો જૂદાં પાડે છે. (પ્ર)

પ્રયોજન તો બે પ્રકારનું કહેલું છે. સામાન્ય તે ત્રણ પ્રકારનું વિચારાચ્છેલું છે, ઉત્તમ પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે.^૧ સાતમા (અધ્યાય) માં ત્રણ (પ્રકાર) કહેલા^૨ છે. કા. ૪

અહીં સ્વતંત્ર રીતે કથાનાં શ્રવણ અને કીર્તનરૂપ ઉત્તમ અધિકાર કહેવાનો છે, અને તે પ્રયોજન અને વૈરાગ્ય સાથેનો (હોય ત્યારે) ઉત્તમ થાય છે. ભગવાને ઘણા કલેશથી ભાગવતનાં શ્રવણ કરનારનું પાલન કર્યું (તે) પ્રયોજન છે. જે (૧) સર્વથી ઉત્તમ (૨) સર્વે શોધવા (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય (૩) સર્વને મુક્તિ આપનાર (૪) સર્વને જ્ઞાન આપનાર (૫) સર્વને સર્વ દુઃખોનો નાશ કરીને ભક્તિ આપનાર (૬) અને ભક્તોના મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર છે, તે પોતે ઉદ્યમ કરીને જેનું પાલન કરે તે આરંભથી જ ભાગવતનું શ્રવણ કરવાનો મુખ્ય અધિકારી છે, એવું જ (૭ થી ૧૨) અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. જેનો^૩ અધિકારી કહેવાનો છે, તે પહેલાં કહેવું જોઈએ અને તેનો વક્તા (કહેવો જોઈએ). તેથી સાતમા અધ્યાયમાં ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ અને ભક્તોનાં મનોરથો પૂર્ણ કરવાનું^૪ કહેવામાં આવશે. તે પૈકી શૌનક પ્રથમ ભાગવતની ઉત્પત્તિ સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના સ્લોકથી કરે છે :—

॥ શૌનક ઉવાચ ॥ શૌનક કહે છે :—

નિર્ગતે નારદે સૂત મગવાન્ બાદરાયણઃ ।

શ્રુત્વા તુ તદભિપ્રેતં તતઃ કિમકરોદ્વિમ્બુઃ ॥ ૧ ॥

હું સૂત ! નારદ ગયા ત્યારે શક્તિવાળા ભગવાન બાદરાયણે તો તેમનું ઈચ્છેલું શ્રવણ કરીને પછી શું કર્યું ? ૧.

‘ભગવાન’ શબ્દથી કુદરતી શક્તિ, (અને) ‘બાદરાયણ’ શબ્દથી પ્રાપ્ત થએલ શક્તિ (કરેલી છે). બદરફલ (બાર) થી છવન નભાવે તે ‘બાદરાયણ’. તેમનો (નારદનો) અભિપ્રાય ભગવાનના શુભોપદેશ જણાવે તેવો ગ્રંથ રચવાનો (હતો). ૧

૧ પ્રયોજન દર્શાવનાર જ અધ્યાયોનો વિભાગ કરે છે, અને સાતમા અધ્યાયનો અર્થ આ કારિકાથી કહે છે. (પ્ર)

૨ આઠ પ્રકારના આઠ અધ્યાયો હોવા જોઈએ, જ જ કેમ છે ? તેનું કારણ આથી જણાવે છે. સાતમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે. (પ્ર)

૩ વ્યાસ અને ભાગવત ભગવદ્વંશ હોવાથી આમાં વિરોધ નથી. (પ્ર)

૪ અશ્વત્થામાને છોડાવવાથી ભીમ, દ્રૌપદી વિગેરેનાં મનોરથોને પૂર્ણ કરવાનું. (પ્ર)

રતુ
ય)ધનો
ધાને
૧)
કિત
રીને
ધમ
હારી
નો
મા
તું
ના

તો

પત
'
નો

ધ

ધી

)

નારદના વચન પછી ભગવાનની ઇચ્છા (શું છે તે) નો નિર્ણય કરવા (વ્યાસે) સમાધિ કરી. તે (સંબંધ) માં શુદ્ધ દેશમાં ભગવાન પ્રકટ થાય, અને શુદ્ધ દેવનું પૂજન થતું હોય ત્યાં હોય તેથી વ્યાસને રહેવાનું સ્થાન દેવનાં પૂજનનું સ્થાન હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

॥ સુત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :-

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।

शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મનદી સરસ્વતીના પશ્ચિમ કિનારે ઋષિઓના યજ્ઞોની વૃદ્ધિ કરનારો ' શમ્યાપ્રાસ ' નામનો આશ્રમ હતો. ૨

' બ્રહ્મનદ્યામ્ ' માં સમીપ હોવાના અર્થમાં સાતમી વિલક્ષિત (નો પ્રયોગ કરેલ છે). બ્રહ્મ દેવતાવાળી સરસ્વતી, એવો (અર્થ છે). ત્યાંજ વેદ વિગેરેનું જ્ઞાન કુદરતી થાય છે. ' પશ્ચિમ કિનારે ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) દેવના પૂજનના સ્થાનમાં સામી નદી હોય છે અને પાસે હવિઃ (હોમવાના પદાર્થ) હોય છે. તે દેવપૂજનનું સ્થાન છે. વળી ' શમ્યાપ્રાસ ' નામનો હતો. શમીથી^૧ નાખવામાં આવે છે આમાં (જેમાં) તે શમ્યાપ્રાસ. તે અગ્નિનું પ્રિયધામ હોય છે. તરતજ અગ્નિ પોતાના સ્થાનમાંથી શમ્યાપ્રાસ સુધી અંગારરૂપે આવે છે, અને જો તે સ્થાનથી દૂર અંગારરૂપે જાય, તો જો (સ્થાન) માંથી શમીથી નાખવામાં આવે છે (તે ' શમ્યાપ્રાસ ' કહેવાય છે). ' ઋષિઓના યજ્ઞની વૃદ્ધિ કરનારો ' શબ્દથી તે સ્થાનનું બલ કહેલ છે. ૨

એ પ્રમાણે દેવપૂજનનું સ્થાન કહીને, ત્યાં વ્યાસે સમાધિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो वदरीपण्डमण्डिते ।

आसीनोऽप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् ॥ ૩ ॥

બોરડીઓના સમૂહથી શોભતા પોતાના તે આશ્રમમાં બેઠેલા વ્યાસે જલનું આચ્છમન કરીને મનને સમાધિમાં યોજ્યું. ૩

પરાધીન ન હોવાથી નિર્ભયતાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા રહે તેવા પ્રયોજનથી ' પોતાના આશ્રમમાં ' (સમાધિ કરી). ' વ્યાસ ' નામથી અધિકારી (જણાવેલ છે). બોરડી અમૃતની શુદ્ધ (રહેવાનું સ્થાન) ઘણું આનંદ આપનારી છે, તેનો પण्डः અથવા खण्डः સમૂહ. તેનાથી શોભતા (આશ્રમમાં સમાધિ કરી), આથી એમ સ્વયંવેદું છે કે તે તપ અને મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) નું સ્થાન હતું. તેમાં બેઠેલાએ

૧ ગદાના આકારનું લાકડાનું બનાવેલ યજ્ઞનું આયુધ ' શમી ' કહેવાય છે. (પ્ર)

(સમાધિ કરી), અને ' ત્રણવાર જે આચમન કરે છે, તેથી ઋચાઓ પ્રસન્ન થાય છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વ દેવતા પ્રસન્ન થાય, તે માટે આચમન કર્યું. યોગમાં નિપુણ થયેલ મનમાં તે (યોગ) માં કહેલા માર્ગ વિના સ્વતંત્ર રીતે જે આ વિષયમાં લગવાને ઇચ્છેલું હશે તે જણાશે, એવી બુદ્ધિથી (વ્યાસે) પોતે મનને (સમાધિમાં) સ્થિર કર્યું. ૩

પછી સમાધિભાષાના સંબંધવાળા પદાર્થો જણાયા, તેથી તેઓનું વર્ણન કરવા પ્રથમ તેમના આધાર (મન) નું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

મક્તિયોગેન મનસિ સમ્યક્ પ્રણિહિતેઽમલે ।

અપશ્યત્પુરુષં પૂર્ણં માયાં ચ તદુપાશ્રયામ્ ॥ ૪ ॥

ભક્તિયોગથી સારી રીતે સમાધિ કરેલા શુદ્ધ મનમાં તેમણે પૂર્ણ પુરુષ અને તેમના આશ્રયવાળી માયાને જોયાં. ૪

મન જે વાયુને લીધે સ્થિર થયું હોય તો યોગમાર્ગ, અને જે ભક્તિમાર્ગથી સ્થિર થયું હોય તો નારદની પેઠે લગવાન જણાય, તેથી આ શ્લોકથી તે (લગવાન જણાયાનું) કહે છે. (મન) કામના રહિત હોવાથી ' શુદ્ધ ' હતું. તેમાં જે જોયું તે ઉત્તરાર્ધથી આરંભી બે શ્લોકો (શ્લોકના ૬ ના પૂર્વાર્ધ સુધી) થી કહે છે કે :—

સાકારં બ્રહ્મ શુદ્ધં હિ માયા ચ તચ્છક્તિરુત્તમા ।

તયા સર્વત્ર સમ્મોહઃ સાક્ષાદ્ભક્તિશ્ચ મોચિકા ॥ ૫ ॥

સાકાર બ્રહ્મ નિશ્ચય શુદ્ધ છે અને માયા તેમની ઉત્તમ શક્તિ છે, તેનાથી સર્વત્ર મોહ થાય છે અને ભક્તિ સાક્ષાત્ મોક્ષ કરાવનારી છે. કા. ૫

' પૂર્ણ પુરુષ ' એટલે જીવોના સમૂહોથી, અથવા કરોડો બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર પુરુષોત્તમને અને માત્ર લગવાનનાં જ ત્રણવાળી માયાને જોયાં. ૪

અને તે (માયા) નાં કાર્યને જોયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

યયા સમ્મોહિતો જીવ આત્માનં ત્રિગુણાત્મકમ્ ।

પરોઽપિ મનુજેઽર્થ તત્કૃતઞ્ચાભિપચતે ॥ ૫ ॥

જેનાથી મોહ પામેલો જીવ પર હોવા છતાં પણ પોતાને ત્રણ ગુણનો બનેલો માને છે, અને તેમણે કરેલું દુઃખ પામે છે. ૫

જે જે પ્રપંચ પણ તે (માયા) નું કાર્ય છે, પરંતુ તેના વિષે સાધન તરીકે તેનો સંબંધ છે. મોહ કરવામાં તો તે સ્વતંત્ર હોવાથી કતાં તરીકે સંબંધ છે, તેજ

સંનિધાય
માં નિપુણ
વિષયમાં
માધિમાં)

કું. વર્ણન

શુ પૂણ

માર્ગથી
મર્ગજન
તેણે તે

ત છે,
નારી

મરપૂર

શણુ

હાકે

૧૪

આ શ્લોકથી કહે છે. વાસ્તવિક રીતે જીવ પણ બ્રહ્મજ હોવાથી પર (ઉત્તમ) છતાં પણ (એટલે) પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવા છતાં પણ (પોતાને) 'ગુણનો બનેલો' ત્રણ ગુણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો જડરૂપક માને છે, અને (ગુણોએ) કરેલું દુઃખ જન્મ મરણ વિગેરે પ્રાપ્ત કરે છે. ૫

અને તે (સમાધિ) માં મોક્ષ (પ્રાપ્તિ) નો ઉપાય પણ જોયો, નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અનર્થોપશમં સાક્ષાન્નક્તિયોગમધોક્ષજે ।

લોકસ્યાજાનતો વિદ્વાંશ્ચક્રે સાત્ત્વતસંહિતામ્ ॥ ૬ ॥

ઇદ્રિયાતીતમાં સાક્ષાત્ ભક્તિયોગને દુઃખનો નાશ કરનાર (જો શ્લોક ૪), અજ્ઞાની લોક માટે વિદ્વાને સાત્ત્વતસંહિતા રચી. ૬

જ્ઞાનના દેખાવવાળી માયાથી મોહ થાય છે, તેથી જ્ઞાનમાં વિશ્વમા (રાખી) શકતો નથી. 'સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય (તે) જ્ઞાન, અકસ્મ ઉત્પન્ન થાય (તે) માયા એમ (જાણવાથી જ્ઞાનમાં) સંદેહ નહીં થાય,' એ કહેવામાં આવે, તો તે ખોટું છે, કારણ કે સાધનો પણ બે પ્રકારનાં છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રકટ ન થવું વિગેરે (ચિહ્નો) થી તે (જ્ઞાન) નો નિર્ણય થાય, તો પણ સાક્ષાત્ દુઃખનો નાશ કરનાર નથી. ૪ જેમ દર્પણમાં મુખ નથી એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ દર્પણરૂપ દોષ હોવાથી, કાંઈ પણ સમયે મુખ દેખાતું બંધ નથી, અને દર્પણનો અભાવ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરાય તેવો નથી, તેવી રીતે (દુઃખજનું મૂલ બનેલી માયાની હયાતી હોવાથી કાંઈપણ સમયે દુઃખ દૂર થતું નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સાધનો સાથે જ્ઞાન જાણવામાં આવે ત્યારે પણ 'જ્ઞાનીનાં ચિત્તોને (માયા બલાત્કારથી મોહ પમાડે છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે માયાથી મોહ થાય

* દેહ વિગેરે રૂપ.

૧ 'તેથી' એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંદેહવાળું હોવાથી (પ્ર)

૨ 'માયા જાણવાનો ઉપાય વ્યાસે સંધ્યાધિકરણમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે માયા જાણવા તેથી તેનાથી જૂદું હોય તે જ્ઞાન પણ જાણાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે (પ્ર) જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૨. ૩.

૩ 'દુઃખનો' એટલે જન્મમરણ વિગેરેનો (પ્ર).

૪ 'અર્થ કરાવનાર મોહ ન થાય તો પછી માયા રહે તો પણ કાંઈ કરી નહીં શકે. તે માનીએ તો જ્ઞાનથી અનર્થ દૂર થવાનું જણાવનારાં શાસ્ત્રો અપ્રમાણ થાય' એ શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. માયા દૂર કરવી જરૂરી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

શાસ્ત્ર^૧ તો ભક્તિ દ્વારા (જ્ઞાન મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું, અથવા સાક્ષાત્ ભક્તિથી અનર્થ^૨ (દુઃખ) દૂર થાય ત્યારે જ્ઞાન (યતુ) હોવાનું કહે છે.

‘મામેવ યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે’ ।

एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ॥ ६ ॥

‘મનેજ જેઓ શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરે છે.’
(ભ. ગી. ૭ ૧૪) (આ વાક્યમાં) ‘અવ’ ‘જ’ શબ્દથી (શરણુ જવા સિવાયના) બધા (માયા તરવાના) ઉપાય ન હોવાનું કહેલ છે. કા. ૬

તેથી સાક્ષાત્ અનર્થનો નાશ કરનાર ભક્તિજ છે. જોઈ શકાતા પદાર્થની ભક્તિ અથવા કર્મ તેવાં નથી એમ જણાવવા ‘ઈન્દ્રિયાતીતમાં’ શબ્દ યોજેલ છે. ઈન્દ્રિયાતીતમાં ભક્તિ શાસ્ત્રીય^૨ જ થઈ શકે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે વાસ્તવિક રીતે પદાર્થો આવા (વ્યાસે જોયા તેવા) જ પ્રકારના છે. બીજા પ્રકારે પદાર્થોનું કથન તો ઋષિઓની બુદ્ધિના દોષથી (યત્નેનું છે). યોગ પણ રાજસ^૩ વિગેરે થી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવતો નથી. તેમ ન હોત (વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવતો હોત), તો વિવાદ ન થાત. તેથી ભગવાનનાં વાક્ય સાથે અથવા વેદ સાથે મળતો આવતા યોગથી થએલ ધર્મજ પદાર્થોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવે છે, બીજા (પ્રકારનો યોગ) કરાવતો નથી. તેથી નારદના વાક્ય સાથે (અને) ફલ સંબંધમાં મળતાં આવતાં ભગવાનનાં વાક્ય સાથે મળતા આવતા યોગથી* (નારદે કરેલ ઉપદેશ) પ્રમાણુ છે એમ જાણીને, અજ્ઞાની લોકોને માટે (વ્યાસે) પોતે સુકિત સાથે જાણીને ‘સાત્ત્વત્સંહિતામ્’ ભગવાને કહેલા પદાર્થો જણાવનારી, વેદરૂપ હોવાથી ‘સંહિતા’ રચી. ૬

‘આ સંહિતાથી શું (ફલ થાય?) અને પદાર્થોના જ્ઞાનથી પણ શું? (સંહિતામાં) સાધન કહેલ હોય તો પણ પ્રાણીઓનો તેવો અધિકાર ન હોવાથી સંહિતા નકામી છે’ એવી શંકા થાય, તેથી તેનું ફલ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।

भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहा ॥ ७ ॥

૧ ‘ત્યારે શાસ્ત્રોની શી ગતિ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૨ શાસ્ત્રીય ધર્મમાં જેમ શ્રદ્ધા રહે તેવી રીતે (પ્ર) ‘સાસ્ત્રીયૈવ’ અથવા શાસ્ત્રીયે જીવ’ પાઠ પ્રકાશે લીધેલ છે. તેવો પાઠ વંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ છે.

૩ રાજસ કર્તા, સાધનો વિગેરેથી (પ્ર)

* નારદનું વચન ભગવાનના ગીતામાં ઉપર જણાવેલ વાક્ય સાથે તેમજ વ્યાસે સમાધિમાં જે જોયું તેની સાથે મળતું આવેલ હોવાથી વ્યાસે તે પ્રમાણુ જાણીને સાત્ત્વત સંહિતા (ભાગવત) રચી.

સાક્ષાત

છે.

જવા

૬

ભક્તિ

દ્રિયા-

રીતે

તો

દશા

ત્રિવિક

થવા

રાવે

ને)

થી*

સે)

રી,

?

થી

આનું શ્રવણ થાય ત્યારે પુરુષને પરમપૂરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં શોક, મોહ અને ભયનો નાશ કરનારી ભક્તિ નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી આનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, અને આ જણાઈ આવે તેવા પ્રકારે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. જણવામાં આવે તેવો (ઉપાય) સંભવતો હોય, ત્યારે ન જણાય તેવાની કલ્પના કરવી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ હોવાથી (આનું શ્રવણ કરવું), અને જે પ્રકારે આવો જણાઈ આવે તેવા પ્રકારનો ઉપયોગ છે, તે પ્રથમ શ્લોકમાં^૧ કહેલું છે. 'શ્રીકૃષ્ણમાં' એટલે પ્રકટ થયેલ ભગવાનમાં, પરમપૂરુષમાં એટલે સર્વ પ્રમાણોનું તાત્પર્ય જેમનામાં છે તેવામાં, અથવા કાલ વિગેરેને વશ રાખનારમાં સ્વતંત્ર^૨ (પુરુષ) ને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. શોક, મોહ અને ભય (અનુક્રમે) રજ્જેશુ, તમોશુ અને સત્ત્વશુનાં કાર્યો છે, તેમનો (ભક્તિ) નાશ કરે છે, તેથી તેવી (તેમનો નાશ કરનારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે). અનર્થ મટવામાં તો કહેવું જ શું? શુભોના બધાંએ કાર્યોનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૭

એ પ્રમાણે ભાગવતની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી તેનો પ્રચાર (પ્રવૃત્તિ) કહે છે :—

સ સંહિતાં ભાગવતીં કૃત્વાઽનુક્રમ્ય ચાત્મજમ્ ।

શુકમધ્યાપયામાસ નિવૃત્તિનિરતં મુનિઃ ॥ ૮ ॥

તે મુનિએ ભાગવતી સંહિતા રચીને, અનુક્રમ કરીને નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર પુત્ર શુકને ભણાવી. ૮

'સંહિતા ભાગવતી' એવો અનુવાદ ઘણી સંહિતાઓ રચેલી હોવાથી ખીલ (ભણાવી) નથી એમ જણાવવા કરેલો છે. અનુક્રમે શુદ્ધ કરીને, અથવા અનુક્રમથી^૩ (ભણાવી) આવો પ્રચાર ખીલથી થશે નહીં એમ (જાણીને) પોતાના જેવા પુત્રને ભણાવી.^૪ આનો પ્રચાર દોષવાળાથી થશે નહીં એમ મનનથી જાણીને મુક્ત (ભવ)

૧ જન્માચર્ય ૧, ૧, ૧. માં અથવા ગયા શ્લોક ૧, ૭, ૬ માં. (પ્ર)

૨ આ 'પુંસઃ' 'પુરુષને' શબ્દનો અર્થ છે. અહીં સ્વતંત્રતાનો અર્થ ખીજ દેવમાં અથવા ખીજ સાધનમાં શ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ, તેવો છે. (પ્ર)

૩ સમાધિમાં બધી લીલાઓ એક સાથે જણાએલી, તેથી પહેલાં જણાઈ તે પ્રમાણે કહીને પછી યોગ્ય રીતે ગોઠવીને ભણાવી એવો અર્થ છે. (પ્ર). ૨૨મા પછી ભણાવ્યાનું કહેલ હોવાથી આ વિચિત્ર જણાય છે. રચતી વખતેજ અનુક્રમે લીલાઓ ગોઠવેલી હોવી જોઈએ.

૪ બારે સ્કંધો ભણાવેલ હોવાનું જણાય છે; કારણકે ૧. ૧. ૩. માંજ શુકના મુખમાંથી નીકળેલ હોવાનું કહેતું છે. (પ્ર)

શુકને બણાવી. મુક્ત હોવા છતાં તે ઈશ્વરની પેઠે લોકને અનુસરતા હોય તો તેથી પણ આનો પ્રચાર થશે નહીં એમ બાણીને તે (પ્રચાર) થાય તે માટે ' નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર ' એમ કહેલું છે. કોઈ પણ સમયે પ્રવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ હોય તો તે દોષના સંબંધથી (આ) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી ન થાય, કારણકે વિષયોનો આવેશ અને વિષ્ણુનો આવેશ (એક બીજાથી) વિરુદ્ધ છે; અને આ ઘણો વિચાર કરીને મનન કરવાથી (વ્યાસે) બણ્યું, ઉપર ઉપરથી જણાયું ન હતું. તે (અર્થ) ' મુનિ ' શબ્દથી કહેલ છે. ૮

‘ વિષયમાં રચ્યો પરચો રહેતો હોય તેને ભાગવતનો અધિકાર નથી, તેથી નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનારને (પ્રવૃત્તિ કરવા) યોગ્યો, અને તે ભાગવત માટે તેવો (નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર) ન હતો, પરંતુ જ્ઞાન માટે તેવો હતો, તેથી તેમ હોવાથી જ્ઞાનમાં બધીએ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્ય કરનારી હોવાથી, જેમ લૌકિક પ્રવૃત્તિ તેણે તજવા યોગ્ય હતી, તેવીજ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારી ભાગવતની પ્રવૃત્તિ પણ (તજવા યોગ્ય હતી); અને તેથી જોઈએ વ્યાસ પોતાના કાર્યના વિચારથી શુકને (તેમાં) યોગ્ય, તો પણ તે પોતાના કાર્યના વિરોધને લીધે (તેમાં) પ્રવૃત્તિ કેમ કરે ? ’ એવો પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છે :-

॥ શૌનક ઉવાચ ॥ શૌનક કહે છે :-

સ વૈ નિવૃત્તિનિરતઃ સવત્રોપેક્ષકો મુનિઃ ।

કસ્ય વા વૃહતીમેતામાત્મારામઃ સમમ્યસત્ ॥ ૯ ॥

ખરેખર નિવૃત્તિમાં આનંદ કરનાર, સર્વમાં (કોઈની) અપેક્ષા વિનાના, આત્મામાં રમણ કરનાર તે મુનિએ કયા (પ્રયોજન) માટે આ મોટી (સંહિતા) નો અભ્યાસ કર્યો ? ૯

ભાગવતનો પાઠ પ્રવૃત્તિરૂપ છે. નિવૃત્તિમાંજ નિશ્ચિત થએલ હોવાથી જેમણે નિત્ય (ધર્મ) જનોઈ, વેદના અધ્યયનનો પણ ત્યાગ કરેલ (તે ભાગવતનો અભ્યાસ કેમ કરે ?). વળી ‘ પિતાના અથવા ભગવાનના વિચારથી તે પાઠ કરે ’ એમ પણ કહેવાય નહીં, કારણ કે ફલથી અથવા સ્વરૂપથી તેમના ઉપકારની (તેમને) જરૂર ન હતી. જો કે ઈશ્વર અને ગુરુના ઉપકારરૂપ જ્ઞાનની (તેમને) જરૂર હતી. છતાં પણ જ્ઞાનમાં વિદ્ય કરનારી પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપકારની જરૂર ન હતી. તે (અર્થ) ‘ સર્વમાં અપેક્ષા વિનાના ’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘ જમને લીધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ભાગવત ભણ્યા ’ એમ પણ ન કહેવાય, તે (અર્થ) ‘ મુનિ ’ શબ્દથી કહેલ છે.

કારણ કે મનનજ (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર કરવામાં એક નિયમ તરીકે^૧ કહેલું છે. તેથી સંભવે તેવું પ્રયોજન ન હોવાથી, કયા પ્રયોજનથી, સ્વરૂપથી અને અર્થથી મોટી (આ સંહિતાનો) ભાવ સાથે અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક પોતાને અધીન ઉચ્ચાર થાય ત્યાંસુધી તેમણે કેવી રીતે અભ્યાસ કર્યો ? ચિત્ત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલું હોવાથી પણ (અભ્યાસ) કર્યો નથી, કારણ કે તે આત્મામાં રમણ કરનાર હતા. ૯

આનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રન્થા અપિ ઉરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં મક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥ ૧૦ ॥

અને આત્મામાં રમણ કરનાર, બંધન વિનાના મુનિઓ પણ મોટા ડગ ભરનારની પ્રયોજન વિનાની ભક્તિ કરે છે. હરિ એવા પ્રકારના ગુણવાળા છે. ૧૦

આશ્ચર્ય, સાધન અને અવિદ્યા ન હોવાપણથી ગ્રંથ ન લખવાનું સિદ્ધ થતું નથી, એમ જણાવવા ત્રણ* વિશેષણો (યોજેલાં છે.) ' ચ ' ' અને ' શબ્દથી એવું (ગ્રંથનું) અલૌકિકપણું (દર્શાવેલું) છે કે બીજાઓ નથી કરતા (ભણતા) એમ નથી, પરંતુ તેઓ પણ કરે છે જ. ' પણ ' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગમાં રહેલાઓ (ભણે છે એમ સૂચવેલ છે). બીજા માર્ગમાં રહેલાં (શુક) માં તે વિકલપણું ન હોવાથી, તે પ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા હોવાથી (પ્રચાર કરવા તેમને) યોજેલ છે, પરંતુ (ભક્તિ) માર્ગમાં રહેલ ન હોવાથી અને નિવૃત્તિનું તાત્પર્ય હોવાથી (તેમને) યોજેલ ન હતા. ' મોટા ડગ ભરનાર ' શબ્દથી અલૌકિક શક્તિ (જણાવેલી છે). ભક્તિ અલૌકિક કરે છે, એવો અનુવાદ છે. ' હરિ એવા પ્રકારના ગુણવાળા છે ' શબ્દોથી તે (વિષય) ની યોગ્યતા કહેલી છે. ભગવાનના ગુણો પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિના સ્વભાવવાળા, પરમાનંદરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી જે કોઈ હરકોઈ (ગુણ) માં આસક્તિવાળો હોય, તે ભગવાનના ગુણોમાં આનંદ કરે છે જ, કારણ કે ગુણો સર્વના પ્રતિબિંબરૂપ અને જ્ઞાનને વશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. ૧૦

૧ ' (આત્માનું) મનન કરવું ' એ શ્રુતિમાં હેતુ તરીકે કહેલ છે. (પ્ર)

* આત્મામાં રમણ કરનાર, મુનિઓ અને બંધન વિનાના એ નંદુ વિશેષણો તેમને આશ્ચર્ય, સાધન અને અવિદ્યાના નાશની જરૂર નથી એમ દેખાડનારાં છે.

† શુક જ્ઞાનમાર્ગીય હતા. એકાદશ સ્કંધના સુખોદિનીમાં કહેલ છે કે બીજા માર્ગવાળા હોય તેજ ગુરુ થાય, અહીં પણ તેવોજ ભાવાર્થ છે.

‡ ' મોટા ડગ ભરનાર ' અલૌકિક શક્તિવાળા જણાવેલ હોવાથી, તેમની ભક્તિ અલૌકિક કહી એમ અનુવાદ કરેલ હોવાનું કહેલ જણાય છે.

‘ ભગવાનના ગુણો ભલે તેવા હોય. (તેથી) અંધમાં શું લાલ થયો ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

હરેર્ગુણાક્ષિપ્તમતિર્ભગવાન્વાદરાયણિઃ ।

અધ્યગાન્મહદાભ્યાનં નિત્યવિષ્ણુજનપ્રિયઃ ॥ ૧૧ ॥

હરિના ગુણોથી વશ થએલ મતિવાળા, જેમને સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે તેવા ભગવાન બાદરાયણિએ મોટા આખ્યાનનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૧

ગોઠવેલા ન હોય તેવા ગુણોનું પોતાની બુદ્ધિથી સ્મરણ કરતાં કલ્પના (કરવા) થી કલેશ થાય છે, ગોઠવેલા હોય ત્યારે તો તૈયાર થએલ હોવાથી સ્મરણ સહેલાઈથી થાય છે, તેથી ભગવાનના ગુણોથી (શુક) વશ થએલ મતિવાળા થયા. (તેમનાથી મતિ) વશ થએલી હોવાથી બીજા કોઈમાં પ્રવૃત્તિ થતી ન હતી. ‘ મતિ ’ શબ્દનું એવું તાત્પર્ય છે કે (તેમણે) ફક્ત પ્રાપ્ત કરેલું, તેથી બીજા સ્થલે વિષય અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થવા છતાં પણ તેમાં મતિ થતી ન હતી. આ (શુક) છવ છે એવા વિચારથી કહ્યું. વાસ્તવિક રીતે તો શુક મહાદેવ હતા. તે ‘ ભગવાન ’ શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે (ભાગવત) રચવા અને (તેનો) પ્રચાર કરવા વિષ્ણુ અને મહાદેવે અવતાર લીધેલા, તે ‘ બાદરાયણિ ’ શબ્દથી કહેલ છે તેથી આ ખ્યાન મોટું હોવા છતાં પણ (શુકે તેનો) અભ્યાસ કર્યો.

‘ બોલાવ્યા વિના (શુકે) પોતેજ જઈને (તેનો) કેમ પ્રચાર કર્યો ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ જેમને સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે તેવા ’ એમ કહેલું છે. સદા વિષ્ણુજનો પ્રિય છે જેમને તેવા (શુક હતા). કામ કામિની (પ્રાપ્ત કરાવે), તેમ ભગવાનના ગુણો પોતાની પ્રતિષ્ઠા (થાય તે) માટે ભક્ત પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી સદા જે ભગવાનના ભક્તો, બંતાવટ ન કરેલા સદાના વૈષ્ણવો હોય, તે પ્રિય છે જેમને તેવા (શુક હતા), કારણ કે સ્નેહને અંગ (કરવા) માં બીજા પ્રયોજનની જરૂર હોતી નથી. ૧૧

એ પ્રમાણે ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર કહીને, (તેનું) શ્રવણ કરનાર જે સંપૂર્ણ પ્રકારે ભગવદ્દીય ન હોય તો તે (ભાગવત) ની પ્રતિષ્ઠા ન થાય, તેથી (પરીક્ષિતને) ગભાંધી થએલ સંસ્કારથી આરંભી ભગવાનેજ પોતાના તેજથી

૧ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધરૂપ ફલ જ્ઞાન તે ગુણોથી પ્રાપ્ત થએલું, એવો અર્થ છે. (પ્ર) ભગવાનના ગુણોથી મતિ વશ થઈ, એજ ફલ હોવાનું જણાય છે.

૨ ‘ પ્રતિષ્ઠા ’ એટલે ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ. (પ્ર)

એ કલ્પવૃક્ષ વેદ જ કલ્પવૃક્ષ છે. ઘણું^૧ પાકેલું ફલ હોય, તે ગળે એટલે પોતાની મેળે જ પડે. (વ્યાસના વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી) આવવાના સમયે પડેલું ફલ શકનની પેઠે (તે) લાગ્યા એવો અર્થ છે. વ્યાસના પુત્ર શુક મુક્ત^૨ (છત્ર) હોવાથી આ (ફલ) ના અધિકારી છે પિતા ઉત્તમ (પદાર્થ) અને ખાસ કરીને (ઉત્તમ) ફલ; પુત્રના મુળમાં આપે છે. તે^૩ પણ^૪ રસરૂપ છે. ઝરણાંઓથી જલ (જેમ સર્વ સાથે સંબંધમાં આવે છે તે) ની પેઠે સર્વ ઈન્દ્રિયોની સાથે સંબંધમાં આવી (તે રસરૂપ ફલ) પ્રેમરૂપ ઉત્પન્ન કરે છે. તે (પ્રેમરસ) એકઠો થઈ હૃદયમાં ધરાની પેઠે રહે છે. ત્યાં (હૃદયરૂપ ધરામાં) સારી રીતે લગેલું ભાગવત ભક્તિરસ સાથે ડાળાઈ મુળમાંથી નીકળે છે, તેથી શુકના મુળમાં આવી અમૃત મોક્ષનો પણ દ્રાવ્યતિ તુચ્છ કરે તેવો ભક્તિરસ ' અમૃતદ્રવ્ય ' છે, તેની સાથે સારી રીતે લગે છે. આથી ખીજ રસથી પણ આ રસને અધિક કહેલો છે. જો કે તેવું ફલ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે વૃક્ષની જ સરસાઈ થઈ, છતાં પણ સરસાઈનું કારણ ફલ ઉત્પન્ન કરવાનું હોઈ, ચાલુ વિષય (ફલ ભાગવત) ની જ સરસાઈ થઈ.

અથવા શબ્દરૂપ વૃક્ષનું શબ્દરૂપ જ ફલ (થાય). સર્વ વેદના અર્થનો વિચાર કરતાં ભગવાનના હૃદયમાં જ (આ) ફલ થયું. (એટલે) ભગવાને નક્કી કરેલો અર્થ જણાવનાર શબ્દોનો (આ) સમૂહ^૫ છે. શુદ્ધ અને વળી સુખી ગ્રહાવિદ્યામાં પ્રવીણ (પુરુષો) ભગવાનની સેવા કરવા યોગ્ય છે, ખીજ નથી, એવા અર્થથી (તે) ફલરૂપ છે. આ અર્થ છૂપો રાખવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ભક્તનો વિચાર (કરતાં) પરવશ (થએલા) ભગવાનનાં હૃદયમાંથી નીકળ્યો એ તેનું ' ગળવું ' (થયું). ખીજ ભગવદ્રૂપ અવતારો અથવા અધિકારીઓ હતા, તેથી ઘણા જ વૈરાગ્યવાળા શુકને (આ) ગ્રંથનો અર્થ સિદ્ધ થયો. તેથી તેમના હૃદયમાં ભક્તિરસ રહ્યો અને ભાગવત રહ્યું. (તેમના) મુળમાંથી નીકળવાના સમયે (ભાગવત) તેની સાથે રહેલ ભક્તિ સાથે નીકળ્યું તેથી તેવું (ભક્તિ કરાવનાર) છે, એવો અર્થ છે. હરકોઈ પ્રકારે શ્રવણ થતાં પણ અધિકારીના હૃદયમાં (તે) ભક્તિ કરાવે છે, એ (તેનું અમૃતદ્રવ્યરસ સાથે) સારી રીતે લગવું છે. ' વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ ' એની પેઠે ' પાન કરી '

૧ ફલ પાકેલું ન હોય તેમાં ઉત્તમ રસ હોતો નથી, તેથી અહીં ' ગળેલું ' શબ્દનો અર્થ કરે છે. (પ્ર)

૨ અધિકારી ન હોય તેવા વૃકાસુરને, અને દેવનાં કાર્ય માટે બલિને કહેલાં ભગવાનનાં વાક્યમાં પણ છત્ર હોવાનું સંભવે, તેવું અહીં નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ ' તે ' એટલે ભાગવત. (પ્ર)

૪ ' ચ ' શબ્દ ' અપિ ' પણ ' અર્થવાળો છે, અને પ્રેમનો સનાવેશ કરાવે છે. (પ્ર)

૫ શબ્દના સમૂહથી જણાવેલ અર્થ અહીં કહ્યો છે. આ પ્રમાણે અર્થ જણાવવામાં ઝાંઝી બુદ્ધિવાળાઓની પણ (શ્રવણાદિમાં) પ્રવૃત્તિ થાય છે. (પ્ર)

શબ્દથી ઉપદેશ કરેલો છે. બહાર રહેલાં (દ્રવ્ય) ને ઈન્દ્રિયદ્વારા (શરીરની) અંદર પ્રવેશ કરાવવો તે પાન, (તેનું પાન) તે પ્રવાહી દ્રવ્યનું થાય, તેથી (તેને) ' રસ ' કહેલ છે. ' ભાગવત ' એ ગ્રંથનું નામ છે, અથવા ભગવાન સાથેના સંબંધવાળો (તે રસ છે એમ ' ભાગવત ' શબ્દથી જણાવ્યું છે) શબ્દના શ્રવણથી અર્થનું જ્ઞાન થાય, તેથી રસનો સ્વાદ જૂદા જેવો છે, કારણકે તેનું પાન સળડકાથી થાય છે. તેવી રીતે ભાગવતનું પાન કરવું, પણ (તેનું) માત્ર શ્રવણ ન કરવું, એવો અર્થ છે. (આ ફલને) છાલ રેસા વિગેરે તો નથી. ઠળીઆ વિનાના દાડમના ખીની પેડે કેટલાંક^૧ ફળો રસરૂપ હોય છે. જેમ પૃથ્વી વિગેરે ઉગ્દીથ (સામનું જ્ઞાન) સુધીના રસો છે, તેમ ભાગવત રસરૂપ ભગવાનનો રસ છે. તે માત્ર સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પાન કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ' આલયમ્ ' (વિશેષણથી આ રસ ગ્રહરૂપ હોવાનું કહે છે (તે) સર્વનો આધાર (થએલ) છે, અથવા આ સર્વ તરફથી લયઃ જેમાંથી થાય તેવો એટલે સર્વ પ્રપંચના લયનાં કારણરૂપ છે, અથવા આ અલ્પ છે લયઃ મોક્ષ જેનાથી તેવો છે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી તેનું પાન કરવું ' મુહુઃ ' ' વારંવાર ' શબ્દ વ્યાસનું પરવશપણું જણાવે છે. તેમ ન હોય તો રસિકો પોતાની મેળે જ (તેનું) પાન કરવાના હોવાથી (આ) વચન નકામું થાય. અથવા પ્રાકૃત કાનોથી તરતજ તેના રસનો સ્વાદ લેવાય નહીં, તેથી રસ જાણવામાં આવે તે માટે વારંવાર પાન કરવાનું કહેલું છે, અને વળી ' આપના ગુણો કહેવા રૂપ અમૃતથી જેમણે દેહના ધર્મોને દૂર કરેલા છે ' એમ કહેશે.

‘ હે રસિક (લોકો) ’ એવું આશ્ચર્યથી સંબોધન એમ (જણાવવા કરેલું) છે કે આપના માટે જ આ રસ (વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભૂમિ ઉપર) આણેલો છે. ભૂતલ ઉપરના માનુષાઃ ભવિષ્યમાં થનારા, અથવા ભાવના કરવામાં ચતુર (લોકો) રસ ભૂલાય ત્યારે પણ ભાવનાથી રસમાં ચિત્ત પડેલ છે તેથી વારંવાર પાન થવાનું સંભવે, અને ભૂતલ ઉપર ભાગ્યવાનો (રસિક લોકો) માટે બહુવચન થોજેલ છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે એક (એકલા) નું રસમાં ચિત્ત ચોટતું નથી. ૩

એવી રીતે ગીજ, મધ્યભાવ (વૃક્ષરૂપ) અને ફલરૂપ હોવાનું કહીને શ્રવણ કરનારાઓને સાવધાન કરીને નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે:—

નૈમિશેડનિમિપક્ષેત્રે ઋષયઃ શૌનકાદયઃ ।

સત્રં સ્વર્ગાય લોકાય સદસ્રસમમાસતા ॥ ૪ ॥

વિષ્ણુના ક્ષેત્ર નૈમિશમાં શૌનક વિગેરે ઋષિઓ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરવા એકે હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર કરતા હતા. ૪

૧ ફલ રસરૂપ હોવામાં પ્રત્યક્ષનો વિશેષ નથી એમ જણાવવા દાડમનું દર્શાવ આપેલું છે. અમુક પ્રકારની પ્રાક્ષ વિગેરે આવાં ખીની ફલ પણ છે. (પ્ર).

(તેનું) રક્ષણ કરેલું એમ કહેવા (તેનો) પહેલાનો દેહ બ્રહ્માસ્થી બળેલ હોવાનું કહેવા, તેવા પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન^૧ પણ તે વંણુવ હોવાનું જ હતું એમ (જણાવવા), તે પાંડવોની બીજી સંતતિનો દાહ થએલ હોવાનું કહેતો, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી તેની વાત ચાલે છે. તે (પરીક્ષિત) નો દાહ થવાનું કારણ કહે છે. અશ્વત્થામાનું ભારે અપમાન (તેવો) દાહ થવાનું કારણ (હતું). (પાંડવોના) બીજા પુત્રોનો દાહ તો (પરીક્ષિતનું) રક્ષણ કરવામાં અને અશ્વત્થામાનું અપમાન થવામાં અનેમાં (કારણ હતો). પૂછ્યા વિનાનું કહેવાય નહીં, તેથી પૂછેલ ફરી કહી નીચેના શ્લોકથી તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :—

પરીક્ષિતાઽથ રાજર્ષેર્જન્મકર્મવિલાયનમ્ ।

સંસ્થાઞ્ચ પાણ્ડુપુત્રાણાં વક્ષ્યે કૃષ્ણકથોદયમ્ ॥ ૧૨ ॥

પછી શ્રીકૃષ્ણની કથા જેમાંથી પરિણમે છે તે રાજર્ષિ પરીક્ષિતનાં જન્મ કર્મ (અને) મૃત્યુ, અને પાંડુના પુત્રોની સંસ્થા હું કહીશ. ૧૨

‘ પછી ’, ભાગવતનું નિરૂપણ કર્યા પછી તેનું શ્રવણ કરનાર પરીક્ષિતનાં બીજાનો સંસ્કાર જણાવવા (તેનો) જન્મ, ધર્મનું રક્ષણ (કરવાનું) ભગવાનનું કાર્ય (તેણે) કરેલ હોવાથી તેનું કર્મ, અને ભાગવતનું શ્રવણ જણાવવા (તેનું) મૃત્યુ કહીશ; અને (તેની મુક્તિમાં) પ્રતિબંધ ન થાય તે માટે ત્રણ પુરુષ^૨ (વડવાઓ) ની શુદ્ધિ જણાવવા પ્રથમથી જ પાંડુના પુત્રોની, અને ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રની પણ સંસ્થા^૩ (કહીશ). (ધૃતરાષ્ટ્રનો યુધિષ્ઠિર) ત્યાગ કરેલ ન હોવાથી* (પાંડુના પુત્રોની) સાથે (તેની સંસ્થા) કહેલી નથી. ‘ એકથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓ...’ મનુસ્મૃતિ. ૯. ૧. ૨. માં જણાવેલ અભિપ્રાય પ્રમાણે

૧ તેટલા પ્રયોજનનો ભાવ તે તાદર્શ્ય, એવા પ્રકારનું રક્ષણ. (પ્ર)

૨ ‘ પાંડવોની સંસ્થા પૂછેલ ન હોવાથી તે કહેવાનું શું પ્રયોજન ? ’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩ ‘ સંસ્થા ’ એટલે (૧) સારી સ્થિતિ અને (૨) મૃત્યુ. (પ્ર)

* યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કરેલ ન હતો, પરંતુ વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતેજ આશ્રય ગયો હતો. આ તેરમા અધ્યાયમાં કહેવાશે. તે અધ્યાયમાં અને ચૌદમા અધ્યાયની પહેલી કારિકામાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થવાનું જણાવેલ હોવાથી તેની મુક્તિ થઈ ન હતી એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

(ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થઈ ન હોય તો તેથી પરીક્ષિતની મુક્તિ થવામાં) વિદ્ય^૧ થાય, અને મુક્તિ પણ તેની કહેવાની હોવાથી 'ચ' અર્થે શબ્દથી (તે) કહેલ^૨ છે. તેથી^૩ જ 'પાંડુના પુત્રોની' એમ કહેલ છે, 'પાંડવોની' (કહેલ) નથી. શ્રીકૃષ્ણની કથા જણાવનારા હોવાથી આ કહેલા છે, તેમ ન હોય તો (તેમની વાત કહેવી અયોગ્ય થાય, તે 'જેમાંથી શ્રીકૃષ્ણની કથા પરિણમે છે તે' શબ્દથી કહેલ છે. શ્રીકૃષ્ણની કથાનું પરિણામ થાય છે જેમાંથી તેની (આ કથા) છે, કારણ કે આ ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપ (કથા) નથી, પરંતુ પ્રાસંગિક છે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ) પ્રયોજનનું કારણ (હોઈ), (શ્રીકૃષ્ણની કથામાં) સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારી મૂલ (કથા) છે; તેથી તે કહેવામાં આવે છે એવો ભાવ છે. ૧૨

(પાંડવોના) બીજા પુત્રોને હણ્યા, એમ કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી તેનું કારણ કહે છે :—

યદા મૃધે કૌરવસઙ્ગયાનાં વીરેષ્વથ વીરગતિં ગતેષુ ।

દ્રુકોદરાવિદ્વગદાભિર્મર્ષમગ્નોરુદ્ધે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રે ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે કૌરવો અને સઙ્ગયોના યુદ્ધમાં પછી વીરો વીરની ગતિને પામ્યા, (અને) જ્યારે ભીમે કેંકેલી ગદાના પ્રહારથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રના સાથળરૂપી દંડો ભાગ્યા. ૧૩

સઙ્ગય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનો સેનાપતિ હોવાથી, પાંડવો પોતે કૌરવ હોવા છતાં પણ વિરોધનું કારણ દ્રૌપદી હતી તેથી, અને પાંડવો (ના પક્ષ) માં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આવેલ હોવાથી અયોગ્યતા ન થાય તે માટે 'સઙ્ગયોના'*

૧ (આ મનુસ્મૃતિના વાક્ય પ્રમાણે એકથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાઈઓ એક ગણાય, તેથી બધાની મુક્તિ થાય ત્યારે તે વડવાની મુક્તિ ગણાય. તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ બંનેની મુક્તિ કહેવી જોઈએ). જો કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એક (સ્ત્રી) થી જન્મેલા ન હતા, છતાંપણ એક પતિની સ્ત્રીઓથી જન્મેલા હોવાથી એકથી જન્મેલા ગણાય. (પ્ર)

૨ મુક્તિ કહેલ છે (પ્ર). ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ શ્લોકમાં નથી, તેથી 'ચ' શબ્દથી ધૃતરાષ્ટ્ર જણાવેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. તે પાંડુનો ભાઈ હોવાથી, 'પાંડુના પુત્રો' કહેલ છે, પણ પાંડવો કહેલ નથી.

૩ 'તેથીજ' એટલે પાંડુની મુક્તિ થયેલ હોવાથી જ. (પ્ર). પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એકથી જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી જ, એવો અર્થ જણાય છે. 'એકેન જાતાઃ' એક (વ્યાસ) થી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી પણ તેઓ ભાઈઓ ગણાય, અને તેમની મુક્તિ થવાની જરૂર ગણાય.

* કૌરવો અને પાંડવોનું યુદ્ધ ન કહેતાં કૌરવો અને સઙ્ગયોનું યુદ્ધ કહેવાનાં કારણો આદી કહેલાં છે

એમ કહેલું છે, અને 'અહીં જે પ્રકારના મૃત્યુ સારા ગણાયેલા છે'. ૬, ૧૦, ૩૩ જે વાક્ય પ્રમાણે તેમના સંબંધીઓની મુક્તિ થયાનું 'વીરગતિને (પામ્યા)' શબ્દથી કહેલું છે. આથી (દ્રૌપદીના) પુત્રો જ અન્યાયથી મરણ પામ્યા, એવું શોક (કરવા) નું કારણ સૂચવેલું છે, અને 'અયો' 'પછી' શબ્દથી મધ્યમાં જૂદા આરંભ કરનાર વચન કહેલું છે, તેથી 'પાર્થના શસ્ત્રથી પવિત્ર થયેલાઓએ આપના ચરણની પ્રાપ્તિ કરી' (૩. ૨. ૨૦.) એમ જણાવેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી દુર્યોધનનું અયોગ્ય મરણ (થવાનું) કહેલું છે.

वृको दशविधो प्राण उदरे यस्य तिष्ठति ।

स वृकोदर इत्युक्तो भगवत्कार्यसाधकः ॥ ७ ॥

વૃક (એટલે) દશ પ્રકારનો પ્રાણ જેના ઉદરમાં રહેલ હોય તે 'વૃકોદર' કહેવાય છે, (અને) ભગવાનનાં કાર્યને સિદ્ધ કરનારો છે. કા. ૭.

જે વાક્ય પ્રમાણે ભીમે કે'કેલી ગદાના પ્રહારથી ભાંગેલા છે જે સાથળરૂપ જ દંડો જેના (તેવો દુર્યોધન થયો). 'દંડ' શબ્દથી પ્રહાર કરવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે (તે) દેખાડીને દ્રૌપદીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરેલું. 'ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર' શબ્દથી આંધળાનો પુત્ર હોવાથી (તેનું) અવિવેકીપણું કહેલું છે. ૧૩

તેથીજ તેનો સેવક પણ અવિવેકી થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन्कृष्णासुतानां स्वयतां शिरांसि ।

उपाहरद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ ૧૪ ॥

સ્વામીને (આ) પ્રિય છે એમ જાણીને કૃષ્ણાના સૂતેલા સુતોનાં માથાંઓ (દ્રૌણિ) લઈ ગયો. તેના (તે) દુઃખકારક નિંદા કર્મની જ (લોકો) નિંદા કરે છે. ૧૪

'દ્રૌણિ' (દ્રૌણના પુત્ર) શબ્દથી વેર ચાલુ રહેવાનું મૂલ્ય કારણ કહેલું છે. (કૃષ્ણ) માતાના પુત્રો હોવાથી તે સૂતેલા હતા. ઘણા (પતિઓ) ના પુત્રો હોવાથી માતા (નું નામ) કહેલ છે. તેથીજ ભગવાને વંશ ચાલુ રાખવા (તેઓનું) રક્ષણ ન કર્યું. 'કૃષ્ણા' (એટલે) દ્રૌપદી; તેનાથી માત્ર પ્રસવ થયેલો, પરંતુ તેઓએ તેનો ઉદ્ધાર કરેલ નથી એમ 'સુતોનાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'કૃષ્ણા' શબ્દથી 'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તેજ છે' (ભ. ગી. ૧૭-૩) વાક્ય પ્રમાણે તે (કૃષ્ણ) ના ભાવને પ્રાપ્ત કરેલી સૂચવેલી છે. (દુર્યોધનને) દેખાડવા માટે માથાંઓ લઈ ગયેલ. તેથી અડધાં (ધડ) ને (જ)

* દ્રૌણ અને દુપદ્મ વેર મૂલ્ય કારણ હતું.

બાળવામાં આવ્યું તેથી બહુ દુઃખ થયું. દુર્યોધનને પણ તેઓને મારવાનું ઇષ્ટ ન હતું. લોકમાં નિંદા દુર્યોધનની ન થઈ. આ (કર્મ) ની તો લોકો નિંદા કરે છે, તેથી તે 'વિપ્રિય' દુઃખદાયક હોવાનું કહેવું છે. ૧૪

માતાં સુતાનાં નિધનં શિશૂનાં નિશમ્ય ઘોરં પરિતપ્યમાના ।

તદાઽરુદ્ધ્રાપ્પકલાઽઽકુલાક્ષી તાં સાન્ત્વયન્નાહ કિરીટમાલી ॥ ૧૫ ॥

બાલક સુતોનાં ઘોર મૃત્યુનું શ્રવણ કરીને ઘણું દુઃખી થયેલી માતા જ્યારે આંસુઓની કલાઓથી ભરાઈ ગએલી આંખોવાળી થઈ રહી, ત્યારે તેનું સાંત્વન કરતાં કિરીટમાલીએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૫

માતા દ્રૌપદીને રડવાનું કારણ માતાપણું જ (હતું.) (સુતો, બાલક હોવાથી (તેમના ઉપર) ઘણું સ્નેહ હતો (તેથી મૃત્યુનાં) શ્રવણથી ઘણું દુઃખ થયું ' ઘોર શબ્દથી રાતની સૌપ્રખિતક પર્વતની કથા સૂચવેલી છે. જ્યારે તે રહી, ત્યારે તેનું સાંત્વન કરતાં (કહ્યું), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ' કિરીટમાલી ' (એટલે) અર્જુન. (તે) ઘણા પુરુષોની પેઠે શુદ્ધ કરતો હતો તેથી, અથવા (તેના) વેગને લીધે (તેને) એક મુકુટ હોવા છતાં ઘણા મુકુટો જણાતા હતા-સ્ત્રીવશ હોય તેવા ભકતોનું પણ ભગવાન પાલન કરે છે એમ (જણાવવા) અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા કહે છે, અથવા ' તેનું સાંત્વન કરતાં ' એવું વચન હોવાથી સાચી પ્રતિજ્ઞા તેણે કરી નથી. ૧૫

સ્ત્રીનો શોક પતિએ દૂર કરવો જોઈએ. તેમાં શાંતપણાથી આંસુ લૂછવાનું અશક્તોના સંબંધવાળું, અને વેર વાળી શકાય નહીં તેવા (કાર્ય) માં થાય છે. તે (સંબંધ) માં મરેલાઓને જીવતા કરવાનું થઈ શકે તેવું નથી, પરંતુ હણનારનો વધ થઈ શકે તેવો છે, તેથી તે કરીને તે (વિષય) માં આંસુ લૂછવાનું કરવું જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તદા શુચસ્તે પ્રમૃજામિ મદ્રે યદ્વત્સવન્ધોઃ શિર આતતાયિનઃ ।

ગાંડીવમુક્તૈર્વિશિષ્ટરૂપાહરે ત્વાક્રમ્ય યત્સ્નાસ્યસિ દમ્ધપુત્રા ॥ ૧૬ ॥

હે કલ્યાણી ! જ્યારે આતતાથી બ્રહ્મબંધુના માથાને ગાંડીવથી છોડેલાં બાણોથી હું લાવીશ, કે જેના ઉપર પગ મૂકીને બાળેલા પુત્રો-વાળી તું સ્નાન કરીશ ત્યારે તારા શોકને હું દૂર કરીશ. ૧૬

દૂરતાં આંસુ દૂર પ્રકારથી લૂંછાય, ' શોકને ' એટલે શોકના આંસુઓને ફરી આંસુ આમ) ન આવે તે માટે (તે તેમનાં) કારણથી જણાવેલ છે. ' ઉલટુ

* તેથી તેનું નામ ' કિરીટમાલી ' એટલે મુકુટોની માલાવાળો હતો.

થાય તો શું પરિણામ (થાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી ' હે કલ્યાણી ! ' એવું સંજોધન કરેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે તારામાં વૈધવ્યનાં ચિહ્ન ન હોવાથી તેવું નહીં થાય. ' પ્રહાળંધુના ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) પ્રહા (એટલે) પ્રાહ્મણ્યજાતિ (તેનો) બંધુજ છે, કોઈ સમયે (તેનામાં) આવે છે, કોઈ સમયે નથી આવતી, તેથી નિશ્ચય દેવતા સંબંધવાળો પ્રાહ્મણ્ય વર્ણ છે, અસુરના સંબંધવાળો શૂદ્ર વર્ણ છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેનામાં સદા પ્રાહ્મણ્યપણું રહેતું નથી, કારણ કે તે દેવોનો વિરોધી અને અસુરોના આવેશવાળો છે. વળી તે આતતાયી છે. ' અગ્નિ મૂકનાર. ઝેર આપનાર...' એવું વાક્ય હોવાથી, અને ' આવતા હણવા ધ્રુવતા આતતાયીને, તે વેદાંતનો પાર પામેલ હોય તો પણ હણવો. તે (મ કરવા) થી પ્રાહ્મણ્યને હણનાર થતો નથી ' એવી સ્મૃતિ હોવાથી, તેનો વધ (કરવા) માં દોષ નથી, બાણોથી જ (તેનું માથું) કાપીને લાવવાનું છે, (તે) દુષ્ટ હોવાથી (તેનો) સ્પર્શ કરવાનો નથી. તેમ કરવાની (માથું કાપી લાવવાની) શક્તિ ' ગાંડીવથી છોડેલાં બાણોથી ' શબ્દથી કહેલી છે. માથાં ઉપર પગ મૂકીને સ્નાન (કરવું) (એ) ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવાથી વેર વાળવાના સંબંધમાં કહેલું છે. ' બાણેલા પુત્રોવાળી ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) સૌપુત્રિકમાં (સૂતેલા હતા ત્યારેજ) બાણેલા, અથવા સંસ્કાર કરવા બાણેલા; પહેલું ઘણો શોક થવાનું કારણ છે, બીજું સ્નાન (કરવા) નું કારણ છે. જ્યારે તું સ્નાન કરશે ત્યારે (તારા) શોકને હું દૂર કરીશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (દ્રૌપદી) ક્ષત્રિય હોવાથી બીજાની પેઠે સ્વભાવથી તેને શોક થયો ન હતો. કામમાં રમ્યા પચ્યા રહેનારાઓને જ તે (સ્વભાવથી શોક) થાય છે, કોઈ કર નારાને થતો નથી. ૧૬

इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रव्रतः ।

अन्वाद्रवदंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥

અચ્યુત જેના મિત્ર અને સારથિ હતા તેણે એવી રીતે મનોહર વિચિત્ર પ્રલાપોથી પ્રિયાનું સાંત્વન કરીને, કવચ પહેરી, ઉગ્ર ધનુષ્ય લઈ, જેની ધજા ઉપર કપિ હતો તેવો તે રથથી ગુરુના પુત્રની પાછળ દોડ્યો. ૧૭

એમ કહેવાનું કારણ ' પ્રિયા ' શબ્દથી જણાવેલું છે. ' વલ્ગુ ' (એટલે તેના માથાં ઉપર) પગ મૂકીને સ્નાન કરીશ, એવાં મનોહર ' બાણોથી લાવીશ ' એવાં વિચિત્ર (પ્રલાપોથી સાંત્વન કર્યું) તે (વચન) થી તે (દ્રૌપદી) પણ ક્ષત્રિય હોવાથી, તેનું સારી રીતે સાંત્વન થયું. આ કાર્ય થઈ શકવાનું કારણ ' અચ્યુત જેના મિત્ર અને સારથિ હતા ' શબ્દથી કહેલું છે. અચ્યુતનો મિત્ર પણ અચ્યુત જ (હોય). તેમનાથી પોતાનું (અર્જુનનું) રક્ષણ થયું. તે સારથિ હોવાથી કાર્ય થઈ શક્યું. (અશ્વત્થામા) ભાગી જશે એવી શંકાથી અનુ પાછળ દોડ્યો. (પાછળ દોડ્યા)

પછી જ કવચ પહેર્યું અને ધનુષ્ય લીધું, ધનુષ્ય વધ (કરવા) માં પરિણમતું હોવાથી 'ઉચ્ચ' હતું. 'જેની ધ્વજા ઉપર કપિ હતો' શબ્દથી ઘણું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. અથવા કવચ પહેરેલું હોવાથી, ધનુષ્ય ઉચ્ચ હોવાથી (અને) રથની ધ્વજા ઉપર કપિ હોવાથી પોતાનું રક્ષણ (થયાનું) કહેલું છે. 'ગુરુના પુત્રની (પાછળ દોડ્યો)' શબ્દથી અનર્થ થાય તેવું (કહેલું) છે. 'રથથી (પાછળ દોડ્યો)' શબ્દથી પોતાની શક્તિ ન હોવાનું (જણાવેલું) છે. ૧૭

તમાપતન્તં સ વિલક્ષ્ય દૂરાત્કુમારહોદ્વિગ્નમના રથેન ।

પરાદ્રવત્પ્રાણપરીપ્સુરુર્ચાં યાવદ્રમં રુદ્રમયાઘથાર્કઃ ॥ ૧૮ ॥

તેને દોડી આવતો દૂરથી જોઈને, કુમારોને હણનાર વ્યથિત મનવાળો તે પ્રાણોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી-જેમ રુદ્રના ભયથી સૂર્ય નાઠો હતો તેમ-પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઈ શકાયું ત્યાંસુધી રથ વડે નાઠો. ૧૮

(અશ્વત્થામાને) જોયો તોપણ (અર્જુનની) ગતિ ધીરી ન પડી, તેથી (અશ્વત્થામાએ) જાણ્યું કે વધ કરશે, તે 'દોડી આવતો' શબ્દથી કહેલ છે. (અશ્વત્થામા) અપરાધી હોવાથી (તેણે અર્જુનને) દૂરથી જ જોયો. ક્ષત્રિયના ધર્મનો જોણે આશ્રય કરેલ હોય તેને યુદ્ધ (કરવાનું) આવે ત્યારે ઘણો ઉત્સાહ થાય. (અશ્વત્થામાએ) ખાલકોનો વધ કરેલ હોવાથી તેના પાપથી (તેના) મનમાં પીડા થઈ. 'રથ વડે' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે યુદ્ધનું સાધન રથ નાસવાનું સાધન થયો. 'પ્રાણોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી નાસવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. જેમના (પ્રાણોના) રક્ષણ માટે નીચની સેવા, પિતાનો વધ અને અન્યાયી કર્મો કરવાનું સ્વીકાર્યું, તેમનું રક્ષણ કરવા નાસવામાં શું આશ્ચર્ય?, એવો (તેનો અર્થ) છે. પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઈ શકાય, જ્યાંસુધી નદી વિગેરે આડાં ન આવ્યાં ત્યાંસુધી (નાઠો). યોગ, મંત્ર વિગેરેથી ખીન્ન લોકમાં જવાથી પણ છૂટવાનું થઈ શકે તેમ નથી (એમ જણાવવા) - 'જેમ રુદ્રના ભયથી સૂર્ય (નાઠો હતો તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે: જેમ સૂર્ય વિદ્યુન્માલી (રાક્ષસ) ને હણ્યો ત્યારે (તે રાક્ષસ) પોતાનો ભક્ત હોવાથી રુદ્રને ક્રોધ થયો. પછી શલ ઉગામીને (રુદ્રે) સૂર્યનો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી સૂર્ય નાસતાં (નાસતાં) ભૂમિ ઉપર પડ્યો, (અને) કાશીમાં 'લોલાક' નામથી (પ્રસિદ્ધ) થયો. તેવી રીતે આ (અશ્વત્થામા) પણ ખીન્ન લોકમાં ભમતાં પણ પડે, તેથી ભૂમિ ઉપર જ જ્યાંસુધી જઈ શકાયું ત્યાંસુધી નાઠો, એવો અર્થ છે. ૧૮

યદાઽશરણમાત્માનમૈક્ષત શ્રાન્તવાજિનમ્ ।

અહ્યં વ્રહ્મશિરો મેને આત્મત્રાણં દ્વિજાત્મજઃ ॥ ૧૯ ॥

જ્યારે થાકી ગયેલ ઘોડાવાળાને પોતાને શરણુરહિત જાણ્યો ત્યારે
(તે) બ્રાહ્મણના પુત્રે બ્રહ્માસ્ત્રને પોતાનું રક્ષણ કરનારૂં માન્યું. ૧૯

પછી ભયને લીધે શરણુ શોધતાં, (તે) ભગવાનથી વિમુખ થઈને જતો
હોવાથી મહાદેવ વિગેરે કોઈ પણ શરણુ થયું નહીં; અને ઘોડાઓ થાકી ગયેલા
હોવાથી ભાગવાની શક્તિ રહી ન હતી. ત્યારે વ્રહ્મશિરઃ બ્રહ્માસ્ત્ર મારૂં શરણુ થશે એમ
તેણે જાણ્યું. નથી રહ્યું શરણુ જેનું તે શરણુરહિત, (અને) થાકેલા હતા ઘોડાઓ
જેના તેવો (તે થયો).

આધ્યાત્મિકં ચાધિદૈવં વ્રહ્માસ્ત્રં દ્વિવિધં મતમ્ ।

નિવર્ત્યમનિવર્ત્યં ચ મન્ત્રયોઃ સુપ્રતિષ્ઠતમ્ ॥ ૮ ॥

આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એવા બે પ્રકારનું બ્રહ્માસ્ત્ર મના-
એલ છે, મંત્રોના સંસ્કાર પામેલું તે (અનુક્રમે) પાછું વાળી શકાય
અને પાછું ન વાળી શકાય તેવું છે. કા. ૮

દ્રોણાચાર્યે આ (અશ્વત્થામા) ને બે બ્રહ્માસ્ત્ર આપેલ, પણ પાછા વાળવાનું
શીખવેલ ન હતું; કારણ કે શરીર હોય ત્યારે જ તે મૃત્યુથી રક્ષણ કરી શકે. આ
બ્રાહ્મણનો પુત્ર હોઈ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો ન હોવાથી પાછું વાળવાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં
પણ, આ સમયે (તેને બ્રહ્માસ્ત્રનો) પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ. ૧૯

અથોપસ્પૃશ્ય સલિલં સન્દધે તત્સમાહિતઃ ।

અજાનન્નુપસંહારં પ્રાણકૃચ્છ્ર ઉપાગતે ॥ ૨૦ ॥

પછી પ્રાણનું સંકટ આવ્યું ત્યારે પાછું વાળવાનું ન જાણનારે
(તેણે) જલનું આચમન કરી, સાવધાન થઈ તે સાંધ્યું. ૨૦

પછી ભાગવાનું તથા, જૂદા આરંભથી આચમન કરી, દેવતાની સન્નિધિ થાય
તે માટે સાવધાન થઈ, ઉપસંહારનાં જ્ઞાન વિના સાંધવાથી લોકોનો નાશ થવાથી
પોતાને ઘણું પાપ થશે એમ જાણવા છતાં પણ, પ્રાણનું સંકટ આવ્યું ત્યારે, અયોગ્ય
(કાર્ય) પણ વિપત્તિમાં કરવું જોઈએ એવી બુદ્ધિથી તેણે તે સાંધ્યું. ૨૦

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તતઃ પ્રાદુરભૂતેજઃ પ્રચળં સર્વતોદિશમ્ ।

પ્રાણાપહમભિપ્રેક્ષ્ય વિષ્ણું જિણ્ણુરુવાચ હ ॥ ૨૧ ॥

પછી તેજ પ્રકટ થયું. સર્વ દિશાઓમાં પ્રચક્ર પ્રાણને હરનારૂં
(તે) જોઈને, અહો ! જિણ્ણુએ વિણ્ણુને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૧

‘ પ્રચંડ ’ એટલે સાચો ઉપાય ન થઈ શકે તેવું. પ્રચંડ વિગેરે જૂદું વાક્ય છે. સર્વ દિશાઓમાં અર્જુનની (આસપાસ થયું), તેથી જ (તે) પ્રાણ હરનાઈ હતું. અર્થત્યાગી આ અસ્ત્ર છે એમ જાણ્યા વિના, દૈવયોગથી કાંઈક બીજું જ નાશ કરનાઈ આવેલ છે એમ (જાણી), તેનો નાશ કરવા અને તેનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાનને પૂછવા પ્રથમ તેમની સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે રક્ષણ કરનાર વિષય છે, અને જ્ઞાન થાય ત્યારે તેનો સાચો ઉપાય કરનાર ‘ જિજ્ઞુ ’ અર્જુન છે. ‘ હ ’ ‘ અહો ’ શબ્દ એવું આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે) કે તે (તેજ) જોવામાં આવે ત્યારે મૂર્છા થવી જોઈએ તેવા, પ્રસંગે ગભરાયા વિના ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

આર પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી આર શ્લોકોથી (અર્જુન ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે :—

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥ અર્જુન કહે છે :—

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાવાદો મક્તાનામભયંકર ।

ત્વમેકો દક્ષમાનાનામપર્ગોઽસિ સંસૃતેઃ ॥ ૨૨ ॥

હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મોટા બાહુવાળા ! હે ભકતોનું અભય કરનાર ! સંસારથી બળતાઓને આપ એકલા મુક્તિ (કરાવનાર) છો. ૨૨

‘ હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ’ એમ બે વાર આદરને લીધે અથવા ભયને લીધે (કહેલ છે). મોટા છે બાહુઓ જેમના, અથવા ઈન્દ્ર વિગેરે બાહુઓ છે જેમના (તેવા આપ છો). આથી ક્રિયાશક્તિ ઘણી હોવાનું અથવા પાલન કરનાર હોવાનું કહેલ છે. સામાન્ય રીતે બધાનું પાલન કરનાર હોવાનું કહ્યું. ભકતો પ્રતિ તો ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરનાર હોવાનું ‘ ભકતોનું અભય કરનાર ’ સંબોધનથી કહેલ છે. ભય આવે ત્યારે બીજાનું (ભગવાન) પાલન કરે છે. પરંતુ ભકતોને તો અભય જ રાખે છે, ભય (થવા દેતા) નથી. વળી આપનાથી દૂર રહેલા હોય તે બળે છે. દાહમાં પણ જન્મ અને મરણરૂપ સંસારનો દાહ મોટો છે, તેનો આપ અંત (કરનાર) છો. સંસારના કારણથી બળનારાઓને આપ એકલા મુક્તિ (કરાવનાર) છો; કારણ કે ‘ હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધાના લોકો ફરી ફરી જન્મ લેનારા છે. હે કૃતિના પુત્ર ! મને પ્રાપ્ત કરીને પછી ફરી જન્મ થતો નથી. ’ (ભ. ગી. ૮. ૧૬) એમ (આપે જ કહેલ છે). ૨૨

ત્વમાદ્યઃ પુરુષઃ સાક્ષાદીશ્વરઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

માયાં વ્યુદસ્ય ચિચ્છક્ત્યા કૈવલ્યે સ્થિત આત્મનિ ॥ ૨૩ ॥

આપ (૧) આદ્ય પુરુષ, (૨) સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય, (૩) પ્રકૃતિ પર છો, (૪) ચિત્ શક્તિથી માયાનો પરિભવ કરીને (૫) કેવલ આત્મામાં જ રહેલા છો. ૨૩

આ વિષયની યોગ્યતા (૨૩ અને ૨૪) જે શ્લોકોથી કહે છે. ‘ (જેને કોઈ તરફથી ભય ન હોય) તે પતિ થાય એ નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ (આ શ્લોકથી) પોતામાં (ભગવાનમાં) કોઈ દોષ ન હોવાનું, (અને) તે પછી (શ્લોક ૨૪ માં) ખીજાના દોષ દૂર કરવાનું કહે છે. તે સંબંધમાં દોષો (૧) કર્મથી થએલા, (૨) કાલથી થએલા, (૩) સ્વભાવથી થએલા, (૪) માયાથી ઉત્પન્ન થએલા અને (૫) દેશથી ઉત્પન્ન થએલા; એવા પાંચ પ્રકારના છે. તે (ભગવાનમાં) ન હોવાનું અનુક્રમે કહે છે. (૧) કર્મથી પણ ભગવાન ‘આદ્ય’ (પહેલાંના) હોવાથી સ્વતંત્ર છે અને તેને આધીન નથી, તેથી તેમનામાં કર્મથી થતા (દોષો) નથી. વળી (૨) આ સર્વ વશ રાખનાર અને કાલ છે. કાલ તો પોતાથી (કાલથી) ઉત્પન્ન થએલ શરીર વિગેરે દ્વારા, તે (શરીર વિગેરે) નો અધ્યાસ થાય ત્યારે વશ કરે છે. ભગવાન તો સાક્ષાત્ વશ કરે છે, આત્માઓને પણ વશ કરે છે. તેથી કાલને પણ વશ રાખનાર છે એમ કહેવાયું. તેથી (તેમનામાં) કાલથી થએલ (દોષો) નથી. (૩) અને પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવાથી પ્રાકૃત^૧ (દોષો) પણ નથી. (૪) ભગવાનની તો જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરવા માટે નિર્માણ કરેલી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઘણી શક્તિઓ છે. તે પૈકી જે (શક્તિ) માં જ આસક્તિને લીધે કીડા કરવામાં આવતાં તેના દોષ થવાનો સંભવ થાય, તેજ સમયે તેનાથી વિરુદ્ધ શક્તિ પ્રકટ કરીને, પહેલાં^૨ કહેલાને દૂર કરે છે. તેવી રીતે (ભગવાન) ચિત્ શક્તિથી માયાનો પરિભવ કરીને રહેતા હોવાથી (તેમને) માયાથી ઉત્પન્ન થતા દોષોનો સંબંધ નથી. (૫) (ભગવાન) સર્વ (કોઈપણ) ધર્મના સંબંધ વિનાના કેવલજ આત્મામાં રહેતા હોવાથી દેશથી ઉત્પન્ન થતા દોષ તો (તેમનામાં હોવાનું) સંભવતું જ નથી. તેથી (તે) પોતે પાંચ પ્રકારના દોષ વિનાના છે. ૨૩ :

‘ (ખીજાના દોષ દૂર કરે) તેમાં કહેવું જ શું? ’ એ ધોરણે ખીજાના દોષ દૂર કરવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સ एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।

विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ ૨૪ ॥

૧ ‘પ્રાકૃત’ એટલે સ્વભાવથી થતા. અહીં પ્રકૃતિ અને માયાને જૂદાં કહેલ હોવાથી, ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દથી સ્વભાવ જાણવો. (પ)

૨ ‘પહેલાં કહેલા’ એટલે દોષ તરીકે સંભવતા શુભો. (પ)

તેજ (આપ) માયાથી મોહ પામેલા ચિત્તવાળા જીવલોકનું
ધર્મ વિગેરે રૂપ કલ્યાણ પોતાનાં વીચ્છેથી કરે છે. ૨૪

‘ તેજ ’ એટલે ઉપર કહેલ ગુણવાળા જ. માયાથી મોહ પામેલા ચિત્તવાળા
જીવનું એટલે આડા રસ્તે ગએલા જીવનું (કલ્યાણ કરે છે). બ્રાંતિથી જે કાંઈની
પ્રાર્થના કરે છે તેજ આપો છો (ત્યારે) બ્રાંતિના દોષનો નાશ કરો તેમાં કહેવું જ શું ?
આથી એમ કહેવું છે કે જે વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ કે ઉત્તમ ન હોય તેવું જે કાંઈ
માગે છે, તેને તેજ આપ આપો છો, તેથી સર્વ ઈચ્છેલું આપનારા છો. તેવા
(ભગવાન) ન હોય તો સર્વે બજન કરવા યોગ્ય ન થાય. ૨૪

વળી આ આપનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે કહ્યું. આપનાં સ્વરૂપનો મુખ્ય પ્રકારે
વિચાર કરતાં અમો વિગેરેને કાંઈ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી
કહે છે :—

તથાઽયશ્ચાવતારસ્તે ભુવો ભારજિહીર્ષયા ।

સ્વાનાજ્ઞાનન્યભાવાનામનુધ્યાનાય ચાસકૃત્ ॥ ૨૫ ॥

ભૂમિનો ભાર હરવાની ઇચ્છાથી અને પોતાના અનન્ય ભાવવાળા
(સેવકો) વારંવાર ધ્યાન કરે તે માટે (લીધેલો) આપનો આ અવતાર
નક્કી તેવો છે. ૨૫

આ આપનો અવતાર નક્કી તેવો છે. જેમ આપ સર્વ દોષ વિનાના અને સર્વ
ઈચ્છેલું આપનારા છો, તેવો જ આ અવતાર છે. જેઓના મત પ્રમાણે ભગવાન જ
આકારવાળા માત્ર આનંદના કર ચરણ મુળ ઉદર વિગેરે વાળા માયાનો પડદો હર કરીને
પ્રકટ થયોલા છે, તેઓને કાંઈ કહેવાપણું નથી; પરંતુ જેઓના મત પ્રમાણે પોતાની
ઇચ્છાવાળા અમુક શરીરમાં અનંત સૂર્યોના પ્રકાશવાળા ભગવાન-જેમ લોહાના ગોળામાં
અગ્નિ (પ્રવેશ કરે) તેમ - પદ્યારે તે અવતાર છે. તેઓના મતથી આ પ્રમાણે કહેલ
છે. તે અવતારનાં બે પ્રયોજનો પ્રસિદ્ધ છે. (૧) ભૂમિનો ભાર હરવો (અને) વૈષ્ણવ
શાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતાના અનન્ય ભાવવાળા (સેવકો) સદા (પોતાનું) ધ્યાન ધરે તે.
અને અર્જુનનાં ઇચ્છેલાં છે, કારણ કે ભૂમિનો ભાર હરવામાં સાહાય્ય કરનારા હોવાથી
અને (અર્જુન) મક્કત હોવાથી (આપ) બંને પ્રકારે માર્ગ દિત કરનારા છો. ૨૫

ક્ષિમિદં સ્વિકૃતો વેતિ દેવદેવ ન વેદમ્યહમ્ ।

સર્વતોમુખમાયાતિ તેજઃ પરમદારુણમ્ ॥ ૨૬ ॥

હૈ દેવોના દેવ ! આ શું છે ! અને ક્યાંથી (આવે છે) ? હું
જાણુતો નથી. ઘણું ભયંકર તેજ સર્વ તરફથી આવે છે. ૨૬

સોકેનું

વાળા
કાંઈની
શું ?
> કાંઈ
તેવાપ્રકારે
કથીગા
૧૨૧૪
૪
ને
ની
માં
લ
૧૫
તે.
પી

આમ હોવાથી* અકસ્માત્ પ્રકટ થયેલું હોવાથી આ શું છે તે કહો, એમ (અર્જુન) કહે છે. સર્વ દિશાઓમાં હોવાથી ' અને ક્યાંથી (આવે છે) ? (તે કહો), કારણકે તેનું મૂલ ક્યાં છે તે જણાતું નથી. (આપ) અવતાર હોવા છતાં આપથી કાંઈ અજાણ્યું નથી, કારણકે (આપ) દેવોનું કાર્ય સાધનાર છો. તે ' દેવોનાદેવ ' થઈથી કહેલ છે. ' તેવો તું પણ છે ' એવું માને તેથી (કહે છે કે) હું પ્રહ્મ ન હોવાથી હું જાણતો નથી. લૌકિક યુક્તિ તો આ (જાણવા) માં સંભવતી નથી, કારણ કે સર્વ તરફથી આવે છે. સૂર્ય વિગેરેનું (આ) તેજ નથી એમ જણાવવા ' ઘણું ભયંકર ' વિશેષણ ચોજેલ છે. ૨૬

તે (સંબંધ) માં આ વિષયનું અજ્ઞાન સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને ગુણનું અજ્ઞાન એવા બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી સ્વરૂપથી તો તું તે જાણે છે. એમ ભગવાન નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

वेद्यः त्वं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममन्त्रं प्रदर्शितम् ।

नैवासौ वेद संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ ૨૭ ॥

તું જાણે છે (કે) દ્રોણના પુત્રને બ્રાહ્મ અસ્ત્ર શીખવાડેલું તે પાછું વાળવાનું જાણતો નથી જ. પ્રાણોનું સંકટ આવતાં (તેણે સાંધેલ છે). ૨૭

(અશ્વત્થામા) ગુરુનો પુત્ર હોવાથી ગુરુએ આને બ્રહ્માસ્ત્ર તારી સમક્ષ શીખાડેલું. તેથી (તે) તું જાણે છે. આ તેજ (બ્રહ્માસ્ત્ર) છે એમ તું જાણ. ' બ્રહ્માસ્ત્રો પણ મેં ઘણાં જોયાં અને સાંધેલાં છે, પણ કોઈપણ સમયે આવું જોયેલ નથી ' એવી શંકા થાય, તેથી ' તે પાછું વાળવાનું જાણતો નથી જ ' એમ કહેલું છે, તેથી ન જાણનારે સાંધેલ હોવાથી (તે) સર્વ તરફથી આવે છે. ' ત્યારે તેણે કેમ સાંધ્યું ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' પ્રાણોનું સંકટ આવતાં એમ કહેલું છે. ' (ઉત્તરાધીના) બંને પાદો જૂદું જૂદું વાક્ય છે. ૨૭

' ત્યારે (મારે) શું કરવું ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

न हस्यान्यतमं किञ्चिदन्नं प्रत्यवकर्षणम् ।

जहत्તેज उन्नद्धमस्त्रજोऽस्त्रतेजसा ॥ ૨૮ ॥

નિશ્ચય બીજું કોઈ પણ અસ્ત્ર આનો સાચો ઉપાય નથી. વધી ગયેલા અસ્ત્રના તેજને અસ્ત્ર જાણનાર તું અસ્ત્રના તેજથી હરી લે. ૨૮

* ' આમ હોવાથી ' એટલે આપ ભૂમિનો ભાર હણનાર અને ભક્તોનું હિત કરનાર હોવાથી.

પ્રહ્લાસ સામું પ્રહ્લાસ જ સાધવું જોઈએ, બીજું (કોઈ અસ) તેનો સામનો કરવા યોગ્ય નથી. તેથી અસને જાણનાર તું વધી ગયેલાં પ્રહ્લાસનાં તેજને પ્રહ્લાસનાં તેજથી જ હરી લે. તે સાંધેલું (પ્રહ્લાસ) પણ આવું જ તેજ થશે, અને તેનાથી આનો સાચો ઉપાય થશે, એવો (અર્થ છે). ૨૮

ભગવાને એમ કહ્યું ત્યારે જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

શ્રુત્વા ભગવતા પ્રોક્તં ફાલ્ગુનઃ પર્વરહા ।

સ્પૃષ્ઠાઽપસ્તં પરિક્રમ્ય બ્રાહ્મ્યં બ્રાહ્મ્યાય સંદધે ॥ ૨૯ ॥

ભગવાને કહેલું સાંભળીને શત્રુઓના વીરોને હરણનાર અર્જુને જલનું આચમન કરી, તેમની (ભગવાનની) પરિક્રમા કરીને પ્રહ્લાસ સામે પ્રહ્લાસ સાંધ્યું. ૨૯

‘શત્રુઓના વીરોને હરણનાર’ શબ્દથી (અર્જુનનું) સામર્થ્ય (જણાવેલ છે). ‘તેમની પરિક્રમા કરીને’ શબ્દોથી કાર્યની સફળતા (જણાવી છે). આ પ્રહ્લાસ પહેલાંના પ્રહ્લાસને હઠાવનાર જ છે, પણ તેના સાધનારને^૧ હરણનાર નથી એમ ‘પ્રહ્લાસ સામે પ્રહ્લાસ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ૨૯

તેથી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સંહત્યાન્યોન્યમુભયોસ્તેજસી શરસંવૃતે ।

આવૃત્ય રોદસી સ્વં ચ વવૃધાતેર્કવહ્નિવત્ ॥ ૩૦ ॥

ખાણોને વીંટી રહેલાં ખંનેના તેજો પરસ્પર અથડાઈને, પૃથ્વી સ્વર્ગ અંતરિક્ષને ભરી દઈને (પ્રલયના) સૂર્ય અને અગ્નિ પેઠે વધ્યાં. ૩૦

ખંનેનાં તેજો પરસ્પર અથડાઈને મૂલ (ખાણો) દૃઢ થાય તે માટે ખાણોને વીંટી લઈને સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષને ભરી દઈને સર્વનો નાશ કરવા સંવર્તક સૂર્ય અને સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળતા અગ્નિની પેઠે વધ્યાં. ૩૦

આ ખંને (તેજો) ખંધ થયાં, તેનું કારણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

દૃષ્ટ્વાઽસ્ત્રતેજસ્તુ તયોર્સ્વીછોકાન્ પ્રદહન્મહત્ ।

દહ્યમાનાઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ સંવર્તકમનંસત ॥ ૩૧ ॥

૧ ‘તેના સાધનારને’ એટલે પહેલું પ્રહ્લાસ સાધનાર અશ્વધામાને. (પ્ર)

પ્રજોપપ્લવમાલક્ય લોકવ્યતિકરં ચ તમ્ ।

મતં ચ વાસુદેવસ્ય સઙ્ગાહાર્જુનો દ્વયમ્ ॥ ૩૨ ॥

ત્રણ લોકોને બાળતું તે બે અસ્ત્રોનું ઘણું તેજ જોઈને, બળતી બધી પ્રજાઓએ સાંવર્તક (અગ્નિ) માન્યો. પ્રજાની આપત્તિ અને લોકોનો તે નાશ, અને વાસુદેવનો મત જાણીને અર્જુને બંને વાળી લીધાં. ૩૧, ૩૨.

(બંને અસ્ત્રોનાં તેજે) લગી ગએલાં ' તેજ ' શબ્દ એક વચનમાં (યોજેલ છે). ' પ્રજાઓએ ' (એટલે) દક્ષ વિગેરેએ અને બીજી પ્રણ/પ્રજાઓએ. ' હવે પછી જે પાછાં વાળવામાં નહીં આવે તો પ્રલય થશે. ' એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી જાણીને, અને ભૂમિ વિગેરે લોકોનો નાશ (જાણીને), સર્વ લોકો ઉપર ઉપકાર કરવા (બંનેના) ગુરુ એક હોવાથી, પોતાની અંદર જ બંને (અસ્ત્રો) વાળી લીધાં એમ ' (બંને) વાળી લીધાં ' શબ્દથી કહેલ છે. ' તે ' એટલે ઉપર કહેલ દ્વાહરૂપ (નાશ), ' ચ ' ' અને ' શબ્દ હોવાથી પોતાના પણ (દ્વાહરૂપ નાશ વાળી લીધાં). (અર્જુનને) તેજનો લાલ થતો હોવાથી (અને) ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી પણ આ (તેણે) વિચારેલું એમ ' વાસુદેવનો (મત જાણીને) ' શબ્દથી કહેલ છે. ૩૧, ૩૨.

તત આસાદ્ય તરસા વાસ્તવં ગૌતમીસુતમ્ ।

વન્ધ્યામર્પતાગ્રાક્ષઃ પશું રક્ષનયા યથા ॥ ૩૩ ॥

પછી ગૌતમીના કૂર પુત્ર પાસે ઝડપથી જઈને જેમ પશુને રાંઠવાથી બાંધે તેમ ક્રોધથી લાલ થએલ ચક્ષુવાળાએ તેને રાંઠવાથી બાંધ્યો. ૩૩

' પછી ' (એટલે) પોતાની અંદર બંને તેજે આવ્યા પછી, આસાદ્ય પાસે જઈને (બાંધ્યો), કારણ કે દૂરથી વરુણના બંધન વિગેરેથી બાંધવાથી ઘણો કલેશ થાય. સામે ઉપાય (કરવા) ની (તેને) તક ન મળે તે માટે ' તરસા ' ઝડપથી (પાસે જઈ બાંધ્યો), ' કૂર ' શબ્દથી બાંધવાનું કારણ (કહેલું છે) કારણ કે (તે અર્જુનને) મરણ થાય તેવો શાપ આપે અથવા મોરે અથવા ઈશ્વરનું ભજન વિગેરે કરે ' ગુરુના પુત્રને કેમ બાંધ્યો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' ગૌતમીનો પુત્ર ' કહેલ છે. આ ગુરુનો બહુ માનીતો પુત્ર ન હતો. તેમની મા ગૌતમના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી ગૌતમી હતી. આથી (એમ) સૂચવેલું છે (કે) પુત્રના સ્નેહના સંબંધવાળી પત્નીની પ્રાર્થનાથી (ગુરુએ) રાજ (દુષ્ટ) સાથે સંબંધ (કરેલો) અને (તેથી) તેમનું (મરણ (થયેલું). ' ક્રોધથી લાલ થએલ ચક્ષુવાળાએ ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે અર્જુનને) આ (કારણ) થી ગ્રાહ્ય વિગેરે જણાયાં નહીં. અવશ્ય

ખાંધવા યોગ્ય હતો, તેથી 'પશુને (ખાંધે તેમ)' એવું દ્વંદ્વ (કહેલ છે), કારણ કે પરાજય પામેલા શત્રુને ખાંધ્યા વિના છાડી દેવાતો નથી. તેથી ધનના સ્તંભ સાથે મનખૂત ખાંધેલ; અને લઈ જઈને જૂપી રીતે મારવાનું તેણે ઇચ્છેલું. ૩૩

તેને છાવણીમાં લઈ જવાનું યોગ્ય ન હોવાથી, ભગવાન તેમ ન કરવા નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

શિવિરાય નિનીવન્તં રજ્જ્વા વદ્ધં રિપું ચલાત્ ।

ગ્રાહાર્જુનં પ્રકુપિતો ભગવાનમ્બુજેક્ષણઃ ॥ ૩૪ ॥

સંઢવાથી ખાંધેલા શત્રુને જળરજ્જ્વીથી છાવણીએ લઈ જવા ઇચ્છતા અર્જુનને કોપેલા કમલના જેવા નેત્રવાળા ભગવાને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪.

‘સર્પની પેઠે આસ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી. જે સ્પર્શ કર્યો તો તેને મારી નાખવો જોઈએ. (તેનો) અપકાર કરેલ હોય તો તો હરેક પ્રકારે મારી નાખવો જોઈએ. ત્યાં ગયા પછી મારવાનું નહીં બને, તેથી અહીં જ મારી નાખવો’, એવા અભિપ્રાયથી (ભગવાન આ) કહે છે. નીતિનાં કાર્યનો વિચાર કરવામાં આવે તો મારી નાખવો. ધર્મનો વિચાર કરવામાં આવે તો ખાંધવો પણ ન જોઈએ. શત્રુને ઘેર લઈ જવો ન જોઈએ, અને જળરજ્જ્વીથી ન લઈ જવો જોઈએ, કારણ કે ત્યાં (આપણે) સાવધાન ન હોઈએ ત્યારે કાંઈક દુઃખ કરે. ‘છાવણી’ એટલે લશ્કરના પડાવનું સ્થાન. ‘ભગવાન’ શબ્દથી સર્વના મારનાર સૂચવેલા છે. ‘કમલના જેવા નેત્રવાળા’ શબ્દથી ભકતોનું રક્ષણ કરનારા સૂચવેલા છે. તેથી આનો વધ કરવામાં આવે ત્યારે બધું સુખંકારક થશે. જે તેમ નહીં (કરવામાં આવે), તો ઘણું કરવું પડશે, એવો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકથી તેજ કહે છે :—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

નૈનં પાર્થર્હિસિ ત્રાતું વ્રહ્મવન્ધુમિમં જહિ ।

યોઽસાવનાગસઃ સુપ્તાનવધીન્નિશિ વાલકાન્ ॥ ૩૫ ॥

હે પાર્થ ! આનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય નથી. આ બ્રહ્મબંધુને મારી નાખ. આ જેણે નિરપરાધી સૂતેલા બાલકોનો રાત્રે વધ કરેલો છે. ૩૫

પૃથા ભગવાનની સગી અને ભક્ત હતી, તેથી ‘હે પાર્થ’ એવું (સંબોધનનું) વચન કહેલ. (અશ્વત્થામાને) મારવામાં પણ દોષ નથી એનાં બે કારણો ‘બ્રહ્મબંધુ’

‘અને’ (બાલકોનો) વધ કરેલ ’ શબ્દોથી કહેલ છે. પિતા વિગેરે અપરાધ કરે તો નિરપરાધી પુત્રને બાંધીને લઈ જવો યોગ્ય છે, મારી નાખવો યોગ્ય નથી. સૂતેલા કોઈને પણ મારવો યોગ્ય નથી. રાત્રે ચોર જ મારે, સારો પુરુષ ન મારે. બાલકો તો સર્વેએ (કોઈએ) જ મારવા યોગ્ય નથી. ૩૫

વિચાર કરવાથી આ વધ કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં વધ કરવા યોગ્ય અને વધ કરવા અયોગ્ય સંબંધી નિર્ણય કહે છે :—

મત્તં પ્રમત્તમુન્મત્તં સુપ્તં બાલં જડં સ્ત્રિયમ્ ।

પ્રપન્નં વિરથં મીતં ન સિપું હન્તિ ધર્મવિત્ ॥ ૩૬ ॥

મત્ત, પ્રમત્ત, ગાંડા, સૂતેલા, બાલક, જડ, સ્ત્રી, શરણે આવેલા, રથ વિનાના થએલા (અને) ભય પામેલા શત્રુને ધર્મ જાણનાર હણતો નથી. ૩૬.

શત્રુઓ પણ દશ પ્રકારના હણવા યોગ્ય નથી. ‘મત્ત:’ એટલે મદિરા વિગેરેથી મદવાળો, ‘પ્રમત્ત:’ એટલે અસાવધાન. ‘મુન્મત્ત:’ એટલે પિથાય વિગેરેથી ગાંડો થએલો. ‘જડ:’ એટલે સ્વભાવથી જડ, આ (અશ્વત્થામા) તો દશમાં (ના એકે પ્રકાર) નો નથી. તેથી વધ કરવા યોગ્ય છે. વળી સૂતેલાનો અને બાલકોનો વધ (તેણે) કરેલ હોવાથી, (તે) અધર્મથી યુદ્ધ કરનારો છે. ૩૬

‘આનો અધર્મ ભલે હોય, આ કેમ વધ કરવા યોગ્ય ગણાય ? કારણ કે ગ્રાહ્યણું શરીર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તેથી આના સર્વ પુરુષાર્થોનો નાશ થતાં, (મારો) પોતાનો અધર્મ થાય એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

સ્વપ્રાણાન્યઃ પરપ્રાણૈઃ પ્રપુષ્ણાત્યઘ્નઃ સ્વલઃ ।

તદ્વધસ્તસ્ય હિ શ્રેયો યદોષાઘાત્યધઃ પુમાન્ ॥ ૩૭ ॥

જે નિર્દય ખલ બીજના પ્રાણોથી પોતાના પ્રાણોને ઘણા પુષ્ટ કરે છે, તેનો વધ નિશ્ચય તેનું કલ્યાણ કરનારો છે, કારણકે દોષથી પુરુષ નીચે જાય છે (પડે છે). ૩૭.

આનો વધ નથી કરતો તેનું શું કારણ છે ? ‘હણવા ઈચ્છનારને હણવો’ એવું પ્રમાણ તો ના પાડતું નથી. ‘ગ્રાહ્યણમાં ધર્મ રહેલો છે’ તેથી જો (આ) વધ કરવા યોગ્ય નથી, (એમ માનતો હો), તો આનામાં ધર્મ નથી. દયાથી વધ કરવા યોગ્ય નથી, એમ જો (માનતો હો), તો આનો વધ થશે ત્યારે ઘણા પ્રાણીઓ જીવતા રહેશે. વધ નહીં થાય, તો આજ (જીવતો રહેશે), ‘દેહ વિગેરેથી કોષક ઉપકાર (તેનો) થશે’ એમ (માનતો હો), તો તે પણ નથી. તે ‘તેનો વધ નિશ્ચય

તેનું કલ્યાણ કરનારો છે ' શબ્દોથી કહેલ છે. પ્રાણ અને અપાનથી* જેનું જીવન છે તે તેમાં પ્રાણથી પ્રાણનું જીવન કરે તે અયોગ્ય છે. ધર્મમાં^૨ તો તે બંનેને તારનાર હોવાથી યોગ્ય છે. એકના પ્રાણનો નાશ અવશ્ય થવાનો હોય, તો પોતાનાજ પ્રાણનો નાશ યોગ્ય છે, કારણ કે તે સાઈ કાર્ય છે. તેમાં પણ (ખીજના પ્રાણથી પોતાના પ્રાણને) ઘણા પુષ્ટ કરવા તે અયોગ્ય છે. બાલકોને પણ જે હણે છે, તે નિર્દય છે. વૃણા એટલે દયા, તેનાથી રહિત છે. જલઃ એટલે દુરાત્મા, દુર્જન એવો અર્થ છે. તેથી દુષ્ટનો વધ કરવો એ પોતાનો ધર્મ છે, કારણ કે તેનો પણ દુષ્ટ શરીરનો નાશ થતાં, ખીજાં શરીરથી ધર્મ થશે; કેમકે પહેલાંનું જીવન માત્ર અધર્મ જ કરનારું હતું. ૩૭

વળી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મોટા પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ છે, અને તે પ્રતિજ્ઞા કરેલી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

પ્રતિશ્રુતં ચ ભવતા પાશ્ચાલ્યૈ શૃણ્વતો મમ ।

આહરિણ્યે શિરસ્તસ્ય યસ્તે માનિનિ પુત્રહા ॥ ૩૮ ॥

અને મારા સાંભળતાં તે પાંચાલીને વચન આપેલ છે કે, હે માનનાં ! જે તારા પુત્રને હણનાર છે તેનું માથું હું લાવી આપીશ. ૩૮.

ઉત્તરાધ અર્થથી (આ અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકનો) અનુવાદ છે. ૩૮

તેથી સર્વ પ્રકારે આ વધ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપસંહાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તદસૌ વધ્યતાં પાપ આતતાય્યાત્મવન્ધુહા ।

મર્તુશ્ચ વિપ્રિયં વીર કૃતવાન્ કુલપાંસનઃ ॥ ૩૯ ॥

તેથી પોતાના બંધુઓને હણનાર આ પાપી આતતાયીનો વધ કર. હે વીર ! વળી કુલના કલંકરૂપ (તેણે) પોતાનાં સ્વામીને પણ દુઃખદાયક (કર્મ) કરેલું છે. ૩૯

* જંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો આ પાઠ પ્રકાશે લીધેલ છે.

૧ જે પુરુષનું પ્રાણ અને અપાનથી જીવન છે, તે 'તત્ર' 'તેમાં' એટલે જીવનમાં કારણરૂપ પ્રાણ અને અપાન મધ્યે પ્રાણથી જીવન કરે તે અયોગ્ય છે. (પ્ર)

૨ યજ્ઞમાં ઉપરના નિયમનો ભંગ થતો હોવાથી તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેવું છે. યજ્ઞમાં થતી હિંસા તો યજ્ઞ કરનારને તેમજ હણાતા પશુને બંનેને તારનારી છે. (પ્ર)

(તેને હણુ) કારણ કે (તારા) પોતાના^૧ પુત્રો અને સગાંઓને હણનારો છે. (તેના) સ્વામીનું પણ હિત (તેનાથી) થયું નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. વંશ રહ્યો હોત, તો તે (દુર્યોધન) નું પણ હિત થાત; અને (આ) બંને^૨ કુલને કલંક ઉત્પન્ન કરનારો છે તેથી આનો વધ થતાં કોઈનું પણ ખૂરું થવાનું નથી. ૩૬

તે પ્રસંગે આ વચનો ધર્મની પરીક્ષા કરનારા છે, એવું સૂતને જ્ઞાન હોવાથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।

नैच्छद्गुरुसुतं हन्तुं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રમાણે ધર્મની પરીક્ષા કરતાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરેલા ઉમદા પાથે ગુરુના પુત્રને-જે કે તે પુત્રને હણનારો હતો. છતાં પણ-હણવાની ઈચ્છા ન કરી. ૪૦

વાસ્તવિક રીતે તો બંધન (કરવાનું) પણ યોગ્ય ન હતું. ધર્મને સર્વ તરફથી જોનારે (પ્રેરણા કરી), અથવા ઈશ્વરના વચનનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે અર્જુનને એવું જાણ્યું, તેથી તે ' (ધર્મની પરીક્ષા કરતાં) કહેલું ' છે. ધર્મ તો ' કામનાથી ગ્રાહ્યણનો વધ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી ' એવો છે. અહીં ભગવાન અર્જુન અને અશ્વત્થામા એ ત્રણ હતા. ત્રણેમાં (અશ્વત્થામાનો) વધ ન કરવાનું એક એક નીચે જણાવેલ કારણ હતું. ભગવાન પરીક્ષા કરતા હતા, અર્જુન ઉમદા હતો, ગાદીનો (અશ્વત્થામા) ગુરુનો પુત્ર હતો. ૪૦

જૂદા પ્રકાર (આરંભ) થી ધીરે ધીરે ઘેર આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

अथोपेत्य स्वशिविरं गोविन्दप्रियसारथिः ।

न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ૪૧ ॥

પછી ગોવિંદ જેના પ્રિય સારથિ હતા તેણે પોતાની છાવણીએ આવી મરેલા પુત્રોનો શોક કરતી પ્રિયાને તે નિવેદન કર્યો. ૪૧.

૧ ' આત્મા ' શબ્દનો અર્થ : ' પુત્રો ' કરેલ છે. (પ્ર)

૨ દુર્યોધનનું અને દ્રોણનું (પ્ર)

કાર્ય સિદ્ધ થવાના કારણેનો શબ્દ 'ગોવિંદ' એમ ઉપસંહારમાં પણ કહેલ છે. શત્રુના હાથમાં પડેલ આ તો મરેલો જ છે.^૧ (તેનો) દેહ તો બાણના ઠેકાણે છે. પ્રતિજ્ઞા કરેલ માથું તો લાવ્યો, એમ નિવેદન કર્યું. શોકની વચ્ચેજ તે (દ્રૌપદી) ને ધર્મનું જ્ઞાન થયું, એમ 'શોક કરતી' વિશેષણથી કહેલું છે. (તેને) હણવાને તો પત્નીનું હિત કરવા હતો. તે તેણે કહેલ ન હોવાથી સંદેહને લીધે (અર્જુન તેને) અહીંજ લઈ આવ્યો. (પત્નીની) આજ્ઞા થાય તો તેને મારવો, એવો નિવેદન કરવાનો અભિપ્રાય હતો. ૪૧

તે (દ્રૌપદી) ને તો તેવી રીતે લાવવાનું પણ ઇંટ ન હતું, તો પછી મારવાની તો વાતજ ક્યાં રહી ? એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તથાઽઽહતં પશુવત્પાશવદ્ધમવાહ્મુલં કર્મજુગુપ્સિતેન ।

નિરીક્ષ્ય કૃષ્ણાઽપકૃતં ગુરોઃ સુતં વામસ્વભાવા કૃપયા નનામ હ ॥ ૪૨ ॥

નિંધ કર્મને લીધે નીચું મુખ રાખેલા, પશુની જેમ સંઘવાથી બાંધેલા, અપરાધ કરાએલા ગુરુના પુત્રને તેવી રીતે લાવેલો જોઈને, મનોહર સ્વભાવવાળી દ્રૌપદીએ, અહો ! કૃપાથી નમન કર્યું. ૪૨

*યુદ્ધમાં બાલકોને માર્યા તે (અશ્વત્થામાનું) નિંધ કર્મ હતું. તેથી મુખ ન દેખાડવાને લીધે નીચું રાખેલું. 'કૃષ્ણા' એટલે દ્રૌપદી. (તે) સર્વનું હિત વિચારનારી હોવાથી વામઃ મનોહર હતો સ્વભાવઃ સ્વભાવ જેનો, તેવી હતી. (અશ્વત્થામા) મહાન છે એવી બુદ્ધિથી નમન ન કરવા છતાં પણ 'અહો ! હુ બની વાત છે કે બ્રાહ્મણપણું આવા સ્થાન (અશ્વત્થામા) માં પડ્યું, એવી કૃપાથી નમન કર્યું. તેનું પણ દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કૃપા, નમન આશ્વાસનનાં કારણરૂપ હોવાથી તેણે (કૃપાથી કરેલું) હતું. ૪૨

उवाच चाप्तहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ।

मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

અને આનું બંધન અને લાવવાનું ન સહન કરતી સતીએ કહ્યું (કે) આ બ્રાહ્મણ સદાના ગુરુને છોડી દે, ડોડી દો. ૪૩

૧ શત્રુના હાથમાં પડેલ મરેલો ગણાય. બાણોથી (બાણો સાથે) માથું લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી. દેહ બાણના સ્થાને છે અને તે સાથે માથું બાણેલ છે તેથી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. (પ્ર)

* રાત્રિયુદ્ધમાં સૌપુત્રિકમાં માર્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

અને (તેનું) બહારનું દુઃખ દૂર કરવા બોલી. ' ન સહન કરતી ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) બીજાનું દુઃખ જોઈને પોતે પણ દુઃખી થએલી. દેહના ધર્મ કરતાં ધર્મ ઉત્તમ છે એમ તેની ઘણી કૃપા કહેલી છે. ' સતી ' શબ્દથી (તેને) ધર્મનું સ્વભાવવાળી (જણાવી છે), કારણ કે ધર્મમાં ગદ્ગત કરે તો પતિને પણ બોધ કરે તેવી (હતી). છ અંગો^૧ સાથેનું (તેનું) ધર્મનું વચન (ઉત્તરાર્ધથી આરંભી ૪૮ માં શ્લોક સુધીથી) કહે છે. સંદેહ ન રહે અને નિલંબ ન થાય. તે માટે (' છોડી દો, છોડી દો ' એમ) બે વાર કહેલું છે. તેનું કારણ કે ' આ પ્રાહ્મણુ ' છે. એક ગુણીમાં ઘણા ગુણો રહેલા હોય, તો પણ જે ઉત્તમ ગુણ હોય તેનો આદર કરવો જોઈએ; અને દેહ ધર્મનું ગૌણ અંગ છે, અને ધર્મ મુખ્ય છે. વળી દેહના વિચાર પ્રમાણે (તે) શત્રુ છે, અને પ્રાહ્મણુ (છે એ) ધર્મનું મૂલ છે, તેથી (પ્રાહ્મણુપણું) સર્વથી ગણવાન છે. વળી ધર્મનું મૂલ ગુરુ છે, અને તે (ગુરુ) ભગવાન છે. પ્રાહ્મણુ તેમનું મુખ હોવાથી ગુરુ છે. લૌકિક ઉપદેશ કરનાર ગુરુ કરતાં ભગવાનનું મુખ (પ્રાહ્મણુ) ઘણા વધારે ગુરુ હોવાથી, સદાના ગુરુ છે. ૪૩

ન્યાયના વિરોધવાળો ધર્મ દુર્બલ હોવાથી, ન્યાયનો વિરોધ ન હોવાનું કહેતાં લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે પણ (અશ્વત્થામા) ગુરુ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

સરહસ્યો ધનુર્વેદઃ સવિસર્ગોપસંયમઃ ।

અસ્ત્રગ્રામશ્ચ ભવતા શિક્ષિતો યદનુગ્રહાત્ ॥ ૪૪ ॥

અને (બાણો) છોડવા અને વાળવાની સાથે મંત્રો સાહત અસ્ત્રોના સમૂહ તમે જેની કૃપાથી શીખ્યા (તે દ્રોણ આજ છે. શ્લોક. ૪૫) ૪૪.

રહસિ એકાંતમાં મવઃ ઉત્પત્તિવાળો રહસ્યઃ એટલે મંત્ર. વિસર્ગઃ અસ્ત્રોને છોડવાનો પ્રકાર. ઉપસંયમઃ (અસ્ત્રોને) વાળવાનો પ્રકાર; (દ્રોણે) પુત્ર વિગેરેને પણ તે જણાવેલ નહીં. અસ્ત્રગ્રામઃ પ્રાહ્માસ્ત્ર વિગેરેનો સમૂહ. આનું માત્ર ભણવાથી જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ (ગુરુની) કૃપાથી થાય છે. તે ' જેની કૃપાથી ' શબ્દથી કહેલું છે. ૪૪

‘ તે દ્રોણ આ નથી ’ એવી શંકા થાય. તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

સ एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।

तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नान्वगाढीरसूः कृपी ॥ ૪૫ ॥

૧ આ ૭ અંગો શ્લોક. ૪૬ માં કહેલા છે. (૩) આ શ્લોકથી ૪૮ માં શ્લોક સુધીના ૭ શ્લોકોથી અનુક્રમે તે દરેક અંગ જણાવેલું છે.

આ તેજ લગવાને દ્રોણ પ્રજ્ઞના રૂપથી રહેલા છે. તેનો અર્ધ દેહ પત્ની છે. વીરને જન્મ આપનારી કૃપી સતી થઈ નથી. ૪૫

તે આ (અશ્વત્થામા) ના રૂપથી રહેલ હોવાનું બીજું કારણ ' લગવાન ' શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારાઓ પોતાની ઈચ્છાથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. તેથી દેહનો ત્યાગ કરવાની દશામાં પુત્રને મરાએલો સાંભળીને, તેવું ન થાય એવા વિચારથી તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તે (પુત્ર) ના દેહથી જ હું છવીશ એવા વિચારથી પોતાનો દેહ તેમણે તજ્યો. તેથી ' પોતે ખરેખર પુત્ર નામવાળો છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ દ્રોણ આ (અશ્વત્થામા) છે, અને પ્રજ્ઞના દેહથી રહેલા છે. નિવૃત્ત ધર્મના વિરોધવાળો ધર્મ (આચરવા) યોગ્ય નથી, તેથી ' તેનો અર્ધ દેહ (પત્ની) છે ' એમ કહેલ છે. (દ્રોણના) મૂલ દેહમાં પણ (તેનો) અર્ધ દેહ પત્ની છે. પુત્રના આકારમાં પતિ ભવે છે એવા વિચારથી પુત્રવાળી (સ્ત્રી) એ સતી થતી નથી. તેથી પોતાના પુત્રનો વધ થાય ત્યારે તે વિધવા થતી હોવાથી અને વંશ ન રહેવાથી (તેને) ઘણું દુઃખ થવાથી તેને જોવાથી દયા આવે. તે ' સતી થઈ નથી ' શબ્દથી કહેલ છે. તે કૃપાનું રક્ષણ કરનારી દેવતા છે, તેથી તેનું ' કૃપી ' એવું નામ છે. ૪૫

વ્યલોકં કપટ-તે પણ ધર્મમાં અડચણ કરનાર છે, તેથી આને કપટ વિના છોડી દેવો એવું તે (વચન) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

તદ્ધર્મજ્ઞ મહામાગ ભવન્નિર્ગોસ્વં કુલમ્ ।

વૃજિનં નાર્હતિ પ્રાપ્તું પૂજ્યં વન્દ્યમભીક્ષણશઃ ॥ ૪૬ ॥

તેથી હે ધર્મ જાણનાર ! હે મોટા ભાગ્યવાળા ! પૂજા કરવા યોગ્ય અને વારંવાર વંદન કરવા યોગ્ય ગુરુનું કુલ તમારાથી દુઃખ પામે તે યોગ્ય નથી. ૪૬.

જો કોઈ પણ પ્રકારે ગુરુના કુલને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તો ગુરુની સેવારૂપ ધર્મ કરેલો ધર્મ કપટવાળો થાય (ગણાય). તેથી ધર્મ (કરવા) માં કપટ છે એમ જાણતો હોવા છતાં જો તેમ કરે તે ધર્મ જાણનાર નથી. તમે તો તેથી ઉલટા (પ્રકારના) હોવાથી ધર્મ જાણનારા છો. તેથી ' હે ધર્મ જાણનાર ! ' (એવું સંબોધન કરેલું છે). વળી મોટા ભાગ્યથી ગુરુઓની સેવા કરવાની શક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી શક્તિ (પ્રાપ્ત) થઈ હોવા છતાં પણ જો સેવા ન કરે તો (તે તેનું) મોટું અભાગ્ય છે તમે તો તેથી ઉલટા (પ્રકારના) છો, (તેથી) ' હે મોટા ભાગ્યવાળા ! ' (એવું સંબોધન કરેલ છે). વળી બીજાઓથી ગુરુના કુલને દુઃખ થાય, ત્યારે તમારે તે દૂર કરવું જોઈએ. તે (સંબંધ) માં તથી ઉલટું જોવામાં આવે છે, તમારાથી જ ગુરુના કુલને દુઃખ થાય છે, તે યોગ્ય નથી તે (કુલ) ને તેમ થવું યોગ્ય નથી, તેનું કારણ ' પૂજા કરવા યોગ્ય, વંદન કરવા યોગ્ય ' (વિશેષણોથી કહેલું છે). ગુરુનું કુલ

ઉત્તમ પુરુષોએ સર્વ પ્રકારે પૂજા કરવા યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેની પ્રસન્નતાથી જ ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. વળી પૂજા પણ નમ્રતા વિના કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સદા નમન કરવા યોગ્ય પણ છે, એવો અર્થ છે. ૪૬

વળી ધર્મમાં જ્ઞાન ન હોય તે પણ 'જે વિદ્યાથી જ કરે છે (તેજ વધારે જાળવાનું થાય છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિદ્યકારક છે. તેથી જે પોતાના (સુખદુઃખ) નાં જેવાં બીજાનાં પણ સુખ દુઃખ સરખાં બાંહે છે, તેણે કરેલ (કાર્ય) ધર્મ છે. બીજો તો ' જે વિષય બુદ્ધિથી રચાયેલ હોય...' (૬-૧૬-૪૧) વાક્ય પ્રમાણે અધર્મ જેવો છે, તેથી જેમ એક પુત્રના મરણથી રડતાં પ્રાણીઓનો બીજો પુત્ર મરે તેવું આ (અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ) છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

મા રોદીદસ્ય જનની ગૌતમી પતિદેવતા ।

યથાઽહં મૃતવત્સાઽઽર્તા રોદિમ્યશ્રુમુખી મુહુઃ ॥ ૪૭ ॥

જેમ મરેલા પુત્રવાળી સુખ ઉપર આંસુવાળી દુઃખી થઈ વારંવાર હું રડું છું તેમ પતિને દેવ બાળુનારી આની માતા ગૌતમી ન રડે. ૪૭

*તે દુઃખથી હું ઘણી દુઃખી થયેલી છું. તેથી જ ' (ગૌતમી) ન રડે ' એવી પ્રાર્થના (કરું છું). ગૌતમી શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) ઋષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે રડે ત્યારે ઘણુંજ અનર્થ થાય. સ્વરૂપથી પણ તે ઉત્તમ છે એમ ' પતિને દેવ બાળુનારી ' વિશેષણથી કહેલું છે. પતિવ્રતાના નયનનું જલ જો ભૂમિ ઉપર પડે તો ભૂમિ વીર્ય વિનાની થાય, એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ' પતિવ્રતા સર્વ તત્ત્વોને બાળુનારી છે તેથી રડશે નહીં ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમ હું (રડું છું) ' એમ કહેલું છે. વિષય જ એવો છે. જેમ અગ્નિ બાળનારો છે એમ બાળુવા છતાં પણ બળીએ ત્યારે દુઃખ થાય છેજ, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી (તે દુઃખ) અટકતું નથી, એવો ભાવ છે. ૪૭

યૈઃ કોપિતં વ્રહ્મકુલં રાજન્યૈરજિતાત્મभिः ।

તત્કુલં પ્રદહત્યાશુ સાનુવન્ધ્ય શુચાઽર્પિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

જે ઇન્દ્રિયો વશ ન કરેલા ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણનાં કુલને કોપાવેલ હોય છે, (તે બ્રાહ્મણનું કુલ) તેમનાં કુલને શોક કરાવી સંતતિ સાથે તરતજ બાળે છે. ૪૮

ધર્મ તો ઈશ્વરના વિરોધ વિનાનો હોય. તે (વિષય) માં બ્રાહ્મણો ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોવાથી ઈશ્વરોજ છે તે (મનું કુલ) જો બીજા ક્ષત્રિયો વિરોધે

* ' તે દુઃખ ' એટલે પુત્રના મરણથી થયેલ દુઃખ, એવો અર્થ જણાય છે.

કોપાવેલું કરવામાં આવે, ત્યારે તે બીજાઓનાં કુલનો સંતતિ સાથે નાથ કરે છે, એ વા ઉત્તમ (પુરુષો) નાં ઉપદેશથી આ વાક્ય ઉત્તમ છે, અને ઉત્તમ વાક્યોનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે ધર્મ કરવો જોઈએ. તેથી (આને) તરત છોડી દેવો, એ સિદ્ધ થયેલ છે. ૪૮.

સૂત તો દ્રૌપદીનાં વાક્યનું અનુસંધાન કરીને સર્વની સંમતિથી તે સાચું છે એમ નીચેના એ શ્લોકોથી સિદ્ધ કરે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

ધર્મ્યં ન્યાય્યં સકરુણં નિર્વ્યલીકં સમં મહત્ ।

રાજા ધર્મસુતો રાજ્યાઃ પ્રત્યનન્દદ્વચો દ્વિજાઃ ॥ ૪૯ ॥

નકુલઃ સહદેવશ્ચ યુયુધાનો ધનન્જયઃ ।

મગવાન્ દેવકીપુત્રો યે ચાન્યે યાશ્ચ દોષિતઃ ॥ ૫૦ ॥

હે દ્વિજો ! ધર્મના પુત્ર રાજાએ, નકુલે અને સહદેવે, યુયુધાને, ધનન્જયે, દેવકીના પુત્ર ભગવાને અને જે બીજા (પુરુષો) અને જે સ્ત્રીઓ હતાં તેમણે રાણીના ધર્મપ્રમાણેના, ન્યાય પ્રમાણેના, કરુણાવાળા, કપટરહિત, સમાનતાવાળા અને ઉત્તમ વચનને આવકાર્યું. ૪૯, ૫૦.

‘ ધર્મ પ્રમાણેનું ’ ‘ ધર્મથી ડગે નહીં તેવું ’. એવી રીતે ‘ ન્યાય પ્રમાણેનું ’ (ન્યાયથી ડગે નહીં તેવું) ‘ નિર્વ્યલીકમ્ ’ કપટરહિત, ‘ સમાનતાવાળું ’ (સર્વ) સમાન હોવાની બુદ્ધિથી કહેલું. ‘ ઉત્તમ ’ રાજાની પેઠે કહેલું. એ રીતે વાક્યના છ ગુણો જૂદા જૂદા (વાક્ય) માંજ કહેલા છે. આરંભમાં રાજાએ આવકારવાનું કારણ ‘ ધર્મના પુત્ર ’ શબ્દથી કહેલું છે. આ (દ્રૌપદી) પણ તેની પત્ની હોવાથી તેવું (વચન) બોલેલી. આમાં સંમતિ (આપે તે) માટે ‘ હે દ્વિજો ! ’ એવું (શૌનક વિગેરેનું) સંબોધન કરેલું છે. નકુલ અને સહદેવે, ‘ ન ’ ‘ અને ’ શબ્દ હોવાથી તેમ (આવકારવાનું કર્યું). ‘ યુયુધાન ’ અર્જુનનો શિષ્ય સાત્યકિ અને અર્જુને (આવકાર્યું). ધર્મનો નિર્ણય તેવોજ છે એમ જણાવવા શુરુ અને શિષ્યની સંમતિ એક સાથે કહેલ છે. ભક્ત ઉપરની કૃપાથી ભગવાને આને આવકાર્યું; તે ‘ દેવકીના પુત્ર ’ શબ્દથી કહેલું છે. સર્વ સ્થળે ‘ દેવકીના પુત્ર ’ શબ્દ (ભગવાન) મકતને વશ હોવાનું જણાવવા (યોજાય છે). ‘ અને જે બીજા (પુરુષો અને જે સ્ત્રીઓ હતાં) ’ શબ્દોથી આ ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે એમ જણાવવા સર્વ સ્ત્રી અને પુરુષોની સંમતિ કહેલી છે. ‘ સ્ત્રી ’ શબ્દ ઘણું મૂઢપણું જણાવવા યોજેલ છે, તેથી ફરી કહેવા-રૂપ (દોષ) નથી. ૪૯, ૫૦.

(૧) યથાર્થ સ્વરૂપવાળો અને (૨) પ્રમાણ સાથેનો એવા ધર્મના બે પ્રકારો છે. તે પૈકી પ્રમાણને માનનારાઓ વ્યવહારમાં યથાર્થ સ્વરૂપવાળા ધર્મને ગણકારતા નથી. તે (સંબંધ) માં પ્રમાણનું મૂલ પ્રાણ છે, કારણ કે તે નિયમરૂપ છે. તેથી

નિયમરૂપ જનેલ વાયુથી જેનો અવતાર થયેલ તે ભીમે દ્રૌપદીએ કહેલ યથાર્થ સ્વરૂપવાળા ધર્મનો સ્વીકાર ન કરતાં પોતે સ્વતંત્ર ધર્મનું નિરૂપણ કરીને તેનો વધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

તત્રાહાડમર્ષિતો भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।

न मर्तुर्नाऽऽत्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा ॥ ૫૧ ॥

તે (વિષય) માં ક્રોધી ભીમે કહ્યું (કે) જેણે સૂતેલા નાનાં બાળકોને સ્વામીનાં (કાર્ય) માટે નહીં અને પોતાનાં (કાર્ય) માટે નહીં (પરંતુ) નકામાજ હણ્યા, તેનો વધ ઉત્તમ મનાએલો છે. ૫૧.

(ભીમ) અધર્મના *સામા પક્ષવાળો હોવાથી (તેને) ક્રોધ (થયો). (પોતાને) જોવાથી જ દૈત્યોને ભય ઉત્પન્ન કરે તે ભીમ. તે (અશ્વત્થામા) નાં રક્ષણ કરતાં (તેનો) વધજ વધારે સારો છે, કારણકે આણે રાત્રે કારણ વિનાજ સૂતેલા નાનાં બાળકોને હણેલા છે. એવી રીતે બીજું પણ વિચાર વિનાનું (કાર્ય) કરશે, તેથી વધજ વધારે સારો છે, એવો અર્થ છે. ૫૧

ભગવાને તો જાને પ્રકારનો 'ધર્મ' કહેલો હોવાથી, દ્રૌપદી અને ભીમ (નાં વાક્યો) નો પરસ્પર વિરોધ થતાં જાનેનું સમાધાન કરવા જે ક્રિયાશક્તિઓ પ્રકટ કરવા તેમણે ચાર ભુજાઓ પ્રકટ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

निश्म्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ।

आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ૫૨ ॥

ભીમે કહેલાં અને દ્રૌપદીનાં (વચન) નું શ્રવણ કરીને, (ભગવાન) ચાર ભુજવાળા થયા. (તેમણે) મિત્રનું સુખ જોઈને હસતાં હોય તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫૨

‘ચાર ભુજવાળા થયા’ એ જૂદું વાક્ય છે. પરસ્પરનો વિરોધ હોય ત્યારે જૂદા પ્રકારના (વાક્ય) માં સ્થિતિ ન કરાય. વિરુદ્ધ વાક્યોથી એકતા પણ ન થાય.

* ‘અધર્મપ્રતિપક્ષત્વાત્’ રથાને ‘અધર્મપ્રતિપક્ષિત્વાત્’ જોઈએ, એમ જણાય છે.

૧ ભગવાને પહેલાં (તેને મારી નાખવા) કહેલાં વાક્ય, અને દ્રૌપદીનાં વાક્યને આવકારવાથી સૂચવેલ તેને છોડી મૂકવાના વાક્યથી જાને પ્રકારનો ધર્મ કહેલ છે. (પ્ર)

૨ ભગવાને ચતુર્ભુજ થવાનું વાક્યનું શ્રવણ કર્યા પછી કહેલ હોવાથી તે જૂદું વાક્ય છે એમ જણાયું. (પ્ર)

(અહીં તો) માત્ર કહેવામાં જ વિરોધ* હોવાથી, પરસ્પર કાર્ય થાય તે માટે પોતે તે (વાક્યો) નેજ ટેકા આપ્યો. અર્જુન તો સખ્ય સુધી પહોંચેલો હોવાથી તેને જણાવવા તેનું સુખ જોઈને પોતાનો અભિપ્રાય (ભગવાને) કહ્યો. અર્જુન પણ મોહ પામેલો હોય તેવો થયો, તેથી ' હસતા હોય તેમ ' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો દ્રૌપદીના વાક્યને આવકારેલ હોવાથી, (અશ્વત્થામાનું) સન્માન કરીને જ તેને છાડી મૂકત, અને તેથી ભવિષ્યમાં થનાર આપત્તિ ન થાત; અથવા ભીમના વાક્યનું શ્રવણ કરીને તેને મારી નાખત, તો પણ આપત્તિ ન થાત. તેથી (અર્જુને) જાને ન કરેલ હોવાથી ભગવાને મોહ કરતા હોય તેમ તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫૨

ब्रह्मवन्धुर्न हन्तव्यो ह्याततायी वधार्हणः ।

मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥

બ્રહ્મબંધુને હણવો નહીં. આતતાયી વધ કરવા યોગ્ય છે. મેં જ જાને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. (મારી) આજ્ઞાનું પાલન કર. ૫૩

(દ્રૌપદી તથા ભીમ એએ કહેલામાંથી) તું એક ન કર, તો જાનેરૂપ (કાર્ય) કર. ' વિરુદ્ધ જાને કેમ કરી શકાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તે (સંબંધ) માં ' મેં જ જાને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે ' એમ કહેલું છે, કારણ કે ભગવાને જાનેરૂપ વસ્તુ જાણીને જાને શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, તેમ ન હોય તો (ભગવાન) અસત્ય કહેનાર હોવાનું અનુમાન થાય. તે જાણીને મેં શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તું મારો મિત્ર હોવાથી તે જાણીને તારે પણ કરવું જોઈએ. તેમ ન કરે તો મિત્રપણું ન રહે, એવા અભિપ્રાયથી ' પરિપાહ્યનુશાસનમ્ ' મારી આજ્ઞાનું પાલન કર, એમ કહેલું છે. ૫૩

એટલાથી સર્વનું ઇચ્છેલું થશે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।

प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

તેં જે પ્રિયાનું સાંત્વન કરતાં વચન આપેલું તે સત્ય કર, અને ભીમસેનનું અને પાંચાલીનું અને માફ પ્રિય કર. ૫૪

(તારી) પોતાની પ્રતિજ્ઞા માથું લાવવાની હતી, તેમાંનો મણિ લઈ દેવાથી પળાશે. ભીમસેનનું પ્રિય વધ (કરવા) થી થાય. તે સુંડવા વિગેરેથી પળાશે. અને

* ' વિરોધ : ' એવો જંદાવન પ્રેરવાળી પ્રતિજ્ઞા પાક લીધેલ છે.

૧ તે વાક્યો ભેગાં કરીને એક કાર્ય કરાવવા માટે તે જાને વાક્યોના અર્થને ટેકા આપ્યો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

દ્રૌપદીનું પ્રિય (તેને) છોડી મૂકવાથી થશે. તે પણ *તેનાથી જ પળાશે, અને માડું પ્રિય તે જાને રૂપ કરવાથી થશે. ૫૪

લગવાનની કૃપાથી અર્જુને એકને સર્વરૂપ જાણીને તેમ કયું, એમ નીચેના જે શ્લોકોથી કહે છે :-

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :-

અર્જુનઃ સહસાઽઽજ્ઞાય હરેર્હર્દિમથાઽસિના ।

મર્ણિ જહાર મૂર્ધન્યં દ્વિજસ્ય સહમૂર્દજૈઃ ॥ ૫૫ ॥

વિમુચ્ય રણાવદ્ધં ગ્રાહત્યાહતપ્રભમ્ ।

તેજસા મર્ણિના હીનં શિવિરાન્નિરયાપયત્ ॥ ૫૬ ॥

અર્જુને એકાએક હરિનો અભિપ્રાય જાણીને પછી દ્વિજના માથામાં રહેલો મર્ણિ કેશો સાથે તલવારથી હરી લીધો. દોરડાથી બાંધેલાને છોડીને, બાલકની હત્યાથી કાંતિ વગરના થએલા (અને) મર્ણિ (તથા) તેજ ગૂમાવેલાને છાવણીમાંથી કાઢી મૂક્યો. ૫૫-૫૬

(જાણવામાં) કૃપા કારણ હોવાથી ' એકાએક ' જાણ્યું. ' અથ ' ' પછી ' તે (જાણ્યા) પછી તરતજ (તેને) છૂટો કર્યો. પહેલાં અસિના તલવારથી દ્વિજના માથામાંથી ચૂડામર્ણિ તેની શિખા (કેશો) સાથે હરી લીધો. કારણકે આ (કાર્ય) જાનેરૂપ છે. તે આગળ કહેવાશે. જાનેરૂપ (કાર્ય) નાં ત્રણ હુઅંગો હોવાથી બીજા (છપ્પનમા) શ્લોકથી ત્રીજું (અંગ) કહે છે. પહેલાં (તેને) રાંઠવાથી બાંધેલો. તે શાંત રહ્યો તેનું કારણ ' બાલકની હત્યાથી કાંતિ વગરના થએલા ' અને ' મર્ણિ તથા તેજ ગૂમાવેલા ' શબ્દોથી કહેલું છે. ત્રીજા અંગની સમીપ (આ) જે ફરી કહેલાં છે. ' શિવિરાત્ ' પોતાની છાવણીમાંથી (કાઢી મૂક્યો). ' કાઢી મૂક્યો ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે સત્પુરુષોના સ્થાનમાંથી કાઢી મૂકેલ હોવાથી સત્પુરુષોમાં સર્વ (કોઈ પણ) સ્થલે તેનો પ્રવેશ થશે નહીં. ૫૫-૫૬

* ' તેનાથી જ ' એટલે છોડી મૂકવાથી જ.

† (૧) આમાંથી મર્ણિ લઈ લીધો, એટલે માથું લાવી આપ્યાનું વચન પળાયું, અને (૨) કેશો લીધા એટલે મૂક્યો તે મારી નાખવા બરાબર છે. આ જાને રૂપ કાર્ય થયું.

‡ આગળ એટલે ૫૭ માં શ્લોકમાં.

§ ત્રીજું અંગ દ્રૌપદીની ઇચ્છા પ્રમાણે છોડી મૂકવાનું રહ્યું તે છપ્પનમા શ્લોકથી કહેલું છે.

કહેલું (ભગવાની આજ્ઞામાં કહેલ) સર્વરૂપ (હોવાથી તેનું) તેનું વિવરણ નીચેના શ્લોકથી કરે છે :—

વપનં દ્રવિણાદાનં સ્થાનાન્નિર્યાપણં તથા ।

અપ્પ હિ વ્રહ્મન્વત્તૂનાં વધો નાન્યોઽસ્તિ દૈહિકઃ ॥ ૫૭ ॥

મુંડન, દ્રવ્ય લઈ લેવું અને સ્થાનમાંથી કાઢી મૂકવો, આ નિશ્ચય બ્રહ્મણંધુઓનો વધ છે. બીજો દેહનો વધ (તેનો વધ) નથી. ૫૭

‘ હિ ’ ‘ નિશ્ચય ’ શબ્દથી ઉપર કહેલાં પ્રમાણો વિગેરેનું અનુસંધાન કરવાનું (જણાવેલ છે) ‘ બ્રહ્મણંધુઓનો ’ એટલે દેહના અંશવાળા બ્રાહ્મણોનો. ‘ દેહનો ’ એટલે દેહનો છેદ કરવારૂપ. ૫૭.

પ્રસંગથી (નીકળેલી કથા) પૂરી થતાં, ચાલુ (વૃત્તાન્ત) નો નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

પુત્રશોકાર્દિતાઃ સર્વે પાન્ડવાઃ સહ કૃષ્ણયા ।

સ્વાનાં મૃતાનાં યત્કૃત્યં ચકુર્નિર્હરણાદિકમ્ ॥ ૫૮ ॥

પુત્રોના શોકથી દુઃખી થયેલા બધા પાંડવોએ દ્રૌપદી સાથે (પોતાનાં) મરણ પામેલા સગાઓનું શ્મશાન લઈ જવા વિગેરેનું જે કાર્ય (હતું) તે કયું. ૫૮

ઈતિ શ્રી ભક્ષ્મણ્ણસ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની
સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

છતાં પણ (તે) નદી હોવાથી બીજા જલનો (તેને) સ્પર્શ થવાના સંભવને લીધે, પહેલાં જેમાં સ્નાન કરેલું તે જલ તેવું (પવિત્ર) હતું કે નહીં તેવો સંદેહ કરીને, ઉપરવાસમાં ભગવાનને રાખીને તેમનાં ચરણ (નો સ્પર્શ થયેલ) જલથી સ્નાન કર્યું, એવો અર્થ છે. આથી તેઓ તેમના (ભગવાનના સેવક) હતા એમ સંપૂર્ણ પ્રકારે જણાવ્યું. ૨.

એવી રીતે સર્વનું કર્તવ્ય કરાયું, ત્યારે તેઓ પ્રતિ ભગવાનનું જે કર્તવ્ય હતું તે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે :—

તત્રાઽઽસીનં કુરુપતિં ધૃતરાષ્ટ્રં સહાનુજમ્ ।

ગાન્ધારીં પુત્રશોકાર્ત્તં પૃથાં કૃષ્ણાં ચ માધવઃ ॥ ૩ ॥

સાન્ત્વયામાસ મુનિર્મિહંતવન્ધૂન્ શુચાર્પિતાન્ ।

મૃતેષુ કાલસ્ય ગતિં દર્શયન્નપ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૪ ॥

મુનિઓ સાથે માધવે ત્યાં નાના ભાઈ સાથે બેઠેલા કુરુપતિનું ધૃતરાષ્ટ્રનું, પુત્રના શોકથી દુઃખી થયેલાં ગાંધારી, કુંતિ અને દ્રૌપદીનું, જેઓના બંધુઓ હણાયેલા હતા અને જેઓ શોકમાં પડેલા તેઓનું-પ્રાણીઓ પ્રતિ કાલની ન અટકાવી શકાય તેવી ગતિ દર્શાવતાં-સાંત્વન કર્યું. ૩-૪.

‘ બેઠેલા ’ શબ્દ સાંત્વણું (દર્શાવે છે). કુરુપતિ યુધિષ્ઠિર ‘ નાના ભાઈ સાથે ’ એટલે વિદુર સાથે (ધૃતરાષ્ટ્ર), અથવા ભીમ વિગેરે સાથે (યુધિષ્ઠિર). (વિદુર) તીર્થોમાં ફરવા ગયેલો એ કથા જૂઠા કલ્પની છે. સ્ત્રીઓ બધી પુત્રના શોકથી દુઃખી થયેલી હતી. તેથી ‘ પુત્રના શોકથી દુઃખી થયેલાં ’ વિશેષણ બધે (બધી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં) લેવાતું છે. ‘ કૃષ્ણા ’ એટલે દ્રૌપદી ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી સુભદ્રા વિગેરે (કહેલાં છે). સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કરવાનું કારણ ‘ માધવ ’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે (તે) માયાઃ લક્ષ્મીના ધવઃ પતિ છે, (અને) બધીએ (સ્ત્રીઓ) માં લક્ષ્મીનો અંશ છે. વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જણાવીને સાંત્વન કર્યું. (મુનિઓની) સંમતિ માટે ‘ મુનિઓ સાથે ’ (સાંત્વન કર્યું) હણાયેલા હતા બાંધવો જેઓના (તેઓનું સાંત્વન કર્યું). શોક તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ‘ ઈશ્વર સર્વ કરનારા હોવાથી તે સાંત્વન કરે તે યોગ્ય નથી ’ એવી શંકા થાય, તેથી ચોથા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી એવો સિદ્ધાંત કહે છે કે, નીમેલો કાલરૂપ અધિકારી તેના ઘરમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને શિક્ષા કરે તે ઈશ્વરે પણ અટકાવવા યોગ્ય નથી, કારણકે સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેને મારવામાં આવે ત્યારે રાજા સબ્લ કરતો નથી. કાલ પણ (ભગવાનનો) ભક્ત હોવાથી, કોઈ સમયે ભગવાન (કાલ શિક્ષા કરે ત્યારે બીજા) ભક્તોની ઉપેક્ષા કરે છે. કાલમાં જન્મેલાઓમાં, વલયતિ લાઈ જાય છે તે કાલની ગતિ પ્રવૃત્તિ ન વિચિત્ર નથી પ્રતિક્રિયા સામે ઉપાય જેનો તેવી છે. ૩-૪.

એવી રીતે પણ તે સમયે ન કરવામાં આવતું પણ (ભગવાન) ભકતોનું હિત જ કરે છે એમ જણાવવા, લોકની દૃષ્ટિથી પણ જે (ભકતોનું) હિત હોય તે ભવિષ્યમાં કરવાનું હોવા છતાં પણ ભગવાનની ઈચ્છા થતાં થએલું જ હોય છે, (માત્ર) લોકમાં પ્રકટ થએલું હોતું નથી, એવો સિદ્ધાંત જણાવવા, નીચેના એ શ્લોકોથી તે કહે છે:—

સાધયિત્વાઽજાતશત્રોઃ સ્વં રાજ્યં કિતવૈર્હતમ્ ।

ઘાતયિત્વાઽસતો રાજઃ કચસ્પર્શક્ષતાયુષઃ ॥ ૫ ॥

યાજયિત્વાઽશ્વમેધૈસ્તં ત્રિભિરુત્તમકલ્પકૈઃ ।

તદ્દશુઃ પાવનં દિક્ષુ શતમન્યોરિવાતનોત્ ॥ ૬ ॥

અનતશત્રુને ઠગોએ હરેલું પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવીને, ચોટલાના સ્પર્શથી જેઓનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો તેવા દુષ્ટ રાજાઓને હણાવીને, તે (યુધિષ્ઠિર) ને ઉત્તમ સાધનવાળાં ત્રણ અશ્વમેધોથી યજ્ઞ કરાવીને તેના પવિત્ર યશને - ઇંદ્રનાં (યશની) પેઠે દિશાઓમાં વિસ્તાર્યો. ૫-૬.

('અનતશત્રુ' શબ્દથી) નથી થએલો શત્રુઓ જેના, એવો ભક્તિનો ઉત્તમ અધિકાર જણાવેલો છે. (રાજ્ય) આપવાનું કારણ ' (તેનું) પોતાનું ' શબ્દથી (જણાવેલ છે). તેનું પણ કારણ ' ઠગોએ હરેલું ' શબ્દોથી (કહેલ છે). કપટ જુગારમાં દુર્યોધન વિગેરેએ (તે) હરેલું. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય પણ તેવીજ રીતે (હરેલું), કારણકે પાંડુ જ રાજા હતો. તેથીજ ' ઠગોએ ' એમ બહુવચન (ચોતેલું છે).

' કાલ સામો ઉપાય થઈ ન થકે તેવો હોવાથી, તેઓનું આયુષ્ય હોય ત્યારે તેઓને હણાવવાનું કેમ બને ? ' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી પાંચમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ કહેલ છે; કારણકે સર્વ રાજાઓ દુષ્ટ હતા, કેમકે દુઃશાસન સાથે તેઓ બળેલા હતા. (તેણે) દ્રૌપદીના ચોટલાનો સ્પર્શ (કરેલો) તેથી જ બધાનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો. નિરપરાધી ભક્ત (દ્રૌપદી) ના પ્રાણુ^૧ ઉત્તમ હોવાથી (અને) આયુષ્ય માથામાં રહેલું હોવાથી, સર્વથી બલવાન પ્રાણુ નિર્બલ પ્રાણુનો ક્ષય કરે તે યોગ્ય જ છે. ' મૃત્યુને તરે છે પાપને તરે છે, બ્રહ્મહત્યાને તરે છે ' એ કૃતિપ્રમાણે જૂઠા જૂઠા પ્રયોગથી^૨ (જૂઠું જૂઠું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે) એ

૧ પ્રાણુને રહેવાનું સ્થલ માથું હોવાથી પ્રાણુનું ઉત્તમ સ્થાન માથું છે. તે પ્રાપ્ત કરી આયુષ્ય પ્રાણુને અધીન રહે છે. (પ્ર)

૨ ' આહાર ' એટલે આહારણ, પ્રયોગ. જૂઠા જૂઠા ફલ માટે જૂઠા જૂઠા પ્રયોગ કરવાનું પૂર્વગામીમાંસામાં છે. (પ્ર) તેથી અન્વયમેધના ઉપર જણાવેલ કૃતિમાં કહેલાં ત્રણ ફલ પ્રાપ્ત કરવા ત્રણ અશ્વમેધ કર્યાં.

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય આઠમે

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता ।

सर्वहेतुकथायैव सप्तमे विनिरूपिता ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભક્તોની ભગવાનના વાક્યમાં શ્રદ્ધા સર્વના (મનોરથ પૂર્ણ કરવાનાં) પ્રયોજનની કથા^૧ (કહેવા) માટેજ સાતમા (અધ્યાય) માં કહી. કા. ૧

अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्यद्वि जायते ।

दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणश्चेदाह पोषणम् ॥ ૨ ॥

આઠમા (અધ્યાય) માં જે વાક્ય કરવાથી જે થાય, (તે) જે દોષ હોય તો તેનું સમાધાન અને ગુણ હોય તો તેનું પોષણ કહેલ છે. કા. ૨.

ગયા અધ્યાયના અંતે અશ્વત્થામાનું અપમાન (થયાનું), વાળી ન શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર નાખવાના કારણ તરીકે કહ્યું. આઠમા (અધ્યાય) માં તો ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા ચાર પદાર્થો કહેલા છે. (૧) બ્રહ્માસ્ત્રથી થતો દાહ (૨) તેનું* (તેનાથી) રક્ષણ. (૩) પછી અદ્ભુત કર્મનો નિર્ણય કરાવનારી સ્તુતિ (૪) પછી અદ્ભુત કર્મ. તે પૈકી પ્રથમ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રસંગ કહે છે :—

૧ સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરવાનું જે ભક્તિરૂપ પ્રયોજન તે કહેવા, અને વળી ભાગવતની પ્રતિષ્ઠાનું કારણ અનેક પરીક્ષિતનું ભગવદીયપણું, અને તેનું પણ કારણ તેના પૂર્વજોનું વૈષ્ણવપણું તે કહેવા. (પ્ર)

૨ વૈષ્ણવપણું દઢ થાય તે માટે વાક્ય પ્રમાણે કરવાથી થતું ફલ કહેલ છે. અહીં એમ જણાવવાનું છે કે ચોથા અધ્યાયમાં શૌનકે ચાર પ્રશ્નો (૧) ભાગવત સંબંધી (૨) તે રચનાર સંબંધી (૩) તેના વક્તા સંબંધી અને (૪) તેનું શ્રવણ કરનાર સંબંધી પૂછેલા. તે પૈકી પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આગત્રા (૩ થી ૧૨) રકંઘોથી કહેશે. બીજાનો ઉત્તર ૧-૪-૧૪ ૧-૭-૮ સુધી આપેલ છે. ત્રીજાનો ઉત્તર શુકે ભણવા સંબંધીનો જ સાતમા અધ્યાયમાં આપેલ છે, અને ' શુકને સદા વિષ્ણુના જન પ્રિય હતા, ૧-૭-૧૧ વાક્યથી તે કહેવા સંબંધીનો સૂચવેલ છે. હવે ચોથો પ્રશ્ન રહ્યો. તે પરીક્ષિતો (જન્મ, કર્મ, મરણ સુધી અનનો ત્યાગ અને પ્રાણત્યાગ સંબંધી ચાર પ્રકારનો છે). જન્મ ઘણો આશ્ચર્યકારક હોવાનું કારણ હવે કહેવાનું છે. (પ્ર)

* તેનું એટલે પરીક્ષિતનું રક્ષણ. પાંડવોનું પણ આ બ્રહ્મમંત્રથી જ રક્ષણ કરેલું છે. તેથી ' તેવાથી ' એટલે બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષણ કરેલું છે એવો અર્થ થાય. પણ અહીં ' તસ્ય ' શબ્દ છે, ' તસ્માત્ ' શબ્દ નથી.

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

અથ તે સમ્પરેતાનાં સ્વાનામુદકસિચ્છતામ્ ।

દાતું સકૃષ્ણા ગજ્ઞાયાં પુરસ્કૃત્ય યયુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧ ॥

પછી જલ ઇચ્છતા મરેલા પોતાનાં સગાંઓને (જલ) આપવા સ્ત્રીઓને આગળ કરીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે તેઓ ગંગા ગયા. ૧

નિશ્ચય શુદ્ધિ (થયા) પછી સંસ્કાર કરવો જોઈએ, અને તે શુદ્ધિ બહારની અને અંદરની એવા લેદથી બે પ્રકારની હોવાથી પહેલા બે (શ્લોકો) થી બહારની શુદ્ધિ કહે છે. મરેલાં પ્રેતપણાથી છૂટે ત્યારે જીવતાંઓની શુદ્ધિ (કરાય). તેથી પ્રથમ તેઓને તેમાંથી છોડાવવાની ક્રિયા કહે છે. (તેઓને) કુરુક્ષેત્રમાં જ અગ્નિસંસ્કાર કરીને, જલ આપવા સર્વ હસ્તિનાપુર ગયા. જેનાં જલનાં માત્ર સ્પર્શથી ગ્રાહ્યોના શાપથી હણાયેલા પણ મુક્ત થાય છે, તો પછી તેથી ધર્મચુદ્ધમાં હણાયેલા મુક્ત થાય તેમાં કહેવું જ શું ? ' પુત્રે આપેલું ત્રણ અંજલિ જલ પ્રેતના તાપને શાંત કરે છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે તાપ મટાડવા જલની જરૂર છે, અને તેથી (સંસારના) મૂલ બનેલ ત્રણ પ્રકારના તાપનો નાશ કરવા પણ એક સાથે જલ દેવું, એવો નિશ્ચય કરીને ગંગા ગયા એમ કહે છે ' પછી ' વૈરભાવ વિના ' સમ્પરેતાનામ ' સામાન્યરીતે બધા મરેલાઓને (જલ આપવા ગયા). તેમાં પણ ઘણા પુરુષોના સંબંધવાળા (અને) તે પણ જલ આપનારના સાતમા (વડવા) પુરુષ સુધીના સંબંધવાળા સગાંઓને, તેઓને મુક્તિ આપવા માટે લગવાન સાથે ગયા, એમ ' શ્રીકૃષ્ણ સાથે ' શબ્દથી કહેલું છે. ' સ્ત્રીઓને આગળ કરીને ' શબ્દથી લોકાચાર (જણાવેલ છે). ૧

તે નિનીયોદકં સર્વે વિલાપ્ય ચ મૃશં પુનઃ ।

આપ્લુતા હરિપાદાબ્જરજઃપૂતસરિજ્જલે ॥ ૨ ॥

તેઓ બધાએ જલ રેડીને અને ઘણું રેડીને હરિના ચરણકમલની રજથી પવિત્ર થયેલી નદીના જલમાં ફરી સ્નાન કર્યું. ૨.

જલ રેડીને પ્રેતોને જલ આપીને, પિતૃઓને રડવું પ્રિય હોવાથી રેડીને (તેઓએ સ્નાન કર્યું). જેઓને ખેદ થયો નહતો તેઓ પણ (રડવાનું) યાત્રમાં કહેલું હોવાથી બધાએ રડ્યા. ફરી રડવાનું ન રહે તે માટે ' ઘણું રડ્યા. ' ચ ' અને ' શબ્દ હોવાથી બીજું પણ કર્તવ્ય કરીને પહેલાં જલ આપવા માટે સ્નાન કરેલું હોવા છતાં પણ સર્વ શુદ્ધિ થાય તે માટે, ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે અને જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) નો અધિકાર થાય તે માટે ફરીથી (તેઓએ) ગંગામાં સ્નાન કર્યું, એમ ' આપ્લુતાઃ ' ' સ્નાન કર્યું ' શબ્દથી કહેલું છે. તે કે ' તેમના (લગવાનના) ચરણકમલને ધોવાથી લાલ કળીઓથી રંગાયેલી ' એ વચન પ્રમાણે અને ' બ્રહ્માના કમંડલુનું જલ ' એ વચન પ્રમાણે પહેલાં જ બધુંએ ગંગાજલ તેવું (પવિત્ર) હતું,

મત પ્રમાણે ત્રણ અશ્વમેધ (યજ્ઞો) કર્યા. ઉત્તમકર્મકૈઃ, ઉત્તમ સાધનોથી, અથવા ઉત્તમ ઉત્તમ કર્મવર્ત્તિ રચે છે, એમ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કર્યા. (ભગવાનની) પોતાની સન્નિધિ હોવાથી ત્રણ (અશ્વમેધો) થી જ એકસો અશ્વમેધની સમાન યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો. ત્રણ લોકમાં પણ તેનો યજ્ઞ (પ્રસર્યો). આથી એમ જાણવાનું છે કે એક આરંભથી ત્રણ અશ્વમેધો કરેલા. ૫ ૬.

એવી રીતે ભગવાનનાં આ સ્થલનાં લૌકિક સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ સૂચવવા નીચેના દોઢ શ્લોકથી (દ્વારકા જવાની) પરવાનગી કહે છે :—

આમન્ય પાણ્ડુપુત્રાંશ્ચ શૈનેયોદ્ધવસંયુતઃ ।

દ્વૈપાયનાદિભિર્વિમૈઃ પૂજિતૈઃ પ્રતિપૂજિતઃ ।

ગન્તું કૃતમતિર્બ્રહ્મણ દ્વારકાં રથમાસ્થિતઃ ॥ ૭ ॥

હે બ્રહ્મણ ! શૈનેય અને ઉદ્ધવને સાથે લઈને અને પાંડુના પુત્રોની રજા લઈને પૂજેલા દ્વૈપાયન વિગેરે વિપ્રોએ સામા પૂજાએલા (ભગવાન) દ્વારકા જવાનો વિચાર કરી રથમાં વિરાજ્યા. ૭.

રજા આપનાર સગાંઓ અને ઋષિઓ જૂદા કહેલા છે. ‘ચ’ અને ‘શબ્દ’ હોવાથી બીજા બધાએ (રજા આપેલી). શનેય એટલે સાત્યકિ. દ્વૈપાયન વિગેરે (વિપ્રો) સ્વસ્થ હોવાથી રજા આપવાનું સમાન હોવા છતાં વધારાનું પૂજન (કહેલું છે). ‘હે બ્રહ્મણ’ સંબોધનથી બ્રાહ્મણને ઘણો કોપ હોય છે એમ સૂચવેલું છે. (ભગવાન) રથમાં વિરાજ્યા ત્યાંસુધીની (તેમની) પોતાની ક્રિયા (હતી). ત્યારપછીની (રથ) હાંકનારની અને અશ્વોની (ક્રિયા રહી). ૭.

ભકતોનું કાર્ય આવી પડે, ત્યારે (ભગવાન) પોતાનાં આરંભેલા કાર્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, એમ જણાવવા, તે સમયે તેમણે ઉત્તરાને જોઈ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ।

पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।

नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ૮ ॥

ભયથી મુઝાએલી ઉત્તરાને સામે દોડી આવતી જોઈ. હે મોટા યોગી ! દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. આપ સિવાય બીજા (કોઈ) જોઆમાં પરસ્પર મૃત્યુ છે તેમને-હું અભય જોતી નથી. ૮

* ‘હન્દના જેવા યશનીપેઠે’ શબ્દનો આ અર્થ છે.

કારણ કે તે ઉત્તરા ભક્ત હતી. તેથી જ તેને બ્રહ્માસત્ત્વ પ્રથમ દર્શન થયું. લોહાના બાણ સાથેના સંબંધવાળું મુખ્ય જ અસ્ત્ર ઉત્તરા તરફ જતું હતું, ત્યારપછી તેમાંથી નીકળેલાં પાંચ બાણો પાંડવો તરફ ગયાં, કારણ કે (વંશના) મૂલનો છેલ્લે કરવા અધિક ક્રિયા કરેલી, કેમકે તેણે એમ ઇચ્છેલું છે કે કૌરવ વિનાની પેઠે પાંડવવિનાતું પણ હું (જગત) કરીશ. (ઉત્તરા) સામું મુખ રાખી દોડી આવતી હતી, (અને) ભયથી મુંઝાએલી (હોઇ) વસ્ત્ર વિગેરેમાં સાવધાન નહતી. પ્રારંભ વિગેરે કર્યા વિના, આવતાં જ 'રક્ષણ કરો' એમ વચન (કહેલ) હોવાથી '(તેણે) કહ્યું' વિગેરે કહેલું નથી. 'રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો' શબ્દોથી ભયથી મુંઝાએલીનું તેનું વાક્ય કહેલું છે. કાયા અને વાણીથી એક અર્થ જણાવવા માટે, શબ્દથી (રક્ષણ કરો 'તું') કર્મ કહેલું નથી, પરંતુ પોતાને દેખાડતાં, 'રક્ષણ કરો' એમ કહેલ હોવાથી '(મારા) દેહનું રક્ષણ કરો' એમ કહેવાયું. ભગવાનની શક્તિ અને (રક્ષણનો) પ્રકાર જણાવતી હોય તેમ 'હે મોટા યોગી' એવું સંબોધન કરેલ છે. 'હે દેવોના દેવ' સંબોધનથી એમ કહેલ છે કે (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી (તેમને) બાણનો પણ પક્ષપાત હોવા છતાં, હમણાં દેવોનું હિત કરનારા હોવાથી તે (બાણ) તું વારણ કરવું જોઈએ, અને રાજા વિનાના રાજ્યમાં રક્ષણ કરનાર ન હોવાથી અને સર્વનું રક્ષણ થાય તે માટે ગર્ભનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેથી 'હે જગતના પતિ' એવું સંબોધન કરેલ છે. '(તારા) સસરા વિગેરે હોવા છતાં મારીજ કેમ પ્રાર્થના કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી 'આપ સિવાય (હું) અભય જોતી નથી' એમ કહેલ છે. જગતમાં આપથી જૂદાને અમયં ભયરહિત જોતી નથી, કારણકે મૃત્યુથી ઘેરાયેલ છે. ભયરહિત હોય તે શરણ કરવા યોગ્ય છે. વળી સરળા સ્વભાવ અને વ્યસનવાળાઓમાં મૈત્રીની જરૂર છે, ત્યાં પરસ્પર ઘાત કરવા-પણું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે તેથી જણાય છે કે સર્વમાં રહેલ કોઈકે મરાવે છે, તેથી તેઓને શરણ જવાથી પ્રયોજન સરતું નથી, એમ 'જેઓમાં (પરસ્પર) મૃત્યુ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. તેથી શરણ કરવા યોગ્ય આપજ છો. એવું તાત્પર્ય છે. ૮

નીચેના શ્લોકથી થએલું (કાર્ય) કહે છે :—

અભિદ્રવતિ મામીશ શસ્ત્રસાયમ્નો વિમો ।

કામં દહતુ માં નાથ મા મે ગર્ભો નિયાત્યતામ્ ॥ ૯ ॥

હે ઈશ્વર ! હે વ્યાપક ! તપેલા લોહાવાળું બાણ મારી તરફ દોડી આવે છે. હે નાથ ! મને (તે) ખુશીથી બાળો, મારા ગર્ભને ન પાડો. ૯

૧. જેમ 'બંધ કરો' એમ કહે ત્યારે દ્વાર બંધ કરવાનું અભિનયથી જણાય છે, તેમ અહીં બાણનું. (પ્ર)

સામે ઉપાય કરવામાં 'હે ઈશ્વર!' એવું અને (જાણના) મૂલ્યું જ્ઞાન હોવા સંબંધમાં હે વ્યાપક! એવાં બે સંબોધન (કરેલાં છે). મૃત્યુ અટકાવી શકાય તેવું નથી એવા મત પ્રમાણે તે મૃત્યુ મને લાલે જાણો, મારો ગર્ભ ન પાડો, યોગના બલથી ગર્ભનું પાલન કરો. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભક્તની રક્ષા, (એટલે) ગર્ભ (પરીક્ષિત) ની રક્ષા મુખ્ય છે, મારી રક્ષા (મુખ્ય) નથી &

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।

अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमनुध्यत ॥ ૧૦ ॥

તેનાં વચનનો નિશ્ચય કરીને ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર ભગવાને આને પાંડવરહિત કરવા માટે દ્રૌણિનું અસ્ત્ર (તેને) જાણ્યું. ૧૦

તપેલાં લોઢાવાળું જાણુ ખરેખર આવેલ છે, એવાં તેનાં વચનનો ઉપધાર્ય નિશ્ચય કરીને (જાણ્યું). નિશ્ચય થવાનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). નિવારણ કરવાનું કારણ 'ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર' શબ્દથી (કહેલું છે); ઉત્તરાર્ધથી અપમાન કરાએલા અશ્વત્થામાએ તેમ કરેલ હોવાનું કહેલ છે. આને પાંડવ રહિત કરવા માટે દ્રૌણથી જન્મેલાનું અસ્ત્ર (હોવાનું) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. અથવા આ બ્રહ્માસ્ત્રનું જે અક્ષત્વં પ્રયોગ થવાના શુભવાળું હોવું, તે પાંડવરહિત કરવા માટે (હતું), એમ જાને પ્રકારે પાંડવોનો નાશ કરવા માટે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરેલો છે, એમ જાણ્યું, એવો અર્થ છે. ૧૦

તેજ સમયે બીજી પણ આપત્ત આવી; એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

तर्ह्येव च मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।

आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ ૧૧ ॥

આને હે ઉત્તમમુનિ! તેજ સમયે પાંચ પાંડવોએ પાંચ પ્રકારના બાણોને પોતાની તરફ આવતાં જોઈને અસ્ત્રો ઉપાડ્યાં. ૧૧

'તર્હ્યેવ ચ' 'અને તેજ સમયે' એ (ત્રણ) અવ્યયોનો સમૂહ ઘણું આશ્ચર્ય જણાવનારો છે 'હે ઉત્તમ મુનિ' એ સંબોધન વિશ્વાસને લીધે સંમતિના પ્રયોજનથી (કરેલું છે) 'પંચ' 'પાંચ' શબ્દનો જાને જાણુ સંબંધ છે. તેમ હોવાથી એમ કહેવાયું કે એક એક જાણુ એક એક (પાંડવ) નાં સ્થાને આવ્યું. 'આલક્ષ્ય' એટલે જોઈને, અથવા દ્રૌણિનું (જાણુ છે) એમ જાણીને, 'અસ્ત્રો ઉપાડ્યાં'

એટલે પરલોકમાં શુદ્ધિ થાય તે *માટે, અંધવાં સામે ઉપાય કરવા માટે (ઉપાડયાં).
'અસ્ત્રો' એટલે પ્રહાર વિગેરે. ૧૧

'આ (સંબંધ) માં ભગવાનનું પણ સામે ઉપાય કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી, પાંડવોમાં તો (તેવું સામર્થ્ય) ક્યાંથી જ હોય?' એમ કહેવા ભગવાને પોતાના ભક્તોની રક્ષાજ કરી, અસ્ત્રોના સામે ઉપાય ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

વ્યસનં વીક્ષ્ય તત્તેષામનન્યવિષયાત્મનામ્ ।

સુદર્શનેન સ્વાસ્ત્રેણ સ્વાનાં રક્ષાં વ્યધાદ્વિમુઃ ॥ ૧૨ ॥

જેમનાં ચિત્તમાં (ભગવાન સિવાય) બીજો વિષય નહોતો તેઓનું તે દુઃખ જોઈને, શક્તિવાળાએ પોતાનાં અસ્ત્ર સુદર્શનથી પોતાના (ભક્તો) નું રક્ષણ કર્યું. ૧૨

ન હોતો બીજો વિષય ચિત્તમાં જેઓના, તેવા (પાંડવો હતા). સ્વભાવથી બધા વિષયો ભલે હોય, પરંતુ તેઓનાં ચિત્તમાં તો ભગવાનનાં નામરૂપ જ વિષય હતો. તેથી 'તેથી તે 'થઈને આમનું રક્ષણ કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે રાજ્ય માટે જ (ભગવાને) તેઓનું રક્ષણ કર્યું. તે પ્રસંગે સુદર્શન ચક્ર ઉગાડીઆંની પેઠે બાણ અને પાંડવોની વચ્ચે સર્વ તરફ ભગવા લાગ્યું. તેથી તેનાથી તેઓનું રક્ષણ કર્યું. ' પોતાના (ભક્તો) ' શબ્દથી તેઓનું રક્ષણ (કરવા) નું કારણ, (અને) ' શક્તિવાળા ' શબ્દથી (તેમ કરવાની) શક્તિ (કહેલાં છે) ' પોતાનાં અસ્ત્ર ' શબ્દથી સુદર્શને બુદ્ધિર્વર્ક રક્ષણ કર્યાનું સૂચવેલું છે. ૧૨

મુખ્ય ઉત્તરાના ગર્ભના (સંબંધ) માં જૂદા પ્રકારે રક્ષણ કર્યાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અન્તઃસ્થઃ સર્વભૂતાનામાત્મા યોગેશ્વરો હરિઃ ।

સ્વમાયયાઽઽવૃણોદ્રમં વૈરાઘ્યાઃ કુસ્તન્તવે ॥ ૧૩ ॥

સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહેલા, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા યોગેશ્વર હરિએ વિરાટની પુત્રીના ગર્ભને કુરુઓની પરંપરા (ચાલુ રહે તે) માટે પોતાની માયાથી ઢાંકી દીધો. ૧૩.

* સામા થઈ શુદ્ધમાં મરવાથી ઉત્તમ ગતિ થાય તે માટે. પાણું ન વળે તેવું પ્રહાર હોવાનું જાણતા હોય તો તે માટે શસ્ત્રો ઉપાડે. તેવું ન જાણતા હોય તો સામનો કરવા અસ્ત્રો ઉપાડે.

૧ વિષયરૂપથી વિષય (રાજ્ય) માટે તેઓનું રક્ષણ કર્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ગર્ભમાં પ્રવેશ કરેલો પદાર્થ ગર્ભ. (તેનું) રક્ષણ કરવા 'હિ ઓષધિ! આનું રક્ષણ કર' એની પેઠે માયાથી ગર્ભનાં શરીરને ઢાંકી દીધું. તે (વિષય) માં બહાર રહેલાથી ઢાંકવાનું સંભવે નહીં, તે માટે (લગવાનને) ચાર પ્રકારની માયાનો સદાનો સંબંધ હોવાનું જણાવનારાં ચાર વિશેષણો (કહેલાં છે); (૧) 'અંદર રહેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે સુવર્ણ તેના તેજની પેઠે તે (ગર્ભ) ની અંદર જ રહેલા લગવાન તેનું રક્ષણ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓની અંદર (તે) રહેલા છે. (૨) વળી 'સર્વ-પ્રાણીઓના આત્મા' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે એક બીજાનું રક્ષણ સંપૂર્ણ પ્રકારે કરે તે સંભવતું ન હોવાથી (લગવાને) ગર્ભરૂપ થઈ તેનું રક્ષણ કર્યું. વળી (૩) બહારથી પણ તેનું રક્ષણ થાય તે માટે 'યોગેશ્વર' એમ કહેલું છે. (તેનો) અર્થ એવો છે કે યોગના બંધથી પોતે તેમાં પ્રવેશ કરીને શરીર અને અસ્ત્રની મધ્યે રહીને રક્ષણ કરે છે, કારણકે તેમ ન કરે તો બ્રહ્માસ્ત્ર અને શરીરનો સંબંધ થતાં (શરીરમાં) દોષર આવે. (૪) 'એવા પ્રકારે એમ (લગવાન) રક્ષણ શા માટે કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હરિ' એમ કહેલું છે. સર્વનું દુઃખ હરવાનાં સ્વભાવને લીધે (તેમ રક્ષણ કરે છે). સમૂહનું રક્ષણ તો આ (ગર્ભ) થી થવાનું છે. 'પોતાની માયાથી' એટલે પોતાને અધીન માયાથી. માયા કરોડો બ્રહ્માંડનો ભ્રમ દૂર કરનારા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને ઢાંકી દેનારી હોઈ, તેનાથી ઢાંકવાનું યોગ્ય છે. 'વિરાટની પુત્રી' શબ્દથી એમ સમજાય છે કે (તેના) સંબંધને લીધે જેમ તેના ઉદરને દાહ ન થાય તેવી રીતે (રક્ષણ) કર્યું. બંને વંશ લકત હોવાથી આ (ઉત્તરા) નું રક્ષણ કર્યું, એમ 'કુરુઓની પરંપરા (ચાલુ રહે તે) માટે વિરાટની પુત્રીના' શબ્દોથી કહેલું છે. 'તન્નુઃ' એટલે પરંપરા અથવા પાલન કરનાર. ૧૩

'બ્રહ્માસ્ત્રનો ગર્ભ ઉપર પ્રયોગ કરેલો. તેનો સ્વભાવ માત્ર બાળી મૂકવાનો હોવાથી તે (ને બાળવા) ની શક્તિ વિનાનું હોઈ, બીજું કેમ ન બાળ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

યદ્યપ્યસ્તં બ્રહ્મશિરઃ અમોઘં ચાપ્રતિક્રિયમ્ ।

વૈષ્ણવં તેજ આસાદ્ય સમશામ્યદ્ભ્રુગૃહ્ ॥ ૧૪ ॥

૧ સુવર્ણ તેજરૂપ છે. તેજ કારણ હોઈ અંદર રહેલું હોય છે તેવી રીતે અંદર રહી (રક્ષણ કર્યું.) (પ્ર)

૨ બ્રહ્માસ્ત્ર બ્રહ્માનાં માથારૂપ છે, તેનાં સંબંધી શિવને પિશાચરૂપ દોષ થએલ તેમ દોષ થાય. (પ્ર)

* કુરુઓનું પાલન કરનાર પરીક્ષિત અને તેના વંશના સન્નઓ થવાનાં તેથી આ અર્થ થયે છે.

હે ભૃગુના પુત્ર ! જે કે બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર સદા સફલ અને સામી ક્રિયા થઈ ન શકે તેવું છે, તો પણ વૈષ્ણવ તેજને પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ ગયું. ૧૪

સાયું કહ્યું આ (બ્રહ્માસ્ત્ર) સર્વને બાળનારું છે. જેનાથી મહાદેવ પણ પિથાય થયા તે (આ) ‘બ્રહ્મશિરઃ’ બ્રહ્માનું પાંચમું માથું. તેના બે ગુણો છે. (૧) ‘સદા સફલ’ છે. સદા કાર્ય કરે છે એવો અર્થ છે. અને (૨) ‘અપ્રતિક્રિયમ્’ ન વિચિત્રે નથી પ્રતિક્રિયા પ્રતિકૂલ (સામી) ક્રિયા અથવા નિવારણ કરવાની ક્રિયા, જેની તેવું છે, છતાં પણ કાંઈક અટકી જાય, એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. જેમ વાઘ મંત્રનાં બલથી ગાય થઈ જાય છે. તેમ ઘણું જ સાત્ત્વિક વૈષ્ણવ તેજ આભાસ પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે અશામ્યત્ શાંત થયું. પ્રાકૃત દેહને બાળીને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલા વૈષ્ણવ દેહને બાળવા પ્રવૃત્ત થતાં, વચમાં વૈષ્ણવ તેજ પ્રાપ્ત કરીને, તે (વૈષ્ણવ તેજ) ના પ્રકારનું થઈ, તેની સાથે ભળી ગયું એવો અર્થ છે. તેમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે ‘હે ભૃગુના પુત્ર’ એવું સંબોધન કહેલું છે, કારણકે ભૃગુએ પહેલાં વૈષ્ણવનો નિર્ણય કરેલ. તેમ ન હોય તો રાજસ અને તામસ (લોક) ભક્તિથી ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને સાત્ત્વિક થઈ ભગવાનનું સાયુજ્ય કેમ પ્રાપ્ત કરે ? ૧૪.

‘શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થએલ હોવાથી મુક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય હોવો ભલે તેવા’ હોય, પરંતુ અચેતન, દેવતાના સ્થાનરૂપ, મંત્રના અધિકારીના ગુણચાળું બ્રહ્મ તેજ જોડું કેમ થાય ? તેમ થાય, તો ભગવાને યુદ્ધમાં પ્રયોગ કરેલા બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે પતેલા ન હોય; અને અહીં પરીક્ષિતનું અને પાંડવોનું રક્ષણ થવાથી આ ઘણું આશ્ચર્યકારક થયું છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

મા મંસ્થા હેતદાશ્વર્યં સર્વાશ્વર્યમયેઽચ્યુતે ।

ય इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ ૧૫ ॥

સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર જન્મરહિત અચ્યુત જે માયા દેવીથી આને રચે છે, રક્ષે છે અને હણે છે તેમનામાં આ આશ્ચર્ય હોવાનું ન માન. ૧૫

૧ (તેનો) નાશ કરનારી ક્રિયા. (પ્ર)

૨ (તેને) અટકાવનારી ક્રિયા. (પ્ર)

૩ વૈષ્ણવનો (એવો) નિર્ણય ન થયો હોય તો. (પ્ર)

૪ ‘તેવા’ એટલે સાત્ત્વિક. (પ્ર)

૫ ‘તેવાં’ એટલે પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિવાળાં. (પ્ર)

સામી
થઈરેશાય
સદા
નથી
છે,
ગાય
ગમ્યત્
સ્વૃત્ત
સાથે
ધન
જસ
થઈલે
શું
અ
થી

(ભગવાન હરકોઈ કાર્ય) કરવા, (કરેલું) ન કરેલું કરવા, અને ફેર શક્તિવાળા હોવાથી આ આશ્ચર્યકારક ન માન, કારણ કે ' જે અલૌકિક પદાર્થો તેમના સંબંધમાં તક ન કરવો ' એ વાક્ય પ્રમાણે દૃષ્ટાંત, સદાનો સંબંધ વિગેરે ભગવાન (ના સંબંધ) માં પદાર્થનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. વળી (તે) ' આશ્ચર્યથી ભરપૂર ' છે. વિરુદ્ધ સર્વ ગુણો જેમનામાં રહેલા છે તેવા અલૌકિક પદાર્થોથી ભરપૂર ભગવાનમાં શું આશ્ચર્ય હોય ? આ બીજા (ના સંબંધ) નું કહે નથી. વળી પોતે ચ્યુતિ વિનાના રહી પોતામાંથી જ (નીકળેલા) કદરેક આત્મ જૂદો કરે છે. તેમનામાં આ શું આશ્ચર્યકારક છે ? એવો અર્થ છે. વળી માયા નામ કોઈ એક શક્તિ પહેલાં કહેતી છે, અને તે દેવતામય સ્વરૂપવાળી છે. તેનાથી ખરેખર (ભગવાન) વિશ્વને રચે છે, રક્ષે છે અને હણે છે. એકજ વસ્તુ (બીજા કોઈ સાહાય્ય કરનાર વિના એકને જ અનેક પ્રકારનું કરે છે, એવો અર્થ છે. વ (ભગવાન) જન્મરહિત જ રહી પોતે જન્મ લે છે. વિરુદ્ધ ગુણોના સંબંધ થ ત્યારે પણ પહેલાના ગુણોના નાશ થતો નથી. ૧૫

એ પ્રમાણે ભગવાને સર્વનું રક્ષણ કર્યું, તે (સંબંધ) માં કુંતી વિગેરે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે કે અમારું બધાનું વિષય (ભોગવવા) રક્ષણ કર્યું. તે હોય તો રક્ષણ નકામું છે એમ માની, ' આ (રક્ષણ) ભક્તિ (કરવા) માટેનું થાયો એવી પ્રાર્થના કરવા, ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરે છે, એમ નીચે પ્રયોગથી કહે છે :—

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृण्वया ।

प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १६ ॥

બ્રહ્મના તેજથી જૂટેલા પુત્રો સાથે અને કૃષ્ણા સાથે સતી પૃથાએ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરતા શ્રીકૃષ્ણને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૬

પોતાની બેન (સુભદ્રા) ને અને ઉત્તરાને તો (ભગવાન) પોતે જ કૃતાર્થ કરશે. તેથી દ્રૌપદી સાથે અને પુત્રો સાથે ' પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરતા ' અહ્યું કાર્ય કરીને જતા (ભગવાનને નીચે) કહેવાશે તે કહ્યું. તે (મ કહેવા) નું કારણ ' સતી ' વિશેષણથી કહેલું છે. સત્પુરુષોનો આ ધર્મ છે કે છવન વિગેરે સર્વ ભક્તિ માટે જ હોય. ૧૬

स्वरूपगुणलीलादिदुष्टदुर्ज्ञत्वलक्षणैः ।

जन्मकारणनिर्द्धारफलदैर्न्यनिजार्थने ॥ ३ ॥

हृषीकेशं पृथाऽस्तौपीनमस्कारपुरस्करम् ।

सम्बन्धात्कृतहेलाऽज्ञा स्वरूपाप्त्यै भयच्छिदम् ॥ ४ ॥

* ' સર્વ ચ્યુતમ્ ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

સંબંધને લીધે જેણે અપમાન કરેલું છે તેવી અજ્ઞાની પૃથાએ (૧) સ્વરૂપ, (૨) ગુણ, (૩) લીલા વિગેરે, (૪) કુષ્ટોથી ન જણાવાપણું, (૫) લક્ષણ, (૬) જન્મના કારણનો નિશ્ચય, (૭) ફલ, (૮) દીનતા અને (૯) પોતાના પ્રયોજનથી* નમસ્કાર સાથે, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા ભવનો નાશ કરનાર હુપીકેશની સ્તુતિ કરી. કા. ૩-૪.

તે પૈકી નીચેના ત્રણ શ્લોકથી (હુપીકેશનું) સ્વરૂપ કહે છે :—

॥ કુન્ત્યુવાચ ॥ કુંતી કહે છે :—

નમસ્યે પુરુષં ત્વાદ્યમીશ્વરં પ્રકૃતેઃ પરમ્ ।
અલક્ષ્યં સર્વભૂતાનામન્તર્ગદિશ્ચસ્થિતમ્ ॥ ૧૭ ॥
માયાજવનિકાચ્છન્નમજ્ઞાઽધોક્ષજમવ્યયમ્ ।
ન લક્ષ્યસે મૂઢદશા નટો નાટ્યધરો યથા ॥ ૧૮ ॥
તથા પરમહંસાનાં મુનીનામમલાત્મનામ્ ।
મક્તિયોગવિધાનાર્થં કથં પશ્યેમ હિ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૯ ॥

આપ (૧) પુરુષ (૨) આદ્ય (૩) ઈશ્વર (૪) પ્રકૃતિથી પર (૫) પ્રાણિમાત્રથી ન જણાઓ તેવા (૬) પ્રાણિમાત્રની અંદર અને બહાર રહેલા (૭) માયાના પડદાથી ઢંકાએલા (૮) ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવા (૯) અવ્યયને હું અજ્ઞાની નમન કરું છું. જેમ પાત્રનો વેશ ધારણ કરેલ નટ મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી ઓળખાતો નથી, તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પરમહંસ મુનિઓને ભક્તિયોગ કરાવવા (પ્રકટ થએલા) આપ ઓળખાતો નથી. સ્ત્રીઓ કેમ જાણીએ ? ૧૭-૧૮-૧૯.

‘ત્વા’ ‘આપને’ (નમન કરું છું). ભાઈના પુત્રને નમસ્કાર કરવો અયોગ્ય હોવાથી ‘પુરુષ’ વિગેરે નવ વિશેષણોથી સ્વરૂપ કહે છે. આવા (ભગવાન) મારા આત્મા હોવાથી ભેદ જણાવનારાં નમસ્કાર (કરવા) અયોગ્ય છે, એવી શંકા કરીને ‘અજ્ઞાની’ એમ કહેલ છે. એવી અજ્ઞાની આપને (મારા) આત્મા તરીકે જાણવા માટેજ નમસ્કાર

* આ નવનું શ્લોક. ૧૭થી આરંભી, ૩, ૨, ૩, ૪, ૨, ૪, ૧, ૪, ૨ એમ પચીસ શ્લોકથી અને નમન ૨૬મા શ્લોકથી કરેલ છે. તેથી ૧૭ થી ૪૨ સુધીના ૨૬ સ્તુતિના શ્લોકો છે.

† નમન કરનાર અને જેને તે નમન કરે છે તે બે જૂદા જૂદા હોવાનું નમસ્કાર કરવાથી જણાય છે, તેથી નમસ્કાર ભેદ જણાવનાર છે.

૧ આવા આપને શબ્દ વિગેરેથી જાણતી હોવા સતાં, મારા આત્મા તરીકે જાણતી ન હોવાથી અજ્ઞાની છું, એવો અર્થ છે (૫)

કરે છું, એવો અર્થ છે. દેખાતાં^૧ (સ્વરૂપના) વિચારથી (આત્મા માનવાનું) અયોગ્ય છે એવા વિચારથી સત્ય (સ્વરૂપ) કહેવામાં ન્યૂનતા રહેશે એમ માનીને, દેખાતું (સ્વરૂપ) જ પરમાનંદ છે એમ કહેતાં નમસ્કાર કરે છે, એવું તાત્પર્ય છે. (૨) 'આદ્ય' (સર્વનું) મૂલ, ગિંળ છે, એવો અર્થ છે. જડ નથી^૨ એમ 'પુરુષ' શબ્દથી (અને) છવ નથી એમ 'આદ્ય' શબ્દથી જણાવેલ છે. આવું (સ્વરૂપ) સર્વનું કારણ હોવાથી પિતારૂપ^૩ હોવાનું કહેલ છે. (૩) ઈશ્વર અને (૪) પ્રકૃતિથી પર શબ્દોથી પોતાનું ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય તે માટે જે રૂપ કહેતાં છે. 'ઈશ્વર' એ બહારનું ફલ આપનાર, અને 'પ્રકૃતિથી પર' એ અંદરનું ફલ આપનાર છે. (૫) આવા (લગવાન) સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી સર્વની સુક્તિ થવાનું બને અને વેદ વ્યર્થ થાય, તેથી તેવું નિવારવા 'પ્રાણીમાત્રથી ન જણાએ તેવા' એમ કહેલ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રકારે દેખાતા જ નથી. કાર્યદ્વારા^૪ પણ જાણી શકાતા નથી. કારણકે કાર્ય અને કારણ કેઃઈપણ સ્થલે એક સાથે મળતા નથી. તેથી જ સર્વ પ્રાણીઓથી ગ્રહા વિગેરેથી પણ (જાણી શકાતા નથી). અથવા અઃ^૫ શ્રીકૃષ્ણ, તેમનાથી લઘુઃ જણાતા, એટલે પોતાની મેળે પ્રકાશે છે, અથવા 'આચાર્ય-વાળો પુરુષ જાણે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ગુરુથી જણાવે છે, તેથી વેદ નકામા થતા નથી, (અને) સર્વની સુક્તિ પેસુ થતી નથી, એવો અર્થ છે. 'જેણે નિર્ણય કરેલ નથી તેણે વિચારેલ છે, જેણે વિચારેલ છે તે જાણતો નથી, જાણનારાઓથી જણાએલા નથી, ન જાણનારાઓથી જણાએલા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને 'ગ્રહ અને ક્ષત્ર બંને જેમનું રાંધેલ અનાજ છે, મૃત્યુ જેમનો જોરાક છે, તે કયાં છે એવું કોણ જાણે?' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતેજ આ (લગવાન) જાણી ન શકાય તેવા છે, બીજાં સાધન ન હોવાથી (જાણી શકાય તેવા નથી એમ) નથી. તેથી લગવાન જાણવા એ કઠણ જ છે, (૬) ' (ત્યારે) તેમનાં જ્ઞાન માટે પ્રાર્થના કરવાથી શું (ફલ) ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'પ્રાણિમાત્રની અંદર અને બહાર રહેલા' એમ કહેલું છે. લગવાન સર્વ સ્થલે છે, અને તેમનું જ્ઞાન દુર્લભ છે. (લગવાન) સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુ વા સ્વરૂપરૂપ હોવાથી (તેમને) જણાવનારજ દુર્લભ છે. જાણનાર ન હોવાનું કહ્યું, તે તો વિરુદ્ધ ધર્મ જણાવવા (કહેલ).

૧ 'દેખાતું' મનુષ્યપણું, ક્ષત્રિયપણું વિગેરે, તેના વિચારથી (પ્ર)

૨ પ્રકૃતિ, આકાશ વિગેરે (જડ પદાર્થો) પણ આદ્ય હોવાથી આ કહેલ છે (પ્ર)

૩ 'મા જગતનો હું પિતા છું' વિગેરે વાક્યમાં જણાવેલ પિતારૂપ (પ્ર)

૪ સર્વ અનુભવો કરતાં, કાર્ય જેમાં હેતુ હોય તેવું અનુમાન સર્વને જણાવનાર હોવા છતાં, લગવાન દેખાતા નથી, અને (તેમનું) કાર્ય તેમની સાથે દેખાતું નથી, તેથી વ્યાપ્તિથી નિશ્ચય થતો નથી, તેથી કાર્યદ્વારા લગવાન જાણી શકાતા નથી (પ્ર)

૫ 'અ' એટલે વિષ્ણુ (શ્રીકૃષ્ણ), શંકર (શુક શંકરનો અવતાર અને ગુરુ હોવાથી) ગુરુ.

તેથી સર્વ સ્થલે હોવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. (૭) તેમ છે ત્યારે ઘટ (વગેરેની પેઠે (ભગવાન) સર્વને કેમ દેખાતા નથી ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' માયાના પડદાથી ઢંકાયેલા ' છે એમ કહેલું છે. માયાજ પડદારૂપ ઢાંકી દેનારી છે, અંતઃપટ છે, એવો અર્થ છે, તેનાથી ઢંકાયેલા છે. સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ માયાથી જૂદા પ્રકારે જણાતા હોવાથી દેખાતા નથી, એવો અર્થ છે. તેથી જ હું પણ ગહિર્મુખ હોવાથી મને (તેમનું) જ્ઞાન ન હોવાથી ('હું') અજ્ઞાની છું. (૮) ' સર્વ સર્વ સ્થલે ભૂલેલ હોતા નથી પણ કોઈકજ કોઈક સ્થલેજ ભૂલેલ હોય છે, કારણ કે ભૂલ દોષવાળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. તેથી કોઈક સમયે દોષરહિત ઇંદ્રિયોથી ઘટની પેઠે ભગવાન જણાય ' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં ' ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવા ' એમ કહેલું છે, નીચું છે અક્ષર ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનાથી તેવા (ભગવાન છે). ' ગ્રહાએ ઇંદ્રિયોને બીજા પાસે જતારી બતાવેલી છે, તેથી બહાર જૂએ છે, અંદર આત્માને જોતો નથી. અંદર વાળેલા ચક્ષુવાળા અમૃતપણું ઇચ્છતા કોઈક ધીર પુરુષે અંદરના આત્માને જોયેલ છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધવાળું હોતું નથી, તેથી ભગવાન વસ્તુઓનું સ્વરૂપ હોવા છતાં ઇંદ્રિયોથી જણાતા નથી. (૯) સર્વ વસ્તુઓમાં (ભગવાન) વસ્તુઓનું સ્વરૂપ હોય તે યોગ્ય નથી, કારણકે સર્વ વસ્તુઓ નાશ પામે તેવી છે. તેથી (ભગવાન વસ્તુઓનું) કારણ હોય તો પણ કારણપણાનો આધાર હોય તો પણ આધારપણાનો અને આધેય હોય તો પણ આધેયપણાનો નાશ થાય. તેથી શુણના સ્વરૂપથી અને શુણીના સ્વરૂપથી નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી (તે) ગ્રહા કેમ હોય ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' અવ્યય ' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવા છતાં (તેમનો) વિનાશ થતો નથી; કારણ કે તે વિરુદ્ધ સર્વ શુણોના આશ્રય હોવાનું કહેલ છે. તેથી દોષરહિત અને પૂર્ણ શુણોવાળા દેહવાળા આપને નમસ્કાર કરું છું, એવો (અર્થ છે).

' તેવાજુ તે જ મેં અવતાર લીધેલ હોય, તો સર્વને પ્રત્યક્ષ (થતા) મને કેમ ન જાણે ? કારણકે શુણો પણ પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે ' તેવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' (મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી) જોળખાતા નથી ' એમ કહેલું છે. મૂઢ દૃષ્ટિવાળાથી આપ જોળખાતા નથી. ' પ્રત્યક્ષ હોય તે કેમ ન જોળખાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ' જેમ પાત્રનો વેશ ધારણ કરેલ નટ (જોળખાતો નથી) ' એમ કહેલ છે. જેમ સ્ત્રીનું રૂપ પ્રકટ કરતા નટને, ' આ પુરુષ છે ' એમ ગહિર્મુખો જાણતા નથી, તેમ મનુષ્યપણું પ્રકટ કરતાં થયેલા ભગવાન ' ભગવાન છે ' એમ જણાતા નથી, એવો અર્થ છે. " પ્રાકટય બીજા પ્રકારે ઘટતું ન હોવાથી બધાને (માફ સ્વરૂપ) જણાવવા માટેજ પ્રાકટય કરેલું છે, તેથી ' આપ જાણતા નથી ' એમ કેમ કહો છો ? કારણકે ભગવાન (દોહાને)

‡ અવતાર લીધેલો હું તેવા જ શુણોવાળો અને તે જ હોઈ તો,

ઠગવા અથવા રસ ઉત્પન્ન કરવા પ્રકટ થએલા નથી ” એવી શંકા થાય, તેથી યોગ-
ણીસમો શ્લોક કહેલો છે. ભક્તિયોગ લોક આચરે તે) માટે પ્રકટ થએલા ભગવાન
વેદોને અને ઋષિઓને (ભૂમિ ઉપર) લાવીને, તેનાથી સાધનવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય ત્યાર પછીનું જે કાર્ય તે (કરવા) માટે થએલા છે. તે સમયે સંન્યાસ જ્ઞાનનું
અંગ છે, કારણકે ‘ સંન્યાસના સંગંધથી ચિત્તો શુદ્ધ સત્ત્વવાળા થાય છે ’ એ કૃતિ
પ્રમાણે તે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર છે. અને અન્ન વિગેરેનો દોષ ઉત્પન્ન
કરતું નથી. ત્યારપછી મનન અંગ થાય છે, કારણકે શ્રવણ પહેલાંજ થએલું
હોય છે અને ત્યારપછી યોગ આચરેલ ન હોય તેઓનું નિદિધ્યાસન (સતત ધ્યાન)
અંગ છે, કારણકે નિદિધ્યાસન ચિત્તને એકમાંજ પરોવનારું છે, અને તેમાં ભગવાનનો
નિર્ણય થાય છે. તેનું અંદરનું અંગ શુદ્ધ અંતઃકરણ છે, તે જ્ઞાનના અધિકારીઓને
અને જેઓને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થએલ છે તેઓને ભક્તિયોગ વિના ભગવાનનું જ્ઞાન
અથવા સાયુજ્ય થતું નથી. તેથી તે પ્રકારે (ભક્તિયોગ કરાવવા ભગવાને) અવતાર
લીધેલ છે, એવો અર્થ છે. હંસો તો (દેહ અને આત્માને) જૂદાં જૂદાં જાણનાર હોય
છે. જેઓ માત્ર આત્માનેજ જાણે તે પરમહંસો છે. જે કે સર્વ નૃત્ય જુએ છે, છતાં
પણ રસિકોનેજ (તેમાં) રસ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે સ્ત્રીના દેખાવથી નૃત્ય કરવામાં
આવે ત્યારે નૃપસંકોને અને સ્ત્રીઓને (તેમાં) રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, ઉલટું
(અમારી) પોતાની સમાન ગુણ દેખાડીને (અમારી) મશ્કરી કરે છે એવા વિચારથી
તેમને જોઈ થાય છે, તેની પેઠે સાધારણ સ્ત્રી અને પુરુષોને અને દૈત્યના અંશવાળા-
ઓને (ભગવાનના સ્વરૂપમાં) નથી રસ (ઉત્પન્ન થતો), અને નથી જ્ઞાન કે ભક્તિ
ઉત્પન્ન થતાં. તેઓને ઠગવા માટે (ભગવાન) નટની પેઠે લીલા કરે છે, એવું અમે
સ્ત્રીઓ કેમ જાણીએ ? ઉલટું શરમ, કામ વિગેરે અમારા દોષના કારણરૂપ પ્રાકટ્ય
થવાને લીધે ઘણાજ દોષવાળી થઈશું, એવો અર્થ છે. ૧૭-૧૮-૧૯

એવી રીતે સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ગુણો કહેતી સર્વ (પ્રકારના)
સંગંધથી નમસ્કાર કરે છે :—

કૃણાય વાસુદેવાય દેવકીનન્દનાય ચ ।

નન્દગોપકુમારાય ગોવિન્દાય નમોનમઃ ॥ ૨૦ ॥

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્રને નન્દગોપના કુમારને ગોવિંદને
નમન હો, નમન હો. ૨૦.

(‘ વાસુદેવ ’) નામથી ભાર્ગવ પુત્ર (જણાવ્યા), જે રૂપો નમસ્કાર ન
કરવા યોગ્ય છે, તેજ (રૂપો), પોતાના સર્વ સંગંધી આગળ કરીને પોતાના
(સંગંધીઓ) ને મુક્ત કરવા ભગવાને અવતાર લીધેલો છે એમ જાણવામાં
આવે, ત્યારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થાય છે, જેમ મોટો પુરુષ નળગી દયામાં
સેવક થવાથી, લોક વિનયથી તેને નમસ્કાર કરે છે, પણ (તેને) સેવક માનતા નથી,

(તેમ ભગવાન ભત્રીજા થવા છતાં તેમને કુંતી વિનયથી નમન કરે છે, પણ ભત્રીજો ગણતી નથી), અને ' શ્રીકૃષ્ણ ' શબ્દથી મૂલ સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણ કે મૂલ (સ્વરૂપ) કહીને સંબંધ જણાવવામાં આવે, ત્યારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય હોય છે. ' વાસુદેવ ' શબ્દથી ભાઈના પુત્ર (કહ્યા), કારણ કે ભાઈને મુક્તિ આપતાં, તેમની જોનને પણ મુક્તિ આપે. તેવીજ રીતે ' દેવકીના પુત્ર ' (કૃષ્ણ), કારણ કે દેવકીને મુક્તિ આપતાં તેની નણંદને પણ મુક્તિ આપે. ' ચ ' અને ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે) કે પિતાના જોનેવી (પાંડુ) ને મુક્તિ આપતાં તેની પત્નીને પણ મુક્તિ આપે. (ભગવાનને) પાંડવો પ્રિય હોવાથી (તેમનું) સ્વરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. તેવી રીતે હરનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ મુક્તિ આપે છે એમ જણાવવા ' નંદગોપના કુમારને ' શબ્દથી વસુદેવના મિત્રનો સંબંધ કહેલો છે. ' કુમાર ' એટલે પાલન કરનારનો પુત્ર; કારણકે સ્કંદ (પુરાણ) થી તેમ જણાય છે. ગોપના સંબંધથી પણ મુક્ત કરે. તેથી ' ગોપ ' શબ્દ થોડેલ છે. સત્પુરુષના માર્ગમાં રહેનારા બધા એને (તેમનું) ઈન્દ્રેલું સર્વ આપનાર છે એમ જણાવવા ગાયોના ઈન્દ્રને (નમસ્કાર કરે છે). ' અમે તમને અમારા ઈન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરશું ' (૧૦-૨૪-૨૧) એવું વચન હોવાથી ' ગોવિંદને ' એમ કહેલું છે. આ (ગોવિંદ) શબ્દ વેદથી સિદ્ધ થાય છે. વેદ, નિરુક્ત અને વ્યાકરણથી ત્રણ પ્રકારે શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ' અને ગોવિંદ એવું નામ આપ્યું ' (૧૦-૨૪-૨૩) એ વાક્ય વેદના સ્થાનવાળું છે. ' વસતીવરી ' ૧ પેઠે (ગોવિંદ ' વેદથી સિદ્ધ થએલો છે). પ્રેમને લીધે નમન (કરવાનું) એ વાર કહેલું છે. આ (શ્લોક) થી સંબંધને લીધે મુક્તિ આપનાર હોવાનો ગુણ પણ કહેલો છે. ૨૦

નીચેના શ્લોકમાં બીજો ગુણ કહે છે :—

નમઃ પદ્મજનાભાય નમઃ પદ્મજમાલિને ।

નમઃ પદ્મજનેત્રાય નમસ્તે પદ્મજાઙ્ગ્રયે ॥ ૨૧ ॥

(૧) જેમની નાભિમાં કમલ છે તેમને નમસ્કાર. (૨) કમલની માલાવાળાને નમસ્કાર. (૩) કમલના જેવાં નેત્રવાળાને નમસ્કાર. (૪) કમલના જેવાં ચરણવાળાને નમસ્કાર. ૨૧.

(૧) જગતનું કારણ હોવું (૨) શણગારાએલા હોવું (૩) કૃપાના આશ્રય હોવું (અને) (૪) સુખથી સેવા કરી શકાય તેવા હોવું એવા (ચાર) ગુણોને લીધે નમસ્કાર કરે છે, કારણકે સ્વરૂપ અથવા ગુણોને નમન કરાય છે. લીલા વિગેરેમાં રસનો આવેશ થતો હોવાથી તેને લીધે નમન કરાતું નથી. ' કમલ છે નાભિમાં જેમની ' એમ પ્રદક્ષાના પિતા હોવાનું કહ્યું. ' કમલની માલાવાળા ' શબ્દથી લક્ષ્મીના પતિ હોવાનું કહ્યું, કારણ કે વિવાહ સમયે તેણે નવાં કમલોની માલા (ભગવાનના ગળામાં)

૧ જેમ આ શબ્દ યજુર્વેદમાં આવેલો અમુક જગના અર્થવાળો વેદથી સિદ્ધ થએલો છે, તેમ (' ગોવિંદ ' શબ્દ પણ વેદથી સિદ્ધ થએલો છે.) (૨)

નાજેલી. 'કમલનાં જેવાં નેત્રવાળા' શબ્દથી સર્વને વશ કરનાર તરીકે અથવા (સર્વ ઉપર) અમૃતની વૃષ્ટિ કરવાને લીધે સર્વના પતિ હોવાનું (કહેલું છે). 'કમલના જેવાં ચરણવાળા' શબ્દથી ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કહેલા છે, સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સર્વ ઉત્પન્ન કરીને પણ આપે. (ભગવાન) આ લોકના અને પરલોકના (પદાર્થ) અને ભક્તિ આપે છે, એમ (ભગવાનના) ગુણો કહેલા છે. ૨૧

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી (ભગવાનની) લીલા કહે છે :—

યથા હૃપોકેશ સ્વલેન દેવકી કંસેન રુદ્ધાઽતિચિરં શુચાર્પિતા ।

વિમોચિતાઽહં ચ સહાત્મજા વિમો ત્વયૈવ નાથેન મુહુર્વિપદ્મણાત્ ॥ ૨૨ ॥

હે ઇન્દ્રિયોના ઈશ! જેમ ખલ કંસે કેદ કહેલી (અને) લાંબાં સમય સુધી શોક કરાવેલી દેવકીને (આપે) છોડાવી, તેમ હે શક્તિવાળા! મને પણ પુત્રોસાથે આપ નાથે જ વારંવાર આપત્તિના સમૂહથી છોડાવેલી છે. ૨૨.

'ઇન્દ્રિયોના ઈશ' શબ્દથી મુખ્ય લીલા (કહેલી છે). સર્વ ઇન્દ્રિયો વશ રાખનાર હોવાથી (આપ સાથે) પતિની પેઠે રમણ કરવાથી આપથી સર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરીને તે રસમાં રમ્યા પચેલા રહેલા કેાણુ આપને નમસ્કાર ન કરે ? એવો અર્થ છે. વળી આ આપની ઉત્તમ^૧ લીલા છે કે માતા અને પિતાને ખલથી બંધન કરાવી, અને ઘણા સમય સુધી દુઃખનો અનુભવ કરાવીને પછી છોડાવે છે. તેથી તેમના કરતાં અમેજ કૃતાર્થ છીએ, તેથી આપની આ લીલા કહી પણ ન શકાય તેવી છે. ભક્તને છોડાવનાર હોવું એ ગુણ પણ હોવાથી લીલા જૂપી કરી (રાખી) ને ગુણજ તેવી (લીલા) તરીકે કહેવા યોગ્ય છે. જેમ કંસે દેવકીને કેદ કરેલી, (તેને) આપે છોડાવી; લાંબા સમય સુધી શોક કરાવેલીને પણ છોડાવી, (અને) શોક પણ મટાડ્યો, તેમ મને પણ (છોડાવી). 'ચ' 'પણ' શબ્દ હોવાથી યથોક્ત વિગેરેને પણ મુક્ત કરેલાં. વળી મારા સંબંધમાં ઉત્તમપણું પણ છે એમ 'પુત્રો સાથે' શબ્દથી કહેલું છે. આથી એમ (કહેલ છે કે) મારા પુત્રને પણ છોડાવ્યા. તેના તો આપ જ પુત્ર હતા, તેથી તેને બીજા પુત્રની જરૂર ન હતી. અથવા તેના ઘણા પુત્રો મારી નખાવેલ, મારા તો એકજ (પુત્રને મરાવેલ) એવું તેનાથી ઉલટાપણું મારા વિષે (થયું). 'એમ કેમ કયું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી : 'હે શક્તિવાળા !' એવું સંબોધન (કરેલું છે). હે સર્વ કરવાની શક્તિવાળા ! (એવો તેનો અર્થ છે). વળી 'આપ નાથેજ' (છોડાવેલી). આપજ નાથ થઈને છોડાવે છે. અથવા નાથ (પતિ) સાથે તે (દેવકી) ને છોડાવેલી. અહીં (મારા સંબંધમાં)

૧ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી હોઈ બાળુવી કહેણુ છે (પ્ર)

તો તે (નાથ) હોવાથી આપજ નાથ (થએલા) એવો અર્થ છે. તમે નાથ થાઓ, અને નાથને છોડાવો એ એમાં પહેલું જ વધારે સાફ છે, તેથી હું (દેવકીથી) ઉત્તમ છું. લીલામાં વિપરીત કહેવામાં આવે તે પણ ઉત્તમ છે. વળી તે (દેવકી) ને વારંવાર છોડાવી ન હતી, પણ એ વારજ (છોડાવેલી). મને તો બાલપણથી આરંભીને વારંવાર છોડાવેલી. તેથી (હું ઉત્તમ છું).. વળી 'વિપદ્વિના' આપત્તિના સમૂહથી (મને છોડાવેલી). એક આપત્તિમાં બીજી આપત્તિઓ જથ્થાબંધ આવે છે તે મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૨

નીચેના શ્લોકમાં તે આપત્તિઓ ગણાવે છે:—

વિપાન્મહાગ્નેઃ પુરુષાદર્શનાદસત્સમાયા વનવાસકુચ્છૂતઃ ।

મૃધે મૃધેઽનેકમહારથાસ્તૌ દ્રૌપદ્યસ્તત્રાસ્મ હરેઽભિરક્ષિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

હે હરિ ! વિપથી, મોટા અગ્નિથી, રાક્ષસોના દર્શનથી, દુષ્ટોની સભાથી, વનવાસના દુઃખોથી, યુદ્ધે યુદ્ધે મહારથીઓનાં અસ્થોથી અને દ્રૌણિના અસ્થથી (આપથી અમે) રક્ષણ કરાએલા છીએ. ૨૩

ભગવાન હોઈ સર્વ કરનારા હોવાથી વિપ વિગેરેથી છોડાવનાર કહેલ છે. 'વિપથી' એટલે વિપવાળા લાડુથી અને સર્પના વિપથી, લાક્ષાગૃહમાં મોટા અગ્નિથી (રક્ષણ કરાએલા). હિડિંબ વિગેરે રાક્ષસો હતા. તેઓએ (અમને) બેચા ત્યારે પણ (અમે) રક્ષણ કરાએલા હતા. દુષ્ટોની સભામાં દ્રૌપદીને પકડી લાગ્યા (અને તેનાં) વસ્ત્રો અને કેશ જેવ્યા વિગેરેમાં, દ્રૌપદીનું (જયદ્રથે) હરણ કર્યું, દુર્વાસા (ને મોકલ્યા) વિગેરે વનવાસના દુઃખમાંથી, વનમાં પણ રાજ્યના જેવું એશ્વર્ય આપી (અમે રક્ષાએલા). ત્યાર પછી ગાયોનાં હરણથી આરંભી આજદિવસ સુધીમાં જેટલા સંઘામો થયા તે યુદ્ધે યુદ્ધે (અમે રક્ષાએલા). ભીષ્મ વિગેરે ઘણા મહારથીઓ હતા, તેમનાં ગ્રહાસ્થોથી (અમે રક્ષાએલા). (ભગદત્ત* કર્ણ વિગેરે તો સામી ક્રિયા ન થઈ શકે તેવા હતા. ભગવાને ત્યાં પણ રક્ષણ કરેલું. (તેમનું) દુઃખકારક સ્વરૂપ બાણેલું ન હોવાથી તે રક્ષણ (અમારી) પ્રાર્થનાથી કરેલું ન હતું. તેથી 'હે હરિ !' એમ કહેલું છે. હે હરિ, અમે સર્વ તરફથી (આપથી) રક્ષાએલા છીએ. ૨૩

એ પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા પ્રકારથી ભગવાને કરેલું રક્ષણ કહીને, (તે) લીલાથી અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે એમ કહેવા, ભૂખ્યાને અન્નનાં ભોજનથી થતું સુખ (પ્રાપ્ત

* કૌઠ ભત્રીજાને 'નાથ' કહે તે વિપરીત કથન — 'નાથ' એટલે 'રક્ષણ કરનાર', એવો અર્થ પણ છે.

* મહાભારતના યુદ્ધમાં ભગદત્ત કૌરવના પક્ષમાં હતો. તે બૌનાસુરનો પુત્ર હતો. તેણે યુદ્ધમાં અર્જુન ઉપર વૈષ્ણવાસ્થનો પ્રયોગ કરેલો (મહાભારત, દ્રોણપર્વ, અ. ૨૯)

થાય) તેની પેઠે વિપત્તિથી પીડાએલાઓને દુર્લભ ભગવાનનાં દર્શનનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, રક્ષણ કરતાં વિપત્તિઓજ સારી હોવાથી, લોકોને વિપત્તિઓ દુઃખરૂપ હોવા છતાં ભક્તોને (તે) ઈચ્છેલું (પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધન હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી તે (વિપત્તિ) ઓની જ પ્રાર્થના કરે છે :-

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો ।

ભવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

હે જગતના ગુરુ ! અમને બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થળે સદા વિપત્તિઓ જ થાઓ, જેનાથી પુનર્ભવનું દર્શન ન થાય તેવું આપનું દર્શન થાય છે. ૨૪

આ ભગવાનની એવી ઉલટા પ્રકારની લીલા છે કે આપત્તિઓમાં પરમાનંદ આપે છે (અને તે) ન હોય ત્યારે પરમાનંદનો તિરોભાવ કરે છે. ' બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થલે ' એટલે જ્યાં પણ અમે રહીએ અને જઈએ ત્યાં, ' એવો નિર્ણય કેમ કરો છો કે વિપત્તિઓજ થાઓ, આ ક્યાંથી શીખ્યા ? ' તે (સંબંધ) માં ' હે જગતના ગુરુ ! ' એવું સંબોધન કરે છે. આપની પાસેથી આ શીખ્યા કે વિપત્તિઓજ સારી. સર્વ પ્રાણીઓની પેઠે આપે અંતર્યામી તરીકે અંદરથી પ્રેરણા કરી અને બહાર પણ યુક્તિ દેખાડી (તેથી જાણ્યું). ' જેનાથી આપનું દર્શન થાય છે ' શબ્દોથી શીખેલો પ્રકાર કહે છે. જે વિપત્તિઓમાંથી દર્શન થાય જેમનું, તેવા આપ છો. આપનાં જ ફલરૂપ દર્શનમાં અન્વયજ અને વ્યતિરેકથી આ જાણ્યું. જેનાથી પુનર્ભવનું દર્શન ન થાય (તેવું આપનું દર્શન છે). ફરીથી શરીર જેવામાં ન આવે, એવો અર્થ છે. અથવા ફરીથી જેમનો જન્મ થતો નથી, તેવા જીવનમુક્તોનું દર્શન જેનાથી થાય તેવું (આપનું દર્શન છે) ૨૪

એવી રીતે અદ્ભુત લીલાનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી (ભગવાન) દુષ્ટોથી જણાય નહીં તેવા હોવાનું કહે છે :-

જન્મૈશ્વર્યશ્રુતશ્રીમિરેધમાનમદઃ પુમાન્ ।

નૈવાર્હત્યાભિધાતું વૈ ત્વામકિચ્ચનગોચરમ્ ॥ ૨૫ ॥

* જ્યારે જ્યારે વિપત્તિઓ હોય છે, ત્યારે ત્યારે આપનું દર્શન થાય છે, એ અન્વય. અને જ્યારે જ્યારે વિપત્તિઓ હોતી નથી, ત્યારે ત્યારે આપનું દર્શન પણ થતું નથી એ વ્યતિરેક.

જન્મ, સત્તા, વિદ્યા અને લક્ષ્મીથી જેવો મદ વધતો જાય છે તેવા પુરુષ અકિંચનને જણાતા આપતું નામ લેવા પણ નિશ્ચય યોગ્ય નથી. ૨૫

નવ પ્રકારની લક્ષિતનાં કારણરૂપ, સ્વરૂપ ગુણ વિગેરેના પ્રકારથી બુદ્ધા બુદ્ધા ભગવાનના નવ^૧ જાતના ગુણો જાણવા જોઈએ. તેઓ પૈકી સ્વરૂપ જાણવામાં^૨ આવે ત્યારે શ્રવણ (લક્ષિત) થાય છે. ગુણો જાણવામાં આવે ત્યારે કીર્તન થાય છે. લીલા જાણવામાં આવે ત્યારે સ્મરણ થાય છે. એવો એક સમૂહ થયો. બીજા સમૂહમાં સમીપ જવાનું થાય ત્યારે ચરણની સેવા, પૂજન, વંદન અને હાસ્ય (થાય છે). ત્રીજા (સમૂહ) માં સખ્ય અને આત્મનિવેદન છે. તે પૈકી દુષ્ટોથી ન જણાય તેવી હોવાનું વિગેરેનાં કારણ બુદ્ધા બુદ્ધા (શ્લોકો) માં જણાવવામાં આવશે. તે પૈકી પ્રથમ જ્યાં સુધી દુષ્ટોથી ન જણાય તેવાં હોવાનું જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી દુષ્ટોની (લક્ષિતમાં) વિષ્નુ કરનાર કાયા વાણી અને મનની ક્રિયાઓ જોવાથી ભગવાનની સમીપ જાય નહીં, પરંતુ જાણવામાં આવે ત્યારે ' આંધળો જોતો નથી, તેથી આંખવાળાએ પણ જોવું નહીં ' તેના જેવી આપણી બુદ્ધિથી (ભગવાનની લક્ષિતમાં) વિષ્નુ જણાય છે, એવા વિચારથી બીજા સમૂહમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી (ભગવાનના) ચરણની સેવા થાય તે માટે (તે) દુષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાનું જાણવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં સારા કુળમાં જન્મ, રાજ્ય વિગેરેની સત્તા, શાસ્ત્ર વિગેરેની વિદ્યા (અને) શ્રીલક્ષ્મી આમનાથી વધતો જતો હોય છે મદ જેનો (તે નામ લેવા યોગ્ય નથી). (તેનો) અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. જેમ ચોખ્ખા વિગેરે ભાત થઈને પિતૃઓ, દેવો અને મનુષ્યોને તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરનારા થતા હોવાથી અમૃત થાય છે, છતાં પણ મદ જેને જોઈતું હોય તેને માટે પોતાના મલમાં પરિણમીને મદ ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે, તેટલાથી અન્નથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી તે નિશ્ચય પીવા યોગ્ય થતું નથી, તેવી રીતે દેત્યોના અંશવાળા ગર્વની ઈર્ષ્યાવાળા સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થતાં તેમનાં કુલના મલ તરીકે પરિણમતા હોવાથી મદ કરાવનારા થાય છે. તેમ હોવાથી સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તેનો (આપતું નામ લેનારમાં) સમાવેશ થતો નથી. એવી રીતે પાછલનામાં* પણ (જાણવું). આજ પેટા-લેદને મુખ્ય ગણીને ' વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ, (ઉંચા કુલનો મદ) ' એ વાક્યનો પ્રારંભ થએલ છે. ' પુરુષ ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સ્વતંત્રતાને લીધે ગુરુઓને અધીન રહેતો નથી;

૧ શ્લોક ૧૭-કા-૩માં કહેલા નવ જાતના ગુણો. (પ્ર)

૨ શ્લોક. ૧૭-૧૮-૧૯ માં કલા પ્રમાણે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણે પછીનામાં પણ જાણવું. (ન)

* સત્તા, વિદ્યા અને લક્ષ્મીના મદવાળામાં.

તેથી જ આપનું નામ લેવા યોગ્ય નથી. જેમ પહેલાં પ્રાણુ હોવા છતાં જીવ જાતિ^૧ પ્રાપ્ત કરેલો મદિરાથી મત્ત થએલો વેદનો પાઠ કરવા યોગ્ય રહેતો નથી; (અને) પાઠ કરે તો પણ (તે) ગાંડાનો પ્રલાપન હોઈ તેનું શ્રવણ કરવું ન જોઈએ. ભેકિત (કરવા) માં સર્વનો અધિકાર હોવા છતાં પણ-કૃત્રિમ મદિરા વિગેરેનો સંબંધ થતાં વેદનો અધિકાર રહેતો નથી તેની પેઠે-મદ કરનાર (ના સંબંધવાળા) નો ભગવાન શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી. તેથી તેના આચારથી કોઈ પણ ધોરણે નકકી ન કરાય.

‘જન્મ અને ક્રમથી શુદ્ધ હોય’ વાક્યથી (તેવા શુદ્ધ પુરુષોને જ) વેદનો અધિકાર હોવાનું કહેલ હોવાથી, તેવા (જાતિબ્રહ્મ મધ્યાન કરનાર) ને વેદનો અધિકાર ખરેખર ન હોય, પરંતુ ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી, અને ‘ચક્રના ચિહ્નવાળાનાં નામો સદા સર્વ સ્થળે લેવાં’ એવી સ્મૃતિ હોવાથી, અને ‘પતિત સ્થાનને કરેલ હોય (તે પણ ભગવાનનું નામ લેતાં યમનાં દુઃખ પામતો નથી)’ એવું વાક્ય હોવાથી, અને મોટા પાપીનાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે (ભગવાનનું નામ) કહેલું હોવાથી, મદવાળાને (ભગવાનનું નામ લેવાનો) અધિકાર કેમ નહીં? એવી શંકા થાય, તેથી ‘અક્રિયનને જણાતાં’ વિશેષણ કહેલું છે. ‘અક્રિયનો’ એટલે ઉપર કહેલા^૨ ગુણ વિનાનાઓ, તેઓને જણાતા, (તેઓથી) પ્રાપ્ત થાઓ તેવા (આપ છે). અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. તેવાને અધિકાર નથી એમ^૩ (કહેવાથી), તેમનો સ્વરૂપથી અધિકાર ન હોવાનું કહેલ નથી, પરંતુ ફલથી (અધિકાર ન હોવાનું કહેલ છે). ભગવાનજ (તેમના) હૃદયમાં પધારતા નથી. ભગવાનના ગુણો પણ (તેમના) મુખમાં આવતાં છતાં પણ જેમ દિશાએ જતાં ગંગાજલનો ઉપયોગ થાય તેમ વ્યવહાર તરીકેજ આવે છે, કારણકે (ભગવાનનો) સ્વભાવ અક્રિયનને જણાવાનો છે. આજ પણ લોકમાં બધાની સાથે બોલવામાં આવે છે, (પણ) મદવાળા સાથે (બોલવામાં આવતું) નથી. તેથી તેઓની સમીપ કોઈ પણ સમયે ભગવાન પધારતા ન હોવાથી, તેમને અધિકાર નથી એમ કહેલું છે. ૨૫

નમોઽકિંચનવિત્તાય નિવૃત્તગુણવૃત્તયે ।

આત્મારામાય શાન્તાય કૈવલ્યપતયે નમઃ ॥ ૨૬ ॥

અક્રિયનો જેમનું ધન છે, જેઓના ગુણોનો નાશ થએલ છે તેઓમાં ગતિવાળા, આત્મામાં આનંદ કરનારા, શાંત, મોક્ષના પતિને નમસ્કાર. ૨૬.

૧ એરઝ વિગેરે જાતિ. (પ)

૨ ઉપર કહેલ ચાર પ્રકારના મદ વિનાના. (પ)

૩ એમ (કહેવાથી) એટલે એમ જણાવતા આ વાક્ય (શ્લોક)થી. (ક)

અકિંચનો જેમનું ધન છે તેવા, અથવા અકિંચનોનું ધન આપ છે. (ધનવાનોનું) ધન ધનવાનોના હૃદયમાં અને ગંધાર પશુ રહે છે, તેવી રીતે તે (અકિંચનો) માં ભગવાન, અને ભગવાનમાં તેઓ રહે છે. તેથી તેઓજ ભગવાનને જાણે છે, બીજા (જાણતા) નથી, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'જેઓના ગુણો નાશ થએલ છે તેઓમાં ગતિવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. નાશ થએલ છે ગુણોનો જેમના તે નાશ થએલ ગુણવાળા, તેઓમાં છે ક્રિયા જેમની અથવા તેઓમાં છે ગતિ જેમની, 'હરિ (નશ્વિય નિર્ગુણ છે) (૧૦-૮૫-૪), અને 'મારામાં રહેલ નિર્ગુણ કહેલું છે' (૧૧-૨૫-૨૪) એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે-(ભગવાન) તેવા છે. તેથી જેમ ચક્ષુથી જણાય તેવું હોય તે જાણી જણાતું નથી તેમ નિર્ગુણથી પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી ગુણવાળાઓને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેનું કારણ પણ 'આત્મામાં આનંદ કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. આત્મામાં જ છે આનંદ જેમનો તેવા ભગવાન છે. આથી (તેમને) પોતાને (કોઈની) જરૂર ન હોવાનું કહ્યું. બીજાને પણ (તેમની) જરૂર ન હોવાનું 'શાંત' શબ્દથી કહેલું છે. શાંત સ્વરૂપ હોવાથી દૂરને (તેમની) જરૂર નથી એવો અર્થ છે. વળી જેઓને જરૂર છે તેઓને મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) જરૂર છે, કારણ કે તે નિશ્ચિત ફલ છે. બીજું (ફલ) તો કાગડાને બેસવું અને તાડને પડવું એની પેઠે હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાન 'મોક્ષના પતિ' હોવાથી મુક્તિના અધિકારીઓ એજ સેવા કરવા યોગ્ય છે, બીજાઓએ (સેવા કરવા યોગ્ય) નથી, એવો અર્થ છે. ૨૬

જો પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે સ્વરૂપ કહેતી નમસ્કાર કહીને ચાલુ દુષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાપણુ ફરીથી બુદ્ધ પ્રકારે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

મન્યે ત્વાં કાલમીશાનમનાદિનિધનં વિશ્વમ્ ।

સમં ચરન્તં સર્વં ભૂતાનાં યન્મિથઃ કલિઃ ॥ ૨૭ ॥

આપને કાલ, શાસન કરનાર, આરંભ અને અંત વિનાના, શક્તિવાળા, સર્વ પ્રતિ સમાનતાથી વર્તનાર, જેમને લીધે પ્રાણીઓને પરસ્પર કળુઓ થાયછે તેવા હું માનું છું. ૨૭

દુષ્ટો જે પ્રકારના છે-(૧) વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા, અને (૨) ઉપર કહ્યા તેવા. તે પૈકી ઉપર કહ્યા તેવાથી ભગવાન જણાતા નથી એમ કહેલું છે, અને

* કાગડાના બેસવાથી તાડ ન પડે, પણ અકરમાતથી અને ક્રિયાઓ સાથે થાય, તેમ અકરમાતથી પણ બીજા ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.

† ઉપર ૧-૮-૨૫ માં કહ્યા તેવા.

(આ શ્લોકમાં) વિષયમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારથી જાણતા નથી એમ સંભાવનાથી કહે છે. એવું સંભવે છે કે જો વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા ભગવાનને જાણતા હોય તો તેઓ કાલથી ગણાએલાં ન હોય, કારણ કે ભગવાન જ કાલ છે. વળી જો તેઓએ (ભગવાનને) જાણેલાં હોય તો જ્ઞાની (મને) સર્વથી વધારે પ્રિય કહેલો છે. એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ પોતાના પ્રિયનું લક્ષણ ન કરે તેથી કાલથી ઘેરાએલા હોવાથી તેઓ ભગવાનને જાણતા નથી એમ હું માનું છું. 'કાલ ભગવાન કેમ હોઈ શકે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શાસન કરનાર' એમ કહેલું છે. સર્વ સ્થલે તેની જ સત્તા છે. (તે) ભગવાન ન હોય તો આ નિશ્ચય ન બને. વળી 'હું સૌમ્ય આ પહેલાં સત્ જ હતું' એ વાક્યમાં, અને 'તે સમયે સત્ ન હતું અને અસત્ ન હતું' એ વાક્યમાં, 'પહેલાં' અને 'તે સમયે' શબ્દોથી કાલ જાણાવેલો છે. તે ભગવાન ન હોય તો વાક્યોનો અર્થ ખોટો કરે. તેથી જ 'આરંભ અને અંત વિનાનો' હોવાથી કાલ ભગવાન છે. વળી કાલને લીધે સર્વ થાય છે. તેમ ન હોય તો ટાઢ વિગેરેનું* શું કારણ હોય? તેથી સર્વ (કરવાની) 'શક્તિ વાળો' હોવાથી કાલ ભગવાન છે. વળી 'બ્રહ્મ નિશ્ચય દોષરહિત અને સમ છે' એ વચન પ્રમાણે સમાન હોવાપણું ભગવાનનો ગુણ છે, અને તે કાલમાં હોવાથી કાલ ભગવાન છે એમ 'સર્વ પ્રતિ સમાનતાથી વર્તનાર' શબ્દોથી કહેલું છે. સર્વમાં કાલ બ્રહ્મના રૂપથી સમાનતાથી જ પ્રવેશે છે, તે સંબંધી સિદ્ધિ (એવી છે કે) યત્ જો કાલથી ભાઈઓ વિગેરેને પણ 'મિત્ર' પરસ્પર કહીએ થાય છે. પહેલાં એક છવ વાળા થએલા હોવા છતાં પણ કાલ જ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને કહીએ કરી મરણ પામે છે, એવો અર્થ છે. એવી રીતે આપજ કાલ છે એમ કાલ ખાઈ જાય છે તેથી જાણાય છે, કોઈપણ આપને જાણતો નથી, એવો (અર્થ છે), ૨૭

હમણાં અવતરેલા (આપ) ને તો ભકતો પણ સારી રીતે જાણતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न वेद कश्चिद्भगवश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।
न यस्य कश्चिदयितोऽस्ति कर्हिचिद् द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २८ ॥

હે ભગવાન ! જેમને કોઈપણ સમયે કોઈપણ સ્થળે કોઈપણ વહાલો નથી, અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, જેમનાં વિષે મનુષ્યોની પક્ષપાતવાળા હોવાની બુદ્ધિ ની છે તેવા મનુષ્યોનું અનુકરણ કરવાની એટા કરનાર આપનું કરવા ઈચ્છેલું કોઈ પણ જાણતું નથી. ૨૮

* 'વિગેરે' શબ્દથી તાપ, વૃષ્ટિ કહેલાં છે.

લગવાન શું કરવાનો વિચાર કરે છે. તે કોઈપણ જાણતું નથી. 'જે કાંઈ થાય છે તે લગવાને જ કરવા ઈચ્છેલું હોવાથી, કાર્યનાં દર્શનથી અથવા જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી (તેમણે કરવા ઈચ્છેલું) કેમ ન જણાય ? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી (મનુષ્યોનું અનુકરણ કરવાની) ચેષ્ટા કરનાર આપનું ' એમ કહેલું છે. મનુષ્યોનું વિદ્યમ્બન અનુકરણ કરવાની ચેષ્ટા કરનારનું કરવા ઈચ્છેલું (કોઈ) જાણતું નથી, એવો અર્થ છે. સામાન્ય ક્રિયાથીજ કાર્ય થઈ જતું હોવાથી અમુક પ્રકારનું અનુકરણ કયા પ્રયોજનથી (કરવું) ? એવો સંદેહ થાય છે. 'આ અનુકરણનું પ્રયોજન પાંડવોનું રક્ષણ અને કૌરવોનો વધ, ભૂમિનો ભાર હરવો અને અર્જુન વિગેરેને યથા આપવો, એવું સ્પષ્ટજ છે ' એમ કહો, તો તે પણ નથી એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. જે લગવાનને મિત્ર, ઉદાસીન કે શત્રુઓ હોય તો પાંડવોનું રક્ષણ વિગેરે ભેદ જણાવનારું કાર્ય થાય. તેમ હોય, તો લગવાનપણું જ ન રહે. (લગવાનને) કોઈ પણ વહાલો નથી, કોઈ પણ સ્થલે વહાલો નથી. એવી રીતે કોઈપણ કોઈપણ સ્થલે દ્વેષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી ઉદાસીન (પણ નથી એમ કહેલું છે).

ત્યારે પાંડવોનું રક્ષણ વિગેરે કાર્ય કેમ જોવામાં આવે છે ? કાલથી (એમ થાય છે) એમ પણ ન કહેવાય, કારણકે કોઈપણ સમયે કૌરવનું શ્રવણ થતું નથી, એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમના વિષે મનુષ્યોની પક્ષપાતવાળા હોવાની ખુદ્ધિ છે ' એમ કહેલું છે. જે આપના વિષે પાંડવો વિગેરે મનુષ્યોની ' આ અમારા મિત્ર, આ શત્રુ ' એવી પક્ષપાતવાળી ખુદ્ધિ થાય છે. x કળ્યો વિગેરે વસ્તુઓ ઘરોમાં લઈ જવામાં આવતાં, તેમનાં દર્શનથી શકુન વિગેરે થાય, ત્યારે તેઓના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, અને છીપમાં રૂપું વિગેરે દેખાય ત્યારે તેના સ્વાભાવિક ગુણ વિના ભ્રમ થવાનું કોઈપણ કારણ ન હોય તેમ હોતું નથી. સ્વભાવિક (ગુણ) જ ભ્રમ કરાવનારો હોય તો બધાઓને જ ભ્રમ થાય. તેથી પોતામાં રહેલા પ્રેમ વિગેરે દોષથીજ આપમાં મિત્ર વિગેરે હોવાની ખુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ આપમાં તેવો* કોઈ પણ ગુણ નથી, એવો અર્થ છે. ' તેને અનુસરવાનો ગુણ લગવાનમાં છે, જેનાથી તેનું સર્વ (કાર્ય) સ્વીકારેલું હોય તેવા (લગવાન) થાય છે ' એમ માનો, તો તે પણ નથી એમ 'ચ' 'અને' શબ્દથી કહેલું છે. મિત્રની પેઠે અનુસરનાર હોવાનું પણ પ્રાંતિથી (જણાય) છે, એવો અર્થ છે. ૨૮

એવી રીતે દુષ્ટોથી ન જણાય તેવા હોવાનું કહીને નીચેના શ્લોકથી લક્ષણ કહે છે :—

x અહીં ન શબ્દ વધારે જણાય છે, તે પાછળ + ખીજું ચિહ્ન કયું છે ત્યાં લેવો જોઈએ. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

* મિત્ર અથવા શત્રુ અથવા ઉદાસીન માને તેવો.

જન્મ કમ ચ વિશ્વાત્મન્નજસ્યાકર્તુરાત્મનઃ ।

તિયદ્નૃષિષુ યાદઃસુ તદત્યન્તવિહમ્વનમ્ ॥ ૨૯ ॥

હે વિશ્વાત્મન (આપ) જન્મરહિતનો જન્મ, અકર્તાનું કર્મ અને વ્યાપકનું હલકાં પ્રાણી, મનુષ્ય ઋષિ અને જલચરોમાં (જણાવું), તે ઘણું ભારે અનુકરણ છે. ૨૯

ભગવાનનો સર્વનું અનુકરણ કરવારૂપ ગુણ (તેમનું) લક્ષણ એટલે અસાધારણ ગુણ છે. નટ વિગેરે પણ થોડાંક બીજા દ્રવ્યના સંગ્રાહથી પોતાના દેહને તેવા* દેખાડે છે. ભગવાન તો કેવલજ, વિક્રિયા વગરનાજ પરમાત્મ સ્વરૂપવાળા જ પોતાને મનુષ્યના દેહ, ઇંદ્રિયો વિગેરેના આકારથી જોવામાં આવે તેવા દેહથી જણાવે છે. આ ભગવાનનું અસાધારણ+ લક્ષણ છે. આ જાણવામાં ન હોય, તો કોઈપણ ભગવાનનું પૂજન^૧ ન કરે. વળી આ મોહ કરનાર^૨ પણ નથી, કારણકે તે લક્ષણ છે. તેમ ન હોય (તે મોહ કરતું હોય) તો બધાઓને જ મોહ થાય. તેથી અનુકરણ (કરવું એ) ભગવાનનું લક્ષણ છે એમ જાણવું. તેમાં જો ભ્રમ થાય, તો ઉપર (જણાવ્યું તે) ની પેઠે પોતાના દોષથી જ દોષ થાય છે, ભગવાનનો કોઈપણ દોષ નથી, એવો અર્થ છે.

‘યુક્તિથી વિરુદ્ધ (હોય તેવું) વેદ પણ જણાવતો નથી, તેથી ભગવાન અનુકરણ કરે તેવું કેમ સંભવે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે વિશ્વાત્મન ।’ એવું સંગ્રાહન કરેલું છે. જેમ (જે) ભગવાન (પોતામાં) વિકાર થયા વિનાજ વિશ્વરૂપ થયા, તેમને અનુકરણ કરવામાં શું પ્રયાસ? એવું તાત્પર્ય છે. જન્મ-રહિતનો જન્મ, અકર્તાનું કર્મ, ‘આત્મનઃ’ વ્યાપક પુરુષોત્તમનું વરાહ વિગેરે હલકાં પ્રાણીઓમાં, રામ વિગેરે મનુષ્યોમાં, વામન વિગેરે ઋષિઓમાં (અને) મત્સ્ય વિગેરે જલચરોમાં (તેમનાં) જૂદાં જૂદાં દેહથી જણાવું, તે ઘણું ભારે અનુકરણ છે. પુરુષોત્તમપણું પણ જણાવતાં, મનુષ્ય વિગેરે પણ પણ જણાવે છે. વિશ્વ તો બ્રહ્મ હોવાનું જાણવામાં આવે, ત્યારે (તે) જગત્ તરીકે જણાતું નથી. તેથી અનુકરણરૂપ ભગવાનનો અસાધારણ ગુણ છે, તેથી આ (ગુણ) ને લીધે પણ ભગવાન વિષે સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૯

* ‘તેવા,’ નટે જેનો વેશ લીધો હોય તેવા.

+ ‘અસાધારણ’ બીજા દોષમાં ન હોય તેવું.

૧ મનુષ્ય વિગેરેના રૂપથી જ જાણતા હોવાથી પૂજન ન કરે, તેથી તેમનું આ લક્ષણનું જ્ઞાન જ પૂજન કરવાનું કારણ છે. (વ્ર)

૨ ‘ઘણું ભારે’ એટલે ઘણું આશ્ચર્યકારક. (વ્ર)

‘વધારે દર્શન (કરવા) થી સંદેહ દૂર થશે. તે (અનુકરણ કરવાના) ગુણવાળા હોવાનું જણાવવાથી શું (લાભ) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

ગોપ્યાદદે ત્વયિ કૃતાગસિ દામ તાવદ્યા તે દશાઽશ્રુકલિલાઙ્ગનસમ્પ્રમાક્ષમ્ ।
વક્ત્રં નિનીય મદ્ભાવનયા સ્થિતસ્ય સા માં વિમોહયતિ મીરપિ યદ્વિમેતિ ॥૩૦॥

આપે અપરાધ કરતાં ગોપીએ દામણું લીધું તે સમયે, આંસુ સાથે ભળેલાં અંજનથી વ્યાકુલ થએલી આંખોવાળું મુખ નીચું રાખીને ભય દર્શાવતા ઉભા રહેલા આપ-જેમનાથી ભય પણ ભય પામે છે-તેમની જે દશા (થએલી) તે મને ઘણો મોહ કરે છે. ૩૦

ભગવાનનું આવું અનુકરણ હોય છે, જે વધારે દર્શન થવા છતાં પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. તે (વિષય) માં હું જ દૃષ્ટાંત છું. કોઈ એક સમયે હું આપનાં દર્શન કરવા ગોકુલ ગએલી. તે સમયે ઘંટીના પડથી વાસણ ફેડીને આપે અપરાધ કર્યો ત્યારે ગોપી યશોદાએ દામણું લીધું. તદા તે સમયે તરતજ આપની જે દશા થઈ (તે મને મોહ કરે છે). ‘સ્વભાવથીજ તે (મારી) *દશા હશે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આંસુ સાથે ભળેલાં અંજનથી વ્યાકુલ થએલી આંખોવાળું... (ઉભા રહેલા)’ એમ કહે છે. આંસુઓ સાથે ભળેલું જે અંજન તેનાથી સારી રીતે વ્યાકુલતાવાળી જે આંખો હતી જેમાં તેવું મુખ નીચું રાખીને ઉભા રહેલા આપ-એમ ઉપરની સાથે સંબંધ છે. એવી રીતે ગદ્યાએ જાણ્યું કે આ (આપ) સંપૂર્ણ રીતે ભય પામેલ છે. ‘એમ ભલે હો, તેમાં શું દોષ ?’ એમ કહેવામાં આવે તો તે સંબંધમાં ‘જેમનાથી ભય પણ ભય પામે છે’ એમ કહેલું છે. જે મૃત્યુરૂપ ભય છે, તેને પણ ભય જેમનાથી (એટલે) ભગવાનથી થાય છે. (ભગવાને) ભયવાળા થવું તે ભયના કારણનો નાશ કરનારો ગુણ છે. તે (ગુણ) હોય ત્યારે કોઈને પણ ભય (થવાનું) સંભવતું નથી. ૩૦

એવી રીતે ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ગુણો છે (અને) તેમના સંબંધને લીધે બીજામાં પણ વિરુદ્ધ ગુણો (થાય છે) એવું લક્ષણ કહ્યું. જન્મનાં કારણનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે. નમન કરવા માટે જન્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેહ, અંતઃકરણ અને આત્મા એક પછી એક ઉત્તમ છે. તેથી દેહને લીધે નમન કરવા યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ, ભગવાનનો અવતાર હોવાનું જણાય

• ‘તવ’ છે તે ‘મમ’ જોઈએ. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં તવ કે મમ કોઈ નથી

૧ ‘એમ કહે છે’ એટલે તે દશા સ્વાભાવિક ન હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (૫)

* ભગવાનનાં નયનો ભયરહિત હોવા છતાં ભયવાળાં દેખાયાં, તેમાં.

ત્યારે નમન કરવા યોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. તે સંબંધમાં 'તેવા (લગવાનના અવતરો નો દેહ નમન કરવા યોગ્ય કેમ નહીં?' એવી શંકા થાય. તે સંબંધમાં જૂદા ઋષિઓના યોગથી પ્રાપ્ત થએલા ગુણો જૂદા જૂદા હોવાથી, અને વાસ્તવિક લગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન ન હોવાથી ચાર પ્રકારના ઋષિઓ પોતપોતાની પ્રમાણે દેહના સંબંધનું પ્રયોજન કહે છે.

वंशकर्ता पिता चैव मुख्यौ देहनिरूपकौ ।

दुःखाभावश्च मोक्षश्च द्वावर्थाविद् सम्मतौ ॥ ૫ ॥

વંશ કરનાર અને પિતા જ મુખ્ય દેહ સંપાદન કરાવનારા અને આમાં દુઃખનો અભાવ અને મોક્ષ (એ) બે પ્રયોજનો વિચારાએ છે. કા. ૫

પ્રયોજન અને દ્રવ્યનો વિરોધ હોય ત્યારે પ્રયોજન બલવાન હોવાથી વિષયમાં જૂદા જૂદા મત છે. પ્રયોજન ગૌણ હોય ત્યારે દેહનાં મુખ્યપણાંથી મતો છે, અને પ્રયોજનનાં મુખ્યપણાંમાં બે મત છે. તે પૈકી વંશ કરનાર મુખ્ય અને ઉત્તમ હોવાથી તેના (વંશના) હોવાનું જણાવવાથી તેમની કીર્તિ થાય એ ગુણના મુખ્યપણાથી યદુના વંશમાં (લગવાન) અવતરેલા છે, એમ નીચે શ્લોકમાં કહે છે :—

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ।

यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ૩૧ ॥

કેટલાક કહે છે કે, પુણ્યશ્લોકની કીર્તિ (થાય તે) માટે - જે મલયની કીર્તિ માટે ચંદન (થયું) તેમ - પ્રિય યદુના વંશમાં જન્મ રહિત જન્મેલા છે. ૩૧.

'જન્મરહિત જન્મેલા (છે)' એમ ઉપરની પેઠે વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયવાળ (જણાવેલા છે). પુણ્યશ્લોક યદુ છે. તેથી જ 'તે (વંશ) માં અંશ સા અવતરેલા...' (૧૦-૧-૨) વાક્યમાં તેવાજ પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય કરેલો છે (યદુ) પુષ્ટિમાર્ગવાળો ભક્ત હોવાથી 'પ્રિય' કહેલ છે. 'મલયની (કીર્તિ માટે ચંદન (થયું) તેમ' નો એવો (અર્થ છે કે), જેમ 'મલયને જ નમન કરીએ છીએ, (કારણકે તેના ઉપર ચંદનનાં વૃક્ષો છે)' વાક્યથી મલયનો યથા થએલ છે

† દ્રવ્ય એટલે દેહ, અને જન્મ લેવાનું પ્રયોજન.

તેમ (ભગવાનના જન્મથી) યદુનો પણ યથા (થએલો છે), કારણ કે તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓ ભગવાનની સન્નિધિથી ભગવાનના જેવા રૂપવાળા થએલ છે. ૩૧

વળી દૂરનો સંબંધ સહન ન કરતાં પ્રસંગને લીધે પણ (યદુને) કીર્તિ (પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું) સંભવતું હોવાથી, અને વસુદેવે (ભગવાન પુત્ર થાય તે માટે) પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી અને (તે) દોષરહિત હોવાથી, પ્રયોજન સાથે (દ્રવ્યને મુખ્ય ગણી) પ્રવૃત્તિ કરનારા બીજા ક્રમિઓ એમ કહે છે કે પુત્ર તરીકે યાચના કરેલા (ભગવાન) વસુદેવના સંબંધવાળાં દેવકીમાં જન્મરહિત જ (રહીને) જન્મેલા. તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

અપરે વસુદેવસ્ય દેવક્યાં યાચિતોઽમ્યગાત્ ।

અજસ્ત્વમસ્ય ક્ષેમાય વધાય ચ સુરદ્વિપામ્ ॥ ૩૨ ॥

બીજાઓ (એમ કહે છે કે) યાચના કરેલા વસુદેવના સંબંધવાળાં દેવકીમાં આના કલ્યાણ માટે અને દેવોના દ્વેષીઓના વધ માટે આવેલા (તે) જન્મરહિત આપ છે. ૩૨

‘ તે જન્મરહિત આપજ છે ’ એવી (વાક્યની) જૂઠી રચના છે. (‘ માતાપિતાના દેખતાં તરત (પ્રાકૃત બાલક થયા ’) (૧૦-૨ ૪૭) વાક્ય પ્રમાણે પ્રાકૃત દેહ દેખાડેલ હોવાથી (જન્મ સહતથા) જૂઠા છે એવી શંકા થાય, તે આથી દૂર કરેલી છે. તે (મ આવવા) નું પ્રયોજન ‘ આના કલ્યાણ માટે... ’ થી કહેલું છે. ‘ આના ’ એટલે જગતના અથવા યુધિષ્ઠિરના. તેથીજ ‘ કંસનો વધ કરવા જન્મેલા ’ વિગેરે વાક્યો છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે બે પ્રયોજનો જૂઠાં છે કારણકે દેવોનું હિત જૂઠા પ્રકારે કરેલું છે. ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી તેઓ* પણ કૃતાર્થ થાય તે માટે (આવેલા છે); કારણકે દેવોના દ્વેષી તરીકે તેઓની પોતાની મુક્તિ ધનાની નહતી. આથી^૩ ભગવાનમાં દોષ ન હોવાનું કહેલ છે. તેથી^૪ જન્મે ભગવાનનાં કાર્ય છે; તેમ ન હોય^૫ તો (ભગવાનમાં) પક્ષપાત (દોષ) થાય. ૩૨

x મહત્વ ઉપરનાં બીજાં શ્લોકો ચંદનની નજીક હોવાથી ચંદન જેવી સુગંધીવાળા થયાં, તેમ યદુના વંશમાં જન્મેલાઓ ભગવાનની સન્નિધિથી તેમના જેવા રૂપવાળા થયા, એવો અર્થ છે.

૧ તથા કરેલું. (૬)

૨ ‘ આથી ’ જન્મરહિત જ જન્મેલા છે એમ વિરુદ્ધ યુક્તિ જણાવ્યા તેથી. (પ્ર)

* ‘ તેઓ ’ દૈત્યો.

૩ ‘ આથી ’ દૈત્યોને મુક્તિ આપનાર હોવાનું સ્પષ્ટ થયું તેથી. (પ્ર)

૪ ‘ તેથી ’ જ દૈત્યોને મુક્તિ આપનાર કલા તેથીજ. (પ્ર)

૫ ‘ જન્મે ’ દેવોનું કર્યાણ અને દૈત્યનો વધ (મુક્તિ).

૬ દૈત્યોને મુક્તિ આપતા ન હોય તો. (પ્ર)

વળી વસુદેવ (નાં તપ વિગેરે ઉપાયો) જૂદા સમયના^૧ હોવાથી પ્રયોજન બલવાન છે. એ ધોરણને મુખ્ય ગણીને, કામને^૨ મુખ્ય માનનારા બીજા (ઋષિ) એ ભૂમિનો ભાર હરવા ભગવાન પધારેલા છે, એમ કહે છે. તે નીચેનાં શ્લોકથી કહે છે :—

ભારવતારણાયાન્યે શુવો નાવ ઇવોદધૌ ।

સીદન્ત્યા મૂરિમારેણ જાતો હ્યાત્મશુવાજાયતઃ ॥ ૩૩ ॥

બીજાઓ (એમ કહે છે કે) બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા (ભગવાન) સમુદ્રમાં નાવની પેઠે ઘણા ભારથી પીડાતી ભૂમિનો ભાર ઉતારવા જન્મેલા છે. ૩૩

‘ ભગવાન સામગ્રી સાથે આવે ત્યારે ભાર વધે, પરંતુ ભાર ઉતરે નહીં. ભાર કરનારાઓમાં અથવા ભૂમિ પર યજ્ઞથી પ્રવેશ કરે તો ભારનો નાશ થાય, પણ ભાર ઉતરે નહીં. ભાર કરનારાઓને નીચે પાડે તો પશ્ચપાત થાય. (તેમને) મુક્તિ આપે તો ઉપર કહેલ+ પશ્ચથી કાંઈ જૂદું નથી થતું; અને સ્વતંત્ર ફલપાણુ^૩ થાય એવી શંકા થાય, તો તે (યોગ્ય) નથી. આ ભાર દેહના સંબંધનો નથી, પરંતુ ઉદ્ધત ક્રિયાથી થએલો મનના સંબંધવાળો છે, અને તે પણ ઘણું ચિંતન કરવાથી દેહના સંબંધવાળો હોય તેવો થાય છે.^૪ તે પ્રસંગે ભગવાન ભૂમિ ઉપર પધારે ત્યારે તેમનામાં ચિત્ત જતાં ઉદ્વેગ કરનારાઓનું વિસ્મરણ થવાથી ભાર ઉતરે, કારણકે ભાર શુદ્ધિથી મુક્તિએ^૫ હોતો. તરતજ ઉપાય કરવા માટે ‘ સમુદ્રમાં નાવની પેઠે ’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. આથી હુગ્મને લીધે કાલ પણ હુગ્મનારો હોવાનું સૂચવેલું છે. જેમ તરંગો વિગેરે નાવના આધાર (સમુદ્ર) નો દોષ છે તેમ ધર્મનો ક્ષય વિગેરે કાલનો પણ દોષ છે તેથી કાલના

૧ પહેલાનાં એ જન્મના સંબંધથી જૂદા સમયના કહેલા છે. તેથી તેમને માટે જન્મ લીધો હોત તો પહેલાંની પેઠે અંશથીજ અવતાર કરત, પણ પૂર્ણ અવતાર ન થાત. તેથી એ પ્રયોજનથી જન્મ્યા નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ ‘ કામને ’ એટલે ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) ને મુખ્ય માનનારા. (પ્ર)

૩ ‘ યજ્ઞથી પ્રવેશ કરે ’ એટલે ભાર કરનારાઓનો સંહાર કરે, એવો અર્થ જણાય છે,

+ ‘ ઉપર કહેલ ’ પાછલા શ્લોક ૩૨ માં કહેલ.

૪ ‘ સ્વતંત્ર ફલપાણુ ’ ભારને ઉતારવાનું અધ્યાહાર છે. (પ્ર) ભાર કરનારને મુક્તિ આપે તો તેમને સ્વતંત્રપણથી ફલ પ્રાપ્ત થાય, એવું અયોગ્ય થાય, એવો ભાવ જણાય છે.

૫ ‘ થાય છે, ’ તેવો જણાય છે. (પ્ર)

૬ મૂકનારી શુદ્ધિ ન રહેવાથી ઉતરે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

આધારવાળી પૃથ્વીને આધાર (કાલ) અને આધેય (ભાર કરનારા) બંનેના દોષનો સંબંધ હોવાથી તરત ઉપાય કરવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. તેમ ન કરવામાં આવે, તો ફરી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો પડે અને સૃષ્ટિ (રચવી પડે). તેથીજ બ્રહ્માએ પ્રાર્થના (કરેલી), એમ ‘બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘આત્મભુજા’ (પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મા) શબ્દનો પોતાને પણ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરવી પડે, એવો અર્થ છે. સ્ત્રી (પૃથ્વી) અને પુત્ર (બ્રહ્મા) ની પ્રાર્થનાથી ક્યું (જન્મ લીધો), તેથી (તેમની કામના) હોવાથી ભગવાને ઈચ્છેલું નહતું^૧ એમ સૂચવેલ છે, અને ગ્લાનિને લીધે (ભૂમિનો) નાશ થાય, તો ફરી કરવી પડે. અને તેવી રીતે એક ભાગ કરવાનો સંભવ ન હોવાથી બ્રહ્માંડ રચવું પડે. તેથી ભગવાને એમ^૨ ક્યું, એવો (અર્થ છે). એમ મનમાં^૩ બીજું પ્રયોજન આગતુંક હોવાનું જાણવું. તેમ ન હોય^૪ તો જૂદાં જૂદાં પ્રયોજનને લીધે જૂદા જૂદા અવતાર થાય. ૩૩

આ મતો પૂર્વપક્ષ હોવાથી, (તેમનાથી) નિર્ણય કહેલ નથી. વળી કેટલાક ત્રણ વર્ગનાં પ્રયોજનને હલકું ગણીને ભગવાનના વિચારથી ભગવાન જે (કાર્ય) કરતા તેનાજ પ્રયોજનથી, સર્વને મુક્તિ આપવા માટેજ ભગવાને અવતાર લીધેલો એમ કહે છે, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

મથેઽસ્મિન્ કિંચિદ્વિદ્યાકામકર્મભિઃ ।

શ્રવણસ્મરણાર્હાણિ કરિષ્યન્નિતિ કેચન ॥ ૩૪ ॥

કેટલાક એમ (કહે છે કે) અવિદ્યા, કામ અને કર્મથી આ ભવમાં દુઃખી થનારાઓને શ્રવણ અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય (ચરિત) કરવા માટે (ભગવાન અવતરેલા છે). ૩૪

પોતાનું^{*} ઈચ્છેલું તો સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાંજ^૫ કહેલું છે મુક્તિના^૬ પ્રકરણમાં શ્રવણ વિગેરે ધર્મ છે, લક્ષિત નથી, એવો ભેદ છે, ‘ભવ’ શબ્દથી

૧ ભાર ઉતારવા પોતે અવતરવાનું ઈચ્છેલું નહતું. (પ્ર)

૨ આ પ્રકારે ભાર ઉતાર્યો. (પ્ર)

૩ દેવનું હિત કરવું વિગેરે પ્રયોજનો હોવાથી કેમ આ ભાર ઉતારવાનું એકજ પ્રયોજન કહો છો ? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૪ ‘તેમ ન હોય તો’ અટકે બધાં પ્રયોજનો મુખ્ય હોય તો, જે દોષ થાય તે અહીં કહેલ છે. (પ્ર)

* કુંતીનું.

૫ પાછળ શ્લોક ૧૬ માં (પ્ર)

૬ “ત્યાં પણ શ્રવણ વિગેરેજ ‘લક્ષિત’ શબ્દથી કહેલાં છે, તેથી તેનાથી આમાં શું ઉત્તમપણું છે કે તેને પૂર્વપક્ષ કહો છો ?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

પ્રાનેના
તેમ ન
પડે).
જોઈથી
પણ
પુત્ર
જાવાથી
નાશ
જાવાથી
નમાં
જનને

ટક્કાક
કાર્ય)
ફેલેલો

આ
તેત)

ના
મ્મથી

જન

અહીં

શુ
(પ્ર)

સદા ઉત્પત્તિ (થયા કરે તેવા) માર્ગે જવાનું કહેલું છે. ' આ ' શબ્દથી અનેક દુઃખો દેખાડીને, (સંસારમાં) રહેવાથી સહન ન થઈ શકે તેવું દુઃખ જણાવેલું છે. ' અવિદ્યા ' સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, પછી ' કામ ' વિષયોની ઇચ્છા (થાય છે), કારણકે પરમાનંદ પ્રકાશે ત્યારે વિષયોની ઇચ્છા થતી નથી. પછી તે (કામના) માટે જાતજાતનાં કર્મો (થાય છે). શ્રવણ વિગેરે કર્મો અવિદ્યા, કામ અને કર્મનો નાશ કરનારાં હોવાનું પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. શ્રવણ અને સ્મરણ ભગવાન સંબંધી હોય ત્યારે પ્રાકૃત પદાર્થોનો બહારનો તથા અંદરનો સંગ ન હોવાથી જન્મનું દુઃખ થતું નથી. અર્થ જાણવાની ઇચ્છાથી રહેલાં (કરેલાં) હોય ત્યારે સર્વનું ભગવાન તરીકે જ્ઞાન થવાથી દુઃખ જોવાનો કલેશ પણ થતો નથી. તેમ નહીં હોય તો ઘણા દયાળુ ભગવાન આંધળાને કૂવામાં પાડવાના પ્રકારે ત્રણનો સમૂહ પ્રાપ્ત કરાવવા અવતાર ન લેત. (સંસારના દુઃખનું) દઢ મૂલ જણાવવા ' ત્રણ પ્રકારના દુઃખ ' શબ્દનો ત્યાગ કરી ' અવિદ્યા ' વિગેરે શબ્દો યોજેલ છે. કારણ વિનાનાં દુઃખ દેખાડવામાં આવે, ત્યારે તો (તે) મૂલ વિનાનાં હોવાથી પોતાની મેળે દુઃખનો નાશ થાય, તેથી શ્રવણ વિગેરે વ્યર્થ થાય. તેથી ભગવાને મુક્તિ (આપવા) માટેજ અવતાર લીધો છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૪

એ પ્રમાણે જન્મનાં કારણનો નિર્ણય કહીને, નીચેના શ્લોકથી ફલનો નિર્ણય કહે છે :—

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃહ્યન્ત્યમીક્ષણશઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જનાઃ ।

ત એવ પશ્યન્ત્યચિરેણ તાવકં ભવપ્રવાહોપરમં પદામ્બુજમ્ ॥ ૩૫ ॥

જે મનુષ્યો આપના ચરિત્રનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપદેશ કરે છે, વારંવાર સ્મરણ કરે છે (અને) આનંદ કરે છે તેઓજ ભવના પ્રવાહનો નાશ કરનારાં આપનાં ચરણકમલનાં થોડા જ સમયમાં દર્શન કરે છે. ૩૫

દાસ્ય (ભક્તિ) માં તો ફલનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ધર્મ વિગેરેની પેઠે અનિયમિત ફલ થતું હોય, પરંપરાથી ફલ થતું હોય અથવા (ભગવાનના

૧ ' ક્લિષ્ટમાનાનામ્ ' : કુન્તી થતા ' વર્તમાન કૃદંતના પ્રયોગથી જણાવેલી સ્થિતિમાં રહેવાથી. (પ્ર)

૨ શ્લો. ૩૪માં. (પ્ર)

૩ અર્થ જાણીને શ્રવણ વિગેરે કરવાથી દુઃખ જતું ન હોય તો.

૪ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ.

ચરણારવિંદ વિના) બીજું ફલ થતું હોય, તો સ્વતઃ^૧ સેવા કોણ કરે? જો કે સ્વસ્થપતું વર્ણન કર્યું, તેથી જ આર સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન પરબ્રહ્મ હોવાથી અને પોતે જીવ હોઈ (તેમનો) દાસ હોવાથી દાસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ (તેથી દાસ્ય કરવાની) માત્ર યોગ્યતા સિદ્ધ થાય, પણ ફલના પ્રધાનપણાથી (સિદ્ધ થતું) નથી. તેથી જો શ્રવણ વિગેરેથી ચરણનાં દર્શન કરે તોજ દાસ્ય કરે, તેથી ફલ જણાવવું યોગ્ય છે. 'ઈદમ્' નો અર્થ એવો છે કે ભગવાનના પ્રયત્નમાત્રથી થએલું ચરિત્ર. 'આપનાં' એટલે અવતાર લીધેલાનાં. જેમ બધા પદાર્થો જગતમાં જૂદા જૂદા સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સંતપુરુષો અને ભગવાનની કથા ગંગાની પેઠે અમુક પ્રદેશમાં સદા હોય છે; અને તેથી (જેમ) 'ગંગામાં સ્નાન કરવું' એનો (અર્થ) એવો નથી કે ગંગા આવે ત્યારે (તેમાં) સ્નાન કરવું, પરંતુ પોતે જ ઉદય કરીને તીર્થ પસંદ કરીને ઘણા પ્રયત્નથી તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવું, એવો (અર્થ છે). એવી રીતે અહીં પણ વક્તા મળે ત્યારે શ્રવણ કરવું એવો (અર્થ) નથી, પરંતુ સત્પુરુષોનાં સ્થાને જઈને, તેઓ જેમ કહે તેવો ઉપાય કરીને મન સાથેની ઈર્ષ્યોથી સારી રીતે શબ્દોના અર્થના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવો, એવો અર્થ છે. નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે તેનો આનંદ હૃદયમાં પ્રકટ થતાં, રસથી ગાન કરે છે. પછી રસને પરવશ થઈને, બીજા કેટલાકને આગળ રાખીને ગુન્નિ ઉપદેશ કરે છે. આમનો^૨ કારણ અને કાર્યનો સંબંધ આગળ કહેવાનો છે. પછી બધા પદાર્થો ભગવાનના સંબંધવાળા તરીકે શ્રવણ કરેલા હોવાથી, પહેલો કોઈપણ પદાર્થ જોઈને (ભગવાનના) ચરિત્રનું જ સ્મરણ કરે છે. પછી તે (સ્મરણ) સ્વતઃ^૩ ફલરૂપ અને આનંદ આપનારું હોવાથી પોતેજ આનંદ કરે છે, (અંતઃકરણની) અંદર આનંદવાળા થાય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે શ્રવણ અને કીર્તન (તેમના) અધિક ફલ સાથે કહ્યાં. આથી^૪ ઉત્તમ ફલ જણાવવા માટે, અધિક ફલવાળાઓને જ ઉત્તમ ફલ (પ્રાપ્તિ થાય છે) એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'થોડાજ સમયમાં' શબ્દથી જ ચરણ સાથે સંબંધ ન હોવાનું કાઢી નાખેલ છે. (ચરણનો સંબંધ થવામાં) કાલ કારણ ન હોવાથી કાલનો વિલંબ નડતો નથી. જેમ કોઈ સમુદ્રમાં પડતાં કીનારાને જૂએ તેમ ભવના પ્રવાહનો નાશ છે જેમાં તેવા કીનારાનું ચરણકમલને જૂએ. ૩૫

એ પ્રમાણે ફલ જણાવીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી આર શ્લોકોથી દીનતાનું^૫ નિરૂપણ કરે છે :—

- ૧ 'સ્વતઃ સેવા' એટલે પુરુષાર્થરૂપ સેવા (પ્ર) 'પોતાની મેજે' એવો અર્થ જણાય છે
- ૨ 'આ' એટલે સેવારૂપ દાસ્ય (પ્ર)
- ૩ શ્રવણ ગાન અને ઉપદેશનો, અથવા સ્મરણ આનંદ સહિતનો. (પ્ર)
- ૪ 'અધિક ફલ' સ્મરણ અને આનંદ. (પ્ર)
- ૫ 'આથી' એટલે શ્રવણ વિગેરેથી. (પ્ર)
- ૬ દીનતા સમયનું કારણ છે, તેથી તે જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

અપ્યથ નસ્ત્વં સ્વકૃતેહિત પ્રભો જિહાસસિ સ્વિત્સુહૃદોઽનુજીવિનઃ ।

યેષાં ન ચાન્યદ્ભવતઃ પદામ્બુજાત્પરાયણં રાજસુ યોજિતાંહસામ્ ॥ ૩૬ ॥

હે સેવકોનાં કાર્ય માટે એટલા કરનાર ! હે પ્રભુ ! આપનાં ચરણ-
કમલથી બીજાં કાંઈની જેમને વાંછા નથી અને જેમણે રાજાઓના
અપરાધ કરેલા છે તેવા આપના મિત્રો અને સેવકોને અમને આજે
આપ શું તજવા ઇચ્છો છો ? ૩૬

કારણ કે સખ્ય હોય ત્યારે દૈન્ય જતું રહે છે. દૈન્ય અંતઃકરણનો ગુણ છે.
તે જ્યારે (જેનામાં) પ્રકાશે ત્યારે તે દીન થાય છે, અને આપ હો ત્યારે અવસર
ન મળવાથી તે પ્રકાશતો નથી, પરંતુ હુમણાં અવસર મળતાં આપ જવાના
છો તેનો વિચાર થતાંજ તે પ્રકાશે છે. તેથી અમે દીનને તબ્બે નહીં, એવી
પ્રાર્થના કરે છે. બીજા સમયે ભગવાન કાર્ય બાકી રાખીને જતા. હુમણાં કાર્ય
પૂરું થવાથી ફરી આવશે નહીં, તેથી ઘણું કરી અમને તણને ભય છે.
'હે સ્વકૃતેહિત' 'સ્વાનાં' સેવકોનું જ જે 'કૃતં' કાર્ય, તે માટે જ છે હિતં એટલા
જેમની તેવા, ભકતોનું કાર્ય કરનારા, એવો અર્થ છે. આપ ત્યાગ ન કરો તેજ
અમારું કાર્ય છે, તે માટે જ આપની એટલા યાચો, એવું (આ સંબોધનનું)
તાત્પર્ય છે. 'અવિ' શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં (યોજેલ છે), 'આજે' નો
અર્થ એવો છે કે (આ) શું અમારા ત્યાગનો દિવસ છે ? 'નઃ' અમને, (તજવા
ઇચ્છો છો ?) અથવા 'નસ્ત્વમ્' આપ અમારા છો, તેથી ત્યાગ સર્વ પ્રકારે થશે,
એમનું કહો. આપ (જવાનું) ફેરવી નાખી પણ શકો છો એમ 'હે પ્રભુ'
સંબોધનથી (કહેલ છે). શું તજવા ઇચ્છો છો ? 'સ્વિત્' 'શુ' ના અર્થમાં
(યોજેલ છે) આટલા સમયથી અમે શુદ્ધ હૃદયવાળા થયા. સ્વીકાર (કરવા) ની
દશામાં ત્યાગ કેમ (કરો છો) ? વળી અમે દાસ થયા છીએ. અનુ પાછળ છે
જીવઃ જીવ આવો તે ગ્રનુજીવો (સેવક). (આપ) દૂર ગએલા હશે ત્યારે (અમારું)
જીવન જ નહીં રહે, એવો અર્થ છે. વળી જે અમોને આપનાં ચરણકમલ
વિના બીજાં (કાંઈ) ની વાંછા નથી. તેનું કારણ કે અમે બધા રાજાઓના
(યોજિતાંહસામ્) અપરાધ કરેલા છે. હુમણાં અમે બધાના શત્રુ થયા છીએ, તેથી
આપનાં રક્ષણ વિના અમે જીવશું નહીં, એવો અર્થ છે. ૩૬

કે વયં નામરૂપાભ્યાં યદુભિઃ સહ પાણ્ડવાઃ ।

ભવતોઽર્શનં યદ્દિ હૃષીકાણામિવેશિતુઃ ॥ ૩૭ ॥

૧ વિષય એટલે દુઃખ (પ્ર) ભગવાન હજી પધારી ગયા નથી. તે હોય ત્યાંસુધી દુઃખ
સંભવે નહીં. 'વિષય' નો અર્થ અવસર પણ થાય છે, અને તે અર્થ ગોચર
જણાય છે.

જ્યારે નિયંતા વિનાની ઇંદ્રિયોની પેઠે આપનું દર્શન નહીં થાય, ત્યારે અમે યાદવો સાથેના પાંડવો નામ અને રૂપથી કોણુ ? ૩૭

અમે સ્વભાવથી જ ઉત્તમ છીએ એવી શંકા કરવાની નથી, કારણ કે આપના દર્શનથી જ (અમારી) ઉત્તમતા છે. તેમ (આપનું દર્શન) ન હોય ત્યારે નામ અને રૂપથી પ્રખ્યાત થએલા યાદવો સાથેના અમે પાંડવો કોણુ ? જ્યારે આપનું દર્શન નહીં થાય, ત્યારે (અમારાં) નામ અને રૂપ જતાં રહેશે એવો અર્થ છે. યાદવપણું અને પાંડવપણું (જતાં રહેશે). તેનું કારણ થએલ દૃષ્ટાંત કહે છે. દૃષ્ટીકાળાં ઇંદ્રિયોના ઈશિતુઃ નિયંતા પ્રાણુ જતા રહેશે (ત્યારે ઇંદ્રિયોનાં નામ અને રૂપ નહીં રહે). એક એક ઇંદ્રિય વિના આંધળા, બહેરાની પેઠે હવે છે, પણ પ્રાણુ જાય ત્યારે સર્વ (હવન) જતું રહે, એવો અર્થ છે. ૩૭

नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।

त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥ ૩૮ ॥

હે ગદાધર ! આ (ભૂમિ) જેવી હુમણાં પોતાનાં ચિહ્નોથી જણાતાં આપનાં પગલાંઓનાં નિશાનવાળી શોભે છે તેવી તે સમયે શોભશે નહીં. ૩૮

વળી આ દેશ પણ સુખ આપનારો નહીં થાય (રહે), જેવી હુમણાં આપનાં પગલાંનાં નિશાનવાળી ઘણી શોભાવાળી જણાય છે, (તેવી) આ (ભૂમિ) જ પછી શોભશે નહીં. પોતાનાં ધન વિગેરે અસાધારણ ચિહ્નો છે, તેઓથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાતાં (આપનાં પગલાંથી શોભે છે), કારણ કે બધી શોભા આપના સંબંધનેજ અધીન છે. હે ગદાધર ! ' સંબોધન (છે). ભૂમિને ચરણનો સ્પર્શ થતાં સાત્ત્વિક-ભાવથી પરસેવો ઉત્પન્ન થતાં કાદવ થાય, અને કાદવવાળાં સ્વલમાં, બધાએ આધાર લઈને જાય છે, તેથી ગદાધર હોવાનું કહેલું છે. આ અલૌકિક મને દેખાય છે તેથી તેવું સંબોધન મેં કરેલ છે. ૩૮

વળી યત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને મેળવેલા સર્વ દેશો અમને સુખ આપનારા નહીં થાય, કારણ કે ભવિષ્યમાં અનાજ વિગેરે નહીં થાય. હુમણાં તો અનાજ વિગેરેની સમૃદ્ધિ (છે તે) આપના દર્શનને અધીન છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ।

वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षितैः ॥ ૩૯ ॥

સારી રીતે પાકેલી ઔષધિઓ અને લતાઓવાળા આ ઘણા સમૃદ્ધ દેશો, વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો નિશ્ચય આપની દૃષ્ટિથી વધે છે. ૩૯

સારી રીતે પાકેલાં છે ચોખા વિગેરે ઔષધિઓ, દ્રાક્ષ વિગેરે લતાઓ જેઓનાં, તેવા આ “ જનપદાઃ ” દેશે ઘણા સમૃદ્ધ છે. વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો આપની જ દૃષ્ટિથી વધે છે. તેથી આપ ત્યાગ કરશો ત્યારે કાંઈ પણ થશે નહીં, એવો અર્થ છે. ૩૯

એવી રીતે બહિર્મુખપણાંથી દીનતા જણાવીને અન્તર્મુખપણાંથી જૂદા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી બે (વસ્તુઓ) ની પ્રાર્થના કરે છે :—

અથ વિશ્વેશ વિશ્વાત્મન્ વિશ્વમૂર્તે સ્વકેષુ મે ।

સ્નેહપાશમિમં છિન્ધિ દદં પાણ્ડુષુ વૃષ્ણિષુ ॥ ૪૦ ॥

હવે હે વિશ્વના ઇશ ! વિશ્વના આત્મા ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! મારાં સગાંઓ પાંડવો અને વૃષ્ણિઓમાં આ મારા દૃઢ સ્નેહના બંધનને કાપો. ૪૦

બેજ^૧ (વસ્તુઓ) પ્રાપ્ત કરવાની છે (૧) ભગવાન સિવાયનાના સંગ ન હોવો, અને (૨) ભગવાનમાં પ્રેમ. તે પૈકી ભગવાન સિવાયનાનો સંગ ન હોવા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. ભગવાન સિવાયનું કાંઈ છે કે નથી ? જો હોય, તો ભગવાન સર્વરૂપ રહેતા નથી. ન હોય,^૨ તો કોની સાથે સંગ ન રાખવો ? ‘જે દેખાય છે તેની સાથે (ન રાખવો)’ એમ કહો, તો જે દેખાય છે તે ભગવાન છે કે બીજો કોઈ ? બંને પ્રકારે ઉપર કહેલો જ દોષ (રહે છે). ‘(ભગવાન હોવા છતાં) જૂદા પ્રકારે દેખાય છે તેની સાથે (સંગ ન રાખવો)’ એમ કહો, તો જો કે તે સંબંધમાં પણ ઉપર (કહી તેના જેવી) યુક્તિ સંભવે છે, છતાં પણ જ્ઞાનીને સંગ ન કરવાનું રહેતું નથી. તેથી એવા પ્રકારનું એકજ રૂપ કહેવું કે જેથી શાસ્ત્રાર્થ અને ત્યાગ (બંને) ની યોગ્યતા થાય. તે ‘હે વિશ્વના ઇશ ! વિશ્વના આત્મા !’ શબ્દથી કહેલ છે. વિશ્વ કાર્ય છે. (ભગવાન) પોતે સર્વનું કારણ છે, તેથી ઇશ છે આથી એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત જણાવેલો છે કે (ભગવાન) પોતાના માટે સર્વ રચે છે. તેથી ‘પોતાની કીડા માટે રચેલાં.’ (૮-૨૨-૨૦) વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના માટે રચેલાં જગતમાં (જીવની) પોતાની અહંતા મમતા હોય ત્યારે ભગવાનના વિરોધને લીધે બંધન થાય. તેથી જેમ આંખોમાં ઇન્દ્ર અને અને ઇંદ્રાણીના અને લક્ષ્મી અને નારાયણના રમણ માટે નિદ્રા રચી, તેવીજ રીતે ત્યાગ રચ્યો એવો અર્થ છે. હવે ‘વિશ્વના આત્મા’ શબ્દથી ભગવાન સર્વરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (ભગવાન) વિશ્વના આત્મા, (વિશ્વનું)

૧ કારણ કે આત્મનિવેદન કરવામાં આ બેજ કારણરૂપ છે. (પ્ર)

૨ કારણ કે ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ ન હોય તો (આવી) પ્રાર્થના કરવી નકામી છે. (પ્ર)

સ્વરૂપ છે. જે સમયેજ ભગવાન તરીકે જે કાંઈ ન સ્ફૂરે, તેનો જ ત્યાગ કરવો. 'વાસ્તવિક રીતે આત્મા હોવાથી, (બીજું હોવાનું) સ્ફૂરે તેથી શું?' એવી શંકા થાય, તો તે ખોટી છે; કારણ કે આ (ભગવાન) આત્મા છે. જે દેખાય છે તે, અને જે હોવાનો નિશ્ચય કરેલો છે તેવી સ્થિતિ હોવાથી, જે દેખાય છે તે સ્ફૂરે ત્યારે (તેનો) ત્યાગ કરવો; કારણ કે સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ બોધનું તારતમ્ય (જણાવવામાં જ) થાય છે. વળી વિશ્વના આત્મા હોવાપણું 'ભદ્રસેન મારો આત્મા છે' એવા વાક્ય પેઠે વિનય જણાવવા કહેલું નથી. તે (સંબંધ) માં 'હે વિશ્વમૂર્તિ!' એમ કહેલ છે. વિશ્વ છે મૂર્તિમાં જેમની, અથવા વિશ્વમાં છે મૂર્તિ જેમની, (અથવા) વિશ્વ છે મૂર્તિ જેમની, (એ) ત્રણે પ્રકાર પ્રમાણે (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાનું વિનય જણાવવા (કહેલું) નથી. તેથી પુત્ર વિગેરે દેખાય છે તેવા સ્ફૂરતા હોવાથી (તેમનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે),^૧ અને આપની શક્તિએ* (તેઓમાં) સ્નેહ ઉત્પન્ન કરેલો છે. નિશ્ચય કરવાની સ્થિતિમાં શાસ્ત્રથી સ્નેહ કરવામાં આવે છે, અને વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોથી તેનો નાશ થાય છે,^૨ પરંતુ માયાએ કરેલો સ્નેહ : જેઓ મારાજ શરણે આવે છે (તેઓજ) માયાને તરે છે' (ભ. ગી. ૭. ૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાન વિના બીજાથી દૂર થતો નથી. કાપવામાં આવે ત્યારે ફરી જોડાય (થાય) નહીં. 'દદ' શબ્દથી (તે) દદાં ગાંઠરૂપ હોવાથી છૂટી શકે તેવો નથી^૩ (એમ કહેલ છે). ૪૦

એવી રીતે જે દેખાય છે તેમાં વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત કરાવવાનું) કહીને, જેનો નિશ્ચય કરેલ છે તે સાક્ષાત્ અવતાર લીધેલ ભગવાનમાં નીચેના શ્લોકથી સ્નેહ^૪ માટે પ્રાર્થના કરે છે :—

ત્વયિ મેઽનન્યવિષયા મતિર્મધુપતેઽસકૃત્ ।

રતિમુદ્વહતાદદ્વા ગઙ્ગૈવોઘમુદન્વતૌ ॥ ૪૧ ॥

હે મધુપતિ ! આપ વિષેની બીજાના સંબંધ વિનાની મારી મતિ — જેમ ગંગા (તેના) પ્રવાહને સમુદ્રમાં લઈ જાય છે તેમ — નિશ્ચય આપ વિષે પ્રેમવાળી રહો. ૪૧

૧ ટોંસમાં મૂકેલ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

* માયાશક્તિ

૨ શાસ્ત્રથી હું પુત્ર વિગેરેમાં સ્નેહ કરું, તે સ્નેહનો પુત્રપણું વિગેરે જણાવનારા વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોથી નાશ થાય છે, તેથી તે સ્નેહ અને તેનો નાશ બંને દદ ન હોવાથી કાંઈ કાર્ય કરવા શક્તિવાળા નથી. (પ્ર)

૩ ઘંટાવન પ્રેમવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૪ તેથી પ્રાર્થના કરું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ સ્નેહ આત્મનિવેદન કરાવનારો હોઈ તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. (પ્ર)

૬
૭
૮
કહે
અ
૬
કહે
તે
વિ.
કપ
રા

જે કે ભાઈના પુત્ર તરીકે અને રક્ષણ કરનાર તરીકે (આપમાં) સ્નેહ છે જ, પરંતુ તે દેહના સંબંધને લીધે, બીજાના સંબંધવાળો છે, કારણ કે આત્માના સંબંધવાળો બીજાના સંબંધ વિનાનો (ગણાય). આ પરમાત્મા આત્માના અધિષ્ઠાતા દેવ છે એવી મતિ ઘણાજ પ્રેમવાળી રહો. જ્ઞાન^૧ સાથેની લકિત હો, એવો અર્થ છે. પ્રેમ વિદ્યોની દરકાર^૨ ન કરે, અને લગવાનથી જૂઠાઈ ન રહે, અને પરંપરાથી સંબંધ થએલ નથી એમ જણાય તે માટે (ગંગાના પ્રવાહનું) દૃષ્ટાંત (કહેલું છે) 'ઓવમ્' પ્રવાહ 'ઉદન્વતિ' સમુદ્રમાં (જાય છે તેમ મારો પ્રેમ આપ વિષે રહો). ૪૧

એવી રીતે નવ પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થ તરીકે લગવાનની સ્તુતિ કરીને, સ્નેહ થયો, અને માહાત્મ્ય જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે વારંવાર લગવાન પ્રકટ થાય તે માટે શું કરવું જોઈએ તે જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરીને નમન કરવું જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી અહીં સર્વ (પ્રકારની) સ્તુતિ કરીને ઉપસંહાર કરતાં માહાત્મ્યનું સ્મરણ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી ઘણા પ્રકારે સંબોધન કરતાં નમન કરે છે :—

શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણસત્ત્વ વૃષ્ણૃષભાવનિષ્ટગ્રાજન્યવંશદહનાઽનપવર્ગવીર્ય ।

ગોવિન્દ ગોદ્વિજસુરાર્તિહરાવતાર યોગેશ્વરાશ્વિલગુરો ભગવન્નમસ્તે ॥ ૪૨ ॥

હૈ શ્રીકૃષ્ણ ! કૃષ્ણના મિત્ર ! ઉત્તમ વાણ્ણેય ! પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓના વંશને બાળનાર ! અવિનાશી વીર્યવાળા ! હૈ ગોવિન્દ ! ગાયો, દિલ્લે અને દેવોનાં દુઃખ હરવા લીધેલ અવતારવાળા ! હૈ યોગેશ્વર ! સર્વના ગુરુ ! ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર (કરું છું). ૪૨.

નવ વિશેષણો છે, 'ભગવન' શબ્દથી વિશેષ્ય (જેનાં વિશેષણો છે તે કહેલ છે), તે પૈકી (૧) 'શ્રીકૃષ્ણ' થી સ્વરૂપ (કહેલું છે). " 'કૃષ' સત્તાના અર્થવાળો શબ્દ છે, અને 'ણ' આનંદ અર્થવાળો છે તે બે એક થતાં પરસ્પરને 'કૃષ્ણ' એમ કહે છે. ' (શ્રીકૃષ્ણ) ' સાકાર હોવાથી 'શ્રી' શબ્દથી સૌન્દર્ય કહેલું છે " (૨) 'કૃષ્ણના મિત્ર' શબ્દથી ગુણો કહેલા છે. 'કૃષ્ણ' એટલે અનુન, તેના મિત્ર. (અનુન) સમાન સ્વભાવ અને વ્યસન કહ્યાં, તેથી ગંભીરતા વિગેરે ગુણો સૂચવેલા છે (૩) 'ઉત્તમ વાણ્ણેય' શબ્દથી લીલા કહેલી છે. કપટથી (કરેલી) મનુષ્યની લીલા સૂચવેલી છે. (૪) 'પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓના વંશને બાળનાર' શબ્દથી દુશ્મની ન જણાય તેવા હોવાનું કહેલું છે.

૧ ભગવાન આત્માના અધિષ્ઠાતા છે એવા જ્ઞાન સાથેની. (પ્ર)

૨ 'દરકાર ન કરે' એટલે તિરસ્કાર કરે. (પ્ર)

કારણ કે ભગવાનનું જ્ઞાન હોય, તે આ અવસ્થા ન હોય. (૫) ‘અવિનાશી વીર્યવાળા’ શબ્દથી અસાધારણ ગુણ કહેલો છે. નથી નાશ જેનો. તેવું વીર્ય છે જેમનું (તેવા આપ) કારણ કે આ પુરુષોત્તમનું અસાધારણ ચિહ્ન છે. (૬) ‘ગોવિંદ’ શબ્દથી જન્મના કારણનો નિર્ણય કહેલો છે, સત્પુરુષોનું રક્ષણ અવતાર (લેવાનું) પ્રયોજન (જણાવ્યું). (૭) ‘ગાયો, દ્વિજે અને દેવોનાં દુઃખ હરવા લીધેલ અવતારવાળા’ શબ્દથી ફલ કહેલું છે. ‘ગાયો, દ્વિજે અને દેવો, તેઓનું દુઃખ હરનાર છે અવતાર જેમનો (તેવો આપ). આથી ધર્મની ગ્લાનિનો નાશ (કરેલ) કહેવાયો. દેવતાનાં નામ લઈ, મંત્ર સાધનથી હવિષ આપવાનું (કહ્યું), તેથી ત્રણ* કહેલાં છે, બીજાં (ફલો) નું મૂલ ધર્મ હોવાથી, તેમને જૂઠાં-કહેલાં નથી. (૮) (ભગવાનમાં) દૈન્ય નથી એમ જણાવવા ‘યોગેશ્વર’ એમ કહેલું છે. જે યોગથી બધું કરવામાં આવે, પોતાની મેળે કરવામાં ન આવે. આ ભારે દૈન્ય છે. (૯) ‘સર્વના ગુરુ’ શબ્દથી પોતાની પ્રાર્થના કહેલી છે. પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થાય તે મને આપો એવો (અર્થ છે). ઉપર કહેલા ગુણોવાળા સગુણ નથી, પણ ભગવાન છે, તેથી ‘નમસ્કાર કર્યા કરવા એ સત્પુરુષોને શીખવેલું’ હોવાથી (આપને) નમસ્કાર. ૪૨

એવી રીતે સ્તુતિ થઈ ત્યારે ભગવાને જે કહ્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે :—

પૃથગેત્યં કલ્પદૈઃ પરિણૂતાસ્વિલોદયઃ ।

મન્દં જદાસ વૈકુણ્ઠો મોહયન્નિવ માયયા ॥ ૪૩ ॥

આવી રીતે મધુર શબ્દોથી ધૃત્યાએ જેમની સર્વ સરસાઈની સ્તુતિ કરી તે વૈકુંઠે (ભગવાને) માયાથી મોહ કરતા હોય તેમ મંદ હાસ્ય કર્યું. ૪૩

વિષયના ભોગ માટેજ આટલું કર્યું, પરંતુ વૈરાગ્ય અથવા ભક્તિ માટે કરેલ નથી. તેમ કરવું હોત, તો વનમાંથીજ તેમ કરત-તેથી હરકોઈ (માણસ) ગમે તે માટે પ્રાર્થના કરે. પરંતુ ભગવાન ચાલતા વિષયમાં જે પોતે વિચારેલું

* દેવોને હવિષ ગાયનું લી વિગેરે, ઋષિઓ (દ્વિજે) મંત્રોથી આપે છે, એમ દેવ, દ્વિજ અને ગાયો ત્રણે કહેલાં છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી યોગ થાય, તે આચરવામાં મન રોકાયેલ હોવાથી તે પ્રસન્ન ન રહે એટલે ધણી દીનતા થાય, પણ ભગવાન યોગના ધ્રુવર હોવાથી મનની વૃત્તિઓને અટકાવે નહીં, એટલે તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે, તેથી દીનતા ન રહે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

‘તેને’ એટલે કુંતીને, અથવા જેની^૧ પ્રાર્થના કરી તેને પ્રાર્થના ‘બહુ સાફ’ એવું અંગીકાર કરવાનું વચન (કહ્યું), એનો એવો અર્થ છે કે જે તમારે કરવાનું અથવા કહેવાનું છે તે મેં પણ ઈચ્છેલું છે, પણ મારે કંઈ નવું કરવાનું નથી. એમ એવા પ્રકારથી રજા લઈ, પહેલાં જવા નીકળેલા ત્યારે શકુન થયા ન હોય એમ જાણીને ફરીથી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરીને, ત્યાંની સ્ત્રીઓની રજા લઈને, ‘જ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી જીજ્ઞાસુની (રજા લઈને), દ્વારકા જતો, ભગવાનની ઈચ્છાથી પ્રાકૃત પ્રેમ ઉભરાતાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય ભૂલી જઈ સ્નેહના સંબંધને લીધે યુધિષ્ઠિરે (તેમને) જતાં અટકાવ્યા. ૪૪.

આ^૨ ભગવાનની અદ્ભુત લીલા છે કે મુક્તનો બંધ થાય, અને બંધન થએલાનો મોક્ષ થાય, તેથી^૩ યુધિષ્ઠિરનો મોહ નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી દર્શાવે છે, કારણકે વ્યસનો તેટલાં (સાત^૪) છે :—

સ્વસ્મિન્યદૈવ કરણમુત્તમસ્યાધમસ્ય વા ।

તદૈવ મોહઃ કૃણોતુ જ્ઞાનમિત્યેષ નિશ્ચયઃ ॥ ૬ ॥

^૧ઉત્તમ અથવા અધમ (પુરુષ) ને જ્યારે પોતાની અંદર કાર્ય (જણાય છે), તેજ સમયે મોહ (થાય છે), પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં કાર્ય જણાય છે, ત્યારે જ્ઞાન થાય છે, એવો આ નિશ્ચય છે. કા. ૬.

વ્યાસાદ્યૈરીશ્વરેહાજ્ઞૈઃ કૃણોનાદ્મુત્તકર્મણા ।

પ્રવોધિતોઽપીતિહાસૈર્નાવિધ્યત શુચાર્પિતઃ ॥ ૪૫ ॥

૧ ‘જેની પ્રાર્થના કરી તેને’ એટલે (ભગવાન વિષેની) રતિને. (પ્ર)

૨ હવે યુધિષ્ઠિરનો પશ્ચાત્તાપ કહેવાનો છે, તે શા મારે કહેવાય છે, તે જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી આ કહેવ છે. દોષનું સમાધાન અને ગુણનું પોષણ કરીને ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરે છે, એમ જણાવવા યુધિષ્ઠિરનો પશ્ચાત્તાપ ઉપોદ્ધાતરૂપે કહે છે. (પ્ર)

૩ ‘તેથી’ એટલે યુધિષ્ઠિર મુક્ત હોવાથી. (પ્ર)

૪ દૂત, માંસ, દારૂ, વેશ્યા, પાપની વૃદ્ધિ, ચોરી અને પારકી સ્ત્રીનું સેવન (વ્યભિચાર). તેથી દૂત વિગેરે વ્યસનોથી મુક્ત થએલ યુધિષ્ઠિરને પણ શોકરૂપ બંધ થયો, એ ભગવાનનું અદ્ભુત કર્મ છે. (પ્ર)

૫ ‘દૂત વિગેરે વ્યસનથી ઘણા સમય પહેલાં યુધિષ્ઠિર મુક્ત થએલ, છતાં હમણાં કેમ બંધ થાય છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારણ કહેલી છે. તેણે અશ્વમેધે કર્યા ત્યારે (મેં કર્યા એવું માનવાથી) મોહ થયો એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ધર્મરની ઈચ્છા ન જાણનારા વ્યાસ વિગેરેએ (અને) અદ્ભુત કર્મ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે ઇતિહાસોથી બોધ કરવા છતાં પણ (યુધિષ્ઠિરને) બોધ થયો નહીં, અને શોકમાં પડ્યો. ૪૫

ખરેખર અધિકારીનો મોહ પ્રમાણથી દૂર થાય છે. તે સમયે યુધિષ્ઠિર અધિકારી હતો. તેમ ન હોય, તો ભવિષ્યમાં પણ (તેને) જ્ઞાન થાત નહીં. વેદો પ્રમાણ છે અને વ્યાસ, નારદ વિગેરે વક્તા (તેને જ્ઞાન આપનારા) છે. તેઓએ બોધ કરવા છતાં પણ (તેને) જ્ઞાન થયું નહીં. ભીષ્મના મુખથી જ આને બોધ કરાવવો એવી ભગવાનની ઈચ્છા હતી. તેથી યોગથી (પ્રાપ્ત થતા) ગુણથી* અને જ્ઞાનશક્તિથી* ભગવાનની ઈચ્છા જણાતી નથી. ઈચ્છા જાણવાની ઈચ્છા થતાં તો ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાતાં (ઈચ્છાનો) વિષય ભૂલાવાથી (તે જાણવાનું) કારણ ન રહેતાં, જાણવાની ઈચ્છાનો નાશ થાય છે, તેથી સર્વ જાણનારાઓ* અને સત્ત્વના ઢાંકણવાળા ભગવાનના અવતારો* પણ ભગવાનની ઈચ્છા જાણતા નથી, એમ 'ધર્મરની ઈચ્છા ન જાણનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાને બોધ કર્યો તો પણ બોધ થયો નહીં; તેનું કારણ 'અદ્ભુત કર્મ કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ સર્વ શક્તિવાળા સંધિ કરાવવા પધારેલા વિગ્રહ કરીને આવ્યા. એવી રીતે બોધ કરવા વાક્યો કહેતાં બોધ થવા ન દીધો; એવો અર્થ છે. 'ઈતિહાસોથી' એટલે પહેલાંના વૃત્તાન્તો કહીને. વળી તેઓનાં વાક્યો બોધ ન કરે તેવાં ન હતાં, એમ 'બોધ કરવા છતાં' શબ્દોથી કહેલ છે. બોધ થવો તો દૂર રહ્યો, ઉલટો શોકને અર્પિત થયો, (શોકથી) ભક્ષણ કરાયો, એવો અર્થ છે. ૪૫.

તેથી જ શોકથી ઘેરાયેલાનું વાક્ય (કહેવાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

આહ રાજા ધર્મસુતશ્ચિન્તયન્ સુહૃદાં વધમ્ ।

પ્રાકૃતેનાત્મના વિપ્રાઃ સ્નેહમોહવશં ગતઃ ॥ ૪૬ ॥

હૈ વિપ્રો ! સુહૃદોના વધનું ચિંતન કરતાં પ્રાકૃત દેહથી સ્નેહ મોહને વશ થએલા રાજા ધર્મના પુત્રે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૬.

'રાજા' રજેગુણથી ઘેરાયેલા 'ધર્મસુતઃ' (કુતીની) પ્રાર્થનાથી ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલા એ બાહ્યમુખનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેથી જ સુહૃદોના વધનું ચિંતન કરતાં, પહેલાં કરેલાં (કાર્ય) નો શોક કરે છે, (તેનાં) સારાં અંતઃકરણનો પણ ભગવાને નાશ કર્યો એમ 'પ્રાકૃતિ (દેહ) થી' શબ્દથી કહેલ છે. દેહને આત્મા જાણવાની બુદ્ધિથી (તેણે કહ્યું). ભગવાનનાં અદ્ભુત કર્મનું ચિંતન કરે તો મારે 'હૈ વિપ્રો !' એવું સંબોધન કરેલું છે. (યુધિષ્ઠિરે) મરેલા ઉપર સ્નેહ, અને જીવનારાઓમાં મોહ (કર્યો). ૪૬.

* અનુક્રમે નારદ અને વ્યાસનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેની ઉંધી બુદ્ધિનો વિસ્તાર કરે છે :—

અહો મે પશ્યતાજ્ઞાનં હૃત્પ્રભં દુરાત્મનઃ ।

પારક્યસ્યૈવ દેહસ્ય વહ્નયોઃ મેઽક્ષૌહિણીહતાઃ ॥ ૪૭ ॥

અહો ! દુષ્ટ અંતઃકરણવાળાના મારા હૃદયમાં જામી ગયેલું અજ્ઞાન જુઓ, પારકાજ દેહને માટે મારી ઘણી અક્ષૌહિણીઓ મરણ પામી. ૪૭.

દેહથી ભોગ થાય તે માટે ઘણા અન્યાય કરવો તે અજ્ઞાનથી થાય છે. (તે અજ્ઞાન મારા) હૃદયમાં જામી ગયેલું છે, તેનો નાશ કરી શકાય તેવો (હોતો તે) થયો નહીં. તેનું કારણ (મારાં) અંતઃકરણની અશુદ્ધિ છે. ઉત્તરાર્ધથી તે જ અજ્ઞાન કહેલું છે. (‘પારકા’ એટલે) કૃતરાઓ અને શીઆળોએ લક્ષણ કરવા યોગ્ય (દેહ માટે) ‘મે’ મારી ‘અક્ષૌહિણીઃ’ અક્ષૌહિણીઓ મરણ પામી, એવું અજ્ઞાન (કહ્યું). વાસ્તવિક રીતે ભગવાને ભૂમિનો ભાર હરવા અથવા લીલાથી (તેઓને) હણી. ૪૭.

આથી એમ કહ્યું કે આ લોકનો નાશ થયો. પરલોક પણ (મારો) નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

વાલદ્વિજસુહૃન્મિત્રપિતૃભ્રાતૃગુરુદ્વઃ ।

ન મે સ્યાન્નિરયાન્મોક્ષો હ્યપિ વર્ણયુતાયુતૈઃ ॥ ૪૮ ॥

બાલક, બ્રાહ્મણ, સુહૃદ્, મિત્ર, પિતા, ભાઈ, અને ગુરુનો દ્રોહ કરનારાનો મારો અખળ વર્ણ પણ નરકમાંથી છૂટકારો થવાનો નથી. ૪૮

અભિમન્યુ વિગેરે બાલકો, દ્રોણ વિગેરે દ્વિજો, શલ્ય વિગેરે સુહૃદો, કણ્વ વિગેરે મિત્રો, ભીષ્મ વિગેરે પિતાઓ, દુર્યોધન વિગેરે ભાઈઓ, અથવા આજ ગુરુઓ અને બાળાઓ (નો દ્રોહ મેં કર્યો છે). એક પણ મોટું પાપ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલું હોય, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. તેથી મહાભૂતોનો લય થાય ત્યાંસુધી (મારો) નરકમાં વાસ થશે એવો અર્થ છે. ૪૮

ન एनो राज्ञः प्रजामर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ।

इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥ ४९ ॥

ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ (કરવાથી) પ્રજાના પતિ રાજાને દોષ થતો નથી, એવું શાસન (કરનાર) વચન મને બોધ કરી શકતું નથી. ૪૯

‘ (સાચું) યુદ્ધ કરતા હોય તેમના વધથી શું દોષ (થાય) ? ’ એમ કહે તો સાચું (છે કે) ‘ પ્રજાઓનું પાલન જ રાજાઓનું કલ્યાણ કરનારું છે ’ એ વાક્ય પ્રમાણે જો પ્રજાનું પાલન કરવા શત્રુઓનો વધ કર્યો હોય તો દોષ નથી. ચાલુ પ્રસંગમાં તો દુર્યોધન પ્રજાનું પાલન કરતો હતો ત્યારે જ મેં (મારા) પોતાના લોભ માટે જ સર્વને હણ્યા. તેથી પ્રજાનો પતિ રાજા ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ કરે તેને દોષ લાગતો નથી, એવું નીતિનું વચન મને બોધ કરી શકતું નથી એવો અર્થ છે. ૪૯

‘ પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, શોક કરવાથી શું (ફલ) ? ’ એમ કહે, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

સ્ત્રીणां मद्वतवन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ।

कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहिं कल्पो व्यपोहितम् ॥ ૫૦ ॥

મારાથી હણાએલા પતિવાળી સ્ત્રીઓનો આ જે દ્રોહ આ સમયે થએલ છે તેનું ગૃહસ્થના સંબંધવાળાં કર્મોથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું શક્તિમાન નથી. ૫૦

પાપનો નિશ્ચય રોગની પેઠે ઉપાય થાય; અને તે તાજાં ઉત્પન્ન થએલાનો પ્રથમ કરવો જોઈએ, અને જૂનાનો પાછગથી (કરવો જોઈએ), અને દરરોજ હજારે સ્ત્રીઓ મેં હણેલા પતિઓને લઈને શોક કરતી મરે છે. તે દ્રોહ હમણાં જ મોટો થએલો છે. ‘ ત્યારે આતું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરો ’ એમ કહેવામાં આવે, તેનો ઉત્તર ઉત્તરાર્ધથી આપેલ છે. સર્વનો ત્યાગ અને શરીરનો ત્યાગ આ વિષયનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ, પરંતુ દ્રવ્યવાળા પ્રાણીઓની હિંસારૂપ ગૃહસ્થના સંબંધવાળા કર્મોથી (પ્રાયશ્ચિત્ત થતું) નથી. ૫૦

જો કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે (યજ્ઞો કરવાનો) વેદ બોધ કરે છે, છતાં પણ (તેમાં) મારો અધિકાર નથી; કારણ કે તેવાં સાધન (મારી પાસે) નથી, અને અયોગ્ય સાધનોથી (કરેલા યજ્ઞથી) તો અણર્થ હોય ત્યારે (કરેલાં) લોજન પેઠે સર્વનો નાશ કરનારું (ફલ) થાય, તેથી તેવા યજ્ઞથી ઉદ્ધાર થતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે :—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मर्षिर्દુર્મહતિ ॥ ૫૧ ॥

જેમ કાઢવવાળા પાણીને કાઢવથી, અથવા દાઝએ પાડેલા (કાઢ) ને દાઝથી (ધૂએ). તેવી જ રીતે એક ગ્રાણીની હત્યા યજ્ઞોથી કોઈથી દૂર થતી નથી. ૫૧.

કાઢવવાળું જલ ધોવા (કરેલો) કાઢવનો લેપ જેમ ભીંત ઉપરનાં લિપણની પેઠે વધારે માટીવાળું કરે છે (તેમ યજ્ઞોથી હત્યા દૂર કરાતી નથી). આ દૃષ્ટાંત પરલોકનો નાશ કરાવનારું નથી, એવી શંકાથી 'દાઝએ પાડેલા (કાઢ) ને દાઝથી' એમ બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ દાઝના ણિંદુનો સ્પર્શ થાય ત્યારે (તેને) ઘણું દાઝથી ધોવાથી પરલોકનો નાશ થાય છે, એવી જ રીતે એક જ સ્ત્રીની હત્યા પશુઓને હણનારાં ઘણાં યજ્ઞોથી કોઈથી પણ દૂર થતી નથી, એવો અર્થ છે. વાસ્તવિક રીતે પૂર્વ કાંડનો વિચાર કરનારાઓએ વલોવીને કાઢેલું જ્ઞાન મોહ કરાવનારું જ્ઞાન છે એમ કહેલ છે. એવી રીતે ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ થયું. ૫૧

ઈતિ શ્રી સદ્મહાભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની
સુખોદિનીનાં પ્રથમ સ્કંધનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.